

મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ અને ખીજાં સ્ત્રીરત્નો

[પ્રાચીન-અર્વાચીન યુગની ૧૩ સત્તારીઓનાં ચરિત્રો]

મિહિર અખંડાનંદની પ્રજ્ઞાથી
સાદૃશ્ય સાહિત્ય વર્ણવે અર્વાચન

૬ વાગે પાઠે અમારે પાઠે અને કાલબાઈની રોક મુંઝવે ૩

નવા ઉપિયો

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

ગિરનારી કોપિરામ વિહાર

અવલોકન ૨૭૩૨૪ કિમત ૦-૪-૦

ગ્રંથનામ મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ

વર્ગિક ૨૧૧૪

‘ભારતની ડેવીઓ અથ ૩૦’

મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ

અને બીજાં સ્ત્રીરત્નો

(પ્રાચીન-અર્વાચીન યુગની ૬૩ સત્તારીઓનાં ચરિત્રો)

૨

★

પ્રયોજક :

સ્વ. શિવપ્રસાદ દસપતરામ પંડિત

મુકામ : કોટા (રાજસ્થાન)

★

લિટી અખંડાનંદ ની પ્રસાદી
અસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
કે. ભદ્ર ધાસે, અમદાવાદ અને કાલબાદેવી રોડ મુંબઈ ૨

★

સવા રૂપિયો

સંવત ૨૦૦૫

: :

ગ્રાત ૧૦૦૭

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગરબાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૭૩૨૪

[સર્વ હક પ્રકાશક ગ્રંથાલય સ્વામીન શ્રે.]

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ગિણીવનદાસ કં. ઠક્કર,
સરવ સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ : : અમદાવાદ

નિવેદન

આ અગાઉ ‘ભારતનાં સ્ત્રીસ્ત્રો’ અને ‘ભારતની દેવીઓ’ ના નામે દળદાર પુસ્તકની ત્રણ ગ્રંથોમાં ત્રણ આવૃત્તિઓ બહાર પડેલી છે. તે પૈકીના ત્રીજા ગ્રંથને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે. એમ આ ત્રીજા ગ્રંથનું આ બીજું પુસ્તક ‘મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ અને બીજાં સ્ત્રીસ્ત્રો’ એ નામથી છટું પ્રસિદ્ધ થાય છે.

‘ભારતની દેવીઓ’ એ પુસ્તક ઘણું ઉપયોગી છે. એ દળદાર ગ્રંથને ખરીદી શકે એવાં કુટુંબોની સ્ત્રીઓ આવા ગ્રંથના વાચનથી વંચિત ન રહે એ લક્ષમાં લઈને આ રીતે છટા દિલાગો કરવામાં આવ્યા છે.

આ પુસ્તકમાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન યુગની ૬૩ સુચરિત્રા સન્નારીઓનાં જીવનચરિત્રો આવે છે.

મુંબઈ, } સરલું સાહિત્ય મુદ્રણાલય : દ્રસ્ટના દ્રસ્ટીઓ વતી
તા. ૩૦-૧૨-૪૬ } મનુ સૂર્યદાસ (પ્રમુખ)

અનુક્રમ

ક્રમાંક	નામ	પૃષ્ઠાંક
૬૩	સતી ભગવતી	૨૬૭
૬૪	સાંઈ નેહડી	૨૭૧
૬૫	સતી વિકોઈ	૨૭૮
૬૬	ભીમાબાઈ હોલ્કર	૨૮૧
૬૭	કમળાદેવી	૨૮૪
૬૮	સત્યવતી	૨૮૮
૬૯	દેવી ચૌધરાણી	૨૯૩
૭૦	રત્નકુંવરી બીબી	૨૯૮
૭૧	સુંદરકુંવરીબાઈ	૨૯૯
૭૨	મમોલા બીબી	૩૦૧
૭૩	દિવાળીબાઈ	૩૦૨
૭૪	રાણી કેતૂબાઈ	૩૦૫
૭૫	સાવંતવાડીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ	૩૦૯
૭૬	નવાબ ભગમ (સદ્ગુણિસા)	૩૧૦
૭૭	ચંદા	૩૧૧
૭૮	રાધાબાઈ	૩૧૩
૭૯	મદ્દી	૩૧૪
૮૦	રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઈ	૩૧૫
૮૧	મધુરવાણી	૩૨૫
૮૨	અભયાર	૩૨૭
૮૩	નાચી	૩૨૮
૮૪	માધવી ...	૩૨૯
૮૫	ગિરિધર કવિરાયની સ્ત્રી	૩૩૦
૮૬	બગનિયાં	૩૩૦
૮૭	સદુબા	૩૩૧
૮૮	રાણી રાજબાઈ	૩૩૩
૮૯	ઉમાબાઈ દાલાડે	૩૩૬
૯૦	લક્ષ્મીદેવી	૩૪૧
૯૧	રાણી પિંગળા	૩૪૨
૯૨	મોહનાંગિની	૩૪૬

૯૩	રાણી ટૂંક યાને સતી મારો	....	૩૪૭
૯૪	કૃષ્ણાકુમારી	....	૩૫૬
૯૫	રાણી ભવાની	....	૩૬૬
૯૬	કાઠિયાવાડની વીર નારી જેઠીબાઈ....	....	૩૬૫
૯૭	બેગમ હુતકુન્નિસા	....	૪૦૪
૯૮	વિરંજ કુંવર....	....	૪૧૨
૯૯	માઈ ભાગી	....	૪૧૩
૧૦૦	અબ્બિહુન્નિસા	....	૪૧૪
૧૦૧	રાણી રાસમણિ	....	૪૧૫
૧૦૨	મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ	....	૪૧૬
૧૦૩	કલશૂમ જમાની બેગમ	....	૪૩૫
૧૦૪	હરબાઈ	....	૪૪૨
૧૦૫	બૈબાબાઈ	....	૪૪૫
૧૦૬	પ્રતાપકુંવરબાઈ	....	૪૪૮
૧૦૭	બુંદીની ચરોપકારી રાણી	....	૪૫૧
૧૦૮	રાણી ચંદા (મહારાણી ઝીંદન)....	....	૪૫૩
૧૦૯	ચાંદકુમારી	....	૪૬૨
૧૧૦	માજી હરિકુંવરી	....	૪૬૩
૧૧૧	સ્વામીભક્ત આચા	....	૪૬૯
૧૧૨	મડમને બચાવનાર હિંદુ સ્ત્રી	....	૪૭૧
૧૧૩	પ્રમાણિક આચા બમની	....	૪૭૩
૧૧૪	૧૮૫૭ની શ્રેવિકાઓ	....	૪૭૪
૧૧૫	આત્મબલિદાન આપનારી આચા....	....	૪૭૬
૧૧૬	અજપા બ્રહ્મચારિણી અને હકુલકી માતા	....	૪૭૮
૧૧૭		....	૪૮૯
૧૧૮	મહારાણી સ્વર્ણમયી	....	૫૦૪
૧૧૯	બડેજ પ્રતાપબા	....	૫૦૭
૧૨૦	માતાજી તપસ્વિની	....	૫૧૨
૧૨૧	વીરાંગના રૂપકુમારી	....	૫૧૭
૧૨૨	સતી કમળા	....	૫૨૧
૧૨૩	કમળકુમારી	....	૫૨૪
૧૨૪	ચંદ્રપ્રભા	....	૫૨૮
૧૨૫	“ બ્રાહ્મણી ” સંન્યાસિની	....	૫૨૮

શુદ્ધિ પત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૭૦	૪	માને	મને
૨૭૧	૨	ગોહિલડવાડના	ગોહિલવાડના
૨૭૬	૮	તને ગોઠ્યું	તને ન ગોઠ્યું
૨૯૮	૫	અક	એક
૩૧૪	૬	કવિતામાં	કવિતા
૩૨૨	૨૪	ન્યાયધીશ	ન્યાયાધીશ
૩૨૪	૪	સમર્પણ	સમર્પણ
૩૩૫	૨૪	કરી. ગઈ	કરી ગઈ.
૩૪૦	૨૮	કુમકુમ	કુ'કુમ
૩૪૩	૫	દત્તાત્રય	દત્તાત્રેય
૩૮૨	૨૨	અગ્રેજોની	અગ્રેજોની
૩૮૬	૨૬	અટકળ	અટકળ
૪૦૦	૪	ખ્રિસ્તી	ખ્રિસ્તી
૪૨૦	૧૪	પુત્ર દત્તક	દત્તકપુત્ર
૪૩૧	૮	સૌનકૌ	સૈનિકૌ
૪૩૧	૨૫	પરંતુ	પરંતુ
૪૩૩	૨	પુન	પુન :
૪૫૩	૨૮	જવા	જવા
૪૬૭	૧૬	સાંભળીને	સાંભળીને
૪૬૭	૩૧	જતી	જતાં
૪૬૭	૩૨	રહેતી	રહેતાં
૫૧૨	૬	પ્રસંગોપાત	પ્રસંગોપાત્ત
૫૧૪	૨૬	નિંદ્રા	નિદ્રા

‘ભારતની દેવીઓ’ ગ્રંથ ઉમે

મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ અને બીજાં સ્ત્રીરત્નો

(પ્રાચીન-અર્વાચીન યુગની ૬૩ સત્તારીઓનાં ચરિત્રો)

૨

૬૩-સતી ભગવતી

એ બિહાર પ્રાંતના એક જમીનદાર ઠાકુર રાજા હોરિલસિંહની નાની બહેન હતી. એ પરમ સુંદર, સુશીલ અને તેજસ્વી હતી. ગંગાના ઘાટ ઉપર એના ભાઈનું જમીનદારીનું ગામ હતું. એક દિવસ એ ગંગાના ઘાટ ઉપર સ્નાન કરી રહી હતી એવામાં એ જિલ્લાના મુસલમાન શાસક મિરઝા સાહેબની કિસ્તી ત્યાં થઈને નીકળી. હિંદુબાળાનું અપૂર્વ સૌંદર્ય જોઈને એ મોહ પામી ગયો. મિયાં સાહેબના મહેલમાં અનેક ભેગમો હતી, પણ ભગવતીના અલૌકિક રૂપથી એ એવો મુગ્ધ થઈ ગયો કે એને પોતાના અંતઃપુરમાં લઈ જવાની ઇચ્છા તેના પાપી હૃદયમાં ઉત્પન્ન થઈ. કામ દેવનો વેગ પ્રબળ થઈ ગયો અને ગમે તે પ્રકારે એને પ્રાપ્ત કરવી એવો મિયાંએ નિશ્ચય કર્યો. બાળા તો સ્નાનથી પરવારી સૂર્યનારાયણને નમસ્કાર કરી ત્યાંથી વિનયપૂર્વક ઘેર ચાલી ગઈ; પણ મિયાં મિરઝાનું ચિત્ત તેનામાં જ ચોટી રહ્યું. તેણે પાણી ભરવા આવેલી સ્ત્રીઓને એનો પરિચય પૂછ્યો તો જણાયું કે, એ આ ગામના ઠાકુરની બહેન છે અને એનું નામ ભગવતી છે.

મિરઝાએ સિપાઈ મોકલીને ભગવતીના ભાઈ હોરિલસિંહને બોલાવી મંગાવ્યો અને સમજાવીને તથા ધનની લાલચ બતાવીને દમ લીધ્યો કે, “ સાંભળો ઠાકુર સાહેબ ! તમારી બહેન ઉપર મારું ચિત્ત ચોટ્યું છે. એના જેવી સુંદર સ્ત્રી મેં આજપર્યંત જોઈ નથી. એના કાળા નાગ જેવા અંબોડાએ મને એની તરફ એટલો બધો આકર્ષ્ય છે કે એને પ્રાપ્ત નહિ કરું ત્યાં લગી મને શાંતિ વળવાની નથી. તમે એ સુંદરી મને સોંપી દેશો તો મારી અભિલાષા પૂર્ણ થશે. હું તમને પાંચ હજાર અશરદ્દીઓ આપવા તૈયાર છું. વળી હું જિંદગી સુધી તમારો આશિર્વાચી રહીશ. ”

હોરિલસિંહ ક્ષત્રિય વીર હતો. એક વિધર્મીને મુખે એવી

વાત સાંભળતાં એની આંખમાંથી ક્રોધાગ્નિ વરસવા લાગ્યો. તેણે રાતાપીળા થઇને જવાબ આપ્યો: “મિયાં! શું બકો છો? તમારી સોનાની કોથળીઓ ઉપર લાત મારનાર હું ક્ષત્રિય છું. ખબરદાર! ફરીથી એવી અધમ વાત મુખમાંથી કાઢી છે તો!”

મિયાંએ પણ હવે ગુસ્સે થઇને પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “ખબરદાર હરામખોર! તું સીધી રીતે માનતો નથી તો હવે તારી ખૂરી વલે કરવામાં આવશે.” એમ કહીને એણે પોતાના સિપાઈઓને આજ્ઞા આપી કે, “આ રજપૂતને મુશ્કેટાટ બાંધો.” આજ્ઞાનો તરતજ અમલ થયો અને ઠાકુર કેદ પકડાયા. એ સમાચાર ઠાકુરની રાણીને કાને પહોંચ્યા, ત્યારે એના શોકનો પાર ન રહ્યો. પોતાના ઉપર આવી પડેલી મહાભારે વિપત્તિનું એકમાત્ર કારણ નણુંદને ગણીને એ એનેજ મેણું મારવા લાગી: “ધિકકાર છે તારી ખૂબ-સૂરતીને! તારી ખાતર તારા દેવસમાન ભાઈ કેદ પકડાયા. મિરઝાની સત્તા આજકાલ ચાલે છે. એ ધારશે તો આપણને ધૂળ ભેગાં કરી નાખશે. જોતજોતામાં આપણે રસ્તામાંનાં ભિખારી બની જઈશું. હાય! મારા જીવનસર્વસ્વની શી વલે થતી હશે?” પોતાનેજ લીધે ભાઈની દુદ્દૃશા થઈ, ભાભી શોકગ્રસ્ત થઈ, એ વિચારથી ભગવતીને ઘણેજ સંતાપ થયો. એણે કહ્યું: “ભાભિ! તમે ચિંતા ન કરશો. ગભરાવાનું જરાએ કારણ નથી. હું મોટા ભાઈને હમણાંજ છોડાવી લાવું છું. મિરઝા સાહેબને મનાવવા એમાં તે શી મોટી વાત છે?” એટલું કહીને એ ઝટ ઘરમાંથી નીકળી પડી. સ્વાર્થમાં અંધ થયેલી ભાભીને વિચાર સરખોયે ન આવ્યો કે, કુમારિકા યુવતીને એકલી મિરઝા સાહેબની પાસે મોકલવામાં કેટલું મોટું જોખમ સમાયેલું છે?

ભગવતીએ ઘાટ ઉપર જઈને જોયું તો મિરઝા સાહેબની હોડી ઊભી છે. તેણે નીચા વળીને મિરઝાને સલામ કરીને કહ્યું: “દાસી હાજર છે! આપ શા માટે આટલા બધા નારાજ થાઓ છો? હું હજૂર પર કુરબાન છું. મારા મોટાભાઈને છોડી મૂકો. મારાં એવાં સદ્ભાગ્ય ક્યાંથી કે હું હજૂરની બેગમ બનું? ઘણાં પુણ્ય કર્યાં હોય તેને એવી ઉચ્ચ પદવી પ્રાપ્ત થાય છે. મારી એક પ્રાર્થના છે તે સ્વીકારો. હું રજપૂતની કન્યા છું. એકાદ વાત આપે મારી પણ માનવી જોઈએ. મારી એવી ઈચ્છા છે કે, આપ મારે સાડા લાલ રંગની ચૂંદડી રંગાવો તથા પગથી માથા સુધીનાં ઘરેણાં

મંગાવો. પછી લોધને બોલાવીને અતલસના પડદાવાળી પાલખી મંગાવો; કે જેથી જોતાંવારજ બધાં સમજે, કે બેગમસાહિબા જઈ રહ્યાં છે.” આ વચ્ચેના સાંભળતાં મિરઝાના હૃદયને પાર રહ્યો નહિ. એણે હૃદયેર કહ્યું: “મેરી જાન ! હુંકમ દેનેકી દેર હૈ. સબ સામાન ફોરન તૈયાર હોતા હૈ.” મિરઝાએ તરતજ લાલ કસૂબી રંગની ચૂંદડી મંગાવી. ભગવતીએ રોતે રોતે એ ધારણ કરી. મિરઝાએ મંગાવેલા કિંમતી અલંકારો પણ એણે એટલાજ ખેદ સહિત ધારણ કર્યા. મિરઝાએ પ્રસન્નવદને પાલખી મંગાવીને શણગારી. ખિન્ન ચિત્તે ભગવતી એમાં બેઠી. એની પાલખી ત્યાંથી રવાના થઈને ત્રણ ગાઉ ગઈ. રસ્તામાં એક સુંદર તળાવ આવ્યું. એના નિર્મળ જળમાં કમળ ખીલી રહ્યાં હતાં. લોકોને નાહવા સારું સુંદર ઘાટ હતા; તળાવની ત્રણ તરફ ખુરજ બંધાવેલા હતા. રાજકુમારી ભગવતીએ એ તળાવ જોઈને લોધએને કહ્યું: “ભાઈ ! મને તરસ લાગી છે. પાલખીને થોડી વાર અહીંજ ઉતારો.” એની ઇચ્છા સાંભળતાંવારજ મિરઝા ઘણી ખુશીથી લોટો લઈને પાણી ભરવા દોડ્યો. ભગવતીએ કહ્યું: “તમારે ઘેર ગયા પછી તો એજ લોટાથી મારે જળ પીવાનું છે. આ તળાવ મારા પિતાજીએ ઘણી હોંશથી બંધાવ્યું હતું. દરેક પવિત્ર નદીમાંનું જળ મંગાવીને એમાં નંખાવ્યું હતું. બાહ્યાવસ્થામાં એ તળાવમાં હું ઘણું રમી છું. આજ છેલ્લી વાર એ તળાવમાંથી બે ખોખા પાણી પી લઉં. તમારે ઘેર ગયા પછી મને એનાં દર્શન કરવાનો પ્રસંગ થોડોજ મળવાનો છે ?” એમ કહીને એ ઉત્તરનીચે વાટ ન જોતાં ઝટ પગથિયાં ઊતરીને તળાવમાં પહોંચી. ત્યાં એના મનમાં એક સંકેદ બેઠો. માતા દુર્ગાનું સ્મરણ કર્યું અને બોલી: “માતા આ કન્યા આજે તમારે શરણે આવે છે. ક્ષત્રિયકુળની લાજ સદા તમારા હાથમાં છે. હું મન, વચન અને કર્મથી પવિત્ર છું. મારી ખાતર મારા કુટુંબ ઉપર આપત્તિ આવી પડી છે. આ દુષ્ટ મારી પવિત્રતાને કલંક લગાડવા તૈયાર થયો છે. હું કદી એમ બનવા દેનાર નથી. મારા પ્રાણને આ પવિત્ર સરોવરમાં વિસર્જન કરીને હું મારી પોતાની તેમજ મારા કુળની કીર્તિને નિષ્કલંક રાખીશ.” એમ કહીને બે આચમન કરીને તે ખુરજ ઉપર ચડી અને ‘જય દુર્ગા’ કહીને ઊંડા પાણીમાં ભૂસકો માર્યો. સતી ભગવતીની યુક્તિ કામાંધ મિરઝાની સમજમાં ન આવી. ઇંદ્રિયોનો દાસ-કામાંધ

પુરુષ સતીધર્મને શું જાણે? ભગવતીને તળાવ પર ગયે ઘણી વાર થઈ ત્યારે એ પોતે તળાવ ઉપર ગયો અને સમજી ગયો કે સતી આર્યજાણાએ માને છેતરીને આપઘાત કર્યો છે. એને પોતાની એવકૂફી ઉપર ઘણો પસ્તાવો થયો. માછીઓને બોલાવીને તળાવ-માં જાળ નખાવી, પણ કાંઈ પત્તો ન લાગ્યો. એ સમાચાર ગામ-માં પણ પહોંચ્યા અને રાજા હોરિલ ત્યાં આવ્યા. તેમણે પણ પોતાના માણસોદ્વારા જાળ નખાવી. એક જાળમાં ભગવતી ખેંચાઈ આવી, પણ તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું, કે એના દેહમાં પ્રાણ નહોતો. એના સુંદર મુખકમળ ઉપર એવી ને એવી જ જ્યોતિ પ્રગટી રહી હતી. હોરિલસિંહ બોલી બોલ્યો: “ ધન્ય ! ધન્ય ! બહેન ! તને હજારો વાર ધન્ય છે ! તેં અમારી સાત પેઢીઓ તારી છે. તુંજ સાચી રાજકુમારી છે. ”*

* બિહારી ભાષાના એક લોકગીતમાં આ સુંદર ચરિત્ર છે. સુપ્રસિદ્ધ કવિ સર એડવિન આર્નોલ્ડે એ ગીતનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો છે. શ્રી. અવધવાસી સીતારામજી બી. એ , એમણે એ કાવ્યની છાયા લખને ‘ માધુરી ’માં એક કવિતા લખી હતી, તેનેજ આધારે આ ચરિત્ર લખાયું છે.

—પ્રયોજક

૬૪-સાંઈ ને હડી

રાષ્ટ્ર દેશમાં ગોહિલડવાડના રમણીય પ્રાંતની પૂર્વ બાબુએ ખંભાતના અખાતને કાંઠે તળાબ શહેર વસેલું છે. હાલ એ શહેર ભાવનગર રાજ્યમાં આવેલું છે, પણ પહેલાં ત્યાં 'વાળા' જાતિના રજપૂતોનું રાજ્ય હતું. ત્યાં આગળ ઘણું વર્ષ પૂર્વે એલલવાળો રાજ્ય કરતો હતો. એ રાજા શિવ-ધર્મી હતો અને મહાદેવ ઉપર એને પૂર્ણ આસ્થા હતી. એક જૈન જાતિએ તેને જૈન બનાવવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ નિષ્ફળ નીવડતાં એણે મંત્રબળ વડે વરસાદને બાંધી લીધો. તેણે એક કાળા હરણને શીંગડે એક મંત્રેલી ચીટ્ટી બાંધીને એને છૂટું મૂકી દીધું.

દૈવસંયોગ એવો થયો કે એ વર્ષે ચોમાસાનો સમય વીત્યા છતાં વરસાદ થયો નહિ. રૈયત ગભરાવા લાગી, દોર મરવા માંડ્યાં; એથી રાજાને પણ ઘણી ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ. એક દિવસ તે પોતાના સાથીઓ સહિત શિકાર ખેલવા ગયો હતો. ત્યાં એણે પેલા ચિટ્ટી બાંધેલા કાળા હરણને જોયું. તે જ્યાં ચરતું હતું, ત્યાં લીલું ઘાસ ઊગેલું હતું. બીજા પ્રાણી દૂબળાં હતાં, ત્યારે આ પ્રાણી મદમસ્ત હતું. રાજાએ તેનો શિકાર કર્યો અને તેને શીંગડે બાંધેલી ચિટ્ટી વાંચી. એમાં લખ્યું હતું કે, આ ચિટ્ટી પાણીમાં ઓળ્યાથી વરસાદ વરસશે. રાજા પ્રસન્ન થયો અને એ પરીક્ષા કરવા સાડે એ ચિટ્ટીને પાણીમાં ઓળાવી. તરતજ આકાશમાં ગડગડાટ થયો, વાદળાંઓ ઘેરાઈ આવ્યાં અને વરસાદની તૈયારી સ્પષ્ટ જણાઈ. રાજા અને તેનો સાથી ઘર તરફ પાછા ફર્યા, એટલામાં તો મુસ-ળધાર વરસાદ વરસ્યો. રાજા એના સાથીથી છૂટો પડી ગયો અને પાણીથી પલળીને અકડાઈ ગયો. આગળ જવું અશક્ત હતું. જંગલમાં કોઈ ઝૂંપડીમાં આશ્રય લેવાનો તેણે વિચાર કર્યો.

એ વનમાં એક નાની ઝૂંપડીમાં સાંઈ નેહડી રહેતી હતી.

ચારણોના ઝૂંપડાના સમૂહને “નેહ” કહે છે. વળી ચારણો-
માંની એક જાતિનું નામ નેહડા ચારણ છે. એવા નેહડા ચારણની
સ્ત્રી હોવાથી તે નેહડી કહેવાઈ. સાંઈ તેનું નામ હતું. એ સમ્રાટ
ઘણી સુશીલ, પરગણુ અને પતિવ્રતા હતી. એનો પતિ બીન્ન
પડોશી સ્વજ્ઞતીય પુરુષોની સાથે ઘોડા વેચવા સારૂ પરદેશ ગયો
હતો. પતિને ગયે ઘણા દિવસ થયેલા હોવાથી સ્નેહાળ પત્ની તેના
પાછા કર્યાની વાટ જોતી હતી અને મનમાં જ કહેતી હતી કે:-

“રે! હાય આ સમય વલ્લભ કયાં વિરાજે ?

છે વિકર્યાં અરર તત્ત્વજ આ બધાંઓ;

વહાલા! અરે જરી ન ત્યાં ઉર શાંતિ કેાની ?

હું છાં અહા-અરર! નાથ ન પાસ કેાઈ.

આવા શીળા હિમ હિમભર્યા, વાયરા અંગ વીંધે,

આ આલે શી જલ જલ વહી, ધાર ધૂનવી દેશે;

રે આ છૂટે હડડડડુ થતાં, ગર્જનો આલ ભરે—

મારા વા’લા હૃદય થથરે કેાણુ આ ભાર ઝીલે ?x”

આ પ્રમાણે પ્રિયતમના વિચારમાં એ યુવતી નિમગ્ન થઈ
હતી. તે સમયે ઘોડા ઉપર ઠૂંઠવાઈ ગયેલા એભલવાળાને પોતાની
ઝૂંપડી સમીપ આવતાં તેણે જોયો. એ સમજી ગઈ કે આ તોફા-
ની અધારી રાતે કેાઈ વટેમાર્ગુ વખાનો માર્યો આશ્રય લેવા
અહીં આવી રહ્યો છે. પોતે એકલી હતી, યુવાન હતી. પરપુરુષ-
ને પોતાના ઘરમાં રાખવાથી લોકો શું કહેશે વગેરે અનેક
વિચારોના તરંગોએ તેનું ચિત્ત ચડચું.

“આ આંગણે કેા મહેમાન આવ્યો, છે ધર્મ એને પણ રક્ષવાનો;
છે અન્ય એ પુરુષ, હું યુવામાં, રે લોકની જીભજ જેરી એમાં.

તોય શું ? સત્ય પેજે છે, સર્વ વ્યાપક તે પ્રભુ;

ન્યાય તો તેજ દેવાનો, લોકને અહીં ના ગણું.”

એટલામાં તો ઘોડેસવાર એભલ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. બાળા-
એ ઘોડાની લગામ પોતાના સુકુમાર હસ્તવડે પકડી. જુએ છે
તો ઘોડેસવાર ખેડોશ હતો. એણે ધીમે રહીને એ પુરુષને નીચે
ઉતાર્યો. ઘરમાં લઈ જઈને તેના ટાઢથી ઠરી ગયેલા અંગને શેક

કરવા માંડ્યો; પણ એને શુદ્ધિ ન આવી. ધાખળીમાં એના શરીર-
ને ઢાંકી રાખ્યું અને ઘડી ઘડી તેનાં નેત્ર સામું જોવા લાગી, કે
કેમે કર્યો આ સવાર ચેતનમાં આવે છે; પરંતુ એને પ્રયાસ
સફળ થતો દેખાયો નહિ. એથી એને ઘણી ચિંતા થઈ. પુરુષની
સુખસુદ્રા તથા પહેરવેશ ઉપરથી એ કોઈ ઉચ્ચકુળનો હોય એવું
સ્પષ્ટ જણાતું હતું. એની સુખસમૃદ્ધિની કલ્પના કરી એની
હાલની દયાજનક સ્થિતિ જોતાં એ તરુણીના હૃદયમાંથી અનેક
શોકોદ્ગાર નીકળવા લાગ્યા:—

“તારે હોશે અતિ ચતુર શું, ચાકરો તુજ પાસે ?
તારે પંથી! જરી નહિ હશે, ખોટ વસ્ત્રો તણીયે.
તારે માટે પલપલ થવી, હોય અંગિઠડીએ,
રે આ મારીનિરધન અહીં, ઝુંપડીમાં ન એ એ.
તારે માટે શયન ઢળવા, રૂઢલાં ને મૃદલાં,
તારી વાલી ઘડી ઘડી તને, તો હશે રંજતી ત્યાં.
તે બિચારી જરી ન સમજે, આમ તું આંહી સૂતો,
રે આ મારી નિરધન અરે, ઝુંપડી વાસ તારો.”

આવા આવા વિચારો આવતાં એ નિરાધાર પથિક માટે એને
વધારે ને વધારે દયા ઉપજી. શેક તથા ગરમ કપડામાં લપેટવાથી
પણ જ્યારે એનામાં ચેતન્ય ન આવ્યું, ત્યારે એના કોમળ હૃદય-
ને નવોજ ઉપાય સૂઝ્યો. એણે વિચાર્યું: “હું શુદ્ધ હૃદયની પવિત્ર
ચારણકન્યા છું. મારે આંગણે આવેલા આ મનુષ્યને મરવા તો
નહિજ દઉં. પ્રભુને સાક્ષી રાખીને આ એક ભયાનક ઇલાજ કરું
છું. માતાજી મારો પ્રયાસ સફળ કરજો તથા મારી લાજ રાખજો.”
એણે જે ઉપાય યોજ્યો હતો, તે ખરેખર એને માટે સાહસરૂપજ
હતો. એણે પોતાની દેહની ગરમી વડે એ પુરુષમાં ચેતન લાવવા-
નો સંકલ્પ કર્યો હતો. આજ સુધી એણે પરપુરુષને સ્પર્શ કર્યો
નહોતો. એને ખાતરી હતી કે, નિંદાખેર લોકો મારી નિંદા
કરવામાં બાકી નહિ રાખે; પરંતુ શું લોકોની ટીકાના ભયથી પ્રભુ-
ના સંતાન-માનવળંધુને કમોતે મરવા દેવાય? દઢતાથી એણે
પોતાના મનને કહ્યું:—

“છા લોક બોલે બહુ પાપ આમાં, સ્પર્શીય જો અન્ય પુરુષ હાવાં;
આપુ હું ઉખા મમ ઉર કેરી, એમાં ન થાશે પ્રભુ આંખ ઝેરી.”

સતીએ પોતાનાં વસ્ત્રો ઉતાર્યાં. જે પથારીમાં એ રજપૂત સૂતો હતો ત્યાં, પોતે પણ એને દઢાલિંગન દહને સૂતી. એનો આ ઉપાય સફળ થયો. જીવતા માનવદેહની હૂંફથી એ વીરના શરીરમાં ધીમે ધીમે ગરમી આવવા લાગી. નાડી અને છાતીમાં રક્તનો સંચાર થવા લાગ્યો. એના દેહમાં જીવનનો જરા સંચાર જણાતાં, એ બાળા શરમાઈ જઈને તરતજ ત્યાંથી ઊભી થઈ અને ઝડ વસ્ત્ર પહેરી લીધાં તથા દૂર જઈ બેઠી.

ક્ષત્રિય વીર એભલવાળાને ભાન આવ્યું, ત્યારે એણે પોતાને એ ઝૂંપડીમાં સતી ચારણીની સન્મુખ શય્યામાં પડેલો જોયો. એણે એ સતીને પોતાની પ્રાણરક્ષક તરીકે ઓળખીને તેના ચરણમાં સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યો તથા હાથ જોડીને કહ્યું:—

“દાતા અહો જીવનની મમ વા’લી બે’ની,
દેજે ક્ષમા તુજ શિરે પીડ આમ નાખી.
સંભારજે અધમ એભલ રંકને તું,
તું આપજે કદિક દર્શન તુંજ રૂંડ.”

સતીએ જાન્યપૂર્વક કહ્યું: “ભાઈ! મેં એવું તે શું મોટું કામ કર્યું છે? મેં તો મનુષ્ય તરીકેની મારી સાધારણ ફરજ અદા કરી છે. માનવબંધુને મદદ કરવી, એ તો પ્રભુએ સ્ત્રીજાતિને બક્ષેલો મહાન અધિકાર છે. મારા દેહમાં જીવ છતાં, હું અતિથિ-ને શા માટે મરવા દઉં?”

એ પ્રમાણે મીઠા શબ્દોથી પવિત્ર ચારણીએ એભલના જીવનમાં નવોજ ઉત્સાહ ભર્યો. રાજા એભલ અને સાંઈ એ દિવસથી ભાઈબહેન બન્યાં. બહેનની રજા લઈને એભલ ઘેર ગયો.

અદેખી આંખોએ આ બનાવ જોયો અને એમના પાપી હૃદયોએ નિર્દોષ બાળાના પરોપકારમાંયે પાપ દીધું. તેમણે એની વિરુદ્ધ ગમે તેવા આક્ષેપો મૂકવા માંડ્યા.

થોડા દિવસ પછી ચારણો પરદેશથી પાછા આવ્યા. તેમની સાથે સાંઈનો પતિ પણ ઘેર પાછો આવ્યો. ઘેર આવતાંજ એના પાડોશીએ ચાડી ખાધી કે, “તારી ગેરહાજરીમાં તારી બેરીએ કોઈ ફાંકડા રજપૂતને ઘરમાં ઘાલ્યો હતો.”

આટલું સાંભળતાં તો સાંઈના પતિની રોગરગમાં ઝેર વ્યાપી

ગયું. પત્નીને તેણે ઘણાં કટાક્ષણાણુ માર્યાં. એક દિવસ તો કાંઈ નજીવા વાંકનું બહાનું કાઢીને એણે એ સતી સ્ત્રીને માર પણુ માર્યો. સતી સાંઈને પોતાના ઉપર મુકાતા જૂઠા આળ સાડુ ઘણું લાગી આવતું હતું. એક દિવસ સૂર્યનારાયણની સન્મુખ તેણે હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરી કે:-

“પિતા! તું જાણે છે, હૃદયમહિં ભાવો મુજ અહીં.

મને કાં તો દે સખત પતનું શાસન પિતા ?

અને આ સામાંના હૃદય શીખજે સત્યજ સદા.”

સતીના ઉપર આવેલા આળથી દુઃખી થઈને સૂર્યનારાયણે શાપ દીધો અને તેના પતિને કોઠનો રોગ થયો.

સતીને એથી નવી ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ. પતિવ્રતા નારી પતિનું દુઃખ કેવી રીતે જોઈ શકે? એણે સ્વામીના દુર્ગંધમય શરીરની ઘણી ચાકરી કરી. આખરે એક દિવસ પતિને એક કંડિયામાં રૂ પાથરીને સુવાડી, એ કંડિયાને માથે મૂકી સતી સાંઈ તળાજ પહોંચી.

રાજા એલલવાળાના મહેલ આગળ જઈને ખબર કહાવી કે, “તમારી દુઃખી બહેન આવી છે.” બહેનનું નામ સાંભળતાંવારજ એલલ દોડતો બહાર આવ્યો અને ઘણો આદરસત્કાર કરીને એને રાજમહેલમાં લઈ ગયો અને પૂછવા લાગ્યો: “વહાલાં બહેન! તમે આમ ઉદાસ કેમ જણાવો છો? તમારું શરીર આવું દુઃખનું કેમ થઈ ગયું છે? તમને કોઈએ દુલ્લખ્યાં છે? બહેન! જે બન્યું હોય તે સાચું કહી દો. એલલવાળાની બહેનને દુઃખ દેવાની કોની મગફળ છે?”

સાંઈ નેહડીએ લોકોએ પોતાના ઉપર આળ ચઢાવ્યાં તથા એને લીધે અકળાઈને સૂર્યનારાયણની પ્રાર્થના કરી, તેનું આ બિલકું પરિણામ આવ્યું વગેરે વૃત્તાંત વિસ્તારથી કહી સંભળાવ્યો.

એલલવાળાએ કહ્યું: “બહેન! મારાથી કોઈ રીતે તમને મદદ થઈ શકે એમ હોય તો જણાવો. હું તન, મન અને ધનથી મદદ કરવા તૈયાર છું. તમારા પતિને ગમે તે પ્રકારે આરામ થાય, એવા ઉપાય તમે આદરો.”

સાંઈએ કહ્યું: “ભાઈ! હું બધા ઉપાય અજમાવી ચૂકી. પથ્થર એટલા દેવ કરી ચૂકી. આખરે એક સિદ્ધ પુરુષે એ પાપના

પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે એક ઉપાય સૂચવ્યો છે, પણ એ ઘણો રાક્ષસી છે.”

એભલે પૂછ્યું: “એવો તે શો ઉપાય છે?”

સાંઘએ કહ્યું: “બત્રીસલક્ષણા પુરુષના લોહીથી એમને નવરાવીએ, તો એમને કોઢ મટે.”

એભલે પૂછ્યું: “એવો નર તમારી જાણમાં છે?”

સાંઘએ કહ્યું: “છે, પણ નામ દેતાં જીવ ઉપડતી નથી.”

રાબ્બએ પૂછ્યું: “વગર સંકોચે જણાવો, એવો નર કયાં છે?”

સાંઘએ જવાબ આપ્યો: “ભાઈ! એ આટલામાં જ છે.”

આ વાતાલાપ ચાલી રહ્યો હતો, એવામાં એભલનો રાજકુમાર અણો ત્યાં આવી ચઢ્યો. સાંઘ નેહડીએ તેનાં હુખણાં લીધાં. કુમાર તેને પગે લાગ્યો. ફાંદાએ—સાંઘએ આશીર્વાદ દીધો અને એભલને કહ્યું: “ભાઈ! ભગવાને આપને બત્રીસલક્ષણા પુત્ર આપ્યો છે. આપ ભાગ્યશાળી છો. પ્રભુ એ દીકરાને સુખી રાખે.”

એભલ સમજી ગયો કે, પોતાના પુત્રના લોહીની માગણી કરવા સાંઘ આવી છે. રાબ્બએ પુત્રને એ સંબંધી પૂછી જોયું. રાજકુમારે કહ્યું: “એમાં તે શી મોટી વાત છે? આ દેહ તો નાશવંત છે. એક દિવસ તો પડવાનો જ છે; તો પછી એ દેહ વડે કોઈનું કદ્યાણ થતું હોય, તો એના કરતાં વધારે સદ્ભાગ્યની વાત બીજી કયી?”

એભલે પુત્રને ધન્યવાદ આપ્યો અને જોતજોતામાં પોતાની તલવાર વડે તેનો શિરચ્છેદ કર્યો. તેના લોહીમાં સાંઘ નેહડીના પતિને સ્નાન કરાવ્યું. સાંઘનો પતિ સાંજે થયો.

ચારણી સાંઘ પરમ દયાળુ સતી હતી. એક મનુષ્યનો પ્રાણ બચાવવા ખાતર તો એણે પોતાના શિયળને કલંક લાગવા દીધું હતું, તો શું આજ એનું હૃદય એવું કઠોર બની ગયું કે, પોતાના સ્વાર્થ ખાતર બત્રીસલક્ષણા સુકુમાર યુવરાજનો પ્રાણ લીધો! એણે ભગવાનની ખરા અંતઃકરણપૂર્વક પ્રાર્થના કરીને બાળકને ગળે હાથ ફેરવ્યો. જોતજોતામાં એ બાળક હતો એવો ને એવો થઈને હસતે મુખે ઊભો થયો. આ ચમત્કારમાં કેટલું સત્ય છે, તે અમે કહી શકતા નથી. કાઠિયાવાડમાં ભાટચારણો હજી પણ એ કથા ગાય છે અને એભલવાળા તથા તેના પુત્રની મહત્તા વિષે પૂછે છે કે:—

“સોરઠા કરે વિચાર, એ વાળામાં કિયો ભલો ?

શિરનો સોંપણુહાર, કે વઢાવણુહાર વખાણીયે ? ”

અમે તો બન્નેને વખાણીએ છીએ; સતી સાંધ ચારણીના પાતિવ્રત્યનો મહિમા વધારવા ખાતર એના હાથના સ્પર્શથી મરેલો બાળક સજીવન થયો, એવી દંતકથા પ્રચલિત થઈ હોય, તો તે અસંભવિત નથી; કેમકે ભારતવાસીઓ સતીમાં અસીમ શક્તિ હોવાનું માને છે.

એભલને આપેલી સહાયતાનો બદલો વાળવા એ રાજા શું કરવા તૈયાર છે, તેની કસોટી કસવા ચારણીએ એવી માગણી કરી હોય અને રાજા પુત્રનો વધ કરવા તત્પર થયો હોય; તે સમયે તેને બાળહત્યાથી શેક્યો હોય, તો તે પણ સંભવિત છે; પણ એ બધા કદપનાના પ્રદેશમાં અમે ઊતરવા નથી માગતા. દંતકથાએ સાંધ નેહડીની દયા તથા સહાનુભૂતિનો જે પરિચય કરાવ્યો છે, તે એને માટે સન્માન ઉત્પન્ન કરે એવોજ છે. x

x જુઓ સં ૧૯૭૦ ના ‘ગુજરાતી’ ના દિવાળીના અંકમાં ‘તળાખની ટેકરી અને એભલવાળો’ નામનો રા. રા. દેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટનો લેખ. સૌરાષ્ટ્રની રસધાર તથા રા. રા. હરગોવિંદ પ્રેમશંકરની ‘એભલવાળો અને સાંધ !’ નામની કવિતા. આ ચરિત્રમાંની કવિતાઓ એ કાવ્યમાંથી ઉતારવામાં આવી છે. —પ્રયોજક
દે-૨૪

૬૫-સતી વિકોઈ

કાઠિયાવાડના એક ગરાસિયા કમાની પત્ની હતી. કમાને કાળો ઝાલ નામનો એક યુવાન અને સુંદર મિત્ર હતો. બંનેની મિત્રતા ઘણી ગાઢી હતી.

એક સમયે કાળો ઝાલ મિત્રને મળવા ગયો. કમો ઘરમાં ન હોવાથી કમાની પત્નીએ ઉત્તર વાળ્યો કે, “એ ઘરમાં નથી.” કાળો ઝાલ પાછો ગયો, પણ એનું સૌંદર્ય એ સમયે વિકોઈએ ખારીકીથી નિહાળ્યું. વિકોઈ શુદ્ધ હૃદયની સતી હતી. એના અંતઃકરણમાં કોઈ જાતનો વિકાર થયો નહિ; પરંતુ સૌંદર્ય પણ પ્રભુની એક અમૂલ્ય બક્ષિસ છે, એમ ગણીને કાળા ઝાલના અફસુત સૌંદર્યને નીરખીને એણે નિર્દોષ આનંદ અનુભવ્યો.

એક રાતે વિકોઈને સ્વપ્ન આવ્યું અને તેમાં કાળા ઝાલને બજારમાં ઘોડેસવાર થઈને ફરતો જોયો. સ્વપ્નમાં એના મુખમાંથી કાળા ઝાલને ઉદ્દેશીને કાંઈક નિર્દોષ ઉદ્ગાર પણ નીકળી ગયા. એનો પતિ જે પાસેજ સૂતો હતો તેને કાને એ શબ્દો પડ્યા અને તેને સંશય ઉત્પન્ન થયો કે, વિકોઈનું હૃદય કાળા ઝાલે ચોરી લીધું છે અને બેની વચ્ચે આડો સંબંધ છે. પતિના મનમાં પત્નીના આરિત્ય માટે સંશય ઉત્પન્ન થયો એટલે બાકી શું રહે? ગૃહ-સુખમાં એ સમયેજ આગ લાગી જાય. કમાએ પત્નીને સત્વર જગાડી ને ઘરમાંથી ચાલ્યા જવાનો આદેશ કર્યો. વિકોઈને ઘણું આશ્ચર્ય થયું કે, “એકદમ સ્વામી આટલા બધા ક્રોધે કેમ ભરાયા? મેં એમની સેવામાં કદી ઉણપ આવવા દીધી નથી. પતિ સિવાય કોઈના ઉપર પ્રેમ દાખવ્યો નથી.” કારણ પૂછતાં કમાએ પોતાનો સંશય જણાવ્યો. પોતાના શિયળ ઉપર આરોપ મુકાતો જોઈ એ સમ્યક્ચિત્તે સ્ત્રીને ઘણુંજ લાગી આવ્યું. નમ્રતાથી એણે પોતાની નિર્દોષતા પતિને જણાવી, પણ વહેંચે ભરાયેલા પુરુષના ધ્યાનમાં

એની એક પણુ ફલીલ ઊતરી નહિ. વિકોધ ક્રોધ પણુ રીતે પતિને છોડીને જવા તૈયાર ન થઈ, ત્યારે એણે તેને ધક્કો મારીને આસ-રીમાં કાઢી મૂકી. વિકોધ રોવા લાગી અને પ્રેમપૂર્ણ ભાષામાં પતિને આજીજી કરવા લાગી; પણુ પતિએ તો તેને મેણાં માર્યાં કે, “જા, હવે તને મારી શી પરવા છે? હવે આ ઘરમાં તારું સ્થાન નથી. કાળા ઝાલ ઉપર તારું મન મોહી ગયું છે તો જા એને ઘેર. એજ તને સુખી કરશે. મારી સાથે તને ગોઠયું તો પછી શું કામ અહીં રહેવાનાં વલખાં મારીને ખાલી ઢાંગ કરે છે?”

આ શબ્દોએ તો વિકોધને વધારે મનોવેદના ઉત્પન્ન કરી. એણે ગદ્ગદ સ્વરે કહ્યું:—

“સારૂં સારડીએ, પાંઝર મારૂં પિગલાં;
ફતુર પુદડીએ, ન જડું કાળા ઝાલશું.”

અર્થાત્ “મારા સુકુમાર શરીરને ફૂદડીની પેઠે ફેરવીને સાર-ડી વડે વીંધી નાખો પણુ કાળા ઝાલ પાસે તો હું કદી પણુ જનાર નથી. હે કમા ! આ સંસારમાં રૂપ હમેશાં દુઃખના કારણરૂપ છે. જરા પણુ સૌંદર્ય હોતાં સ્ત્રીજાતિના ઉપર મિથ્યા કલંકો મૂકવા-માં કામી અને નિંદાખોર લોકો મજા માને છે. તમારી સાથે રહેતાં મને વરસો વીતી ગયાં, છતાં તમે મારા પ્રેમને નજ પાર-જ્યો. લાંબા વખતના પ્રેમને આમ ખાલી વહેમમાં પડીને તરછો-ડશે નહિ. હું તમારા જોડાની સગતળી છું. મને તમારી દાસી ગણીને ઘરમાં શરણ આપો. મને પત્ની ગણીને ભલે પ્રેમ ન દાખવશો. હું ઘરમાં રહી તમારી ગુલામી કરીશ. તમને સુખી જોઈને હું સુખ માનીશ. મને તમારી નજરથી આધી તો નજ ખસેડો.” પણુ કમાના હૃદય ઉપર એની કશી પણુ અસર ન થઈ. વિકોધએ પતિને ફરીથી વીનવ્યું કે, “કમા ! બધી સ્ત્રીઓ તો બેડું માથે લઈને પાણી ભરે છે, પણુ હું તો મારા ઉપર આવતા આળ માટે કહો તો મારી છાતી ઉપર બેડું મૂકીને તમારે સાડ પાણી ભરીશ; પણુ કાઢી તો નજ મૂકશો. હું તમારી સર્વ પ્રકારે સેવા કરીશ. મને નાહક શા સાડ કાઢી મૂકે છે? ઝાંઝવાનાં પાણી પીવા શા સાડ તૈયાર થાઓ છે? હજી વિચારી જીઓ. નાહકનું પરણેતરને દુઃખ ન દેશે.” પરંતુ કમાએ તેના વિલાપ પ્રત્યે જરા પણુ ધ્યાન ન આપતાં ધક્કો મારીને તેને ઘર બહાર કાઢી મૂકી અને પોતે કમાડ બંધ કરીને ઘરમાં બેઠો. સતી વિકોધ આફન્દ

કરતી ઘર બહાર નીકળી. પાડોશીઓને પણ તેની દયા આવી.

પતિવ્રતા વિકોઈ ઘેરથી નીકળીને કાળા ઝાલને ત્યાં ગઈ. કાળો ઝાલ ભેંસ દોહી રહ્યો હતો. મિત્રપત્નીને પોતાને ઘેર આવેલી જોઈને તે આશ્ચર્ય પામ્યો અને પૂછવા લાગ્યો: “બહેન! આજે અહીંયાં કેમ આવ્યાં?” વિકોઈ શો ઉત્તર દે? એણે રડી દીધું. કાળા ઝાલના વિસ્મયનો પાર રહ્યો નહિ. એણે આગ્રહપૂર્વક કારણ પૂછ્યું. સતીએ પોતાની વીતક-કથા કહી સંભળાવી.

કાળા ઝાલને મિત્ર કમાની ટૂંકી દૃષ્ટિ અને વિચારશૂન્યતા ઉપર તિરસ્કાર છૂટ્યો. એણે વિકોઈને દિલાસો આપ્યો: “બહેન! એ કમાની મૂર્ખતા છે. તમારા કે મારા મનમાં જરાયે વિકાર ઉત્પન્ન થયો નથી અને થવાનો નથી. તમે મારાં સગાં બહેન છો. જીવો ત્યાંસુધી આ ભાઈના ઘરમાં સુખેથી રહો. કોઈ પણ જાતનો સંકોચ આણુશો નહિ.” સતી ત્યાંજ રહી કાળા ઝાલને ઘરના કામકાજમાં મદદ આપવા લાગી. એના પતિએ એનો ત્યાગ કયો હતો પણ એ પતિને કદી વીસરી નહોતી.

આ પ્રમાણે અનેક દિવસ વીતી ગયા. એક દિવસ કમો ફરતો ફરતો નદીકિનારે જઈ ચઢ્યો. વિકોઈ થોડી વાર પહેલાંજ ત્યાંથી સ્નાન કરીને ગઈ હતી. ત્યાં આગળ વિકોઈનું નામ સાંભળતાં એને પત્નીનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. ઘાટ ઉપર સ્નાન કરનારાઓને મુખે વિકોઈના ચરિત્રની ઉજ્જવલતાની વાતો સાંભળી તથા એ પણ જાણ્યું કે, વિકોઈને કાળા ઝાલે બહેન કરીને રાખી છે. એ ખબર સાંભળતાં કમાને પોતાની ભૂલને માટે પસ્તાવો થયો અને પત્નીનો પ્રેમ સાંભરી આવ્યો. વિકોઈ થોડીજ વાર પહેલાં નાહીને ગઈ હતી, એટલે દૂર દૃષ્ટિ નાખતાં તેણે તેને જતી જોઈ. પત્નીને સંબોધીને તેણે કહ્યું:-

“વિકોઈ વહે ઉતાવળી, નદીએ બહોળાં નીર;
ચાળો લગાડ્યો છીપરે, વિકોઈ ધોઈ ગઈ ચીર.
હોળી હૈયા માંચ, મેં ખાંતથી ખડકાવીયું;
પરજળી તે પંડ માંદા, વરાળું થઈ વિકોઈને.
ભાળી તારી પીંડીયું, નમણું તારાં નેણું;
પ્રીત્યું તૂટે ન પામીએ, વિકોઈ સરખાં સેણું.”

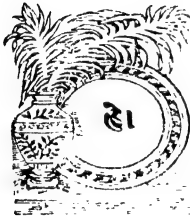
આટલો વિલાપ કર્યા પછી એને વિચાર આવ્યો કે વિકોઈ

મને સંભારતી હશે કે નહિ. પરીક્ષા કરવા સારૂ તેણે એક માણસદ્વારા પત્ર મોકલ્યો. એ પત્રમાં એણે જણાવ્યું હતું કે, કમો ગુજરી ગયો છે. વિકોઇને એ કાગળ મળ્યો ત્યારે એ વલોણું કરતી હતી. પતિના મૃત્યુ-સમાચાર કાને પડતાંવારજ એ મૂચ્છા ખાઇને પડી ગઇ. કાળો આલ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે ઘણાંએ ઇલાજ કર્યો, પણ સતીને પ્રાણ તો પતિના અવસાનનો શબ્દ કાને પડતાંજ દેહ ત્યજીને ચાલ્યો ગયો હતો.

કાળા આલે બહેનનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો.

મૂખ કમાએ જ્યારે એ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે એને કેટલો પશ્ચાત્તાપ થયો હશે તેની તો કલ્પનાજ કરવાની રહી ! x

૬૬-ભીમાબાઈ હોલ્કર

હોલ્કર કુટુંબનો મૂળ પુરુષ મલ્હારરાવ હતો, એ આપણે અહલ્યાબાઈના ચરિત્રમાં જોઈ ગયા છીએ. એ ઘણો શૂરવીર રાજા હતો. ઇ. સ. ૧૭૬૫ માં ૭૬ વર્ષની વયે તેનું મૃત્યુ થયું હતું. એને ખંડેરાવ નામનો એક પુત્ર હતો; પરંતુ તે પિતાની હયાતી-માંજ ગુજરી ગયો હતો, એટલે મલ્હારરાવની પછી ખંડેરાવની સ્ત્રી અહલ્યાબાઈ અને તેનો પુત્ર માલેરાવ ગાદીનાં માલિક બન્યાં. માલેરાવ પણ થોડા સમયમાંજ ગુજરી ગયો અને રાજ્યનો કારભાર અહલ્યાબાઈના હાથમાં આવ્યો. તેના મૃત્યુ પછી રાજ્યનો બધો કારભાર તેના દત્તકપુત્ર તુકોજીરાવના હાથમાં ગયો. તુકોજીરાવ હોલ્કર પણ ઘણો પરાક્રમી હતો. એ ઇ. સ. ૧૭૯૭ માં મરણ પામ્યો. તેને ચાર છોકરા હતા. તેમાંનો યશવંતરાવ હોલ્કર પાછળથી ઘણી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. આપણી ચરિત્રનાયિકા ભીમાબાઈ એ યશવંતરાવની પુત્રી હતી. તુકોજીના મરણ પછી ગાદી સંભાળી ટંટો ઊભો થયો હતો, પણ આખરે યશવંતરાવજી ગાદી ઉપર બિરાજવા ભાગ્યશાળી

x ૧૮૭૦ ના 'ગુજરાતી' ના દિવાળીના અંકમાં છપાયેલા રા. રા. છેલ્લેંકર શુક્લના લેખ ઉપરથી સાબાર ઉદ્ધૃત. —પ્રયોજક

નીવડચો હતો. યશવંતરાવે સિંધિયા, પેશ્વા અને અંગ્રેજોની સાથે અનેક વાર યુદ્ધ કર્યાં હતાં. ઈ.સ. ૧૮૦૪ માં ચંબલ નદીની પાસે, કેટા રાજ્યમાં આવેલા ફરા સ્ટેશનની પાસેના, મુકંદ્રાના પહાડ આગળ તેણે અંગ્રેજ સરદાર કર્નલ મોન્સુન સાથે ઘણી વીરતાથી યુદ્ધ કર્યું હતું અને એ યુદ્ધમાં મોન્સુન સાહેબને એવી સખત હાર ખાવી પડી હતી કે, કર્નલ મોન્સુન ઘોડા ઉપર જીન અને હાથી ઉપર અંખાડી મૂકીને નાસી છૂટ્યો. સારાંશ એ કે કર્નલ સાહેબ એ વખતે એવા ગભરાઈ ગયા હતા કે તેમને જીવલઈને નાસવું પડ્યું હતું; પરંતુ યશવંતરાવેનો પ્રતાપરૂપી સૂર્ય થોડા સમયમાંજ મદિરા-રાહુથી અસિત થઈને નિસ્તેજ થવા લાગ્યો. એ દશામાંજ તેનો દુઃખદાયક અંત પણ આવ્યો. યશવંતરાવ ઘણા મજબૂત મનનો મનુષ્ય હતો. સમયને અનુકૂળ થઈને કામ કેવી રીતે સાધી લેવું એ તેને આવડતું હતું.

યશવંતરાવે પોતાની કન્યા લીમાબાઈને પણ સારું શિક્ષણ આપ્યું હતું. પિતાના વીરતા, સાહસ અને સમયસૂચકતા આદિ ગુણો લીમાબાઈને પૂર્ણરૂપે વારસામાં મળ્યા હતા.

યશવંતરાવને મરાઠી અને ફારસી ભાષા આવડતી હતી અને પિતાના સંગથી કન્યામાં પણ બોલવાચાલવાની ઘણી ઉત્તમ છટા આવી હતી.

યશવંતરાવના મૃત્યુ પછી તેની દાસી તુલસીબાઈ કારભાર કરવા લાગી. તુલસીબાઈએ મલ્હારરાવ નામના બાળકને દત્તક લીધો હતો. તુલસીબાઈ એક ઉત્તમ ગાનારી, ઘણી ખૂબસૂરત અને મનમોહક સ્ત્રી હતી, એટલે તેની આગળ બીજા કોઈનું કાંઈ ચાલતું નહિ. તેણે બાવરામ શેઠ નામના યશવંતરાવના એક પ્રમાણિક દીવાનને કાઢી મૂકીને ઠાર મરાવી નાખ્યો હતો. આ પ્રમાણે રાજ્યમાં ઘણી અવ્યવસ્થા ફેલાઈ ગઈ. આખરે ઈ.સ. ૧૮૦૭ માં તેને લૂંટારાઓએ મારી નાખીને ક્ષીપ્રા નદીમાં ફેંકી દીધી. એ ઘોડા ઉપર બેસવામાં ઘણી હોશિયાર હતી. પોતાના માનકરીની સ્ત્રીઓને સાથે લઈને જ્યારે એ ખુલ્લે મોંએ ઘોડેસવાર થઈને ફરવા જતી ત્યારે એ દૃશ્ય ઘણું જોવાલાયક થતું.

એ વખતે લીમાબાઈ ક્યાં હતી અને શું કરતી એ જાણ્યા-માં આવ્યું નથી, પણ ઈ. સ. ૧૮૧૦ માં મહિંદપુરની લડાઈ થતા પહેલાં કર્નલ માલ્કમની અને તેની મુલાકાત થઈ હતી. એ

વખતે ભીમાબાઈએ ઘણી અસરકારક રીતે જણાવ્યું હતું કે, “ હોલ્કર કુટુંબનો અને હોલ્કરના રાજ્યનો અંત આવવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. અત્યારે એ કુટુંબનું ગૌરવ સાચવી શકે એવું મારા સિવાય બીજું કોઈ નથી. હું નિરાધાર વિધવા છું. મારે પુત્ર પણ નથી. મારે તો નિવૃત્ત થઈને ઇશ્વરનું ભજન કરવાનો સમય છે; પણ આવી અણીને વખતે મારા કુટુંબની આબરૂ સાચવવા ખાતર તથા રાજ્યનું સંરક્ષણ કરવા સાથે મારે રાજકારભાર હાથમાં લેવો પડશે. ”

ભીમાબાઈ ઘોડેસવાર થવામાં ઘણી હોશિયાર હતી. એ ઘણી સુંદર નહોતી તોપણ તેના મુખ ઉપર તેજસ્વિતા અને હોશિયારીનાં ચિહ્ન જણાઈ આવતાં હતાં. મરાઠા સ્ત્રીઓએ જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ આવ્યો છે ત્યારે ત્યારે કાર્યદક્ષતા અને ધૈર્યનો પૂરો પરિચય આપ્યો છે. જીજ્ઞાસુ, અહલ્યાબાઈ, તારાબાઈ આદિનો પરિચય અમે આ પુસ્તકમાં અમારી ભગિનીઓને કરાવ્યો છે. સુપ્રસિદ્ધ મરાઠા વીરાંગનાઓમાં ભીમાબાઈની પણ ગણતરી થાય છે. ઈ. સ. ૧૮૧૭ માં મહિદપુરની લડાઈ સમાપ્ત થઈ અને હોલ્કરના સૈન્યનો પૂર્ણ પરાજય થયો. ભીમાબાઈ જેવી વીર સ્ત્રીથી આ અપમાન સહન થયું નહિ. તેણે તરતજ થોડુંક સૈન્ય એકઠું કરીને આખા દેશને લૂંટવાનું કામ શરૂ કર્યું. એ કામ ઘણા દિવસ ચાલ્યું. એક દિવસ સર જોન માલ્કમ ઘણા મોટા સૈન્ય સાથે જઈ રહ્યો હતો, એવામાં તેણે ભીમાબાઈને પોતાની પાસે થઈને જતી જોઈ. એ વખતે તેની પાસે કેવળ એક સિપાઈ હતો. ભીમાબાઈને પકડી લેવાના ઇરાદાથી કર્નલ માલ્કમે તેની આસપાસ ઘેરો ઘાલવાનો પોતાના સિપાઈઓને હુકમ આપ્યો. એ વખતે ઘેરો ઘાલતાં પહેલાંજ ભીમાબાઈનો સિપાઈ તો યુક્તિથી નાસી ગયો; પરંતુ ભીમાબાઈએ નાસી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ. માલ્કમના સૈન્યને ખાતરી થઈ કે, હવે ભીમાબાઈ જરૂર પોતાના હાથમાં આવશે; પરંતુ ભીમાબાઈ ઘણીજ ચાલાક સ્ત્રી હતી. માલ્કમના સિપાઈઓને ભૂલથાપ ખવરાવીને તેણે ઘોડાને એવો પૂરપાટ મારી મૂક્યો કે માલ્કમનું સૈન્ય તેને પકડી શક્યું નહિ. ભીમાબાઈનું ધૈર્ય અને સાહસ આટલા ઉપરથી જણાઈ આવે છે. ભીમાબાઈ સંખંધી આથી વધારે વૃત્તાંત જાણવામાં આવ્યો નથી.

૬૭-કમળાદેવી

પરમ સાધ્વી સ્ત્રીના પતિનું નામ જગન્નાથ ભટ્ટાચાર્ય હતું. તે મુર્શિદાબાદનો નિવાસી હતો. કમળાદેવી જેવી સુંદર અને મોહક હતી તેવાજ તેના ગુણ પણ પવિત્ર અને ચિત્તાકર્ષક હતા. શાંત, સુશીલ કમળાદેવીને એના સદ્ગુણોને લીધે લોકો શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનની અર્ધાંગિની કમળાની સમાન પરમ-સાધ્વી ગણીને એની પૂરી ભક્તિ કરતા. જેને એક વાર પણ તેનાં દર્શન કરવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થતું, તે આખા જન્મ સુધી તેને કદી ભૂલી શકતો નહિ.

જગન્નાથ ભટ્ટાચાર્યના પૂર્વજોને થોડીક જમીન દાનમાં મળી હતી. તેની આવકમાંથી એ પોતાની સતી સ્ત્રી અને ત્રણ પુત્રો સહિત સુખે ગુજરાન ચલાવતો હતો. આખા શહેરમાં બધા લોકો એને જાણતા હતા અને તેની ઘણી પ્રતિષ્ઠા કરતા હતા; પરંતુ સ્થિતિ હમેશાં એક સરખી રહેતી નથી. સુખ પછી દુઃખ અને દુઃખ પછી સુખ એ સંસારનો નિયમ છે.

કાળની વિચિત્ર ગતિથી બંગાળા પ્રાંત ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના હાથમાં આવ્યો. એ કંપનીના અમલદારો જમીનનો વેરો ઉધરાવવામાં પ્રજા ઉપર ઘણોજ અત્યાચાર કરવા લાગ્યા; કારણ-કે એ લોકો વિલાયતથી તાબા આવેલા હતા. આ દેશની રાજ-પ્રણાલિની એમને શી ખબર? છતાં પણ એ અંગ્રેજોનાં હૃદયમાં તો કાંઈક પણ સ્વાભાવિક દયા હતી; પરંતુ તેમના હાથ નીચેના ખુશામતી દેશી અમલદારો, ઉપરી સાહેબોના કાન ભંભેરીને પોતાના સ્વદેશી નિરાધાર ગરીબ બંધુઓને ત્રાસ આપવાનું ચૂકતા નહિ. એ વખતે કંપની સરકાર તરફથી જમીનવેરો વસૂલ કરવા ઉપર જે દેશીઓને નોકર રાખવામાં આવ્યા હતા, તેમાં ૨૮૪

ગંગાગોવિંદસિંહ નામનો એક અમલદાર ઘણોજ ફૂર હતો. તે ગમે તે પ્રકારે ગરીબ ખેડૂતો પાસેથી કંપનીનાં નાણાં ઉઘરાવતો; એટલુંજ નહિ પણ પોતાનું પેટ પણ સારી પેઠે ભરતો.

દેશના દુર્ભાગ્યથી અનાવૃષ્ટિને લીધે એક વર્ષ અંગાળામાં ભારે દુકાળ પડ્યો. અન્ન ખિલકુલ ઉત્પન્ન થયું નહિ, પરંતુ એ વખતે પણ ગંગાગોવિંદસિંહે પોતાના કામમાં જરા પણ દયા ન આણી. તેણે લોકોનાં ઘરખાર હરરાજ કરીને પણ જમીનવેરે ઉઘરાવવા માંડ્યો. આટલા દિવસ સુધી જગન્નાથની જમીન ઉપર વિદોટી લાગી નહોતી; કારણકે એની ભૂમિ દાનભૂમિ હોવાથી સઘળા સરકારી કરોમાંથી મુક્ત હતી; પરંતુ દુષ્ટ ગંગાગોવિંદસિંહે એની જમીન ઉપર પણ કર ચોટાડીજ દીધો. જ્યારે જગન્નાથે કર આપવાની ના કહી, ત્યારે ગંગાગોવિંદસિંહે ખિચારા બ્રાહ્મણનું ઘરખાર લૂંટી લીધું અને તેને માટે કાંઈ પણ રાખ્યું નહિ. તેનું કુટુંબ ઘણી ગરીબ અવસ્થામાં આવી ગયું. ત્રણ દિવસમાં એક મૂઠી અનાજ મળવું પણ મુશ્કેલ થઈ ગયું. તેનાં બાળકો ભૂખને લીધે વ્યાકુળ થઈને રોવા લાગ્યાં. એ દુષ્ટ ગંગાગોવિંદસિંહે સતી કમળાનો પહેરવાનો સાલ્લો પણ હરરાજ કરાવી દીધો હતો. એ ફક્ત કપડાનો એક કકડો કમરે વીંટીને લાજ રાખતી હતી. કમરની ઉપરનો ભાગ તો ખુલ્લોજ રહેતો હતો અને તેને લીધે શરમની મારી એ આખો દિવસ અંધારી ઓરડીમાંજ બેસી રહેતી. જ્યારે રાત પડતી ત્યારે બહાર નીકળતી અને નગરથી દૂર જઈને થોડાંક કંદમૂળ અને વૃક્ષનાં પાંદડાં લઈ આવતી. એ કંદમૂળ તથા પાંદડાંને ઉકાળીને ત્રણ પુત્ર તથા પતિનું પેટ ભરતી અને એમાંથી કાંઈ બચતું તો પોતે ખાતી.

આટલું બધું અપમાન અને દુઃખ વેઠ્યાથી જગન્નાથ ગાંડા જેવો થઈ ગયો. ઘણી વાર તો આત્મહત્યા કરવાનો પ્રયત્ન કરતો; પણ કમળા તેને ઘણા બોધ આપીને આવું અધર્મી અને નિંદનીય કામ કરતાં રોકતી અને ઘરની બહાર જવા ન દેતી. અકસ્માત્ એક દિવસ જગન્નાથ કમળાની આંખ ચોરાવીને ઘરમાંથી જતો રહ્યો અને ગળામાં ફાંસો નાખીને આ સંસારમાં ત્રણ પુત્ર અને એક સતી સ્ત્રીને નિરાધાર છોડીને પરલોકમાં ચાલ્યો ગયો. કમળાના દુઃખનો તો હવે પારજ રહ્યો નહિ. તે આકાશ-લેદી રુદન કરવા લાગી.

એક દિવસ તેના મોટા પુત્ર ક્ષેત્રનાથે ધંધાર્થે પરદેશ જવાની રજા માગી; પરંતુ એની વય કેવળ બાર વર્ષની હતી, એટલે માતાએ તેને જવાની રજા ન આપી. બાળક ક્ષેત્રનાથ વગર રજાએ, એક રાતે છાનોમાનો ચાલ્યો ગયો.

હવે કમળા ઉપર ઉપરાઉપરી દુઃખ પડવા લાગ્યું. એક તો પ્રાણ કરતાં પણ અધિક પ્યારા પતિનો વિયોગ, બીજું પુત્રનું ચાલ્યા જવું, ત્રીજું નિર્ધનતા અને ઘરમાં ખાવાનો એક દાણો નહિ હોવા છતાં બે બાળકોનું પોષણ કરવાની જવાબદારી. બધાં દુઃખ એક અળળાને માટે ઘણાંજ અસહ્ય છે. એવા સમયમાં મોટા મોટા ધીરજવાળા સમર્થ પુરુષો પણ ધીરજ છોડીને ગાંડા જેવા થઈ જાય છે, પણ પરમ ધૈર્યવતી કમળાએ આ અણીને વખતે પણ પોતાની સ્વાભાવિક શાંતિ છોડી નહિ. એને પણ આત્મહત્યા કરવાનો વિચાર આવતો, પણ બે નિરાધાર બાળકોનો વિચાર કરતાં તથા શાસ્ત્રમાં આત્મહત્યાને ઘણું નિષિદ્ધ કર્મ ગણ્યું છે તે યાદ આવતાં, એ પોતાનો એવો દુષ્ટ વિચાર છોડી દેતી. દૈવી આપત્તિ ઉપરાંત ગામના દુષ્ટ લોકો પણ તેને ઘણું સતાવતા; પણ એ બધું સહન કરતી. આખરે ભૂખને લીધે એનાં બે બાળકો પણ મૃત્યુને વશ થયાં અને કમળા એકલી રહી ગઈ. મનુષ્યના ઉપર જેમ જેમ દુઃખ પડે છે તેમ તેમ એનું હૈયું પણ કઠણ થતું જાય છે. મૃત બાળકોની લાશ લઈને કમળા ગંગાગોવિંદસિંહની પાસે ગઈ અને બોલી: “ હે દુષ્ટ ! અધર્મિ ! તને ભગવાનનો જરા પણ ભય છે કે નહિ ? જો, તારાં કર્મોનું આ ફળ, જો. ” એમ કહી એક ગુપ્ત છરી કાઢી તેને મારવા દોડી, પણ સિપાઈઓએ તેને પકડી લીધી અને ગાંડી સમજીને ત્યાંથી કાઢી મૂકી.

ગંગાગોવિંદસિંહ તો દુષ્ટ હતોજ, પણ તેનો સાથી દેવીસિંહ દુષ્ટતામાં એના કરતાં પણ ચડે એવો હતો. દયાનો તો એને સ્પર્શ પણ થયો ન હતો. એ ઘણોજ નરાધમ હતો. મોટા મોટા જમીનદારો વગેરેની સુંદર સ્ત્રીઓને એ પકડી લાવતો અને પોતાના અંગ્રેજ અમલદારોને ખુશ રાખવા માટે, એ સ્ત્રીઓને તેમની પાસે મોકલતો. કમળા નિરાધાર થઈને પોતાનું પેટ ભરવા માટે આમ તેમ ભીખ માગ્યા કરતી હતી, એવામાં દુષ્ટ દેવીસિંહની તેના ઉપર દષ્ટિ પડી. તેની સુંદરતા જોઈને એ સુગંધ

થઈ ગયો. એજ વખતે એણે એને પકડીને કેદખાનામાં મોકલી આપી. ઘણા દિવસ સુધી તો એ નિરાહાર રહી, પણ દેવીસિંહને જ્યારે એ વાતની ખબર પડી, ત્યારે એણે તેને બળપૂર્વક લોજન કરાવ્યું; કારણકે એ બાણતો હતો કે, કમળા બે ભૂખે મરી જશે તો હાથ આવેલો શિકાર ચાલ્યો જશે.

એક દિવસ દેવીસિંહ કપટ કરીને કમળાને કોઈ અગ્રેજની પાસે મોકલી દીધી. સાહેબે પોતાનો હાથ લાંબાવ્યો, એટલે તરતજ કમળાએ પોતાની છરી કાઢીને તેનું નાક કાપી નાખ્યું. બસ, એજ દિવસથી એને સાહેબની પાસે મોકલવાનું થયું અને એ કેદખાનામાં બીજી સ્ત્રીઓની સાથે તેને રાખવામાં આવી.

કમળા જેલખાનામાં રહેવા લાગી. ત્યાં કેટલીક તો એવી એવી સુંદર સ્ત્રીઓ પૂરી રાખવામાં આવી હતી કે, જેમણે પુખ્ત ઉંમરની થયા પછી પતિનું દર્શન પણ કયું નહોતું. કમળા કેદખાનામાં એ સ્ત્રીઓને ધર્મ અને નીતિનો ઉપદેશ આપ્યા કરતી હતી. એક દિવસ રાતને વખતે એણે બધી સ્ત્રીઓને એકઠી કરીને ઉપદેશ આપ્યો કે, “આપણે સર્વેએ પાતિ-મત્યના રક્ષણને માટે, આ દુષ્ટ દેવીસિંહના પંજમાંથી છૂટવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આપણી સહુની દૃઢ ઇચ્છા હશે, તો આ કેદખાનાની પાકી દીવાલો તથા ઉઘાડી તલવાર સાથે પહેરા ભરનાર સંગ્રીઓ હોવા છતાં પણ, આપણે અહીંથી નાસી જવાને શક્તિમાન થઈશું. તમારામાંથી જેને પતિદેવનું દર્શન કરીને તથા તેમની સેવાચાકરી કરીને પતિલોકમાં જવાની ઇચ્છા હોય, જેમને સ્ત્રીઓના પરમ ધન-શિયળનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છા હોય અને આ દુષ્ટ નરાધમ પોતાની લાજ ન લૂંટે એવી અભિ-લાષા હોય, તેમણે મારી આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવા તૈયાર થવું. હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, હું તમને બધીઓને અહીંથી સહીસલામત બહાર કાઢી શકીશ. બસ, ચાલો, વિલંબ ન કરો. મારી પાછળ પાછળ આવો અને હું કરું તેમ તમે પણ કરો.”

કમળાના મુખમાંથી આવા ઉત્તેજનના શબ્દો નીકળતાંવારજ બંદીગૃહમાંથી બધી સ્ત્રીઓ ઊભી થઈ અને કમળાની યુક્તિથી એક ઊંચી દીવાલ ઉપરથી ફેંદીને બહાર નીકળી ગઈ.

ધન્ય છે કમળાદેવીને કે, જેણે પોતાનું શિયળ સાચવવા ઉપરાંત આટલી બધી સતીત્વનું પણ રક્ષણ કયું.

૬૮-સત્ય વતી

ગાળા પ્રાંતમાં માલદા જિલ્લામાં ગૌડ ગામમાં રામાનંદ ગોસ્વામી નામનો એક મોટો વૈષ્ણવ ભક્ત વસતો હતો. એને કેટલાંક વીધાં જમીન ધર્મોદા ખાતામાં મળી હતી. એના ઉપર એને વેરો ભરવો નહોતો પડતો. એ જમીન માફીમાં હતી. રામાનંદ ઇશ્વરનો મહાન ભક્ત હતો. દરરોજ ગરીબોને વસ્ત્ર અને ભોજન આપ્યા પછી તે ભોજન કરતો. એની સ્ત્રી સુનીતિ ઘણી પતિવ્રતા હતી. એ સદા પોતાના નોકરો મારફતે પોતાના ગામથી બહાર ગાઉ દૂર સુધી ગરીબોને ભોજન મોકલાવતી અને પોતાનો વખત ભજનમાં ગાળતી હતી. તેને પ્રેમાનંદ નામનો એક પુત્ર હતો અને પ્રભાવતી નામની એક કન્યા હતી. પ્રેમાનંદ ઘણો વિદ્વાન અને પ્રવીણ હતો. પ્રેમાનંદનો વિવાહ સત્યવતી નામની એક સ્ત્રી સાથે થયો હતો. સત્યવતી ઘણીજ પતિવ્રતા હતી અને પતિપત્નીનો પરસ્પર પુષ્કળ પ્રેમ હતો. ગામમાં પણ એમની ઘણી સારી પ્રતિષ્ઠા હતી; પણ મનુષ્યનો વખત બદલાતાં વાર લાગતી નથી. થોડા વખતમાં આપત્તિનું ચક્ર એ સુખી કુટુંબ ઉપર પણ ફરી વળ્યું.

એ વખતે અંગાળામાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું રાજ્ય હતું. ત્યાંની જમીન એ વખતમાં ઘણી ઉપજાઉ નહોતી અને પાણીની તંગીને લીધે ઘણાં વર્ષોથી એ દેશની અવસ્થા શોચનીય થઈ ગઈ હતી. જમીનદારો કરજદાર થઈ ગયા હતા. કંપની સરકાર તરફથી, જમીનવેરો વસૂલ કરવાના કામ ઉપર દેવીસિંહ નામના એક અત્યાચારી અને નિર્દયી મનુષ્યને નીમવામાં આવ્યો હતો. એ પ્રબળ ધણુજ દુઃખ દેતો હતો. રૈયત પાસે પેટ ભરીને ખાવાનું ન હોય, તોપણ એમને જોડા અને ચાલુકના માર મારીને, ઘર-બાર વેચીને પણ કંપની સરકારનાં નાણાં વસૂલ કરતો હતો. એ

એટલો બધો અન્યાયી અને દુષ્ટ હતો કે, કોઈની પ્રતિષ્ઠા કે આબરૂ બગાડતાં તો એને કાંઈ પણ વાર લાગતી નહિ. જે કોઈ વેરો ભરી શકતું નહિ, તેનું ઘરબાર છીનવી લેતો, સરસામાન હરાજ કરાવતો અને ઘરની સ્ત્રીઓની ભર્યા દરબારમાં લાજ લૂંટતો. એ વિલાપ કરતી સ્ત્રીઓની હુદ્દાશા જોઈને, તેના હૃદયમાં જરા પણ દયા ન આવતી.

ગોસ્વામી રામાનંદની ભૂમિ ઉપર આજ સુધી કદી કર નાખવામાં આવ્યો નહોતો; પણ દેવીસિંહે તેને પણ ન છોડ્યો. બિચારા ગોસ્વામીએ રાજશાહીની રાણી ભવાનીદેવી પાસેથી પચાસ હજાર રૂપિયા કરજે લઈને એને આપ્યા, પણ એથી એ દુષ્ટ ધરાયો નહિ અને વધારે રૂપિયા માગવા લાગ્યો. જ્યારે ગોસ્વામી વધારે નાણાં આપવાને માટે અશક્ત થયો, ત્યારે તેણે તેની માલમતા લૂંટી લીધી અને તેના આખા કુટુંબને પકડીને કેદ કરવાની આજ્ઞા આપી. હવે પ્રેમાનંદ ઘરની આબરૂ જવાના ભયથી, રોવા અને કાંપવા લાગ્યો. આખરે એણે પોતાની સ્ત્રી અને બહેનને લઈ જઈને કોઈ શિષ્યને ત્યાં સંતાઈ રહેવાની પિતાને સલાહ આપી અને પોતે દેવીસિંહની પાસે જઈ પોતાનું રક્ષણ કરવાની પ્રાર્થના કરી; પરંતુ એ નિર્દયને જરા પણ દયા ન આવી. એણે પ્રેમાનંદને કેદ કર્યો તથા એનાં માતાપિતા અને સ્ત્રીબહેનને પકડી આણવા માટે માણસો મોકલ્યાં.

જે સમયે પ્રેમાનંદ કચેરીમાં ઊભો હતો, તે વખતે દેવીસિંહ કેટલીક અબળાઓની લાજ લૂંટવાને માટે તૈયાર થઈ ગયો હતો. એ દુષ્ટની આજ્ઞાથી એ નિરાધાર અબળાઓની લાજ લૂંટવાનો વખત આવ્યો, તે વખતે કેટલીકે તો આત્મહત્યા કરીને પ્રાણ ત્યજી દીધા તો કેટલીક ભૂમિ ઉપર પડી બેશુદ્ધ થઈ ગઈ. આવો અન્યાય જોઈ ખરેખરા પુરુષના હૃદયનું લોહી ઊકળી આવ્યું વગર રહેતું નથી. સ્ત્રીઓની આવી હુદ્દાશાનું દૃશ્ય પ્રેમાનંદથી ન જોઈ શકાયું. એ તરત બોલી ઊઠ્યો: “અરે અધમ ! દુષ્ટ ! તને ઇશ્વરનો ભય છે કે નહિ ? લે તારાં દુષ્ટ કર્મોનું ફળ.” એમ કહી હાથમાં છરી લઈને દેવીસિંહની તરફ એ ધસ્યો, પણ સિપાઈઓએ તેને પકડીને કેદખાનામાં મોકલ્યો. કેદખાનામાં પણ કેદીઓને દુઃખ દેવામાં કસર રાખવામાં નહોતી આવતી. જે વખતે પ્રેમાનંદ ત્યાં ગયો, તે વખતે ખીલાવાળા મગદળોના

મારથી રિખાઈ રિખાઈને મરી ગયેલા દસબાર મનુષ્યોની લાશો ત્યાં પડી હતી. પોતાના પતિની પણ એવીજ દશા થઈ છે, એવી ખોટી ખબર જાણીને સતી સત્યવતી વિલાપ કરવા લાગી. એજ સમયથી એણે બધા શૃંગાર છોડી દીધા અને વિધવાનો વેશ ધારણ કરીને, રંગપુર શહેરમાં તેના સસરાના એક શિષ્યને ત્યાં શુભ રીતે રહેવા લાગી. તેનો સસરો પણ તેના રક્ષણને સારૂ સાથેજ હતો. સત્યવતીની ઉંમર એ વખતે પચીસ વર્ષની હતી; પરંતુ એ પંદરસોળ વર્ષની યુવતી જેવી દેખાતી હતી. પતિવિયોગથી દુઃખી થઈને, એણે ઘણી વાર આત્મહત્યા કરવાનો યત્ન કર્યો, પણ દુઃખીઓને મોત પણ ક્યાંથી આવે? એ એકેવાર પોતાની યુક્તિમાં સફળ ન થઈ.

જ્યારે દેવીસિંહનાં માણસોને ખબર પડી કે, સત્યવતી એના સસરા સાથે રંગપુરમાં સંતાઈ ગઈ છે, ત્યારે એમણે ત્યાં પણ એનો પીછો ન છોડ્યો. સત્યવતીને એ વાતની ખબર પડવાથી, એ સસરા સાથે ત્યાંથી પણ નાઠી અને દીનાજપુરના એક જંગલમાં રહેવા લાગી; પણ એ જ્યાં જ્યાં નાસતી, ત્યાં ત્યાં દેવીસિંહનાં માણસો તેને પકડવા સારૂ જતાં. આખરે પોતાને લીધે પોતાનાં વૃદ્ધ સાસુસસરાને પણ દુઃખ થાય છે, એમ ધારીને સત્યવતી પુરુષનો વેશ ધારણ કરીને, બે વૃદ્ધ જૂના નોકરોને સાથે લઈને, ઘર બહાર નીકળી પડી. થોડા દિવસોમાં તેના વૃદ્ધ સસરા રામાનંદને પણ એ દુષ્ટ સિપાઈઓ પકડીને જેલમાં લઈ ગયા.

પુરુષના વેશમાં સત્યવતી પોતાના સાથીઓની સાથે જેલખાનામાં ગઈ અને રામાનંદને છોડાવવાનો ઉપાય વિચારવા લાગી. સત્યનો સદા જય થાય છે અને ધર્મને ભગવાન તરફથી સદા મદદ મળે છે. જેલમાં બધા સિપાઈઓ દુષ્ટ અને અધર્મી હતા, પણ સત્યવતીના સફલાગ્યે એમનામાંથી પણ એક ભલો માણસ નીકળી આવ્યો. સત્યવતી તેને મળી અને બીજી આડી-અવળી વાતો કર્યા પછી કહ્યું કે, “મારે નોકરી કરવાની ઇચ્છા છે.” સિપાઈ પૂરા અઝલહીન હતા; એટલે સત્યવતીને એમની મારફત પોતાનું કામ પાર પાડવાનો લાગ મળ્યો. સત્યવતી નજીવા પગારમાં ત્યાં નોકર રહી ગઈ. તેને ગાનતાનનો સારો અભ્યાસ હતો; એટલે તેના મધુર ગાયનથી બધા સિપાઈઓ મુગ્ધ થઈ જતા, તેઓ તો એમજ ધારતા હતા કે, આ કેાઈ જીવાન છોકરો

છે. તેઓ એના ગાનતાનથી પ્રસન્ન થઇને એના ઉપર ઘણી મહેર-ખાની રાખતા અને સારાં સારાં મિષ્ટાન્ન ખાવા માટે આપતા.

એક દિવસ સિપાઇઓ ખૂબ ભાંગ પીને નશામાં ચક્રવૃત્ત થઇને સૂઈ ગયા. સત્યવતીને તો એટલું જ એઈતું હતું. એ યુવકના વેશમાં કેદખાનામાં પહોંચી અને પોતાના બે સેવકોની સહાયતાથી રામાનંદને શોધી કાઢીને કેદખાનામાંથી બહાર લઈ આવી. એ સિપાઇઓદ્વારા એને એ પણ ખબર પડી હતી કે, એનો પતિ પ્રેમાનંદ મરી નથી ગયો, પણ કલકત્તાના કેદખાનામાં કેદ થયેલો છે; એટલે એણે પોતાના સસરા રામાનંદને તો વનમાં એક મહાદેવજીના મંદિરમાં પહોંચાડ્યો અને એક સેવકને તેમની સેવા માટે મૂકીને, પોતે બીજા સેવકને સાથે લઈને કલકત્તા તરફ રવાના થઈ. ત્યાંનું કેદખાનું ઘણું મજબૂત અને બંદોબસ્તવાળું હતું. ત્યાં આગળ પૈસાનું પાણી કયાં વગર પહોંચાય એમ નહોતું. નિર્ધન સત્યવતી એટલા પૈસા ક્યાંથી લાવે? એ ચિંતામાં ને ચિંતામાં એક વૃક્ષ તળે જઈને બેસી ગઈ. ઘણા દિવસ એ પ્રમાણે વીતી ગયા, પણ પોતાના પતિના છુટકારાનો કોઈ ઉપાય ન સૂઝતી, એ દુઃખી થઈને રોવા લાગી અને પોતાના જીવતરને લાખોવાર ધિસ્કારવા લાગી; એટલામાં ઈશ્વરકૃપાથી એક ભલો માણસ એ રસ્તે થઈને નીકળ્યો. એ એવા સપાટામાં ચાલ્યો જતો હતો કે એના હાથમાંથી એક જરૂરી કાગળ પડી ગયો. એને તો એ વાતનું કંઈ ભાન રહ્યું નહિ, પણ સત્યવતીએ એ કાગળ ઉપાડી લઈને, પોતાના સેવકની સાથે એની પાસે મોકલી દીધો. એ કાગળ એટલો બધો જરૂરી હતો કે, એના ખોવાઈ જવાથી એ મનુષ્યને ઘણી હાનિ થવાનો સંભવ હતો; એટલે એ કાગળ મળતાંવારજ ઘણો ખુશ થઈ ગયો અને સત્યવતીના માણસને કહ્યું: “આપ ઘણા ભલા માણસ દેખાઓ છો. આપે મારા ઉપર ઘણી મોટી મહેરખાની કરી. આ કાગળ ન જડત, તો મને ઘણું જ નુકસાન થાત. હું આપના આ ઉપકારનો બદલો કેવી રીતે વાળી શકું?”

તેણે હાથ જોડીને પોતાનો સવિસ્તર વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. એ સાંભળીને એ મનુષ્યના હૃદયમાં પણ દયા આવી અને એણે પ્રેમાનંદને છોડાવી આપવાની કબૂલાત આપી. એણે સત્યવતી અને તેના સેવકને પોતાને ત્યાં બોલાવી લીધાં તથા એમના ખાવા-પીવાનો સારો બંદોબસ્ત કરી આપ્યો અને પોતે પ્રેમાનંદની

મદદ માટે બહાર ગયો. ઘણું દ્રવ્ય ખરચ્યા પછી અને ઘણોજ પરિશ્રમ કર્યા પછી, એ પ્રેમાનંદનો છુટકારો કરવામાં સફળ થયો.

પ્રેમાનંદ એ ગૃહસ્થને ત્યાં બે મહેમાનોને જોઈને ચક્રિત થઈ ગયો. પોતાના સેવકને તો એણે થોડી વારમાં ઓળખી લીધો, પણ નવચુવક પુરુષના વેશમાં સજેલી સત્યવતીને એ ઓળખી શક્યો નહિ; કારણકે પતિવિયોગથી એ ઘણીજ દુર્બળ અને કાંતિહીન થઈ ગઈ હતી. જે પતિના મરી ગયાના સમાચાર શત્રુઓએ કહ્યા હતા અને જેને લીધે પોતે એક વખત વૈધવ્ય-વેશ ધારણ કરી ચૂકી હતી, તે પતિનું મુખ જોઈને તેનું હૃદય ઘણું પ્રકુલિત થયું; હૃદયના આનંદના વેગને એ રોકી શકી નહિ અને પતિને ઘણું દિવસે દૈવ આલિંગન દઈ સુખદુઃખની વાતો કરવા લાગી.

ત્રણે જણાં ત્યાંથી રજા લઈને, એક મહાદેવના મંદિરમાં ગયાં અને ત્યાં આનંદપૂર્વક રહેવા લાગ્યાં.

સત્યવતીની બધાએ ઘણી પ્રશંસા કરી. ખરેખર એ પ્રશંસા-ને પાત્રજ હતી. સત્યવતી વીરતાની મૂર્તિ અને પાતિવ્રત્યની જનની હતી. એવીજ સ્ત્રીઓ દેશના ગૌરવરૂપ છે.

૬૯-દેવી ચૌધરાણી

રતખંડમાં અંત્રેજોનું રાજ્ય થયા પછી, પહેલો ગવર્નર જનરલ લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ નિમાયો હતો. તેના વખતમાં બંગાળની સ્થિતિ ઘણી વિલક્ષણ હતી. બંગાળનો નવાબ વાર્ષિક પેન્શન ખાઈને સ્વસ્થ બેઠો હતો. લશ્કર અને નાણાં અંત્રેજોએ પોતાના કબજામાં લીધાં હતાં અને અગાઉની જાગીરદારી પદ્ધતિનો બિલકુલ નાશ થઈ ગયો હતો. બંગાળના જમીનદારોને અંત્રેજો પોતાનું મહેસૂલ ઉઘરાવી આપનાર અમલદાર જેવા ગણતા. અંત્રેજોએ ચલાવેલી આ નવી રાજનીતિને લીધે ઘણા જમીનદારો નાખુશ થયા; ઘણા લોકોએ તો અંત્રેજોની તાબેદારી સ્વીકારવાની ના કહી અને ઘણાઓએ ખુદલી રીતે બંડ મચાવ્યું; પણ અંત્રેજોના તોપખાના આગળ કોઈ ટકી શક્યું નહિ. ઠેકાણે ઠેકાણે તેમનો પરાજય થયો અને તેમને તેમના કિલ્લાઓમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા. ઘણાઓની જાગીર અંત્રેજોએ છીનવી લીધી અને ઘણાઓને કેદખાનામાં નાખ્યા. એ વખતે અંત્રેજ અમલદારોમાં લાંચનું બજાર તેજમાં હતું; એટલે જે લોકો કલકત્તાના અંત્રેજ ઉપરી અમલદારોને સારી લાંચ આપી શક્યા, તેજ લોકો ફક્ત કેદખાનાના જુલમ અને ત્રાસ તથા મૃત્યુથી બચી શક્યા.

આમ આખા દેશ ઉપર આપત્તિનાં વાદળ ઘેરાયાં હતાં.

આખા પ્રાંતમાં અંધેર મચી ગયું. અધિકારથી ભ્રષ્ટ થયેલા જમીનદારો બહારવટે નીકળ્યા. તેમણે દેશને ઉજ્જડ કર્યો. શહેરોને લૂંટીને પાયમાલ કર્યો. દુર્બળ નગરવાસીઓને ત્રાસ આપવામાં કચાશ રાખી નહિ. એવે સમયે ગરીબનો બેલી કોઈ નહોતું. નવાબશાહીનો તો અંતજ આવી ગયો હતો. અંત્રેજોએ પોતાની સત્તા જમાવી હતી, પણ રાજ્યમાં સારો પ્રબંધ કર-

વાની એમને એ વખતે પરવા નહોતી. એ વખતે એમનો ઉદ્દેશ આ સુવર્ણ ભૂમિમાંથી પુષ્કળ ધન સંપાદન કરીને, સ્વદેશમાં આહ્યા જવાનો હતો. સદાનો શાંત અને સુખી અંગાળા પ્રાંત મોટી વિપત્તિમાં આવી પડ્યો હતો.

વીરભૂમિથી લઈને ગંગાના કિનારા સુધીના આખા પશ્ચિમ અંગાળામાં લૂંટારાઓની એક જબરજસ્ત ટોળીએ લોકોને ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય પોકરાવી હતી. એ લોકો ઘોળે દહાડે શહેરો ઉપર ધાડ પાડતા અને ધનવાનોની ધનદોલત લૂંટી લેતા. અંગ્રેજોની સત્તાને તેઓ હસી કાઢતા અને ગરીબ બિચારા નવાબો તેા તેમની ગણતરીમાંજ નહોતા; પણ વિશેષ આશ્ચર્યની વાત તેા એ હતી કે, એ લૂંટનારાઓની ટોળીની નાયક એક સ્ત્રી હતી. એ નાયક સ્ત્રીનું નામ શું હતું? તે કોઈને ખબર નથી; કોઈ તેને રાણીમા કહેતા, કોઈ ગૌરીમા કહેતા અને કોઈ દેવી ચૌધ-રાણી કહેતા. તેની ટોળીમાંના માણસોમાંથી પણ ભાગ્યેજ કોઈ એ તેને જોઈ હશે. તે કોણ છે અને ક્યાં રહે છે, તેની ખબર પણ કોઈને નહોતી. તે સૌભાગ્યવતી છે કે વિધવા, તેના પણ કાંઈ પત્નો ન હતા; તેમજ એવી એક અબળા લૂંટારાઓના ટોળામાં શા માટે ભળી હશે, તે પણ કહી શકાતું નહોતું; પરંતુ તેનું નામ સાંભળતાંવારજ આખા પશ્ચિમ અંગાળામાં ત્રાસ ફેલાઈ જતો. સ્ત્રીઓ પોતાનાં રોતાં બાળકોને છાનાં રાખવા માટે એ અબળાનું નામ લેતી. મોટા મોટા જમીનદારો પણ તેના નામથી થરથર કંપતા.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે નવાબોને તે અંડ શમાવી દેવાનો અધિકાર રહ્યો નહોતો અને અંગ્રેજોને દ્રવ્ય સંપાદન કરવા સિવાય, બીજી કોઈ વાતની ગરજ નહોતી; એટલે દેવી ચૌધ-રાણી અને તેના સોબતીઓને ધાડ અને લૂંટફાટ કરવાનું ખૂબ ફાવે એમાં નવાઈજ શી? દિવસે દિવસે તેનો પ્રભાવ વધતો ગયો. હવે તેણે પોતાની ઉપાધિ પણ બદલી નાખી. હવે એ ‘રાણી ચૌધરાણી’ બની. અંગાળાની રાણી તરીકે એણે પોતાનું નામ પ્રગટ કર્યું. એણે પોતાની સાથે સારા સારા લૂંટારાઓ અને ચોરોને રાખ્યા હતા; એટલુંજ નહિ પણ એક પ્રબળ સैन्य એકઠું કર્યું હતું. વળી અંગાળાના કેટલાક સરદારો પણ તેને શરણે આવ્યા હતા, એટલે તેને રાણીનો આડંબર કરવામાં કાંઈ

વિદ્ય નડયું નહિ. એણે પોતાનો ઉદ્દેશ પણ સ્પષ્ટ બહાર કર્યો. એણે જણાવ્યું કે, “ મારો ઉદ્દેશ અંગ્રેજ અને મુસલમાનોને બંગાળામાંથી કાઢી મૂકીને દેશને સ્વતંત્ર બનાવવાનો છે. ”

આ હકીકત સઘળે ફેલાઈ ગઈ, પણ હજી સુધી તેના લક્ષકર-માંના માણસોમાંથી કોઈ તેનાં દર્શન કરવા નહોતું પામ્યું તથા તેનું મુખ્ય રહેઠાણ કયી જગ્યાએ છે, તેની કોઈને માહિતી નહોતી; પરંતુ બંગાળાની રાણી તરીકે તેને ઘણા લોકો માનવા લાગ્યા હતા, એ વાત તો નિર્વિવાદ છે. કેટલાક રાજાઓ અને જમીનદારો તો તેને બંડણી પણ ભરવા લાગ્યા હતા.

ધીમે ધીમે આ સમાચાર કલકત્તા પહોંચ્યા. પ્રથમ તો અંગ્રેજ અમલદારો એ સાંભળીને પુષ્કળ હસ્યા. એક સ્ત્રીની આગેવાની નીચે લૂંટફાટ ચલાવનારી દુર્બળ બંગાળીઓની ટોળી બહાદુર અંગ્રેજોનો શો વાંકો વાળ કરી શકવાની હતી ? જ્યારે એ લૂંટારાની ટોળીએ કરેલા જીલમની ખબર વૉન હેસ્ટિંગ્સને પહોંચાડવામાં આવી, ત્યારે તેણે પણ કહ્યું કે, “ એક લૂંટારી સ્ત્રીની પૂંઠ લેવા કરતાં બીજાં ઘણાં ઉપયોગી કામો ઉપર મારે ધ્યાન આપવાનું છે. ”

આ પ્રમાણે કોઈનો પણ અંકુશ નહિ રહેવાથી, દેવી ચૌધરાણી અધિક પ્રબળ થતી ગઈ. તેણે મોટા યુદ્ધની તૈયારી કરી. અત્યાર સુધી તેની ટોળીના લોકો અમુક હદની અંદરજ લૂંટફાટ કરતા હતા; પણ હવે તો તેણે હુકમ કાઢ્યો કે, “ અંગ્રેજોનો ખજાનો લૂંટવો તથા તેમને ઘર બહાર કાઢી મૂકવા. ” ઉપરાઉપરી જિલ્લાઓની તિબેટીઓ લૂંટાવા લાગી. એક પછી એક અંગ્રેજ અમલદારો આ બંડની ખબર કહેવા કલકત્તે જવા માંડ્યા. એક દિવસે એ લૂંટારાઓએ ઠેઠ કલકત્તા પહોંચીને ત્યાંના શેઠનું ઘર લૂંટ્યું. અંગ્રેજ સિપાઈઓ તેનો ખચાવ કરવા દોડી આવ્યા, પણ તેઓ તેના ઘર આગળ આવી પહોંચે, તે પહેલાં તો રાણી ચૌધરાણી પોતાનાં માણસો સાથે અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

હવે ગવર્નર જનરલ સાહેબ વૉન હેસ્ટિંગ્સને ખાતરી થઈ કે, આ લૂંટારી સ્ત્રીના બંડને શમાવવાનું કામ, ચૈતસિંહનો ખજાનો લૂંટવા કરતાં કે નંદકુમારને ફાંસી દેવા કરતાં કાંઈ ઓછું અગત્યનું નથી. આખા બંગાળામાં તેનો ત્રાસ વ્યાપી ગયેલો હોવાથી, અંગ્રેજ લોકો ડરી ગયા. એ લોકો કહેવા

લાગ્યા કે, “આ લૂંટારુ ટોળીને દળાવી દેવામાં નહિ આવે, તો ખંગાળાના લોકો ઘણા સમયથી પહેરેલી પરતંત્રતાની બેડી તોડી નાખશે.” એ લોકો તો એમજ માનતા હતા કે દેવી ચૌધરાણી એ તો કલ્પિત નામ છે. બળવાખોર લોકોએ પોતાનું નામ છુપાવવા માટે તથા અમને શરમાવવા માટે, એક અબળાનું જૂઠું નામ પોતાના સરદાર તરીકે બહાર પાડ્યું છે. હિંદુસ્તાનના ધાર્મિક લોકોમાં દેવીના નામથી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવાને માટે, તેમણે સ્ત્રીનું નામ આગળ આણ્યું છે. આવી આવી કલ્પના હોવા છતાં પણ, આ ત્રાસદાયક લૂંટારાઓના દળને વગર વિલંબે શમાવી દેવાને માટે, એક મોટું સૈન્ય તૈયાર કરવાની તેમણે ગવર્નર જનરલને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરી.

તરતજ બળવાખોર લોકો ઉપર એક લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું. એની પ્રત્યેક વિગતનું વર્ણન કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. અંગ્રેજોના વિશાળ સૈન્ય આગળ લૂંટારાઓ કેટલી વાર ટકી શકે? ઠેકાણે ઠેકાણે તેમનો પરાજય થયો. તેઓ ત્યાંથી પાછા હજ્યા અને અંગ્રેજો તેમને પાછળજ હાંકતા ગયા. તેઓ જે જે જંગલોમાં અને કિલ્લાઓમાં નાઠા, ત્યાં ત્યાં અંગ્રેજોએ તેમની પૂંઠ પકડી. આખરે દેવી ચૌધરાણીએ જોયું કે, આમ નાસાનાસ કર્યે કામ નહિ ચાલે. હવે તો ખુલ્લુંખુલ્લા બંને પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. લૂંટારાઓ રાક્ષસોની પેઠે લડ્યા. આ લડાઈમાં અંગ્રેજોને ખબર પડી કે, તેમને કોઈ બહાદુર સૈન્ય સાથે કામ પડ્યું છે. એક તસુ આગળ વધતાં અંગ્રેજોને ત્રાહ્ય પોકારવી પડતી; પણ સાધનવાળું અંગ્રેજી લશ્કર ક્યાં અને એક લૂંટારી સ્ત્રીની ટોળી ક્યાં? લૂંટારાઓ વીરતાથી લડ્યા અને તેમનામાંના ઘણા વીરતાથી રણભૂમિમાં મૃત્યુવશ થયા. ઘણું નુકસાન વેઠ્યા પછી, અંગ્રેજો તેમને જીતી શક્યા પણ જીવતા રહેલા લૂંટારાઓએ નાસી જઈને એક કિલ્લામાં આશ્રય લીધો.

અંગ્રેજોએ તેમનો પીછો છોડ્યો નહિ. તેઓ એ કિલ્લા તરફ ધસ્યા, પણ રસ્તામાંજ લૂંટારાઓએ તેમના ઉપર ગોળીઓ અને તીરનો વરસાદ વરસાવ્યો. વળી એટલામાં એક બીજી તરફથી લૂંટારાની એક ટોળીએ આવીને અંગ્રેજી સૈન્ય ઉપર એક હલ્લો કર્યો. લગભગ ત્રણ કલાક સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું અને અંગ્રેજો ભૂમિશાયી થવા લાગ્યા. કિલ્લા ઉપરથી તેઓ એક તોપ

ફાડતા અને હજારો અંગ્રેજોના પ્રાણ જતા. અંગ્રેજ સેનાપતિએ તોપ બંધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે સ્વયંસેવકોને બોલાવ્યા અને તેમની મદદથી તોપનું મોં બંધ કરવા તે આગળ ધસ્યો. તોપ આગળ બંધ કરી ચુક્યું. લૂંટારાઓ તોપની આસપાસ આવીને ઊભા રહ્યા અને તેમનામાંનો પ્રત્યેક બંદૂકથી માર્યો ગયો ત્યાંસુધી તેમણે એ તોપનું રક્ષણ કર્યું; પણ હજી લૂંટારાઓમાંથી એક મનુષ્ય જીવતો હતો. અંગ્રેજોના સૈન્યમાંથી એક રજપૂત સિપાઈ તલવાર ઉગામી એની તરફ ધસ્યો. બળવાખોર વીર વ્યક્તિએ ઘણી સફાઈથી તેનો ઘા ચુકાવી દીધો. બંને જણા તલવારથી ખેલવા લાગ્યા અને જ્યારે બંને જણા થાકી ગયા, ત્યારે પાછળથી એક અંગ્રેજ સિપાઈએ આવીને એ લૂંટારાના શરીરમાં સંગીન ખોસી દઈને તેનો પ્રાણ લીધો.

વાચક ! તમે અનુમાન કરી શકો છો કે, આટલી બહા-દુરીથી, જાનના જોખમે તોપનું સંરક્ષણ કરનાર કેાણુ હતો ? પાછળથી અંગ્રેજોને ખબર પડી કે, એ વીર પુરુષ નહિ, પણ સ્ત્રી હતી. લોકોનું કહેવું છે કે, એજ દેવી ચૌધરાણી હતી. કેટલાકનું એવું કહેવું છે કે, એ દેવી ચૌધરાણી નહોતી. દેવી ચૌધરાણી શત્રુઓને હાથે મરણ પામી નહોતી, પણ યોગબળ વડે અંત-રિક્ષમાં અંતર્ધાન થઈ ગઈ હતી. અસ્તુ ! એ વાત તો નિર્વિ-વાદ છે કે, એ વીર રમણીએ અંગ્રેજોને ઘણા હંફાવ્યા હતા અને તેનું નામ હજી સુધી આખા બંગાળ પ્રાંતમાં પૂજ્ય છે.

પ્રસિદ્ધ નવલકથાકાર બંકિમચંદ્રે આ વીરનારીના ચરિત્રને આધારે એક સુંદર નવલકથા લખી છે.

૭૦-રત્નકુંવરી વીવી

વિદુષી કુલાંગના મુશિંદાબાદના જગતશેઠના કુંડુંબમાં ઉત્પન્ન થઇ હતી. તેની કવિતા ઘણી રચિકર અને રસવાળી છે. તેણે ‘પ્રેમ-રત્ન’ નામનો એક ગ્રંથ સંવત ૧૮૪૪ માં બનાવ્યો હતો. ભગવદ્ભક્તોમાં એ ગ્રંથનો બહુ પ્રચાર છે, કારણકે એમાં શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓનો ઉલ્લેખ પરમ પ્રેમપૂર્વક કરવામાં આવ્યો છે. હિંદી સરકારના કેળવણી ખાતાના મોટા અમલદાર અને હિંદી ભાષાના સુવિખ્યાત ગ્રંથકાર રાજ શિવપ્રસાદ સિતારે-હિંદ રત્નકુંવરીના પૌત્ર હતા. એમણે પ્રેમરત્ન ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં પોતાની દાદીના ગુણોનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કર્યું છે:-

“એ સંસ્કૃતમાં ઘણી પડિત હતી. છએ શાસ્ત્રની વેત્તા હતી. ફારસી ભાષા પણ જાણતી હતી. મૌલાના રૂમની મસ્નવી અને દીવાન શમ્સતબેજ જ્યારે મારા પિતા વાંચી સંભળાવતા, ત્યારે એ તેનો આશય સંપૂર્ણ રીતે સમજી જતી. ગાવા-બજાવવામાં એ અત્યંત નિપુણ હતી અને યુનાની તથા આયુર્વેદિક બંને પ્રકારની ચિકિત્સા એ જાણતી હતી. યોગાભ્યાસમાં પરિપક્વ હતી તથા એનાં યમનિયમ અને વ્રત ઋષિઓના જેવાં હતાં. સિત્તેર વર્ષની અવસ્થામાં પણ તેના વાળ કાળા હતા અને આંખોની જ્યોતિ આળકોના જેવી તેજ હતી. એ અમારી દાદી હતી, એટલે એની વધારે પ્રશંસા લખતાં અમને સંકેત થાય છે; પણ એમને ઝોળખનારા જે સાધુસંત અને પડિતો હજી સુધી કાશીમાં વિદ્યમાન છે, તેઓ એના ગુણોનું હજી પણ સ્મરણ કરે છે.”

૭૧-સુંદર કુંવરી બાઈ

સન્નારી રૂપનગર તથા કૃષ્ણગઢના રાઠોડવંશી રાજા રાજસિંહની પુત્રી હતી. તેનો જન્મ મહારાણી બાંકાવતજીને પેટે દિલ્હીમાં વિ. સં. ૧૭૯૧ માં કાર્તિક સુદિ ૯ ને દિવસે થયો હતો. રાજકન્યા સુંદરકુંવરીની તરુણાવસ્થામાં કૃષ્ણગઢની રાજ્યગાદી માટે કુટુંબમાં ઘણા લાંબા સમય સુધી વિદ્રોહ ચાલતો રહ્યો, જેને લીધે ૩૧ વર્ષની યુવાન અવસ્થા સુધી તેને કુંવારી રહેવું પડ્યું. આખરે મહારાજા સરદારસિંહજીના સમયમાં તેનું લગ્ન રાઘોગઢના ખીચી મહારાજા બળભદ્રસિંહના કુંવર બલવંતસિંહ સાથે સં. ૧૮૨૨ ના વૈશાખ સુદિ ૧૪ ને દિને થઈ ગયું. સુંદરકુંવરી પતિની સાથે રાઘોગઢ ગઈ, તો ત્યાં પણ તે નિશ્ચિંત ન રહી. એ સમયમાં ગ્વાલિયરના સિંધિયા અને ઈંદોરના હોલ્કર આસપાસના રાજાઓને ઘણું સતાવતા હતા. તેમણે અનેક વાર રાઘોગઢ ઉપર ચડાઈ કરી, ત્યાંના રાજા પાસેથી ખંડણી વસૂલ કરી તથા એકાદ વખત સિંધિયાએ રાઘોગઢને ખાલસા પણ કર્યું; જે આખરે અંગ્રેજ સરકારના હુકમથી મહારાજા હોલતરાવ સિંધિયાએ રાઘોગઢના રાજાને પાછું આપ્યું.

રાઘોગઢના ઉપર આવી પડેલી આ આપત્તિના સમયમાં સુંદરકુંવરી ક્યાં રહી હતી તે જણાયું નથી, પણ સંભવ છે કે એ રૂપનગઢ, કૃષ્ણગઢ કે સલેમાબાદમાં રહી હશે. સુંદરબાઈ નિંબાક સંપ્રદાય પાળતી હતી અને તેના ગુરુ વૃંદાવનદાસજી સલેમાબાદ (રૂપનગઢથી ૬ ગાઉ દૂર)માં રહેતા હતા.

સુંદરકુંવરીબાઈનું મૃત્યુ ક્યાં અને ક્યારે થયું, તેનો પણ ઠીક નિષ્ણય થયો નથી; પરંતુ તેના અંતિમ અંથની રચના સંવત ૧૮૫૩ ની સાલમાં થઈ હતી. એ વખતે એની અવસ્થા

૬૩ વર્ષની હતી; એટલે એ મહારાજ પ્રતાપસિંહના સમયમાં અમરધામમાં સિધાવી હોય એમ મનાય છે. સુંદરકુંવરીને કોઈ ઔરસ પુત્ર થયો ન હતો. રાધોગઢનો રાજા જયસિંહ ખીચી તેનો ઔરમાન છોકરો હતો.

સુંદરકુંવરીબાઈ એક સારી સ્ત્રી કવિ હતી. કવિતા રચવાનો ગુણ તેને વંશપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયો હતો. તેના કુટુંબમાં ઘણા રાજાઓ કવિતારસિક અને કવિઓના આશ્રયદાતા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા છે. તેના પિતા રાજસિંહ, દાદા માનસિંહ, રૂપનગઢ વસાવનાર વડદાદા રૂપસિંહજી, એ બધા ઘણી સારી કવિતા લખતા. સુંદરકુંવરીના ભાઈ નાગરીદાસજી અને બહાદુરસિંહજી તથા ભત્રીજા બિહારસિંહજી પણ કવિ હતા. સુંદરકુંવરીની માતા મજદાસી રાણી બાંકાવતજી પણ ઘણી સારી સ્ત્રી કવિ હતી. તેમનો વૃત્તાંત અમે આગળ જણાવી ગયા છીએ. તેમણે રચેલું મજદાસી ભાગવત આજદિન સુધી ભગવદ્ભક્તોમાં ઘણા પ્રેમથી વંચાય છે. વળી સુંદરકુંવરીની ભત્રીજી છત્રકુંવરીબાઈ પણ પદ-યોજનામાં કુશળ હતી. એ રાજકુટુંબની રાણીઓ અને કન્યાઓ તો સારી કવિ હતીજ, પણ તેમની દાસીઓ પણ કવિતા રચતી હતી. નાગરીદાસજીની ખવાસણ રંગીચંગી પણ રસિક-બિહારી નામથી ઘણાં રસીલાં પદ અને ભજનો બનાવતી હતી; તો પછી સુંદરકુંવરી કાવ્યકળાથી શૂન્ય રહે, એ સંભવેજ કેમ? સુંદરકુંવરીએ તો ભક્તિમયી લલિત કવિતા બનાવવામાં એ કુટુંબની સર્વ સ્ત્રીઓ કરતાં વિશેષ નિપુણતા મેળવી હતી.

તેના રચેલા અગિયાર અંથોનો એક મોટો સંગ્રહ કૃષ્ણગઢના મહારાજા પ્રતાપસિંહની રાજકુમારીની પાસે હતો. જ્યારે એ રાજકુમારીનું લગ્ન છુંદીના રાવ રાજા વિષ્ણુસિંહજી સાથે થયું, ત્યારે એ પુસ્તકનો સંગ્રહ પણ તેની સાથે છુંદી ગયો. એ સંગ્રહ એમણે પોતાના પુત્ર રાજા રામસિંહને આપ્યો. રાજા રામસિંહજીએ એ અમૂલ્ય સંગ્રહ પોતાની મહારાણી પડિહારજીને બક્ષિસ આપ્યો. ત્યાર પછી એ સંગ્રહ છુંદીના વર્તમાન મહારાજા શ્રીરઘુવીરસિંહજી બહાદુરનાં માણ સાહેબને પ્રાપ્ત થયો. તેમણે ‘વસુધેવકવિ’ ચંદ્રકળાબાઈની પ્રાર્થનાથી એ અંથ છપાવીને વગર મૂલ્યે વહેંચ્યો છે.

સુંદરકુંવરીના અંથોમાં કૃષ્ણલીલા અને ભક્તિનું વર્ણન નિર્બાક

સંપ્રદાયના મત પ્રમાણે ઘણા પ્રેમપૂર્વક કરવામાં આવ્યું છે. તેણે રચેલા ગૂઢ વિષયના ગ્રંથોની યાદી નીચે મુજબ છે:—

(૧) નેહનિધિ, સં. ૧૮૧૭ માં ભાદરવા સુદિ ૧૩ ને રવિવારે રૂપનગરમાં રચ્યો. (૨) વૃંદાવનગોપીમાહાત્મ્ય, સં. ૧૮૨૩, શાકે ૧૬૮૬, વૈશાખ સુદિ ૧૩ ને ગુરુવાર. (૩) સંકેત સુગલ, સં. ૧૮૩૦, શાકે ૧૬૯૫, મહા વદી ૮, ભોમવાર, કૃષ્ણગદમાં. (૪) રસપુંજ, સં. ૧૮૩૪, શાકે ૧૬૯૯, ફાગણ વદ ૫, ચંદ્રવાર, રાઘોગદમાં. (૫) પ્રેમસંપુટ, સં. ૧૮૪૫, શાકે ૧૭૧૦, વૈશાખ સુદિ ૧૫, ભોમવાર. (૬) સારસંગ્રહ, સં. ૧૮૪૫, શાકે ૧૭૧૦, કાર્તિક સુદિ ૯, ચંદ્રવાર. (૭) રંગજર, સં. ૧૮૪૫, શાકે ૧૭૧૦ માગશર સુદિ ૧૦, ચંદ્રવાર. (૮) ગોપીમાહાત્મ્ય, સં. ૧૮૪૬, શાકે ૧૭૧૧, માઘ વદ ૧૧, બુધવાર. (૯) ભાવનાપ્રકાશ, સં. ૧૮૪૬, શાકે ૧૭૧૪, માઘ સુદિ ૫, બુધવાર. (૧૦) રામરહસ્ય, સં. ૧૮૫૩, શાકે ૧૭૧૮, કાર્તિક સુદિ ૯, ગુરુવાર. (૧૧) પદ તથા પરચુરણ કવિત.

૭૨-મમોલા બીબી

એ ભોપાળના રાજ નવાળ ફૈઝ મહમદખાંની સાવકી મા હતી. નવાળની બાલ્યાવસ્થામાં રાજ્યનો બધો પ્રબંધ તેણે જ કર્યો હતો અને તેના પ્રબંધને લીધેજ ભોપાળનું રાજ્ય મરાઠાઓના હાથમાં જતું બચ્યું હતું. મમોલા બીબી મરાઠાઓનો સ્વભાવ સારી પેઠે જાણતી હતી. એ જાણતી હતી કે, એ લોકો જરૂર ભોપાળને સર કરી લેશે. એમની સાથે લડાઈ કરવામાં રાજ્ય જોવા સિવાય બીજો કાંઈ સાર કાઢવાનાં નથી, એવું સમજીને એ દૂરઅંદેશ બાઈએ તેમને સાત પરગણાં આપીને બાકીનું રાજ્ય બચાવી લીધું. એ ઘણી ઉદાર અને ન્યાયી હતી. નવાળ ફૈઝ મહમદ પછી નવાળ હયાતમહમદના સમયમાં તેનીજ સલાહથી કામ થતું હતું; તે એટલે સુધી કે, વજીરની નિમણૂક સુધ્ધાં તેનાજ હુકમથી થતી હતી. તેણે ભોપાળમાં એક આલિશાન મસ્જિદ બંધાવી હતી. તે ૮૦ વર્ષની વયે ૪૦ સં ૧૭૬૪ માં મરણ પામી.

૭૩-દિ વાઝી વાઈ

જરાતની આ સ્ત્રીકવિ હોઈના એક બ્રાહ્મણની કન્યા
 ગુ હતી. સંવત ૧૮૪૭માં જ્યારે સુડતાળો કાળ પડ્યો,
 ત્યારે દિવાળીના બાપથી પોતાનું તથા દીકરીનું
 પોષણ થઈ શક્યું નહિ; તેથી એક વૃદ્ધ સાધુને તે છોકરી સોંપી
 તીર્થયાત્રા નિમિત્તે કંઈ જતો રહ્યો. વૃદ્ધ સાધુ રામભક્ત હતો,
 તેથી તેણે દિવાળીને વાંચતાંલખતાં શીખવીને રામભક્ત ઉપર
 દંડતા કરાવી. તે સાધુને તુલસીકૃત રામાયણ સાઝું આવડતું હતું;
 તેથી તે પણ દિવાળીને ભણાવ્યું. દિવાળીબાઈ તુલસીકૃત રામા-
 યણ વાંચતી અને રામભક્તિમાં નિમગ્ન રહેતી. સાધુની સાથે
 ઐત્રણ વાર અયોધ્યાજી પણ જઈ આવી હતી. એ બાઈ સ્વભાવે
 સાલસ અને ગરીબ હતી અને હોઈથી ગોરવા ગામ જઈને
 વસી હતી અને ત્યાંથી વડોદરે આવી રહી હતી. ત્યાં કોઈ શ્રદ્ધાળુ
 ભક્તે તેને રામમંદિર બંધાવી આપ્યું હતું. ત્યાં રહેતાં પણ
 અનેક ઉપાધિઓ થતાં, તે સાધુઓ સાથે અયોધ્યા જતી રહી
 અને ત્યાંજ મરણ પામી હશે. એના જન્મમરણની સાલ મળી
 નથી. તેને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયેલું, એવું તેનાં કાવ્યોમાં તેણે લખ્યું
 છે. સાધુ પાસે રહ્યા પછી પરણી હોય એવું માલૂમ પડતું નથી;
 તેથી છેક બાળપણમાં વૈધવ્યદશા પામી હોય, એમ અનુમાન થાય
 છે. તેણે રામાયણ સંખંધીજ કવિતા રચી છે. રામજન્મ, રામ-
 બાળલીલા, રામવિવાહ અને રામરાજ્યાભિષેક, એ ચાર પ્રસંગો
 માટે તેણે ગરબીઓ તથા ઘોળ લખ્યાં છે. લગભગ પાંચસો ગરબી-
 ઓ અને ઘોળ તેણે રચેલાં છે. તુલસીકૃત રામાયણના શ્રવણ
 તથા અભ્યાસ પરથી એણે રામચરિત્ર વર્ણવ્યું છે; પરંતુ એની
 કવિતામાં શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા છે. કોઈ પણ શબ્દ હિંદી કે
 વાક્યરચના હિંદી નથી. એની કવિતા ઘણીજ સરળ હોઈ, સર્વ
 કોઈ સમજી શકે એવી છે. માત્ર રામના ગુણ ગાવા, એ તેની
 ૩૦૨

કવિતાનો મુખ્ય હેતુ છે. તેનું જ્ઞાન પણ પરિમિત જણાય છે. રામનામ ગાવાની મનની ભૂમિના પરિણામે તેણે કવિત્વશક્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે. તેમાં ભ્રમણતો મનોવેગ નથી; પરંતુ કલ્પનાશક્તિ ઘણી છે. રામાયણની ટૂંકી હકીકતોને સ્વકલ્પનાથી તેણે વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવી છે. એ કલ્પનાશક્તિ પણ સામાન્ય પંક્તિની છે, પરંતુ સર્વત્ર છે.

રામના ગુણ ગાવાથી રામભક્તો તર્યા છે અને દિવાળીને પણ રામચંદ્રે સહાયતા કરી છે, એમ ઠામઠામ એ લખે છે. રામને નીતિ વહાલી છે.

“એને જોઈએ નીતિવાન, સંતો રામના રે;
એને જોઈએ નહિ નાત કે જાત, સંતો રામના રે.
એને જોઈએ નહિ ફૂલ કે પાન, સંતો રામના રે;
એને જોઈએ નહિ દળણ દાન, સંતો રામના રે;
એને જોઈએ એક ભજન, સંતો રામના રે.”

આવાં વાક્યો એનો રામ પરનો ભક્તિભાવ દર્શાવે છે. જિંવ-નીચ, વિધવા-સધવા, સૌ એને સરખાં છે; એને ધનનું કામ નથી; એવાં વચન અનેક ઠેકાણે છે. ઇશ્વરના ખરા ભક્તો તુલસીદાસ સરખા અથવા પછી તેને કૃષ્ણરૂપે પૂજનાર નરસિંહ મહેતા સરખા અથવા રામરૂપે ભજનાર ઇશ્વરને આ સકળ જગતનો ત્રાતા માનનાર સર્વ ભક્તોની જેવી વૃત્તિ થાય છે, તેવીજ વૃત્તિ આ દિવાળી-બાઈની છે. ઇશ્વરને સકળ પ્રજા સરખી છે, તે માત્ર ભક્તિનો ભૂખ્યો છે, એને બીજું કંઈ જોઈતું નથી, તે ભક્તને પાર ઉતારનાર છે, એવી ભાવના શુદ્ધ ભક્તિમાનના હૃદયમાં સહેજે ઉત્પન્ન થાય છે. એવા ભક્ત રામના કે કૃષ્ણના ભક્ત નહિ, પણ તેની પાર જનાર સાક્ષાત્ ઇશ્વરના ગુણને સમજનારા થઈ ગયા છે અને તેમનાં જીવન ધન્ય થયાં છે, એ સર્વને જાણીતી વાત છે. સામાન્ય સમુદાયમાં પ્રચલિત કૃષ્ણભક્તિથી આ જિંવ્યા પ્રકારની ભક્તિ છે, એ નિઃસંદેહ છે. ઇશ્વર પરની એની શ્રદ્ધા અપ્રતિમ છે. તે કહે છે કે:—

“મટે ભવોભવનાં દુઃખ, રામજી કહીએ રે;
આજ તમ પામ્યાં સુખ, રામજી કહીએ રે;
થઈ વિધવા પામ્યાં ભજન, રામજી કહીએ રે;

એવાં વિધવા જુગોજુગ, રામજી કહીએ રે;
દિવાળી કરીએ તમારું ભજન, રામજી કહીએ રે.”

વૈધવ્યમાં રામનામ ગાવાની અનુકૂળતા મળી ગઈ, માટે એવું વિધવાપણું જન્મોજન્મ આવે તો ફિકર નહિ, એ સ્થિતિમાં રામનું ભજન ગવાશે, એથી મોટું સુખ શું? એમ માનનારને પ્રાપ્ત સ્થિતિનો સંતોષ કેટલો હોવો જોઈએ? નરસિંહ મહેતાના “ભલું થયું ભાગી જન્મળ, સુખે ભજીશું શ્રીગોપાળ.” એ વાક્ય જેવોજ આ ઉદ્ગાર છે.

સ્ત્રીના હૃદયની લાગણી દિવાળીબાઈએ ઠામઠામ કુશળતાથી ચીતરી છે. કવિ પોતે સ્ત્રી છે, એ વાતનું વાંચનારને સ્પષ્ટતાથી ભાન છે. તેણે સરસ્વતી પાસે વિદ્યારૂપી કાપડીની યાચના કરી છે. ગુરુએ વિદ્યા-કાપડી આપી છે. “પહેરી જ્ઞાન કાપડી” એમ ઘણું ઠેકાણું લખ્યું છે. રામનો રાજ્યાભિષેક કરવાની ધારણા હતી, તેની આગલી રાતે સીતાના સુખમાં કવિએ જે ઉક્તિ મૂકી છે, તે એક સ્ત્રીનીજ કલ્પનામાં આવે. સીતા રામને કહે છે:-

“કાલે પેરું કેઈ સાડી રે, અતિ આનંદ થાય;

જુઓ કાળી ના પેરાયે, મુને લાલ ન ગમે રાય.

ત્યમ લીલી ના પેરાયે, મુને પીળી ન ગમે રાય રે;

હું તો પેરીશ ગુલાબી સ્વામી, તમને કહું છું મસ્તક નામી રે

પેરું દાગીના જોઈ જોઈ, દિવાળી રેવા દઉં ના કોઈ રે.”

તેજ પ્રમાણે રામ પણ કેવો વાઘા ને કેવી પાઘ પહેરશે, તે પૂછી તેનો જવાબ મળે છે, ત્યારે સીતા જ પે છે, એવું વર્ણવ્યું છે.

દિવાળીબાઈની કવિતા સાદી અને જીવનની શુદ્ધતાથી ભરેલી છે; એવુંજ સાદું, શુદ્ધ અને સૌમ્ય જીવન કવિનું પોતાનું પણ હતું.*

૭૪-રાણી કેતૂબાઈ

ખુંદીના રાવ નારાયણદાસ હાડાની રાણી હતી. રાવ નારાયણદાસ ઘણા વીર, પરાક્રમી અને બળવાન હતા. એમના વીરત્વ, બળ અને પરાક્રમની ઘણી વાતો રજપૂતાનામાં પ્રચલિત છે; પરંતુ એટલા બધા સારા ગુણોની સાથે એમનામાં એક મોટો દોષ પણ હતો. એ દોષ તે એ કે, એ મોટા અપ્રીણી હતા. એમ કહેવાય છે કે, એ રોજ સાત પૈસાભાર અફીણ ખાતા હતા.

સંવત ૧૮૫૧ માં માંડુના પઠાણોએ ચિતોડના રાણા રાયમલ ઉપર ચડાઈ કરી. એ વખતે રાણાએ રાવ નારાયણદાસને પોતાની મદદે બોલાવ્યા. નારાયણદાસ પાંચસો હાડા વીરોને સાથે લઈને ચિતોડ ગયા. એક મજલ ગયા પછી, એક ગામની પાસે ફૂવા આગળ અમલપાણી કરીને સૂઈ ગયા. મુસાફરીનો થાક હોવાથી ઊંઘ પણ સારી આવી ગઈ. તેમનું મોં ઉઘાડું હતું, તેમાં માખીઓ ભરાઈ ગઈ. એક ધાંચણ એ વખતે પાણી ભરવા માટે ત્યાં આવી હતી; તેણે જ્યારે ચિતોડનું રક્ષણ કરવા જનાર રાવ નારાયણદાસની આ દશા જોઈ, ત્યારે તેને કટાક્ષમાં કહ્યું: “અમારા રાણાજીને મદદને માટે આના વગર ખીભું કોઈ ન મળ્યું? એને પોતાના શરીરનું તો ભાન નથી, તો રાણાજીનું શું દળદર ફેડશે?” અફીણીની શ્રવણશક્તિ પ્રબળ હોય છે. ધાંચણના શબ્દો સાંભળીને, આંખો ચોળતા ચોળતા રાવજી ઊભા થયા અને તેની સામે જઈને કહ્યું: “રાંડ, શું કહે છે? જરા ફરીથી તો બોલ.” ધાંચણ ખીકની મારી ફરીથી ન બોલી શકી અને રાજાની પાસે ક્ષમા માગવા લાગી. એ યુવતીના હાથમાં એક લોઢાનો લકું હતો. એ લકુંને પોતાના હાથથી વાળી દઈને હાંસડી બનાવીને રાવજીએ ધાંચણના ગળામાં પહેરાવીને કહ્યું:

“જ્યાંસુધી રાણાજીને મદદ કરીને હું પાછો ન આવું, ત્યાંસુધી આ પહેરી રાખજે અને જે મારા પાછા આવતાં પહેલાં કોઈ એવો બળવાન આવે કે, આ હાંસડીને સીધી કરી શકે, તો એને હાથે સીધી કરાવીને ગળામાંથી કાઢી નાખજે.”

જે સમયે હાડારાવ ચિતોડ પહોંચ્યા, તે સમયે એમણે જોયું કે, ચિતોડને ચારે તરફથી શત્રુઓએ ઘેરી રાખ્યું છે. એકદમ તેમણે સિંહની માફક તેમના ઉપર હુમલો કર્યો. હાડાઓની તલવાર આગળ મુસલમાનો ટકી શક્યા નહિ. અનેક મુસલમાનો ત્યાંજ ઠાર થઈ ગયા અને અનેક અગિયારા ગણી ગયા; એટલે રાવ નારાયણદાસના વિજયનું નગારું જોરથી વાગવા લાગ્યું. જ્યારે રાણા રાયમલજીએ સાંભળ્યું કે, શત્રુઓ છુંદીના રાવજીના ભીષણ પરાક્રમથી ચિતોડ છોડીને નાસી ગયા છે અને રાવજી પાસે આવી પહોંચ્યા છે, ત્યારે એ પોતાના સરદારો સાથે એમનો સત્કાર કરવા ગયા અને ગઢની બહારથી એમનો સત્કાર કરીને મહેલમાં લઈ આવ્યા. ચિતોડમાં પ્રવેશ કરતી વખતે, ત્યાંની સ્ત્રીઓએ ગીત ગાઈને તેમના ઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી તેમનું ભાવભીનું સ્વાગત કર્યું.

હાડારાવની અપ્રતિમ વીરતાનું વૃત્તાંત સાંભળીને રાજકુમારી કેતૂખાઈ તેમના ગુણો ઉપર એવી મોહિત થઈ ગઈ કે, એમની સાથે વિવાહ કરવાનો એણે દૃઢ સંકલ્પ કર્યો.

એ રાજકુમારી રાણાજીની ભત્રીજી હતી. રાણાજીએ જ્યારે એનો મનોભાવ જાણ્યો, ત્યારે ઘણી ખુશીથી તેનું લગ્ન હાડારાવ સાથે ત્યાંજ કરી દીધું.

વિવાહ થઈ ગયા પછી, હાડારાવ રાજા પોતાની નવોદા પત્ની સાથે આનંદપૂર્વક છુંદી પાછા આવ્યા. રસ્તામાં પેલી ઘાંચણના ગળામાંની હાંસડી પણ ઉતારતા ગયા.

કેતૂખાઈની પતિભક્તિ ખરેખર અસાધારણ હતી. એક રાતે એવું બન્યું કે, રાજાજી અફીણના ઘેનમાં ને ઘેનમાં રાણીના મોંને પોતાનું મોં સમજીને ખણતા રહ્યા. ખણતે ખણતે એમણે રાણીના કોમળ મુખારવિંદને લોહીલોહાણ કરી દીધું, પણ ધૈર્યવતી રાણીએ પતિને એમ કરતાં રોકવામાં એમનું અપમાન ગણ્યું, તેથી એ ચુપચાપ સૂઈ રહી. સવારે રાણીનું મોં

લોહીવાળું જોઈને તથા બધી વાત સાંભળીને, રાજા ઘણા શરમાઈ ગયા અને અફીણની દાબડી રાણીના હાથમાં આપીને કહ્યું: “આજથી તું જોઈતી માત્રામાંજ અફીણ આપ્યા કરજે.”

એમાં પતિનું હિત સમાયેલું હોવાથી, રાણીએ એનો સહુ સ્વીકાર કર્યો. રાણી રોજ વખતસર સ્વામીને અફીણ આપ્યા કરતી અને રોજ ખડીના લિસોટા જેટલું ઓછું પણ કરતી હતી.

આ પ્રમાણે નિયમસર અફીણ ખાવાનું મળતું હોવાથી, રાવ રાજાજીને અડચણ તો ઘણી પડતી હતી, પણ એ આપદા પોતાની મેળે વહોરી લીધેલી હોવાથી, વચન ઉપર દૃઢ રહ્યા. ચતુર રાણીએ ધીમે ધીમે અફીણની ટેવ સમૂળગી છોડાવી દીધી.

રાવ નારાયણદાસ અને કેતૂબાઈનો સંસાર ઘણા આનંદ-પૂર્વક ચાલવા લાગ્યો. યથાસમયે એમને ત્યાં એક પુત્રનો પણ જન્મ થયો, જેનું નામ સૂરજમલ્લ પાડ્યું. મોટા થયા એટલે સૂરજમલ્લ પણ બાપનાજ જેવા પરાક્રમી નીવડ્યા. તેમના હાથ ઢીંચણ સુધી પહોંચે એટલા લાંબા હતા. એ પણ ચિતોડમાં પરણ્યા હતા અને તેમની બહેન સૂળબાઈ ચિતોડના રાણાને પરણી હતી. એક દિવસ સૂરજમલ્લ ચિતોડના દરબારમાં બેઠા બેઠા ઊંઘી ગયા હતા, એવામાં એક પુરબિયા સરદારે મશ્કરીની ખાતર ઘાસનું એક તણખલું એમના નાકમાં ખોસી દીધું. ટોડ સાહેબ લખે છે કે, “એ બેવકૂફ સરદાર સૂરજમલ્લને છેડવા કરતાં કોઈ સિંહને છેડત, તો વધારે સાફ થાત.” સૂરજમલ્લના નાકમાં તણખલું પેસતાંવારજ, તેમણે એ પુરબિયા ઉપર તલવારનો એવો ઘા કર્યો કે, એ તત્કાળ મૃત્યુ પામીને ગાલીચા ઉપર ઢગલો થઈને પડ્યો.

પુરબિયા સરદારનો છોકરો બાપનો બદલો લેવાનો લાગ શોધવા લાગ્યો. એણે ચાલાકીથી રાણાજીને એવું પણ સમજાવી દીધું કે, “સૂરજમલ્લ અહીંયાં ફક્ત બહેનને મળવા માટેજ નથી આવતા, પણ એમની બીજી કાંઈ મતલબ છે.” એક દિવસ એવું બન્યું કે, રાણાજી અને સૂરજમલ્લ એક થાળીમાં ભોજન કરી રહ્યા હતા અને સૂળબાઈ બેઠી બેઠી પંખો કરી રહી હતી. વાત-વાતમાં એના મોંમાંથી એવું નીકળી ગયું કે, “આજે ભાઈ તો સિંહની માફક જમ્યા છે અને તમે તો બાળકના જેવું જમ્યા

છો.” આથી રાણાને ઘણો ગુસ્સો ચઢ્યો, પણ પોતાનેજ ઘેર પોતાનાજ અનેવીનો વધ કરવો, એ વાજબી ન ધાર્યું. રાણાએ વિદાય થતી વખતે સૂરજમલ્લને કહ્યું: “ હું વસંતઋતુમાં પુંદી-માં શિકાર ખેલવા આવીશ. ”

વસંત ઋતુ આવી પહોંચી; એટલે વસંતી વસ્ત્ર ધારણ કરીને રાણા પોતાના સરદારોની સાથે પુંદી પહોંચ્યા. રાણા અને રાવ મૃગયાને માટે જંગલમાં પહોંચ્યા, ત્યારે રાણાના સંકેત મુજબ પુરબિયા સરદારે રાવ સૂરજમલ્લના તરફ એક તીર ચલાવ્યું. સૂરજમલ્લે એ જોઈ લીધું અને તરતજ પોતાની કમાનથી એને બીજી તરફ ફેંકી દીધું. રાણાના ખવાસ ભાઈએ એક બીજી તીર ચલાવ્યું; તે પણ રાણાએ પાછું કાઢ્યું. હવે એને રાણાજી ઉપર શક ગયો. એટલામાંજ રાણા ઘોડા ઉપર બેસીને ત્યાં આવ્યા અને સૂરજમલ્લ ઉપર તલવારનો પ્રહાર કર્યો. રાવ સૂરજમલ્લ જમીન ઉપર પડી ગયા, પણ એક રૂમાલથી ઘા બાંધી દઢને ઊભા થઈને બોલ્યા: “ દુબો! તમે તો નાસી જશો, પણ તમે મેવાડનું નામ કલંકિત કર્યું છે. ” પેલા પુરબિયાએ રાણાજીને કહ્યું કે, “ ઘા પૂરો નથી લાગ્યો. ” એ સાંભળીને કાયર રાણા પાછા ગયા અને ઘાયલ થયેલા રાવ સૂરજમલ્લ ઉપર ફરીથી હુમલો કર્યો. રાણાએ શસ્ત્ર મારવા માટે હાથ ઉગામ્યો, તે વખતે બહાદુર સૂરજમલ્લે સિંહની માફક ક્રોધાવેશમાં આવી જઈને, એક હાથે તેમનું વસ્ત્ર ખેંચીને તેમને ઘોડા ઉપરથી નીચે પાડ્યા અને બીજે હાથે તેમની છાતીમાં તલવાર ખોસી દીધી. શૂરવીર રાવ પોતાના વધકર્તાને પગ નીચે મરતો જોઈને, સંતુષ્ટ થયા અને થોડાજ સમયમાં પોતે પણ સૂરલોકમાં સિધાવ્યા.

ટોડ સાહેબ લખે છે કે, “ જ્યારે રાવ સૂરજમલ્લની માતા પાસે સમાચાર પહોંચ્યા કે, એનો પુત્ર શિકારમાં માર્યો ગયો, ત્યારે એણે કહ્યું: ‘ શું સૂરજમલ્લ ઘાયલ થયો ? અને તે પણ એકલો ! ! જે પુત્રે મારી છાતીમાંનું દૂધ પીધું છે, તે એકલો મરે એ કદી બનવાજોગ નથી. એ જરૂર શત્રુને પણ સાથે લઈને મર્યો હશે. ’ એ વાક્ય એના મોંમાંથી પૂરું નીકળ્યું પણ નહોતું, એટલામાં તેના સ્તનમાંથી માતૃસ્નેહના આવેશને લીધે, દૂધધારા એટલા જોરથી વહેવા લાગી કે, જે પથ્થર ઉપર એ દૂધ પડ્યું, તે પથ્થરની છાટ પણ તૂટી ગઈ. ”

રાણીનાં આ વચનો સાંભળીને હ્રોતે ખળર આપી કે, “રાવ પોતાના દુશ્મન રાણાને અપૂર્વ સાહસપૂર્વક મારીને પછી મર્યા છે.” વીર માતાને આ સમાચાર સાંભળીને ઘણા સંતોષ થયો.

રાવ અને રાણાનું જ્યાં મૃત્યુ થયું હતું, ત્યાં ખંને રાણીઓ સતી થવા ગઇ. પોતે વગર વિચારે બોલેલા શબ્દોનું કેટલું ગંભીર પરિણામ આવ્યું, તે જોઇને રાણી સૂજબાઈ ઘણા પશ્ચાત્તાપ કરતી અગ્નિમાં ભસ્મીભૂત થઇ ગઇ. રાણાની બહેન પણ પોતાના વીરપતિ સૂરજમલની સાથે સતી થઇ ગઇ. એ ખંને સતીઓની છત્રીઓ હતી પણ એ જંગલમાં બનેલા અવિચારી અને અન્યાયી બનાવનું સ્મરણ કરાવે છે.

૭૬-સાવંતવાડીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ

સં ૧૮૦૩ માં સાવંતવાડીનો રાજા બીજો જેમ સાવંત મરણ પામ્યો. તેને ચાર રાણીઓ હતી. દેવીબાઈના પુત્રને ગાદી મળી. એ પુત્ર બાલ્યાવસ્થામાં હોવાથી રાજા જેમ સાવંતની પટ-રાણી લક્ષ્મીબાઈ તેની સંરક્ષક અને શિક્ષક નિભાઇ. રાજ્યનો વિસ્તાર ૬૦૦ ચોરસ માઇલનો હતો અને ૧૬૦૮૧૪ માણસની વસ્તી હતી. એ નાનકડા રાજ્યનો વડીવટ લક્ષ્મીબાઈએ સારી રીતે ચલાવ્યો. એ રાણીના સમયમાં કેાલ્હાપુરના રાજાએ સાવંતવાડીના રાજ્ય ઉપર ચડાઈ કરીને, કિલ્લો પોતાના કબજામાં લીધો; પરંતુ રાણી લક્ષ્મીબાઈએ વિશ્વાસરાવ ઘાટકે અને આપા દેસાઈની મદદથી તેને કાઢી મૂક્યો.

૭૬-નવાબ બેગમ (સદરૂનિસા)

રમણીનું 'અર્' નામ સદરૂનિસા બેગમ હતું. એ નવાબ
 પુરહાન-ઉલ્-મુલ્ક સાદતખાંની સૌથી મોટી પુત્રી હતી.
 એ ઘણીજ પતિવ્રતા, શરમાળ અને ઉદાર સ્વભાવની સ્ત્રી હતી;
 પરંતુ સ્ત્રીઓને ઉચિત કોમળતા સાથે તેનામાં અપૂર્વ વીરતા
 અને સાહસના સફ્તગુણ પણ હતા. એ સમયે નાદિરશાહના
 આવવાથી હિંદુસ્તાનમાં ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય મચી રહી હતી તથા સા-
 દતખાંના મૃત્યુથી ગામેગામમાં કલહ અને કલેશની આગ
 સળગી ઊઠી હતી. અમેઢી (જિલ્લા લખનૌ)ના શેખોએ બળવો
 મચાવ્યો અને એક લાખ ગામડિયા તેમની સાથે બળવામાં
 સામેલ થયા. હુસનપુર, તિલોલી અને બીજા ગામના રહેવાસી-
 ઓ તથા જગદીશપુરના મુસલમાન ધર્મમાં નવા વટલેલા અફ-
 ધાનો પણ બળવાખોરોને મળી ગયા. સફ્દરજંગ કાંઈ ડરકણ
 મનુષ્ય નહોતો. વળી તેની પાસે મોગલોનું તોપખાનું પણ હતું;
 તોપણ એણે એમની સાથે યુદ્ધ કરવાનું યોગ્ય ન ધાવું. એણે
 ધાવું કે, “એક તો એ નીચ લોકો છે અને બીજું સંખ્યામાં
 ઝાઝા છે. એમને જીતવામાં કાંઈ આખર વધવાની નથી અને
 હારીશું તો જરૂર નીચું જોવું પડશે.” આવા વિચારોથી એ યુદ્ધ
 કરવા ગયો નહિ. નવાબ બેગમને આ વાતની ખબર પડી, ત્યારે
 તેણે સફ્દરજંગને હિંમત આપીને યુદ્ધ કરવાને ઉશ્કેર્યો અને
 શહેરની બહાર છાવણી નાખવાને હુકમ આપ્યો. શહેરની
 બહાર તંબૂ તણાયા એટલે બળવાખોરો નાસી ગયા. એજ
 પ્રમાણે એક સ્થળે લખ્યું છે કે, “સફ્દરજંગ દિલ્હીનો વઝીર
 હતો, ત્યારે બાદશાહે તેને બંગલ અફધાનોને વશ કરવા સાડ
 ફરખાબાદ મોકલ્યો હતો. સફ્દરજંગ એ અફધાનોને વશ ન
 કરી શક્યો અને વીલે મોંએ પાછો આવ્યો. આથી દરબારમાં
 તેની આખર કોડીની થઈ ગઈ. નવાબ બેગમે સફ્દરજંગને સલાહ

આપી કે, “આ વખતે મરાઠાઓ પાસે મદદ માગો.” તેણે એજ પ્રમાણે કયું, એટલે બંગલ અફઘાનો પાયમાલ થઈ ગયા. એની પાસે ધનનો સંચય પણ ઘણો હતો. લાખો રૂપિયા તેની પાસે મોજૂદ રહેતા. નવાબ સુબઢદૌલ્લા આ નવાબ બેગમનો પુત્ર થતો હતો. એ નવાબે અંગ્રેજોને વાચદો કર્યો હતો કે, “નવાબ થયા પછી હું તમને ચાળીસ લાખ રૂપિયા નજર કરીશ.” પણ એ રૂપિયાની સગવડ નહિ થવાથી, નવ મહિનાથી એ નાસી ગયો હતો. આખરે દરબારના મોટા મોટા અમીરો પાસેથી એ નાણું વસૂલ કરવામાં આવ્યું; પરંતુ એમ છતાં પણ, અરધીજ રકમ વસૂલ થઈ. નવાબ બેગમને એ વાતની ખબર પડી, ત્યારે તેણે એકસામટા વીસ લાખ રૂપિયા અંગ્રેજોને આપી દીધા. સુબઢદૌલ્લાને એ વાતની ખબર પડી, ત્યારે તેણે નવાબ બેગમનો ઘણો ઉપકાર માન્યો. તેણે નવાબ બેગમનું બધું દેવું ચૂકવી આપ્યું; એટલુંજ નહિ પણ આવકમાંથી જેટલી બચત થતી, તેટલી બધી તેને આપી દેતો હતો. નવાબ બેગમ હિજરી સંન. ૧૨૧૦માં સ્વર્ગવાસી થઈ અને સુબઢદૌલ્લાની કબરની પાસે શુલાબવાડીમાં દફન થઈ. એ એવી ધાર્મિક હતી કે, વર્ષમાં ત્રણ માસ રોજ રાખતી હતી—અપવાસ કરતી હતી. ફૈઝાબાદની મસ્જિદ અને મોતીબાગની પાછળનો ઇમામવાડો, એ તેમનાં બંધાવેલાં મકાન છે.

૭૭—ચંદા

શ્રી હૈદરાબાદ દક્ષિણની નિવાસી હતી અને ઉર્દૂ ભાષામાં કવિતા રચનાર સ્ત્રીઓમાં એ સૌથી પહેલી હતી. તેણે પોતાનાં કાવ્યોનો એક મોટો સંગ્રહ—દીવાન તૈયાર કર્યો હતો. એ સંગ્રહ લાંડનના સંગ્રહસ્થાનમાં હાલ પણ મોજૂદ છે. મોગલ બાદશાહ આલમગીર બીજાના સમયમાં એ વિદ્યમાન હતી. એ જેટલી બધી ધનવાન હતી કે, તેની સેવામાં પાંચસો સિપાઇઓ હાજર રહેતા. કસરત અને કુસ્તીનો તેને ઘણો શોખ હતો. ઘોડા ઉપર બેસવામાં એ એવી હોશિયાર હતી કે, સદા આસન

જમાવીને બેસતી. તીરંદાજીમાં પણ એ અતિ પ્રવીણ હતી. સન ૧૭૯૯ માં તેણે પોતાનો 'દીવાન' (કાવ્યસંગ્રહ) કોઇ અંગ્રેજને અર્પણ કર્યો હતો. એ સાહેબે એ અમૂલ્ય પુસ્તક પોતાના દેશના મોટા પુસ્તકાલયને સમર્પણ કરીને ત્યાંના જ્ઞાનભંડારમાં વૃદ્ધિ કરી હતી.

ચંદા ઘણી વખત પુરુષનો વેશ સજીને હથિયાર સાથે ઘોડે-સવાર થઇને ફરવા નીકળી પડતી. એ વખતે એના અંગરક્ષક સિપાઇઓ સાથે રહેતા.

ચંદા પોતે સારી કવિતા લખી શકતી, તેવીજ રીતે સારા કવિઓની યોગ્ય કદર પણ કરી શકતી. એણે પોતાના ધનને સફળ્ય પણ કર્યો હતો. તેણે એક મસ્જિદ બંધાવી હતી. એ કાર્યની પ્રશંસામાં એક કવિએ કવિતા રચીને તેને સંભળાવી. ચંદાએ પ્રસન્ન થઇને તેની ઘણી પ્રશંસા કરી તથા ઉત્તેજનરૂપે એક હજાર રૂપિયાનું ધનામ આપ્યું.

નિઝામ-ઉલ્-મુલ્કના પુત્ર નવાબ નિઝામઅલીખાંના સમય-માં એ મરણ પામી હતી. મૃત્યુ સમયે એ પુષ્કળ દોલત મૂકી ગઇ હતી. તેના ઘરમાંથી કેટલાએ મણ સોનું, ચાંદી અને બેસુ-માર કિંમતી રતનાલંકાર નીકળ્યાં હતાં.

ઉર્દૂની આદિકવયિત્રી ચંદાનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ ભારતઘર્ષ-માં નથી મળી આવતો, એ શોકની વાત છે.

૭૮-રાધાબાઈ

આ સ્ત્રીકવિ વડોદરાની દક્ષિણી બ્રાહ્મણ હતી અને કોઈ અવધૂતનાથ નામના સાધુની સાથે હમેશાં રહેતી હતી. તે તેમને પૂજ્ય ગુરુમાની તેમની સેવા કરતી અને પોતાનાં કાવ્યોમાં હમેશાં તેનું નામ લખતી. તે રાધાકૃષ્ણની અચળ ભક્તિ કરતી. તેણે અવધૂતનાથ સાથે ઉત્તરમાં તેમજ દ્વારકાની યાત્રા કરી હતી. રામનાથના મંદિરમાં તેનો વાસ હતો. તેના જીવનનો પૂર્વવૃત્તાંત જાણવામાં આવ્યો નથી. સંવત ૧૮૬૦ માં અવધૂતનાથની એ શિષ્યા થઈ; ત્યારથી એની હકીકત જણાયેલી છે. એને જોયેલી એવા ઘણા મનુષ્યો વડોદરામાં છે, એમ પ્રાચીન કાવ્યમાળાના પ્રસિદ્ધિકાર કહે છે. તેણે ગુરુ પાસે પુરાણકથાઓ સાંભળેલી. પોતે ભજન બનાવી સાજ સાથે ગાતી, ત્યારે લોકો મુગ્ધ થતા.

એ બાઈની કવિતા ગુજરાતી કહી શકાય તેવી નથી, કેમકે તેમાં હિંદી, મરાઠી અને ગુજરાતીનું એવું મિશ્રણ છે કે, તે બધી ભાષા જાણનારાજ સમજી શકે. ભાગવતના પ્રસંગો પર તેની કવિતાઓ છે. તે સિવાય ઘણાં નામાંકિત ભક્તોનાં ચરિત્ર પણ કાવ્યરૂપે તેણે વર્ણવ્યાં છે. વળી પોતે યાત્રાઓ કરેલી, તે યાત્રાનાં સ્થાનને ઉદ્દેશીને પણ કાવ્યો લખ્યાં છે. એ રીતે આ પુસ્તકમાં આવેલી ગુજરાતી કવયિત્રીઓ કરતાં, એનાં કાવ્યોમાં વિષયોની વિવિધતા વધારે છે. એનું જ્ઞાન વિશાળ અને કવિત્વશક્તિ સામાન્ય કરતાં ચઢિયાતા પ્રકારની છે. દિવાળીબાઈની પેઠે એનાં કાવ્યો વર્ણનાત્મક વધારે છે. બધી ગરબીઓની ચાલ ગુજરાતીમાંની પ્રચલિત લીધી છે. એની કવિતામાં ભાષા કેવી સેજસેજ છે, તેના ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ:—

ધન્ય ધન્ય કૃષ્ણા થોર રે, સુણો જગત જનાચા સોર રે;
દેવા કરે સેવા રાધીબાચા રે, માતા યશોદાતણે કૃષ્ણ રાચા રે;

જગમે કેા હોય તેરા સાચા રે.

x

x

x

x

તુકારામ બડા સારા ભક્ત, થઈ ગયા બડા સશક્ત;
બાકું બાણે સઘળા જક્ત, જે વિઠુબા મેં હે રક્ત.

—વગેરે

રા. રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી લખે છે કે, “એની કવિતામાં જે કે સૌમ્ય નથી, પરંતુ તેમાં જેમ અને સરળતા છે.” એનું મૃત્યુ ઇ.સ. ૧૮૫૭માં થયું હોય, એમ અનુમાન થાય છે.

૭૧-મલ્લી

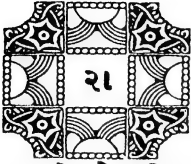
પણ દક્ષિણ દેશવાસી સ્ત્રી હતી. રાજા કૃષ્ણદેવના સમયમાં એણે સાહિત્યક્ષેત્રમાં યશ મેળવ્યો હતો. મલ્લી એક કુંભારની કન્યા હતી, છતાં પણ વિદ્યા-ભ્યાસ તરફ તેને અત્યંત અનુરાગ હતો. તે કવિતા રચી શકતી. તેની રચના મૌલિકતા અને પ્રતિભાપૂર્ણ હતી.

એમ કહેવાય છે કે, સ્નાન કર્યા પછી વાળ સૂકવતી વખતે એ લખવા બેસતી અને એ પ્રમાણે એણે એક રામાયણ રચ્યું છે. તેના રામાયણે એટલી બધી પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે કે, પાંડિતોએ તેને વિદ્યાલયોમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે પસંદ કર્યું છે.

૮૦-રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઈ

જ્યની સારી પેઠે વ્યવસ્થા ચલાવવી, તેના જેવું કઠિન કામ ખીજું કોઈ નથી. રાજ્યશાસન કરવા માટે જે કર્તવ્યનિષ્ઠા, કાર્યદક્ષતા, ધર્મ-બુદ્ધિ અને વિચારશક્તિ આદિ ગુણોની જરૂર પડે છે, તે ગુણો ઘણાં થોડાં સ્ત્રીપુરુષોમાં હોય છે. કોઈ સ્ત્રી જ્યારે રાજસિંહાસન ઉપર બિરાજમાન થાય છે, ત્યારે તેને માટે રાજ્ય ચલાવવું વધારે અઘરું થઈ પડે છે; કારણકે માનવ-સમાજે સ્ત્રીભક્તિને અનેક પ્રકારે પરવશ અવસ્થામાં રહેવા દીધી છે. તેની ઉન્નતિના માર્ગમાં અસંખ્ય વિઘ્નો ઉત્પન્ન કર્યો છે; પરંતુ એમ છતાંયે જ્યારે જ્યારે સ્ત્રીઓને રાજ્ય ચલાવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે, ત્યારે ત્યારે તેમણે એ કઠિન કર્તવ્ય ઘણીજ યોગ્યતા અને કુશળતાપૂર્વક પાર ઉતાર્યું છે. પ્રાચીન ભારતમાં અનેક ભારતીય સન્નારીઓએ રાજકર્ત્રી તરીકે ઉત્તમ જ્યાતિ મેળવી છે. વર્તમાન સમયમાં ભારતીય સ્ત્રીઓની દશા ઉન્નત સ્થિતિમાં રહી નથી. તેમની માનસિક શક્તિઓનો પૂર્ણ વિકાસ થવાનો અવકાશ તેમને આપવામાં આવ્યો નથી; છતાં એ યુગમાં પણ બે ચાર વિરલ ભારતનારીઓ રાજ્યશાસનમાં જે આશ્ચર્યકારક શક્તિનો પરિચય આપી ગઈ છે, તે જોઈને આપણા ચિત્તને આનંદ થયા વગર રહેતો નથી. એવી સન્નારીઓ હંમેશાં જગતની આગળ નારીભક્તિની શક્તિની ઘોષણા કરતી રહેશે.

ભારતના દક્ષિણ-પશ્ચિમ ઉપસાગરમાં મલબાર પ્રદેશ આવેલો છે. એ દેશના રહેવાસી માલિયાલી કહેવાય છે. મલબાર કાંઠા ઉપર કોચીન અને ત્રાવણકોર નામે બે દેશી રાજ્ય આવેલાં છે. ત્રાવણકોરનું દેશી રાજ્ય ઘણું મોટું અને સમૃદ્ધિશાળી છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ સરકારનું ઉપરીપણું સ્થાપવામાં તથા મડૈસુરમાંથી મુસલમાનનું રાજ્ય કાઢી નાખવામાં એ રાજ્યે વિશેષ સહાય કરી છે.

ત્રાવણકોરના રાજ્યમાં સ્ત્રીઓ હજી પણ ઘણી સ્વતંત્ર છે. ઉત્તર મદ્રાસના અશિક્ષિત જનસમાજનું એવું માનવું છે કે, મલબારમાં પુરુષોની સંખ્યા થોડી છે. સ્ત્રીઓજ બધું કામકાજ કરે છે. વારસામાં સ્ત્રીઓનો હક્ક મુખ્ય ગણાય છે. વિવાહમાં વરને પસંદ કરવાની તેને સ્વતંત્રતા છે. એવા એવા કેટલાક રિવાજોને લીધે, તેમની એવી ભૂલભરેલી ધારણા થઈ ગઈ છે કે, મલબારમાં ઐરીઓજ ઐરીઓ હશે. અહીંયાં મલબાર સંબંધી બેએક વાતો ટૂંકમાં કહીશું.

મલબારના હિંદુઓમાં હિંદુશાસ્ત્રસંમત વિવાહપદ્ધતિ પ્રચલિત નથી. નામ્બુદ્રી ગ્રામ્યોમાં સૌથી મોટો દીકરોજ લગ્ન કરી શકે છે. બીજા નાના પુત્રો શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રીઓ સાથે પતિપત્ની તરીકે વાસ કરે છે. સ્ત્રીપુરુષ એકબીજાને પસંદ કરીને સગાં-સંબંધીઓની સમક્ષ પોતાનો સંબંધ પ્રકટ કરે છે; પરંતુ એ પ્રસંગે કાંઈ શાસ્ત્રાનુસાર સંસ્કાર કરવા પડતા નથી. નાયર રમણીઓ પોતાનું ઘર છોડી દઈને પતિને ઘેર જતી નથી. સાધારણ રીતે પુરુષો પણ પોતાના પિતાને ઘેર વાસ કરે છે. પત્નીનું અડકેલું પાણી પણ સ્વામી ગ્રહણ કરતો નથી. તેને ઘેર જઈને જમવાની વાત તો દૂરજ રહી. સ્વામી પત્નીને ઘેર રાતવાસો કરવા જાય છે અને સવાર થતાં પાછો પોતાને ઘેર જાય છે. આ કારણને લીધે સંતાન સાથે તેમના પિતાનો ઘણો થોડો સંબંધ હોય છે. માતાજી તેમને ઉછેરે છે અને મોસાળમાંજ તેઓ પાલનપોષણ પામે છે. મલબારી કુટુંબોમાં સ્ત્રીનું પ્રાધાન્ય હોય છે. કોઈ પણ પુરુષના ધનનો વારસ તેનો પુત્ર નથી ગણાતો, પણ તેનો ભાણેજ ગણાય છે. એ રિવાજો મુજબ ઓગણીસમી સદીના પ્રારંભમાં ત્રાવણકોર રાજ્યના રાજા વાંચી બલરામ શર્માના ગુજરી ગયા પછી, ગૌરીલક્ષ્મીબાઈ રાજસિંહાસનની અધિકારિણી બની હતી. મહારાજા બલરામ શર્મા ઘણો અયોગ્ય રાજા હતો. તેના વખતમાં રાજ્યનો બધો કારભાર અમલદારોના હાથમાં હતો. એ બધા અમલદારોએ રાજ્યની એટલી બધી દુર્દશા કરી હતી કે, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ રાજને જાણાવી દીધું હતું કે, “છ મહિનાની અંદર આ અધાધૂંધી અને ગેરવ્યવસ્થા દૂર નહિ થાય, તો રાજ્યના સંરક્ષણને સારૂ તેનો વહીવટ અમારા હાથમાં લેવાની ફરજ પડશે.” કંપનીનો આ અભિપ્રાય જાણ્યા પછી, થોડા સમય-

માંજ મહારાજ બલરામ શર્માનું મૃત્યુ થયું. તેમનો ભાણેજ જીવતો નહોતો, પરંતુ તેમની બહેનની બે પુત્રીઓ હયાત હતી. એમનાં નામ ગૌરીલક્ષ્મીબાઈ અને પાર્વતીબાઈ હતાં. મોટી ભાણેજ ગૌરીલક્ષ્મીબાઈને બળરામના રાજ્યની ગાદી મળી. એ વખતે એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો હતો કે, ગૌરીલક્ષ્મીબાઈને પુત્રસંતાન જન્મશે, ત્યારે એ સંતાનને રાજ્યગાદીએ બેસાડીને ગૌરીલક્ષ્મી રાજકાજથી ફારેગ થશે.

ગૌરીલક્ષ્મીબાઈ અને પાર્વતીબાઈ બન્ને બહેનો વિદુષી, બુદ્ધિ-મતી અને શિલ્પકળામાં નિપુણ હતી. બન્ને બહેનો તેમના સહ-ગુણેને લીધે પ્રખ્યાત હતી. સિંહાસન ઉપર બેસતી વખતે ગૌરી-લક્ષ્મીબાઈની વય વીસ વર્ષની હતી; પરંતુ એ વયમાં તેણે જેટલી ન્યાયબુદ્ધિ અને દુરઅંદેશીપણાનો પરિચય આપ્યો હતો, તેટલી ન્યાયબુદ્ધિ અને દુરઅંદેશીપણું ઘણું થોડાં મનુષ્યોમાં દીઠામાં આવે છે. તેના એ બધા સહગુણો જોઈને એ વખતનો ત્રાવણકોરનો રૈસિડેન્ટ કર્નલ મેકોલે તેનો પક્ષપાતી થયો હતો. રાજ્યકુટુંબના ઘણા લોકો ગૌરીલક્ષ્મીબાઈના વિરોધી હતા; કારણકે એક સ્ત્રીના હાથમાં રાજ્ય આવે, એ તેમનાથી ખમાતું નહોતું. તેમણે તેની વિરુદ્ધમાં ઘણા દાવા માંડ્યા હતા; પણ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની-એ કર્નલ મેકોલેની સલાહ માનીને રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઈનો હક્ક કાયમ રાખ્યો હતો. ગાદીના અધિકાર સંબંધી બધા ટંટા-ઓનો નિવેડો આવી ગયા પછી, એક દિવસ શુભ મુહૂર્તમાં ઘણા ઠાઠપૂર્વક રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઈના રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા થઈ. અભિષેકને દિવસે, એક વિશાળ સુસજ્જિત મંડપમાં રાજ્યના મુખ્ય મુખ્ય અમલદારો તથા અંગ્રેજ અધિકારીઓ બિરાજ્યા હતા. કર્નલ મેકોલેએ એક સરસ છટાદાર ભાષણ કરીને, ગૌરી-લક્ષ્મીબાઈના સહગુણોની ઘણી પ્રશંસા કરી તથા તેને રાજ્ય-સિંહાસન ઉપર બેસવાની વિનંતિ કરી; તેમજ “ધર્મવર્ધિની” અને “રાજરાજેશ્વરી” એવી બે ઉપાધિઓથી તેને વિભૂષિત કરી. એ બે ઉપાધિઓ ત્રાવણકોર રાજ્યમાં વંશપરંપરાથી આલી આવે છે. એમાંની પહેલી ઉપાધિનો એક ઇતિહાસ પણ છે.

ત્રાવણકોરની રાજધાનીનું નામ “ત્રિવેંદ્રમ” અથવા “અનંત-શયન” છે. અનંતશયન એટલે કે, જે સ્થાને અનંત અર્થાત્ વિષ્ણુ શયન કરે છે તે. એ અનંતને ત્રાવણકોર રાજ્યમાં અનંત-

પદ્મનાભ નામથી લખે છે. એમની “આદિશેષ” નામની મૂર્તિ મહાનાગના મસ્તક ઉપર બિરાજેલી છે. એ અનંત પદ્મનાભ ત્રાવણકોર રાજ્યના કુળદેવતા છે. ત્રાવણકોરના રાજા માર્તંડ-વર્માએ એ કુળદેવતાના ચરણમાં ઉત્સર્ગ કર્યો હતો, ત્યારથી ત્રાવણકોરના રાજાઓ પોતાને પદ્મનાભ ભગવાનના દાસાનુદાસ ગણે છે. એ દિવસથી તેમણે “ધર્મવર્ધન” ની ઉપાધિ ધારણ કરી છે. એ ઉપાધિ રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઈને પણ ગાદી ઉપર બેસતાં-વારજ મળી. ઉપાધિ સાથે તેનું આયુષ્ય નામ આ પ્રમાણે હતું:— “શ્રી પદ્મનાભસેવિની વાંચી ધર્મવર્ધિની, રાજરાજેશ્વરી, રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઈ.” સિંહાસન ઉપર બિરાજ્યા પછી રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઈએ મલિયાલી ભાષામાં મધુર સ્વરે નીચેની મતલબનું ભાષણ આપ્યું:—

“મારા પૂર્વજોના આ રાજ્ય ઉપર શાસન ચલાવવાને માટે મને આમંત્રણ આપવામાં આવશે, એવી કલ્પના પણ મારા મનમાં કદી ઉત્પન્ન થઈ નથી. મારા મામાજીનું વય ફક્ત ૨૬ વર્ષનું હતું. એ વયમાં ભગવાને અકાળ મૃત્યુદ્વારા તેમને આ પૃથ્વીમાંથી લઈ લીધા છે. મારા મામાજી તેમના મામાજીની માફક લાંબા સમય સુધી રાજ્ય ચલાવવા ભાગ્યશાળી નીવડ્યા નથી. એ કારણને લીધે ભગવાન પદ્મનાભની આજ્ઞા મારે મસ્તક નમાવીને સ્વીકારવી પડી છે. આપ સર્વેએ સ્મરણ રાખવું જોઈએ કે, હું કેવળ સ્ત્રી છું; એટલુંજ નહિ પણ મારી ઉંમર પણ ઘણી નાની છે. રાજ્યકારભારનાં કર્તવ્ય તથા તેની જવાબદારીઓનું મને કાંઈ જ્ઞાન નથી. એક માત્ર ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સિવાય મારા એવા કોઈ બંધુ પણ નથી કે, જેમના ઉપર હું વિશ્વાસ મૂકી શકું; એટલા માટે કર્નલ મેકોલેને મારા ભાઈ તરીકે ગણીને મારા કર્તવ્યનો ભાર હું મુખ્યત્વે કરીને તેમના ખભા ઉપર મૂકીશ.”

એવું કહેવાય છે કે, એ વખતે હાજર રહેલા સરદારો અને અમલદારો રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઈની વાણીની મીઠાશ, સ્વભાવની નિર્ભયતા અને વિવેચનશક્તિની ગંભીરતા જોઈને મુગ્ધ થઈ ગયા હતા. રાણીનું એ પ્રથમ વ્યાખ્યાન સાંભળતાંવારજ તેમને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે, આ સન્નારીના સમયમાં ત્રાવણકોરના રાજ્યનો વહીવટ ઘણીજ સંતોષકારક રીતે ચાલશે તથા પાછલા જમાનાની બધી અંધાધૂંધી દૂર થઈ જશે.

કર્નલ મેકોલે પણ એ ભાષણથી ઘણા સંતુષ્ટ થયા હતા અને રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઈને રાજવહીવટમાં સર્વ પ્રકારની મદદ આપવાનું વચન આપ્યું હતું.

રાજ્યગાદી ઉપર બિરાજ્યા પછી, જરા પણ વિલંબ વગર ગૌરીલક્ષ્મીબાઈએ રાજકાર્યમાં મન પરોવી દીધું અને રાજ્યના નાનામોટા દરેક વિષયની તપાસ કરીને તેની ખરી સ્થિતિનું જ્ઞાન મેળવવા માંડ્યું. રાજ્ય તેની અધઃપતિત દશામાંથી ઉન્નત થઈને સારી સ્થિતિમાં આવે, તેટલા સાડ તેણે ઘણા ચત્નો કર્યા હતા. એ અનુભવ વગરની સ્ત્રી હતી, છતાં પણ અમલદારોની વાત ઉપર અંધશ્રદ્ધા રાખીને ચાલતી નહિ; દરેક વિષયમાં જાતે તપાસ કરીને કામ કરતી, પોતાની તપાસ ઉપરથી સ્વતંત્ર વિચાર કરીને અભિપ્રાય બાંધતી અને એ અભિપ્રાય મુજબ કાર્ય કરતી. કર્નલ મેકોલે તેનો સુખ્ય સલાહકાર હતો; પરંતુ નવા કાયદા રચવાના કામમાં તથા જૂના કાયદા સુધારવાના કામમાં કર્નલ મેકોલેને રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઈ તરફથી ઘણી મદદ મળતી હતી. રાજ્યની ઉન્નતિને લગતા ઘણા ઉપયોગી કાયદાઓ તેા રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઈના મગજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા હતા.

એ વખતમાં રાજ્યની અધમ અવસ્થા શા કારણથી થઈ હતી, તેનાં કારણોની તપાસ કરતાં ગૌરીલક્ષ્મીબાઈને જણાયું કે, દીવાન ઉમાનિખાગ્મિની ભૂલોને લીધેજ એ બધી અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ છે. તેણે તરતજ દીવાનને નોકરી ઉપરથી કાઢી મૂક્યો. જૂના વખતનો નોકર છે, એને કેમ કાઢી મુકાય એવી શંકા આણીને તેને નોકરી ઉપર રહેવા દીધો નહિ.

ત્યાર પછી કોઈ યોગ્ય દીવાન ન મળવાથી રેસિડેન્ટ મેકોલેને-જ પોતાના કામ ઉપરાંત દીવાનનું કામ કરવા માટે તેણે આગ્રહ કર્યો. કર્નલ મેકોલેએ રાણીનો આગ્રહ માન્ય રાખ્યો અને દીવાનનું કામ તેણે પોતાના હાથમાં લીધું. ગૌરીલક્ષ્મીબાઈએ મેકોલેને તેમના કર્તવ્યકર્મ સંબંધી સૂચના લખી મોકલી કે:—

“ પહેલાં તો તમે તપાસ કરજો કે, અમલદાર લોકો તેમનું કામ યોગ્ય રીતે કરે છે કે નહિ, બધા અમલદારો કાયદાઓનું પૂર્ણપણે પાલન કરે છે કે નહિ અને તેમના હાથ નીચેના નોકરો ઉપરીઓની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે છે કે નહિ ? બીજું, શાસન અને

ન્યાયખાતામાં એ ખાતાઓના અમલદારો પ્રચલિત કાયદા પ્રમાણે અમલ કરી રહ્યા છે કે નહિ, તેની તપાસ કરજો. ત્રીજું એ કે, કોઈ અમલદાર કે કારકુનનો અપરાધ સાબિત થાય, તો પહેલાં તેને સાવધાન કરી દેજો અને તેમ છતાં એની ચાલચલણ સુધરે નહિ, તો એને થોડી સજા કરજો. એ વાત હમેશાં ધ્યાનમાં રાખજો કે, સજા કરવાનો ઉદ્દેશ અપરાધીને સુધારવાનો છે, અપરાધીનું અનિષ્ઠ કરવાનો નથી. ચોથું, હાલનું અને પહેલાંનું રાજ્યનું જે લહેણું બાકી છે, તે વસૂલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ” મુખ્ય પ્રધાનને રાણીએ જે ઉત્તમ ઉપદેશો આપ્યા હતા, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે, રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઈમાં કેટલું બધું પાણી હતું. નાની ઉંમરની સ્ત્રી હોવા છતાં પણ, કર્નલ મેકોલે જેવા અંગ્રેજ અમલદારને ઉપદેશ આપવો, એ સાધારણ હિંમતનું કામ નથી. બીજી કોઈ કાચીપોચી સ્ત્રી હોત, તો રેસિડેન્ટના હાથમાં માત્ર પૂતળું થઈને રહેત, પણ રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઈ ઘણી સ્વતંત્ર પ્રકૃતિની સ્ત્રી હતી. માન અને મર્યાદા કેમ સાચવી રાખવાં એ તેને સારી પેઠે આવડતું હતું.

કર્નલ મેકોલે પણ રાણીના વિશ્વાસને પાત્ર અમલદાર હતા. તેમણે પણ રાણીની આજ્ઞા મુજબ અમલ કરવાને પોતાનાથી બનતો યત્ન કર્યો હતો. રાજ્યનો કારભાર ચલાવવા માટે અમુક નિયમો બાંધી દીધા પછી, એ નિયમો પ્રમાણે અમલ થાય છે કે નહિ, તે જોવા માટે રાણી જાતે આખા રાજ્યમાં પ્રવાસ કરતી. આગલા દીવાનની નબળાઈને લીધે, અમલદારો સ્વેચ્છાચારી થઈ ગયા હતા. વારંવાર એ સાવધાન કર્યા છતાં પણ, તેઓ પોતાનું કામ કર્યે જતા હતા. એ બધા અમલદારોને કાઢી મૂકીને રાજ્યને સુવ્યવસ્થિત કરવાનો કર્નલ મેકોલેએ આરંભ કર્યો.

રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઈનો આગલો દીવાન ઉમાનિખામ્નિ મોકરી ઉપરથી બરતરફ થયા પછી, કર્નલ મેકોલે ઉપર ઘણી દાઝ રાખવા લાગ્યો અને તેમને નુકસાન પહોંચાડવાનો યત્ન કરવા લાગ્યો. આખરે એ દુષ્ટ માણસે શુભ રીતે મેકોલેને ઝેર આપવાનો પણ યત્ન કર્યો; પરંતુ એ પ્રયત્નમાં એ સફળ થયો નહિ. ન્યાયપરાયણ રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઈએ એ મુકદ્દમાની જાતે તપાસ કરી અને જૂના દીવાનને જિંદગી સુધી કેદની સજા કરી.

ત્યાર પછી રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઈએ રાજ્યની આર્થિક સ્થિતિ

સુધારવા ઉપર ધ્યાન આપ્યું. એ વખતે હિસાબના કાગળપત્ર એવા ગૂંચવાડા ભરેલા અને અધૂરા હતા કે, રાજ્યની આવક, ખર્ચ અને બચતનો કાંઈ પત્તો લાગતો નહોતો. રાજ્યનું લહેલું અને દેવું કેટલું છે, તે તો દેવને બબર !! એ બધો હિસાબ શોધાવ્યો તો માલૂમ પડ્યું કે, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની મુંબઈ, કોચીન અને તિરિવલીની કોઠીઓનું રાજ્ય ઉપર ઘણું લહેલું નીકળે છે. એ લહેલું પણ નાનુંસૂતું નહોતું. એટલું મોટું દેવું કેવી રીતે ભરી દેવાશે, એ બાબતની રાણીને ઘણી મોટી ચિંતા બિલી થઈ. ખીજે કાંઈ ઉપાય નહિ સૂઝવાથી, રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઈએ એક નવો ઉપાય શોધી કાઢ્યો. પદ્મનાભના મંદિરમાં તથા ખીજાં કેટલાંક સંપત્તિવાન મંદિરોમાં ઘણું ધન તિજોરીઓમાં એકઠું થઈને પડ્યું રહ્યું હતું. એ ધન કશા કામમાં આવતું નહોતું અને મંદિરોનો વહીવટ પણ સારી રીતે ચાલતો ન હતો. રાણીએ પોતાના અમલદારોના હાથમાં મંદિરનો વહીવટ સોંપીને અમુક વ્યાજ ઉપર મંદિરમાંથી નાણાં કરજે લેવાની સૂચના કરી. રાણીની બુદ્ધિમત્તા જોઈને કર્નલ મેકોલે ઘણાજ ખુશ થયા. રાજ્યના મુખ્ય અમલદારો પણ એ સૂચનાની ઉપયોગિતા સમજી શક્યા. બધાની સહાનુભૂતિ મળવાથી રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઈએ બધાં મંદિરોના ટ્રસ્ટીઓની એક સભા બોલાવી અને સુલલિત ભાષામાં દાખલાદલીલો સહિત તેમની આગળ પોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યો. ટ્રસ્ટીઓના ધ્યાનમાં રાણીની વાત ઊતરી ગઈ ને તેમને ખાતરી થઈ ગઈ કે, રાણીની સૂચનાનુસાર ચાલ્યાથી રાજ્યને લાભ થશે, એટલુંજ નહિ પણ મંદિરની ઊપજમાં પણ વધારો થશે; ટ્રસ્ટીઓએ આનંદપૂર્વક રાણીની સૂચના માન્ય રાખી અને મંદિરોના વહીવટ રાજ્યના અમલદારોના હાથમાં સોંપી દીધો. રાણીએ થોડાજ વખતમાં એક નવીન જગ્યા બિલી કરી અને તે પદ ઉપર વ્યંકટરાવ નામના એક પુરુષને મંદિરોના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ (ફેબરેબ કરનાર) તરીકે નીમ્યો. એ અમલદાર ઘણો હોશિયાર અને પ્રમાણિક હતો. તેના પરિશ્રમથી રાજ્ય થોડા સમયમાંજ ઋણમુક્ત થયું.

ત્યાર પછી રાણીએ ન્યાયખાતા તરફ પોતાનું લક્ષ આપ્યું. રાણી જાતે સંસ્કૃત ભાષામાં પારદર્શી હતી. મનુસંહિતા, પરાશર-સંહિતા વગેરે વ્યવસ્થાના ગ્રંથો તથા ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના

કાયદાઓ અને આધુનિક કાયદાનાં બીજાં પુસ્તકોના આધાર ઉપરથી, તેણે પોતાના રાજ્યને સારૂ એક નવું કાયદાનું પુસ્તક રચવાનો સંકલ્પ કર્યો; પણ પાછળથી તેને માલુમ પડ્યું કે, એકલે હાથે એવું મોટું કામ પાર ઉતારવું ઘણું કઠણ છે. એ સમયે રાણી વિવાહ કરવા યોગ્ય વયની થઈ હતી. તેનું લગ્ન કરવા સારૂ પ્રયત્ન પણ થઈ રહ્યા હતા. શોધતાં શોધતાં એક ગામડા ગામમાં, કેઈ બ્રાહ્મણ રાજવંશમાં રાણી ગૌરીલક્ષ્મીને યોગ્ય વર મળી આવ્યો. એ ઘણો વિદ્વાન, સુશીલ અને સદાચારી હોવાથી રાણીએ તેને પતિ તરીકે પસંદ કર્યો. એ ન્યાયશાસ્ત્રમાં ઘણો વિદ્વાન હતો, ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ તેને ઘણી અભિજ્ઞતા હતી; એટલે રાણીને કાયદાનું પુસ્તક રચવાની ઘણા દિવસથી જે ઇચ્છા હતી, તે ઇચ્છા પૂર્ણ થવાનો સંભવ જણાયો.

રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઈ સાથે એ યુવકનાં યથાવિધિ લગ્ન થઈ ગયાં. રાજકુટુંબની સ્ત્રીઓ સાથે જે પુરુષ લગ્ન કરે, તે મલબાર-માં “કચેબ ખામ્બુરાન” ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરે છે. એ “કચેબ ખામ્બુરાન” (અર્થાત્ રાણીનો સ્વામી) ની સાહાય્યથી રાણીએ કાયદાનું એક પુસ્તક રચવાનું કામ આરંભ્યું અને ઘણો સખ્ત પરિશ્રમ કરીને “સત્યવર્ધક” નામનું એક પુસ્તક પ્રગટ કર્યું. ઇ. સ. ૧૮૧૨ થી ત્રાવણકોર રાજ્યમાં તેના રચેલા પુસ્તક પ્રમાણે ન્યાયખાતાનું કામ ચાલવા લાગ્યું. લોકોને ન્યાય મેળવવાની સગવડ વધે, એટલા સારૂ નવી નવી અદાલતો સ્થાપવામાં આવી. ધીમે ધીમે અંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને મલબારી ભાષા સારી રીતે જાણતા હોય, એવા હોશિયાર લોકોને ન્યાયધીશ નીમવામાં આવ્યા. રમણ મેનન નામના એક કોચીનવાસી વિદ્વાનને રાજ્યના મુખ્ય ન્યાયાધીશપદ ઉપર નીમ્યો. રાજ્યમાં ગુલામ-ગીરીનો રિવાજ હતો, તે રાણીએ નવો કાયદો રચીને બિલકુલ બંધ કરી દીધો. બીજા ઘણા કષ્ટદાયક વેરાઓ ઓછા કરી દીધા અને મીઠાના વેપારમાં ઘણી સગવડ કરી દીધી.

રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઈ ઘણીજ ધર્મપરાયણ હતી. પદ્મનાભ દેવતા ઉપર તેની અગાધ ભક્તિ હતી. તેના પૂર્વજોએ સ્થાપેલાં દાન વગેરે ધર્મકાર્યો તેણે ચાલુ રાખ્યા હતાં. તે ઉપરાંત તેણે પોતે દાનને માટે ઘણો સારો સ્થાયી પ્રબંધ કર્યો હતો. “ધર્મવર્ધિની” ઉપાધિનું સાર્થક કરવાનો તેણે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો;

પરંતુ કર્નલ મેકોલે પાશ્ચાત્ય મનુષ્ય હતા. બ્રહ્મલોજનમાં તથા અન્નક્ષેત્રોની સ્થાપનામાં ધન ખર્ચવું એ ધનનો મિથ્યા વ્યય કરવા ખરોખર છે, એમ એમને લાગતું હતું. એવી બાબત-માં કોઈ તેમની આગળ ફરિયાદ કરવા આવતું, તો કર્નલ મેકોલે તેની અરજી ઉપર ધ્યાન આપતા નહિ. રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઈને કાને આ વાત પહોંચી, એટલે તેણે ઘણી દિલગીર થઈને મેકોલેને પત્ર લખ્યો કે, “અમારા દેશના પ્રાચીન ગૌરવ અને રીતરિવાજ સંબંધી આપને કાંઈક લખી જણાવવું મારે માટે આવશ્યક છે. પ્રાચીન પુરુષોએ સ્થાપેલાં દાનાદિ અનુષ્ઠાન તેમના ધર્મવિશ્વાસને અનુસરતાં હતાં અને તે દ્વારા તેમનું આ લોકમાં અને પરલોકમાં કલ્યાણ થતું; એટલા સાડ મારે આપને ખાસ આગ્રહ છે કે, દાન વગેરે કાર્યોને નિયમપૂર્વક ચાલુ રહેવા દેવાં જોઈએ. મારા જાણવામાં આવ્યું છે કે, રામેશ્વરના તીર્થયાત્રીઓ તરફ પૂરતું ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી. હું આશા રાખું છું કે, બીજા વિષયોની પેઠે આ વિષયમાં પણ આપ ખાસ ધ્યાન આપશો. કાગળપત્રદારાજ આપ ઘણું કામ કરી શકો એમ છે. આશા છે કે, મારી સૂચના ઉપર આપ ઘટતું ધ્યાન આપશો. હું એક સ્ત્રી છું. રાજ્યનો બધો કારભાર આપના હાથમાં મેં સોંપ્યો છે; એટલે આશા રાખું છું કે, આપ દાન વગેરે કાર્યોને યોગ્ય રીતે ચલાવીને રાજ્યનું કલ્યાણ સાધશો.”

રાણી કેટલી દૃઢતાથી રાજ્ય ચલાવતી હતી, તે આ કાગળ વાંચ્યાથી જણાઈ આવે છે. યૂરોપિયન અમલદારના કામમાં ખામી હોય, તો તે બતાવતાં રાણીને સંકોચ થતો નહિ.

ઈ. સ. ૧૮૧૩માં રાણીને એક પુત્ર જન્મ્યો. આખા રાજ્યમાં આનંદોત્સવ મચી રહ્યો. એ બાળકનું નામ રામવર્મા પાડવામાં આવ્યું. ઈ. સ. ૧૮૧૪માં શાસ્ત્રાનુસાર શુભ દિવસે રામવર્માનો ત્રાવણકોરના રાજ તરીકે અભિષેક થયો. અભિષેકને દિવસે એક દરબાર ભરવામાં આવ્યો. સુસન્નિજત રાજકુમારને ખોળામાં લઈને રાણી રાજસભામાં ઉપસ્થિત થઈ. એ વખતે સભામાં એકઠા થયેલા દરબારીઓએ તેને યથાયોગ્ય માન આપ્યા પછી રાણીએ નીચે લખેલું ભાષણ આપ્યું:—

“નામદાર ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ન્યાયધર્મનું રક્ષણ કરીને દેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવે છે, એટલા સાડ ભગવાન પંચનાભ તેમની

બધી ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરશે. પ્રભુ પદ્મનાભની કૃપાથી મેં જે પુત્ર પ્રાપ્ત કર્યો છે, તે પુત્રને આજે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના હસ્તમાં સમપૂર્ણ કરું છું. તેનું રાજ્યોચિત રીતે પાલન અને શિક્ષણ કરવાનું કામ, હું ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને સોંપું છું.”

એટલું કહીને તેણે બાળકપુત્રને કર્નલ મેકોલેના હાથમાં મૂક્યો. એટલે મેકોલેએ ઊભા થઈને બહાર કયું કે, “આજથી રામવર્મા ત્રાવણકોર રાજ્યના મહારાજ થયા છે અને જ્યાંસુધી એ બાળક પુખ્ત ઉંમરના નહિ થાય, ત્યાંસુધી રાણી ગૌરીલક્ષ્મી-બાઈજ પહેલાંની માફક રાજમાતા તરીકે રાજ્ય ચલાવશે.”

ત્યાર પછી કર્નલ મેકોલેએ દીવાનપદનો ત્યાગ કર્યો.

એક વર્ષ પછી રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઈને એક બીજું સંતાન ઉત્પન્ન થયું; પણ એ સંતાનના જન્મ પછી તેની તબિયત બગડી ગઈ. તેના અંતકાળ સમીપ આવી પહોંચ્યો. મૃત્યુ સમયે તેણે પોતાના સ્વામીને અને બહેન પાર્વતીબાઈને પાસે બોલાવ્યાં તથા કહ્યું કે, “હું મારા પ્રાણસમાન આ બે બાળકોને તમારા હાથમાં મૂકી બીજું છું. તમે પ્રતિજ્ઞા કરો કે, એ બે બાળકોને અમે પૂરતી કાળજીથી ઉછેરીશું.” પાર્વતીબાઈને તેણે કહ્યું: “પાર્વતી! તારે આ રાજ્યનો કારભાર ચલાવવો પડશે. આ બંને બાળકોની મા થઈને તારે રહેવું પડશે. મારે માટે શોક કરીશ નહિ.”

ગૌરીલક્ષ્મીબાઈએ ચાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. એ અદ્ય સમયમાં પણ તેના અપૂર્વ સદ્ગુણોનો પરિચય મળી આવ્યો હતો અને તેણે પ્રજાની પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી.

ઘણા લોકો એમ માને છે કે, સ્ત્રીઓ તો ઘરઘંઘા સિવાયનાં બીજાં કામ કરીજ ન શકે, બહારનાં કામ કરવા જેટલી બુદ્ધિ અને શક્તિ તેમનામાં હોયજ નહિ; પરંતુ રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઈનું ચરિત્ર એ દલીલના બંડનરૂપે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. જે તેમને પોતાની સ્વાભાવિક ઇશ્વરદત્ત શક્તિઓનો વિકાસ કરવાનો પ્રસંગ મળે, તો તેઓ કોઈ પણ વિષયમાં પુરુષોથી પછાત રહે એમ નથી. તેમને બુદ્ધિનો વિકાસ કરવાનો અવકાશ આપો અને પછી જુઓ કે, તેઓ કેવાં કેવાં ઉત્તમ કાર્યો કરી શકે છે.

૮૧-મધુરવાળી

જેરના અધિપતિ રઘુનાથ રાજ ઘણા વિદ્યાનુ-
રાગી હતા. અસંખ્ય પંડિતોને લઈને, એ રાજ-
સભામાં બેસતા અને તેમની સાથે ધર્મ અને
કાવ્યની ચર્ચા કરતા. પંડિતો રાજ નવાં નવાં
કાવ્યો રચીને રાજને સંભળાવતા. આ બધા
પંડિતોની સાથે અનેક વિદુષીઓ પણ રાજ-
સભામાં બિરાજીને તેમની શોભામાં વધારે
કરતી હતી. એ વિદુષીઓ પણ પંડિતોની સાથે ધર્મ અને કાવ્ય-
ની ચર્ચામાં સામેલ થતી અને મહારાજને રાજ નવાં નવાં કાવ્યો
સંભળાવતી. એ બધી વિદુષી રમણીઓમાંથી મધુરવાણીએ વિશેષ
ખ્યાતિ મેળવી છે. બધા સભાપંડિતો કરતાં, મહારાજ એનું
વધારે માન રાખતા તથા એની રચનાથી મુગ્ધ થઈ જતા.

એક દિવસ મહારાજ સેંકડો વિદુષી રમણીઓની વચમાં એ
રાજસભામાં બેઠા હતા. કોઈ રમણી એમને રામાયણ સંભળાવતી
હતી તો કોઈ ધર્મસંગીત સંભળાવતી હતી. એક વિદુષી, એ
દિવસે મહારાજને ઉદ્દેશીને કવિતા રચી લાવી હતી. એમાં શ્રી-
રામચંદ્રજીના ઉપર મહારાજની કેવી અચળ ભક્તિ છે, તેનું વર્ણન
કરવામાં આવ્યું હતું. કવિતામાં જ્યાં જ્યાં રામચંદ્રજીની સ્તુતિ
હતી, રામચંદ્રજીના ચરિત્રનું વ્યાખ્યાન હતું, તેટલો તેટલો અંશ
સંભળતાં રાજ તન્મય થઈ ગયા. કવિતા પૂરી થઈ રહ્યા પછી
એ બોલ્યા: “મેં આટલી બધી વાર રામચરિત્ર સાંભળ્યું છે, છતાં
એ સાંભળ્યાથી હું કોઈ દિવસ ધરાતો નથી. જેટલી વાર સાંભળું
છું, તેટલી વાર એ નવુંજ લાગે છે અને તેટલીજ વાર પુષ્કળ
આનંદ મેળવું છું. મારી સભાના પંડિતો અને વિદુષી મહિલા-
ઓએ ઘણી વાર રામનામનું ગાન વિવિધ છંદોમાં રચીને મને
સંભળાવ્યું છે, પણ તેમની રચનામાં જાણે એક જાતની ન્યૂનતા

જણાય છે. જાણે કે, એમાં કાંઈક રહી ગયું હોય એમ લાગે છે. રામચંદ્રજીનું ગુણકીર્તન પૂર્ણરૂપે થયું હોય, એમ જણાતું નથી. મારી ઈચ્છા છે કે, કોઈ એવું રામચરિત્ર લખે કે જેમાં એ અભાવ ન જણાય. ”

રઘુનાથે સભા બોલાવીને એ કાર્ય કોઈને સોંપવાનો વિચાર કર્યો; પણ કોઈ સ્ત્રી કે પુરુષે એ મહાભારત કામ માથે લેવાનું સાહસ કર્યું નહિ. મહારાજે ઉદાસ મને સભા ખરખાસ્ત કરી.

એ રાત્રે મહારાજે સ્વપ્ન જોયું કે, સાક્ષાત્ રામચંદ્રજી તેના ઓસીકા આગળ બેસીને કહી રહ્યા છે: “નરપતિ ! ઉદાસ ન થઈશ. સરસ્વતીસમાન મધુરવાણી તારી સભામાં છે, તેના ગાનથી હું પણ સંતુષ્ટ છું. તેનેજ તું રામાયણ રચવાનું કામ સોંપ. એજ સ્ત્રી એ કાર્યને માટે ખરેખરી લાયક છે. ”

ખીજે દિવસે સવારે મહારાજે મધુરવાણીને સ્વપ્નની વાત કહી. મધુરવાણીએ એ સાંભળીને કહ્યું: “રાજાધિરાજ ! શ્રીરામચંદ્રજીની આજ્ઞા મારે શિરોમાન્ય છે. એમનીજ સહાય છે, તો આ કાર્ય કરવામાં મારે કાંઈ વાંધો નથી. મારી બધી ત્રુટીઓને એ અંતર્યામી ક્ષમા કરશે. ”

મધુરવાણીનું રચેલું એ રામાયણ તાલપત્ર ઉપર, બેંગલોરમાં માલેશ્વર વેદવેદાંતમંદિરના પુસ્તકાલયમાં સાચવી રાખવામાં આવ્યું છે. એનો સંપૂર્ણ અંશ મળી આવતો નથી. જેટલો ભાગ મળી આવ્યો છે, તેટલામાં ચૌદ સર્ગ સુધી છે. એ ચૌદ સર્ગમાં નાના પ્રકારના છંદોમાં દોઢ હજાર શ્લોક છે. પ્રારંભમાં અંથકર્તા દેવતાઓ પાસે તથા તાંબેરના રાજા રઘુનાથ પાસે આશીર્વાદ માગે છે; ત્યાર પછી વાલ્મીકિ, વ્યાસ, કાલિદાસ, બાણભટ્ટ, માધવગેરે મહાકવિઓ માટેની પોતાની સન્માનવૃત્તિ પ્રગટ કરી છે. ત્યાર પછી સુલલિત ભાષામાં રઘુનાથ રાજાની રાજસભાનું વર્ણન છે. એ વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે, સેંકડો વિદુષી રમણીઓ રઘુનાથની રાજસભાને અલંકૃત કરતી હતી. અહીંયાં પ્રથમ સર્ગ સમાપ્ત થાય છે. ત્યાર પછી મૂળ રામાયણનો આરંભ થાય છે. એમાં રામાયણનું કેમસર વર્ણન છે.

મધુરવાણી ઘણીજ ગુણવતી સ્ત્રી હતી. એ ‘ચમત્કારવીણા’ નામનું વાજિંત્ર વગાડી શકતી. તેની વીણાનો આલાપ સાંભળતાં મનમાં એવો વિચાર આવતો કે, જાણે સ્વર્ગમાંથી સરસ્વતી દેવી

પધારીને વીણાનો ઝંકાર કરી રહ્યાં છે. એ તેલુગુ અને સંસ્કૃત બંને ભાષામાં વિશેષ પ્રવીણ હતી. એમ કહેવાય છે કે, શ્લોક રચવાનો તેને એટલો બધો અભ્યાસ હતો કે, બાર મિનિટમાં તે એક શ્લોક રચતી હતી. તેણે નૈષઘકાવ્ય અને કુમારસંભવ પણ રચ્યાં છે. મધુરવાણી સંબંધી બીજી વધારે હકીકત મળી આવતી નથી. એ સત્તરમી શતાબ્દમાં હયાત હતી.

૮૨-અ મ યાર

દક્ષિણાત્ય ભગવાન નામના એક પ્રાદ્યુ-
ની કન્યા હતી. એ કેટલી બધી વિદુષી
હતી, તે તેના ચરિત્ર સંબંધી નીચેની
કથા ઉપરથી સમજી શકાય છે. લોકો તેને
દેવી સરસ્વતીની કન્યા કહેતા હતા.

અભયારનાં ભાઈબહેન બધાંએ સાહિત્યજગતમાં નામ કાઢ્યું હતું. તેના બધા ભાઈઓ પ્રતિભાશાળી કવિ તરીકે પ્રખ્યાત થયા હતા તથા તેની બહેનોની પણ એ વિષયમાં ઓછી ખ્યાતિ નહોતી; પરંતુ એ બધામાં શ્રેષ્ઠ સ્થાન અભયારને મળ્યું હતું. જ્યોતિષ, વિજ્ઞાન, આયુર્વેદ અને ભૂગોળમાં તેનું જ્ઞાન અસીમ હતું. તેણે ભૂગોળ સંબંધી એક ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથ કવિતામાં રચ્યો હતો. જ્યોતિષ અને વિજ્ઞાન સંબંધી પણ કેટલાંક પુસ્તક રચ્યાં હતાં. એ જિંદગી પર્યંત કુંવારી રહી હતી અને દેશના બધા પડિતો તેના યશ ગાતા હતા.

તેને ઉપાગ્ના નામની એક ભગિની હતી. તેણે પણ “નીલિ-
પાટલ” નામનો એક ગ્રંથ રચ્યો છે અને ભટ્ટી અને મુગેરા નામની બીજી બે બહેનો ખંડકાવ્ય અને કવિતારચના કરીને યશસ્વી થઈ ગઈ છે.

૮૩-ના ચી

દેશમાં એલેશ્વર ઉપાધ્યાય નામનો એક મહા-
 પંડિત હતો. દર્શનશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન, આયુર્વેદ અને
 જ્યોતિષમાં તેનું જ્ઞાન અસીમ હતું. તેને નાચી નામની એક
 કન્યા હતી. નાચી અલ્પ વયમાં વિધવા થઈ હતી. ઉપાધ્યાય
 મહાશય એક શાળા કાઢીને દેશદેશાવરના વિદ્યાર્થીઓને ભણા-
 વતા હતા. કન્યા નાચી જ્યારે વિધવા થઈ, ત્યારે તેમણે વિદ્યાર્થી-
 ઓની સાથે એને પણ ભણાવવું શરૂ કર્યું. નાચી એટલી બધી
 તેજ બુદ્ધિની નહોતી. કેાઈ વિષય સહેલાઈથી શીખી જતી નહિ;
 એટલા માટે તેના પિતા મનમાં ને મનમાં ઘણા દુઃખી થતા.
 ઉપાધ્યાય મહાશયના ઘણા શિષ્યો પણ નાચીના જેવી મંદબુદ્ધિ-
 વાળા હતા. તેમની બુદ્ધિ પ્રબર અને સ્મરણશક્તિ પ્રબળ કરવા
 માટે, એલેશ્વર આયુર્વેદશાસ્ત્રનું મંથન કરવા લાગ્યા. તેમણે જ્યો-
 તિષ્મતી નામની એક વેલ ખોળી કાઢી. એ લતાના રસનું સેવન
 કરવાથી બુદ્ધિ તથા સ્મરણશક્તિ તીવ્ર થાય છે, એમ એમનું
 માનવું હતું. કહેવાય છે કે, એલેશ્વર પંડિતે એ જ્યોતિષ્મતી-રસનું
 સેવન કરાવીને ઘણા વિદ્યાર્થીઓને બુદ્ધિવાન બનાવ્યા હતા. વધારે
 બુદ્ધિશાળી થવાની ઇચ્છાથી નાચીએ એક વખત છાનામાના
 ઘણા મોટા પ્રમાણમાં એ રસ પી લીધો. એ રસ મોટી માત્રામાં
 પીધાથી, વિષતુલ્ય પરિણામ આવતું હતું. નાચીના દેહમાં અસહ્ય
 બળતરા થવા લાગી અને એ બળતરા સહન ન થવાથી એ એક
 કૂવામાં કૂદી પડી. એ અરધી બેલાન અવસ્થામાં એ કૂવામાં આઠ
 કલાક સુધી પડી રહી. તેના પિતાને આ બનાવની બખર નહોતી.
 તેમણે આરે તરફ કન્યાની શોધ કરાવી અને કયાંય પત્તો ન
 લાગ્યો, ત્યારે 'નાચી, નાચી' કહીને રોવા લાગ્યા. આટલી વાર
 પાણીમાં ટૂંબી રહેવાથી નાચીનું વિષ ઊતરી ગયું હતું. તેણે પિતા-
 નો સ્વર સાંભળીને કૂવામાંથી જવાબ આપ્યો. પિતાએ આવીને
 તેને કૂવામાંથી બહાર કાઢી. ત્યાર પછી નાચીની મેધાશક્તિ ઘણીજ

તીવ્ર થઈ ગઈ. થોડા દિવસમાં તેણે બધાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી દીધો.

એ વખતે નાચીએ પોતે કવિતા રચવાનો આરંભ કર્યો. તેની કવિતાઓ ભાવ, માધુર્ય અને ભાષાચાતુર્યમાં ઊંચા પ્રકારની હતી. પછી તેણે ‘નાચી-નાટક’ નામથી પોતાનું જીવનચરિત્ર કાવ્યમાં લખ્યું; તેમાં તેના દુઃખી વૈધવ્ય જીવનનું કરુણ વર્ણન છે.

વૃદ્ધાવસ્થામાં નાચીએ તીર્થયાત્રા કરી હતી. એ વખતે અનેક શહેરોમાં પંડિતો સાથેના શાસ્ત્રાર્થમાં દિગ્વિજય કરીને એ પોતાને ઘેર પાછી આવી હતી.

૮૪-માધવી

માધવી નીલાચળની રહેવાસી હતી. મહાપ્રભુ ચૈતન્ય-દેવ દક્ષિણમાં પ્રવાસ કરીને જ્યારે નીલાચળમાં આવી પહોંચ્યા, ત્યારે માધવીએ તેમનાં દર્શન કર્યો અને એ દિવસથીજ તેના મનમાં ભગવત્પ્રેમનો ઉદય થયો. ત્યારથી એ ઘણી ભક્ત બની. ચૈતન્યદેવ સંન્યાસ લીધા પછી, સ્ત્રીઓનું મોં જોતા નહિ; એટલે માધવી તેમની સન્મુખ જઈ શકતી નહિ. એ સંતાઈ રહીને કૃષ્ણપ્રેમમાં તદ્દલીન થઈ ગયેલા ચૈતન્યદેવની મૂર્તિ જોતી તથા પોતે પણ ભગવદ્ભક્તિમાં લીન થઈ જતી. ચૈતન્યદેવની પાસે જવાની રજા નહિ હોવાથી, એને ઘણુંજ ખેદ થતો. એ ખેદ એણે કાવ્યદ્વારા પ્રગટ કર્યો છે.

‘કલ્પતરુ’ નામના ગ્રંથમાં માધવીદેવીનાં અનેક પદ મળી આવે છે. એ પદની ભાષા તથા ભાવ ઘણા સુંદર છે.

માધવીદેવીનાં પદ ઐતિહાસિક તત્ત્વોથી પૂર્ણ છે. નિત્યાનંદ મહાપ્રભુનો દાંત તૂટી જવાની વાત, જગદાનંદની નવદ્વીપયાત્રા, દોલદીલા વખતે શ્રીગોરાંગનું કીર્તન વગેરે વિષયો તેમાં આવે છે.

જગન્નાથજીના મંદિરનું દૈનિક વિવરણ લખી રાખવા માટે, એક લેખકની જરૂર હતી. માધવીના હસ્તાક્ષર ઘણા સુંદર હોવાથી તથા તેની રચનાચાતુર્ય અને પાંડિત્યથી મુગ્ધ થઈને રાજા પ્રતાપચંદ્રે સ્ત્રી હોવા છતાં પણ તેનીજ નિમજ્જક કરી. આ સન્માન-જનક પદ તેણે સારી રીતે નિભાવ્યું હતું.

૮૫-ગિરિધર કવિરાયની સ્ત્રી

વિરાય ગિરિધર હિંદી ભાષાનો જૂનો અને પ્રખ્યાત કવિ છે. તેના કુંડલિયા ઘણાજ પ્રસિદ્ધ છે. એ કવિરાયની સ્ત્રી પણ ઘણી ભણીગણી હતી. પતિના સહવાસથી એને પણ કવિતા બનાવવાનો શોખ લાગ્યો હતો. પતિનીજ શૈલી ઉપર એ પણ કુંડલિયા બનાવતી હતી. જે કુંડલિયાના આરંભમાં 'સાંઈ' શબ્દ આવે છે તે બધા એના છે. કેટલાક એવું માને છે કે, કવિરાય ગિરિધરે જેટલા કુંડલિયા બનાવવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો, તેટલા બનાવ્યા પહેલાંજ તે કાળને વશ થયા; તેથી એમની સ્ત્રીએ બાકીના કુંડલિયા બનાવીને પતિનો મનોરથ પૂરો કર્યો. ધન્ય છે એવી સ્વામીપરાયણા સ્ત્રીને !

૮૬-સ્વ ગ નિ યાં

વધ પ્રાંતમાં ઉત્તાવજિલ્લામાં 'રણજિતપુરવા' નામનું એક ગામ છે. ત્યાં બગનિયાં રહેતી હતી. એના બાપનું નામ વાસુ હતું. એ ન્યાત ની ધાંચણ હતી. એ કાંઈ વધારે ભણીગણી નહોતી, પણ સમસ્યાઓ સારી બનાવી જાણતી હતી. તેની કેટલીક સમસ્યાઓ એવી ઉત્તમ બનતી કે, સારા કવિઓ પણ તેને પસંદ કરીને લખી જતા હતા.

જગતમાં ધાંચણો તો ઘણીએ થઈ ગઈ છે અને થશે; પણ એમાંથી એક બગનિયાંનું નામજ ચિરકાળપર્યંત અમર રહેશે. તેણે ઘણી સમસ્યાઓમાં પોતાના પિતાનો ઉલ્લેખ કરી, તેનું નામ પણ અમર કર્યું છે. વિદ્યાને લીધે હલકી જાતની સ્ત્રી પણ અક્ષય કીર્તિ મેળવી શકે છે.

૮૭-સદુબા

સતી ગુજરાતનું એક રત્ન હતું. કાળેસ સાહેબે રચેલા અને આપણા સુપ્રસિદ્ધ સ્વ૦ સાક્ષર રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામે ભાષાંતર કરેલ 'રાસમાળા' ને આધારે અમે એ સન્નારીનો વૃત્તાંત સંક્ષિપ્તમાં ઉતારીએ છીએ.

અસાધની જિતમાં નરવીર નેપોલિયનની સત્તા નરમ કરી નાખવામાં આવી, ત્યાર પછીના વર્ષમાં અમદાવાદ શહેરમાં પેશ્વા અને ગાયકવાડ બંનેની સત્તા ચાલતી હતી અને તેઓની કચેરીઓ ભદ્રમાં અને હવેલીમાં હતી. એ સમયમાં ઘણા લોકોએ ચાડી ખાધને ઉદરનિર્વાહ કરવાનો ધંધો માંજ્યો હતો. એ ચાડિયાઓ સારા માણસોની વિરુદ્ધ સરકારમાં ખોટી ખોટી વાતો કહી આવતા અને સરકાર એમનું કહ્યું માની, એ સારા માણસોની આખરૂં બગાડતી. એ વખતની સરકારનો ઉદ્દેશ લોકોનું સંરક્ષણ કરવાનો તથા તેમને ન્યાય આપવાનો નહોતો, પણ ગમે તે પ્રકારે પોતાના ભંડાર ભરવાનો હતો.

એ વખતમાં ઉત્તમ નામના એક ચાડિયાનું રાજદરબારમાં ઘણું માન હતું અને તેની વાત ઉપર સરકાર ઘણો વિશ્વાસ રાખતી. એ જાતે વાણિયો હતો અને શાહપુરમાં રહેતો હતો.

આપણી આ ચરિત્રનાયિકા સ્ત્રીરત્ન સદુબા ખારોટકુળમાં જન્મી હતી. તેના પતિનું નામ હરિસિંહ હતું. સદુબા ઘણી સ્વરૂપવાન સ્ત્રી હતી. એક દિવસ ઉત્તમચંદ ચાડિયાની નજર સદુબાના ઉપર પડી ગઈ અને એ તેનું સૌંદર્ય જોઈને મુગ્ધ થઈ ગયો. સદુબાનું શિયળભંગ કરવાની ઇચ્છાથી તેને તેણે ઘણીએ લાલચો આપી, પણ સદુબા સાચી પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી. ધનવૈભવની તેણે જરા પણ પરવા કરી નહિ અને એવો દુષ્ટ વિચાર રાખવા

માટે ઉત્તમચંદ્રને ઘણો ઠપકો આપ્યો. પોતાની કામવાસના તૃપ્ત ન થવાથી ઉત્તમ ચાડિયાએ તેનું વેર લેવાનો સંકલ્પ કર્યો. તેણે સતી સદુબાના ઉપર વ્યભિચારનું જૂઠું આળ મૂક્યું. તેની વાત ઉપર વિશ્વાસ મૂકીને પેશ્વાના સિપાઈઓ સદુબાને પકડવા સારૂ આવ્યા. સદુબાએ જણાવ્યું કે, “હું નિર્દોષ છું. આ બધાં કારસ્તાન ચાડિયા ઉત્તમનાં છે.” પણ તેનું કહ્યું કોઈએ માન્યું નહિ. પોલિસનાં માણસો તેને સરકારની કચેરીમાં લઈ જવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે સરકારી સિપાઈઓને હાથે પોતાનું અપમાન થતું જોઈને સદુબાએ પોતાના સ્વામીને કહ્યું: “તમે જોઈ શું રહ્યા છો? આ વખતે ત્રાણ કરીને મારી આખરૂં સાચવો.” ભાટ-ચારણો ત્રાણ કરવામાં અને ધરણું ધરવામાં ઘણા કુશળ અને નીડર હોય છે. હરિસિંહે પોતાના એક કુમળા બાળકને મારી નાખ્યું અને ભાટવાડામાં એક આંખાના ઝાડની ડાળીએ લટકાવ્યું, પરંતુ પાષાણ હૃદયના ઉત્તમને એથી પણ દયા ઊપજી નહિ. એણે તો સદુબા ઉપરનો જીલ્મ ચાલુજ રાખ્યો. સદુબાને બાંધીને લઈ જવાનો તેણે સિપાઈઓને હુકમ આપ્યો. આથી સદુબાને ઘણેજ ક્રોધ ઊપજ્યો. ક્રોધના આવેશમાં તેણે પોતાના ઘણીને કહ્યું કે, “મારા માથા ઉપર તલવાર ફેરવી દો.” તરતજ તેના પતિએ સદુબાનું માથું ધડથી જુદું કરી નાખ્યું.

આ પ્રમાણે સદુબા ભાટણે પોતાના સુંદર દેહનો ભોગ આપીને શિયળતું રક્ષણ કર્યું. સદુબાના આ આત્મબલિદાનથી તેનાં આડોશીપાડોશી અને જ્ઞાતિજનો ઉપર ઘણી સારી અસર થઈ. સદુબાના ઉપર થયેલા અત્યાચારનો બદલો લેવા સારૂ, બધા ભાટ લોકો હથિયાર લઈને બહાર નીકળી પડ્યા. ઉત્તમચંદ્ર ચાડિયો તો તેમનાથી ડરી જઈને અગિયારાજ ગણી ગયો; પરંતુ સરકારને આખરે ઉત્તમને પકડી બહાર આણવો પડ્યો. સરકારે ઉત્તમને ગધેડા ઉપર બેસાડીને ગામમાં ફેરવવાની આજ્ઞા આપી, પણ ભાટ લોકોએ તેને ગધેડા ઉપરથી ઉતારી પાડીને પથ્થરે પથ્થરે એવો માર્યો કે, ત્યાં ને ત્યાંજ તેનું મરણ નીપજ્યું.

જ્યાં સદુબા મરણ પામી હતી, ત્યાં ભાટ લોકોએ દહેરૂં ચણાવીને તેમાં સદુબાદેવીની સ્થાપના કરી. ખરેખર! સતીત્વની ખાતર આત્મબલિદાન આપનાર સ્ત્રી સર્વની શ્રદ્ધાને પાત્ર છે.

૮૮-રાણી રાજબાઈ

ઠિયાવાડમાં વઢવાણ નામનું એક દેશી રાજ્ય છે. એ રાજ્યની સઘળી વ્યવસ્થા આશરે અરધા સૈકા પહેલાં, એક મહાપરાક્રમી અને હોશિયાર સ્ત્રીના હાથમાં હતી. એ સ્ત્રીનું નામ મહારાણી રાજબાઈ હતું. એ વીર રાણીએ પોતાની સિત્તેર વર્ષની વયે યુદ્ધ કરીને શત્રુઓને હરાવીને રાજ્યનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. તેનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર નીચે આપવામાં આવે છે.

ઈ. સ. ૧૮૩૭ ના સુમારમાં વઢવાણ રાજ્યનો કારભાર રાજબાઈને મળ્યો હતો. પ્રભ ઉપર રાજ્ય ચલાવવા યોગ્ય સઘળા ગુણોથી રાજબાઈ અલંકૃત હતી. તેના શરીર ઉપર જેવી રીતે તેજસ્વિતા જણાઈ આવતી હતી, તેવીજ રીતે તેના સ્વભાવમાં સૌમ્યતા, દૃઢતા અને રાજ્યકુશળતાના ગુણો સ્પષ્ટ જણાઈ આવતા. તે અબળાના હૃદયમાં જેવી રીતે કોમળતા હતી, તેવીજ રીતે કઠોરતા અને કષ્ટસહિષ્ણુતા આદિ પુરુષોચિત ગુણો પણ પુષ્કળ હતા. અસાધારણ ધનસંપત્તિની માલિક હોવા છતાં પણ એ સુખ-વૈભવ અને લોગવિલાસથી દૂર રહેતી. અબળા નામથી ઓળખાતી હોવા છતાં પણ, આત્મબળનો પરિચય આપીને, તેણે જનસમાજને વિસ્મિત કરી દીધો હતો. એ વખતની લોકવાયકા એ બિચારીના ચરિત્ર ઉપર અનેક દોષારોપણ કરતી હતી. એ સ્વામી, પુત્ર કે કોઈને પ્રિય થઈ પડી નહોતી; કારણકે રાજ્યના વહીવટમાં એ કોઈને માથું મારવા દેતી નહિ. સર્વની આગળ એ પોતાની શ્રેષ્ઠતા સાબિત કરી આપતી અને કામ પડ્યે તલવાર ખેંચતાં પણ સંકોચાતી નહિ. અસ્તુ! આ સર્વ દંતકથાઓ ખરી હોય કે ખોટી, પણ એટલી વાત તો નિર્વિવાદ છે કે, રાજબાઈ રાજ્યનો પ્રબંધ કરવાને સંપૂર્ણ રીતે યોગ્ય હતી. તેનું રાજ્ય સુશાસિત, નિયમબદ્ધ

અને સુખુદ્ધિશાળી ગણાતું હતું. બ્રિટિશ અમલદારોએ પણ વઢવાણના સુપ્રબંધને માટે રાજબાઈની બુદ્ધિનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં છે.

ધીમે ધીમે રાજબાઈ વૃદ્ધાવસ્થાને પામી. તેની વય ૭૦ વર્ષની થઈ. આ જરાવસ્થામાં પુણ્યસંચય કરવા સારૂ, એને તીર્થયાત્રા કરવાનું મન થયું. રાજબાઈએ પોતાના સગીર વયના પૌત્રને રાજ્યનો અધિકારી નીમ્યો અને તેની માતા ગોવલબાઈના હાથમાં રાજ્યનો કારભાર સોંપીને પોતે તીર્થયાત્રા કરવા નીકળી. ગોવલબાઈ દેખીતી રીતે રાજ્યકારભારને યોગ્ય સ્ત્રી હતી.

ઘણા દિવસ વીતી ગયા. ધીમે ધીમે ગોવલબાઈને રાજ્યલોભ વધતો ગયો. એને પણ ઇચ્છા થઈ કે, જેવી રીતે રાજબાઈ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય ચલાવતાં હતાં, તેવી રીતે હું પણ ચલાવું. ખરે! રાજ્યલોભ ઘણા ખરાબ લોભ છે. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે, રાજબાઈને એનું રાજ્ય પાછું ન આપતાં પોતાનાજ કબજામાં રાખવું.

ઘણે દિવસે રાજબાઈ નોકરચાકરો સાથે યાત્રા કરીને પાછી આવી, પણ નગરના રક્ષક સિપાઈઓએ ગોવલબાઈના હુકમથી તેને અંદર જવા ન દીધી. નગરમાં પ્રવેશ કરવાના બધા દરવાજા બંધ કરવામાં આવ્યા. રાજબાઈ રાજનગરમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા રાખતી હતી, પણ ગોવલબાઈએ કહેવરાવ્યું કે, “તમે હવે વૃદ્ધ થયાં છો. તમારું મોત હવે પાસે આવતું જાય છે. હવે તો સંસારમાંથી મુક્ત થઈને ધર્મનું ચિંતન કરો, એજ આપનું કર્તવ્ય છે.” પરંતુ આ વાત તેજસ્વી રાજબાઈના ધ્યાનમાં ઊતરી નહિ. રાજબાઈ રાજકોટ પહોંચી અને ત્યાંના અંગ્રેજ સરકારના રેસિડેન્ટને સઘળી હકીકત કહી સંભળાવી. એ વખતે સર બિલોગ્વી પોલિટિકલ એજન્ટ હતા. તેમણે રાજબાઈની વાત સાંભળી; પરંતુ રાજબાઈને અનુકૂળ કોઈ કલમ નહિ જણાયાથી, રાજબાઈની અરજ મંજૂર ન રાખી. રાજબાઈ નિરાશ થઈને પાછી આવી.

બ્રિટિશ અમલદારોને હાથે પોતાનો મનોરથ સિદ્ધ થવાનાં કાંઈ પણ ચિહ્ન ન જણાયાં, ત્યારે રાજબાઈ પોતાના બાહુબળથી વઢવાણ પોતાને તાબે કરવાને તૈયાર થઈ. વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે તેની આમડી ઉપર કરચલીઓ વળી ગઈ હતી; ચૌવનનું સૌંદર્ય તેના ચહેરા ઉપરથી બિલકુલ જતું રહ્યું હતું; પરંતુ આ ઉંમરે પણ તેના મુખકમળ ઉપર એક પ્રકારની તેજસ્વિતા અને દઢતા જણાઈ આવતી હતી. રાજબાઈએ લશ્કર એકઠું કર્યું. ધીમે ધીમે

એક હજાર સૈનિકો તેને શરણે આવ્યા અને તેની આજ્ઞા મુજબ ચાલવા તૈયાર થયા. રાજબાઈએ યુદ્ધનો પોશાક પહેર્યો. તેના ઉપર મજબૂત ખખટર ધારણ કર્યું. તીક્ષ્ણ તલવાર તેના હાથને શોભા આપવા લાગી. સિત્તેર વર્ષની ડોશી ઘોડા ઉપર સવાર થઈને, સૈનિકોના લશ્કર સાથે વઢવાણ ઉપર ચઢાઈ કરવા નીકળી.

આ પ્રમાણે યુદ્ધ-વેષમાં રાજબાઈ નગરના દ્વાર આગળ પહોંચી. આ વખતે પણ દ્વારપાળોએ તેને અંદર જવા દીધી નહિ. તેઓએ રાજબાઈના લશ્કર ઉપર ખંદૂકની ગોળીઓ છોડવા માંડી. એ ગોળીથી રાજબાઈનો એક મુખ્ય સિપાઈ ઘાયલ થઈને મરણ પામ્યો; પણ આથી રાજબાઈ નિરાશ થઈ નહિ. સામા પક્ષવાળાઓ તેના સૈન્ય ઉપર ગોળીનો ખૂબ વરસાદ વરસાવતા હતા. જેતજેતામાં તેનો એક બીજે સેનાનાયક તેના પગ આગળ મરણતોલ થઈને પડ્યો. વૃદ્ધ વીરાંગનાએ આટલાથી પણ હિંમત છોડી દીધી નહિ. તેનું સાહસ ઊલટું વધી ગયું. યૌવનનું પ્રરાકમ આજે ફરીથી એના શરીરમાં સંચાર પામ્યું. આ ઉત્સાહથી તેજસ્વી રાજબાઈના આખા શરીરમાં અપૂર્વ બળ વ્યાપી ગયું. ઘોડા ઉપર દઢતાથી બેસી રહીને, હાથમાંની તલવાર ફેરવતી ફેરવતી રાજબાઈ પોતાના સૈનિકોને જોસભર ઉપદેશ આપીને ઉશ્કેરવા લાગી. નગરરક્ષકો આ ખૂદી રાણીનું પરાકમ જોઈને સ્તંભિત થઈ ગયા. હવે એને રોકવાની કોઈની હિંમત ચાલી શકી નહિ. તેમણે દરવાજા ખુલ્લા મૂકી દીધા. રાજબાઈએ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. તેની અસામાન્ય તેજસ્વિતાથી એક ક્ષણભરમાં આખું વઢવાણ તેના તાબામાં આવ્યું. ગોવલબાઈ પલાયન કરી. ગઈ તેણે ફરીથી વઢવાણની અધીશ્વરી તરીકે રાજ્ય કરવું શરૂ કર્યું.

આ પ્રમાણે ભારતવર્ષમાં છેક ઓગણીસમા સૈકામાં એક વીરરમણીએ સિત્તેર વર્ષની વયે અપૂર્વ પરાકમ બતાવ્યું હતું. જે વયે મનુષ્યમાં હાલવા-ચાલવાની પણ શક્તિ હોતી નથી, તે વયે વીરરમણી રાજબાઈએ અતુલ્ય પરાકમ વડે ખોચેલા રાજ્યને પાછું મેળવ્યું. સિપાઈઓના બળવાના સમય સુધી રાજબાઈએ ત્રીસ વર્ષ સુધી પરાકમ અને દક્ષતાપૂર્વક રાજ્ય કર્યું હતું. બ્રિટિશ સરકારે પણ તેનાં ઘણાં વખાણ કર્યોં છે.

૮૯-૩ મા બાઈ દા મા હે

ર અને માનવંત સ્ત્રીઓની કક્ષામાં ઉમાળાઈ દાલાડેને મૂકવા યોગ્ય છે. ક્ષત્રિયકુલતિલક શિવાજી મહારાજ તો સર્વ જગતને પરિચિત છેજ. એઓ મોટા ગુણગ્રાહક અને સદ્ગુણના પરીક્ષક હતા. સદ્ગુણી મનુષ્યની કીર્તિ સાંભળી તેમને આનંદ થતો અને તેના પ્રતિ તેઓ આદરદૃષ્ટિથી જોતા. શુકલપક્ષમાં આકાશ

તરફ દૃષ્ટિ ફેંકતાં અસંખ્ય નક્ષત્રસમૂહમાં પ્રકાશયુક્ત ચંદ્ર અથવા દિવસે ત્યાં દૃષ્ટિ ફેંકતાં તેજસ્વી સૂર્ય જે પ્રમાણે એકદમ દૃષ્ટિ-સન્મુખ આવે છે, તે પ્રમાણે અસંખ્ય લોકોના સમુદાયમાં કયો મનુષ્ય સદ્ગુણી છે અને કયો દુર્ગુણી છે, તે શિવાજી મહારાજની તીવ્ર દૃષ્ટિને ત્વરિત સમજાતું. આ તીવ્ર અને સદ્ગુણપરીક્ષક દૃષ્ટિથી શિવાજી મહારાજે દાલાડેનું ઉપનામ ધરાવનાર મરાઠા જાતિના યેસુ પાટિલ દાલાડેને ચૂંટી કાઢ્યો હતો. હવે અમારે યેસુ પાટિલના અંગના ગુણોનું વિશેષ વર્ણન કરવાની આવશ્યકતા નથી. એટલુંજ લખવું પૂરતું થઈ પડશે કે, દાલાડે કુળવંત મરાઠો હતો. તે ભાનુવંશનો હતો. યેસુને મહારાજે પોતાનો હબ્બરિયો નીચ્યો હતો. તે અત્યંત શૂર અને પ્રમાણિક હતો. શિવાજી મહારાજને તે અત્યંત પ્રિય હતો અને તેઓ વારંવાર તેની પ્રશંસા કરતા હતા અને એ કારણથી યેસુ પાટિલ પણ અતિ સંતુષ્ટ થઈ પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતો હતો; પરંતુ આવા સ્વામી-ભક્ત સેવકનો મહારાજની કારકીર્દિમાં ઉદય થાય, એવો ઇશ્વરી-સંકેત ન હોવાથી મહારાજનો સત્વર કાળ થયો.

શિવાજી મહારાજની પછી સંભાળ રાખ ગાદી પર અધિષ્ઠિત થયા; પરંતુ તેમણે ગાદીનો ઉપભોગ ઘણાંજ થોડાં વર્ષો સુધી કયો. યેસુ પાટિલ થોડો વખત તેનો પણ હબ્બરિયો થયો. સંભાળના

પછી તેનો નાનો ખંધુ રાજરામ ગાદી પર બેઠો. તે વખતે યેસુ તેનો પણ હબ્બરિયો થયો. સદ્ગુણી મનુષ્ય ગમે ત્યાં હોય, તો તેના સદ્ગુણનો બદલો તેને મળ્યા વિના રહેતો નથી. રાજરામ મહારાજ પણ આ પ્રમાણિક સેવક પર અતિ સંતુષ્ટ થયા. જે વખતે રાજરામ મહારાજ ગાદી પર આરૂઠ થયા, તે વખતે મહારાષ્ટ્ર પર “ ન મૂતો ન મવિષ્યતિ ” એવો ઘોર પ્રસંગ આવ્યો હતો. મરાઠાઓમાં પરસ્પર કલહ ચાલતો હોવાથી, તેમનું રાજ્ય ડુબાવવાના હેતુથી તેમના જૂના વેરી આલમગીરે (ઔરંગઝેબે) તેમના પર પ્રચંડ સવારી કરી; પરંતુ બાદશાહની આ સવારીનું પરિણામ ઘણું કષ્ટમય આવ્યું. મરાઠા વીરોએ બાદશાહના સૈન્યને તોળા તોળા પોકરાવી. આ પ્રસંગેજ દાલાડેની ખરી સ્વામીભક્તિ વ્યક્ત થઈ. મોગલોના હાથમાંથી બચવાને માટે રાજરામ મહારાજને પોતાનો મુકામ વારંવાર બદલવો પડતો હતો. મોગલોએ રાયગઢનો કિલ્લો લીધો, ત્યાર પછી રાજરામને તેના સરદારોએ ચંદીચંદાવર (જાંજતાંબર)માં જઈ રહેવાની સલાહ આપી. આ વખતે રાજરામની સાથે પ્રહ્લાદ નિરાજ, સંતાજ ઘોરપડે, દાલાડે, ધનાજ બધવ, ખંડો બદલાળ વગેરે વીસ માણસો હતા. આ પ્રસંગ અત્યંત અણીનો હતો. રાજરામની ત્રણ સ્ત્રીઓ અને ઇતર માણસો તેમની સાથેજ હતાં. યેસુ દાલાડેની સ્ત્રી પણ તેમની સાથેજ હતી. આ સર્વ માણસોનો સમુદાય આ સંકટમાં સુરક્ષિત રહે, એ અતિ દુર્ઘટ હતું. આ કટોકટીના પ્રસંગે રાજનિષ્ઠ યેસુ પાટિલની પ્રશંસનીય સ્વામીભક્તિ વ્યક્ત થઈ. તે વીરપુરુષે રાજસ્ત્રીઓને સંભાળવાનું કાર્ય કઠિન થઈ પડે નહિ, એટલા માટે કેસરિયાં કરવા નીકળનાર વીર રજપૂતોની પેઢે, સ્વહસ્તે સ્વપત્નીનો વધ કર્યો! યેસુ પાટિલના જેવી સ્વામીભક્તિ અને રાજનિષ્ઠા કવચિતજ ઉપલબ્ધ થશે.

યેસુ દાલાડેને ખંડોજ અને શિવબા નામના બે પુત્રો હતા. તેઓ પણ આ વખતે તેની સાથેજ હતા; પરંતુ તેઓ મોટા હોવાથી તેમને મારવાનું ધૈર્ય તેનામાં રહ્યું નહિ. આ પ્રસંગે તેના પુત્રોએ પણ સ્વામીભક્તિની પરાકાષ્ઠા બતાવી. આ પરથી શુદ્ધ બીજમાંથી શુદ્ધ ફળ ઉત્પન્ન થાય છે, એ વાત શું સિદ્ધ નથી થતી? આ વીરપુત્રો રાજરામની સ્ત્રીઓને પોતાની પીઠ ઉપર બેસાડી અનેક ગાઉ સુધી લઈ ગયા. શિવબાએ તો તેમાં અવધિ-

જ કરી! તે તો કેટલીક વખત રાજરામને પોતાની પીઠ પર બેસાડીને એક નહિ, બે નહિ, પણ પચીસ પચીસ કેસ સુધી એક-સરખી રીતે દોડી જતો હતો; પરંતુ આખરે આથી તેનું હૃદય ફાટી ગયું અને તેને લોહીના કોગળા પડવાથી તે મૃત્યુ પામ્યો. આ સમાચાર સાંભળી રાજરામને અત્યંત દુઃખ થયું અને યેસુ પાટિલનું દુઃખ તો કોણ વર્ણવી શકે એમ છે? પુત્રના ચિરવિયોગથી તેને જે દુઃખ થયું હશે, તે તો તેજ બિયારાને વિદિત! અસ્તુ! આ પ્રકારે રાજરામનાં સર્વ માણસો તેના સ્વામિનિષ્ઠ સેવકોના કર્તૃત્વને લીધે ઇચ્છિત સ્થળે સુખસ્વરૂપે પહોંચી ગયાં. પછી રાજરામે દાલાડેના ઉપકારનો બદલો વાળવાને માટે તેના પુત્ર ખંડોળને સેનાપતિ નીમ્યો; પરંતુ આ વખતે યેસુ દાલાડે હયાત નહોતો. આપણી કથાનાયિકા તે ખંડોળનીજ પત્ની થાય.

ખંડોરાવે શાહુ મહારાજની કારકિર્દીમાં બાગલાણ અને ગુજરાતમાં મરાઠાની સત્તા પ્રસ્થાપિત કરી અને મોગલોની સાથે ઘણું વિકટ યુદ્ધો કરી જય મેળવ્યો. જ્યારે ખંડોરાવ અન્ય પ્રદેશોમાં યુદ્ધ કરવામાં રોકાયો હતો, ત્યારે એક વખત શાહુ રાજાએ સેનાપતિની પદવી પર માનસિંગ મોરેને નીમ્યો હતો; પરંતુ તે નાલાયક ઠયો અને આખરે તે પદ પર પુનઃ દાલાડેજ નિયુક્ત થયો. દાલાડેના મૃત્યુ પછી તેના પુત્ર ત્ર્યંબકરાવને માન સહિત સેનાપતિનો અધિકાર સુપરત કરવામાં આવ્યો. ખંડોરાવ દાલાડેની પત્ની ઉમાબાઈ દાલાડે ઘણી શાણી સ્ત્રી હતી. પોતાની મિલકત તથા સરકાર તરફથી તેના પતિને મળેલી જાગીરની વ્યવસ્થા રાખવાને અધિકાર સરકારે તેને બક્ષ્યો હતો. આ ઉપરથી ઉમાબાઈ દાલાડેની યોગ્યતા સિદ્ધ થાય છે.

આ વખતે પેશ્વા ‘બાહુરાવ’ હતો. શાહુ મહારાજ અને બાહુરાવ વચ્ચે ઘાડો સ્નેહ હતો. શાહુ મહારાજની તેના પર અત્યંત કૃપા હતી. આ પેશ્વા અને દાલાડે કુટુંબ વચ્ચે એક કારણસર વેર થયું. તે કારણ એ હતું કે માળવા પ્રાંતમાં સરદેશ-સુખીનો હક્ક દાલાડેનો હતો; પરંતુ પેશ્વાએ તે પ્રાંત પર ચડાઈ કરી, આ વાત દાલાડેને રુચી નહિ. આથી દાલાડેએ બાહુરાવને એમ લખી મોકલ્યું કે, “તમારે અમારા દેશમાં આવવું નહિ.” પરંતુ તેમનું આ લખણું વ્યર્થ ગયું. બાહુરાવને પરાજિત કરવાની નિગમને પણ ઇચ્છા હતી; આથી તેણે દાલાડેને સહાય

કરવાતું જણાવ્યું. આખરે યુદ્ધનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો અને ઉક્ત ઉભય પક્ષ વચ્ચે ‘ હોલોઈ ’ આગળ યુદ્ધ થયું. આ યુદ્ધ ત્રણ પ્રહર પર્થત ચાલ્યું. બન્ને પક્ષના નામાંકિત યોદ્ધાઓ રણમાં પડ્યા. ધ્યંબકરાવે આ પ્રસંગે ઘણું શૌર્ય બતાવ્યું. તે પોતાના વીર મંડળને ઉદ્દેશીને બોલ્યો: “ હે વીરજનો ! પેશ્વાએ મરાઠાનો અધિકાર હસ્તગત કરવાને માટે ખટપટ કરવા માંડી છે; પરંતુ ખરા મરાઠા આ કૃત્ય જોઈ ન શકવાથી આ યુદ્ધપ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો છે, માટે તમે આજે તમારું ક્ષાત્રતેજ તેમને બતાવી આપો. ” આવા આવા ઉપદેશથી તેણે મરાઠા વીરોને શૂર ચઢાવ્યું; પરંતુ હૃદૈર્વવશાત્ તેનો હેતુ પૂર્ણ થયો નહિ. દાલાડેનો પરાજય થયો અને ધ્યંબકરાવ જેવો રણવીર રણમાં પડ્યો.

ઉપર્યુક્ત પરાજય અને પુત્રવિરહના દુઃખથી ઉમાબાઈ વ્યાકુળ બની ગઈ. પોતાના પ્રિય પુત્રની આ દશા થયેલી જોઈને ઉમાબાઈને અત્યંત ક્રોધ ચલ્યો. ધ્યંબકરાવને યશવંતરાવ નામનો પુત્ર હતો. તેણે પણ બાહુરાવ પર વેર લેવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો અને તેના પર હુમલો કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. શૂર ઉમા અને તેનો વીરપુત્ર યશવંતરાવ એ ઉભય બાહુરાવનું રક્ત પીવાને તત્પર થઈને નીકળ્યાં. તેમનો તે વખતનો નિશ્ચય દુઃશાસનનો વધ કરનાર ભીમના જેવો અડગ હતો. જો શાહુ મહારાજ વચમાં પડ્યા ન હોત, તો બાહુરાવ પર કેવો પ્રસંગ ગુજર્યો હોત, તે અમારાથી કહી શકાતું નથી.

શાહુ મહારાજને આ વાત વિદિત થતાંની સાથેજ તેમણે વિચાર કર્યો કે, “ આ બન્ને સરદારો મારા છે. હવે એ બેની વચ્ચે વિગ્રહ થયો, તો મારે એનું સમાધાન કરી આપવું જોઈએ. ” શાહુ મહારાજે ઉમાબાઈ અને યશવંતરાવને મળીને અનેક પ્રકારે તેમના મનનું સાંત્વન કર્યું અને તેમને પોતાની સાથે સતારે લઈ ગયા અને પોતાના મંત્રી બાહુરાવને પણ તેડાવી મંગાવ્યો. પછી બાહુરાવે ઉમાબાઈને કહ્યું: “ ખંડેરાવ દાલાડે અને બાલાજી વિશ્વનાથ વચ્ચે ઘણો ગાઠો સ્નેહ હતો, માટે બાલાજીનો પુત્ર બાહુરાવ એ પણ તમારોજ પુત્ર છે, એમ સમજજો. ” ઉમાબાઈ શાહુ મહારાજની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી શકી નહિ. તેણે ઉદાર મનથી બાહુરાવનો અપરાધ ક્ષમા કર્યો. પછી બન્ને પક્ષ વચ્ચે એવો કરાર કરવામાં આવ્યો કે, કોઈએ પરસ્પર વિગ્રહ ન કરતાં

સરકારની સેવા કરવી. યશવંતરાવને માન સહિત સેનાપતિ પદનાં વસ્ત્રો અર્પણ કરવામાં આવ્યાં. પછી તેઓ શાહુ મહારાજની રજા લઈ પોતાને ઘેર ગયા. ઉમાબાઈની ઉપયુક્ત ઉદારતાનું વર્ણન જેટલું કરીએ તેટલું થાડું છે.

ત્યાર પછી થોડા દિવસમાંજ ઉમાબાઈનું અપરિચિત શૌર્ય દૃષ્ટિગોચર થયું. શાહુ મહારાજે સેનાપતિ યશવંતરાવ પર અમદાવાદનું થાણું કબજે કરવાને માટે હુકમ મોકલ્યો. સેનાપતિની વય નાની હતી, તોપણ તેની તેજસ્વિતા રાજાને વિદિત હોવાથીજ તેણે તેને તેવો હુકમ કર્યો હતો. અમદાવાદમાં તે વખતે જોરાવર ખાંભાળી નામનો થાણુદાર હતો. આ હુકમ પહોંચતાંની સાથેજ દાભાડે પોતાનું સૈન્ય લઈને નીકળ્યો, તેની સાથે ઉમાબાઈ પણ તૈયાર થઈ અને પોતાના નાના પુત્રને પણ સાથે લીધો. આ બંને તરુણો ઘણાં તેજસ્વી હતાં. વીર સ્ત્રી ઉમાબાઈની સત્કીર્તિ દસે દિશામાં વ્યાપ્ત હતી. યશવંતરાવ અને ઉમાબાઈ સૈન્ય લઈને આવે છે, એ વાત સાંભળતાંની સાથેજ ખાનસાહેબના દિલમાં ક્રાળ પડી; પરંતુ ‘મિયાં પડ્યા, પણ તાંગડી ઊંચી’ એ ન્યાયે તેણે તેમને ડર આપી પોતાનો બચાવ કરવાના આશયથી આ પ્રમાણે પત્ર લખી મોકલ્યો: “ તું ગમે તેવી પણ વિધવા; તારા પુત્રો નાના, તેના અંગમાં તે શક્તિ ક્યાંથી હોય ? માટે ભારખોજમાં સૈન્ય લઈને ચાલી જા, નહિ તો આ શૂરવીરનો અચ્ચો જોરાવરખાં છે, એ વાત ખાસ લક્ષમાં રાખજે.” ખાનસાહેબનો વિનાશકાળ આવ્યો હતો, તેથીજ તેને આવી બુદ્ધિ સૂઝી. એ શબ્દો વાંચતાંની સાથેજ ઉમાબાઈના હૃદયમાં અનિવાર્ય ક્રોધાગ્નિ પ્રજ્વલિત થયો. છેડાયેલી વાઘણી પેઠે, તેણે પોતાના દાંત કચકચાવ્યા અને પ્રતિજ્ઞા કરી કે, “ જો હું આ કૃત્યનું બરાબર વેર ન લઉં, તો મારું નામ ઉમાબાઈ નહિ. ” પછી તે પોતાના યોદ્ધાઓની સમક્ષ કરકંઠણે અને કુમકુમ મૂકી, તે પ્રતિ આંગળી કરીને બોલી: “ થાણુદારે પત્ર લખીને મારું જે અપમાન કર્યું છે, તેનું પૂરું વેર જ્યારે હું લઈશ, ત્યારેજ હું અન્ન ગ્રહણ કરીશ, એવી હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું. તમે મારા સરદારો જો બાધેલું નિમકડલાલ કરવા ઇચ્છતા હો, તો ખાનની સામે ધસો; અને જો પાછી પીઠ કરવી હોય, તો સર્વની સમક્ષ તમારા હાથમાં આ કંઠણ પહેરો, લલાટે કુમકુમરેષા કાઢો અને બાયડી બની ઘરમાં

ખેસો.” ઉમાબાઈનું આ લાષણ સાંભળી સર્વેએ મરણ પર્યંત યુદ્ધ કરવાના શપથ લીધા. પછી તેમણે વિદ્યુતવેગે ખાન પર હુલ્લો કર્યો.

આ તરફ ખાન પણ દસ હજાર માણસનું સૈન્ય લઈને લડાઈ કરવાને તત્પરજ હતો. હવે યુદ્ધનો પ્રારંભ થયો; પરંતુ ઉમાબાઈની કાળિકામૂર્તિ જોઈ ખાન તો અમદાવાદના દુર્ગમાં ભરાઈ જઈ દાર બંધ કરીને કાયરની પેઠે લપાઈ બેઠો. ઉમાબાઈએ વીરગર્જના કરી તેની પૂંઠ પકડી. તે વખતનો તેનો વીર વેશ અતિશય જોવા લાયક હતો. તેનું શૌર્ય જોઈ શત્રુઓ દિઃમૂઠ બની ગયા. ઉમાબાઈએ દુર્ગનાં દાર તોડી કિલ્લામાં પ્રવેશી ખાનને બરાબર હરાવ્યો. આ પ્રકારે આ શૂર મરાઠા ક્ષત્રિય સ્ત્રીએ પોતાની ભીષણ પ્રતિજ્ઞા પાળી. જોરાવરખાનનું સૈન્ય છિન્નભિન્ન થઈને દસે દિશામાં નાસી ગયું. દાભાડેના સૂર્યવંશને શોભા આપનાર ઉમાબાઈની શૌર્યકીર્તિનું સ્મરણ થતાં એમજ લાગે છે કે:—

સુરતસેં કીરત બડી, બિન પંખ બિડ બય;

સુરત તો બતી રહે, કીરત કબહુ ન બય.

૧૦—લક્ષ્મી દેવી

મિથિલારાજ ચંદ્રસિંહની રાણી હતી. લલિયા નામથી એ પરિચિત છે. એને વિદ્યાનો ઘણોજ શોખ હતો. એટલા માટે પોતે મિથિલાદેશના ઘણા પંડિતોનું પ્રતિપાલન કરતી હતી. વિવાદચંદ્ર વગેરે ગ્રંથકારો તથા મિસરુમિશ્ર અને મિતાક્ષરા ટીકાના રચનાર બાલંભટ્ટ એનાજ આશ્રિત હતા અને એને લીધેજ એમણે પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. દર્શનશાસ્ત્રમાં લક્ષ્મીદેવી ઘણીજ પ્રવીણ હતી. દર્શનશાસ્ત્ર સંબંધી કૂટ પ્રશ્નોનો વાદવિવાદ એ પંડિતો સાથે ઘણીજ દક્ષતાપૂર્વક કરતી. એણે પોતે ‘મિતાક્ષરાવ્યાખ્યાન’ નામની પ્રસિદ્ધ ટીકા મિતાક્ષરા ગ્રંથ ઉપર લખી છે. એ ગ્રંથમાંથી તેની વિદ્યા તથા બુદ્ધિનો વિલક્ષણ પરિચય મળી આવે છે.

૧૧-રાણી પિંગળા

બા હૂન ચંદ્રાવતીના પરમાર વંશનો છેલ્લો રાજા હતો. એક દિવસ રાજા હૂન જંગલમાં શિકારે ગયો હતો, ત્યાં એક પારધી શિકાર માટે લોંચ પર પડ્યો હતો. એવામાં એક કાળા નાગે તે પારધીને ડાંખ માર્યો. તેનું ઝેર સર્વત્ર વ્યાપી ગયું ને આખરે પારધી મરણ પામ્યો. રાજા આ સઘળું જોયા કરતો હતો. થોડી વારે તે પારધીની સ્ત્રી પોતાના પતિને શોધતી એ પારધીના શબ પાસે આવી પહોંચી. પારધીને મૂએલો જોઈને તે સ્ત્રી છાતીફાટ રોવા લાગી. થોડી વાર પછી પોતાના પતિના શબને અગ્નિદાહ કરવાને લોકડાં એકઠાં કર્યાં ને ચિતા ગોઠવી. ચિતા પર શબને ગોઠવ્યું ને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. પછી તે બળતી ચિતામાં પોતાના શરીર પરથી માંસ કાઢી કાઢીને નાખવા લાગી અને આખરે તે ચિતા પર ચઢીને તેના સ્વામીના બળતા શબને બાઝીને સતી થઈ. રાજાએ આ સઘળું જોયું ત્યારે આ પારધી સ્ત્રીનો પતિભાવ જોઈને તેને ઘણુંજ અચંબો થયો. ઘેર આવી પોતાની રાણી પિંગળા જે રાજા સોમચંદ્રની પુત્રી હતી, તેને રાજાએ જે બન્યું હતું તે સઘળું આ પ્રમાણે વર્ણવીને કહ્યું:—

“આ પારધીપત્ની જેવી સતી મેં કદી જોઈ પણ નથી, તેમજ એવી સ્ત્રી વિષે સાંભળ્યું પણ નથી.” રાણી પિંગળા બોલી બેઠી: “અરે, એ સ્ત્રી તો સતીના નામને જરાયે યોગ્ય નથી. જે સ્ત્રી આ પ્રમાણે પોતાના પતિની પાછળ જીવ આપે, તે તો ફક્ત બહાદુર સ્ત્રી કહેવાય; પણ ખરી સતી તો એજ કે જે પતિના મૃત્યુની ખબર મળે કે તરતજ, સ્નાન કરીને ખોળામાં પતિના માથાનો મુકુટ લઈ એવો તો બિંદો નિશ્વાસ મૂકે કે માથાનું તાલકું ફાટી, જીવ તે રસ્તે આપ્યો જાય.” રાજા ૩૪૨

બાલ્યે: “ ખરેખર, એવી જો કોઈ પણ સતી હોય, તો તે રાણી પિંગળાજ હોવી જોઈએ.” આ ઉપરથી રાણીએ મનમાં ધાયું કે, કોઈક દિવસ રાજા તેના સતીત્વની જરૂર કસોટી કરશે.

થોડા દહાડા વીત્યા બાદ એક વખતે રાણીના ધર્મશુર ક્રતાત્રય શુર ત્યાં આવી પહોંચ્યા. રાણી પિંગળાએ ઘટતો આદર-સત્કાર કર્યો ને પ્રાર્થના કરીને બોલી: “ હે મહાશુરો ! મને એવું કંઈક જ્ઞાન આપો કે, જેથી કરીને મારા પતિનું મૃત્યુ, જો કે ચંદ્રાવતીથી દૂર થાય, તોપણ મને અહીં બેઠાં બેઠાં ખબર પડે.” શુરએ તેની વિનંતિ સાંભળી, એક આસોપાલવનું બી આપ્યું ને કહ્યું: “ તારા ચોકમાં આ બી વાવજો એટલે થોડા દિવસમાં એક નાનો છોડવો તૈયાર થશે. પછી જ્યારે તારો પતિ મરી ગયો છે કે જીવે છે, તે જાણવાની ઇચ્છા થાય, ત્યારે સ્નાન કરી તે છોડવા પાસે જજો ને છોડને પૂછજો. જો તારો પતિ જીવતો હશે, તો પાંદડામાંથી પાણીનાં ટીપાં પડશે ને જો તે મરણ પામ્યો હશે, તો પાંદડાં કરમાઈને ખરી પડશે.” રાણી પિંગળાએ મહાશુરનો ઉપકાર માન્યો અને તે બી પોતાના ચોકમાં વાંચું.

થોડા માસ પછી રાજા હૂન મહેવાસી ગામડાંના લૂંટારૂઓને તાબે કરવાને બહાને ચંદ્રાવતી છોડી ગયો અને ત્યાંથી રાણીના સતીત્વની કસોટી કરવાને સંદેશો મોકલવાનો ઠરાવ કર્યો. રાજાએ બધા સરદારોને બોલાવ્યા ને આ સંદેશો લઈ જવાને ફરમાવ્યું; પણ કોઈએ એ કામ કરવા માથે લેવાની મરજી દેખાડી નહિ. આ કાળું કર્મ કરતાં કોઈનો જીવ ના ચાલ્યો. આખરે એક રખારીએ આ કામ કરવાનું માથે લીધું. રાજાએ પોતાના મરણનો સંદેશો કહાવ્યો, તે સાથે પોતાનો મુકુટ મોકલ્યો; પણ કહ્યું કે, “ છેલ્લી ઘડીએ રાણીને કહેજો કે આ સંદેશો ખોટો છે.” રખારી સાંઢણી પર સવારી કરી પૂર વેગે ચાલ્યો. હાથમાં રાજાનો મુકુટ લઈ ચંદ્રાવતી આવી પહોંચ્યો. આ વખતે મહેલના ઝરૂખામાં રાણી પિંગળા તેની દાસીઓ સાથે વાર્તાવિનોદ કરતી હતી. દૂરથી સાંઢણી આવતી જોઈને રાણી સમજી કે, હવે મોત પાસે આવે છે. તરતજ તે બોલી ઊઠી: “ બહેનો ! હવે માફ મૃત્યુ આવી પહોંચ્યું છે.” દાસીઓ તેને આશ્વાસન આપવા લાગી, પણ પાસે આવતી સાંઢણી તરફ આંગળી કરી તે બોલી: “ અરે ! પેલો કાસદીઓ અશુભ સમાચાર લઈ આવે છે.” જેવો

રખારી મહેલ આગળ આવી પહોંચ્યો કે તરતજ પોક મૂકી રોવા લાગ્યો ને બોલ્યો: “હાય! હાય રે! રાય હૂન મરાયા.” ને એક હજૂરિયાને રાણીને આપવા મુકુટ આપ્યો, જે તરતજ રાણીને પહોંચાડવામાં આવ્યો. રાણી આ સમાચાર સાંભળી છાતીફાટ રોદન કરવા લાગી. પછી સ્નાન કરી આસોપાલવના વૃક્ષ પાસે ગઈ ને તેને સવાલ કર્યો કે, “હે વૃક્ષ! મારો પતિ જીવે છે કે મરાયો?” તરતજ ઝાડનાં પાંદડાંમાંથી પાણીનાં ટીપાં ટપકવા માંડ્યાં! તેથી રાણીને ખાતરી થઈ કે, રાજજી હજી જીવે છે; પણ મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે, “જો હું નહિ મરું તો મારા પતિનો પ્રેમ ઓછો થશે; પણ જો હું સતી થઈશ તો તેની સાથે સ્વર્ગમાં આનંદ કરીશ; એટલુંજ નહિ પણ ખીજે જન્મે પણ આ પૃથ્વી પર એજ પતિ સાથે મારો સંબંધ બંધાશે. વળી જો ન મરી જાઉં, તો મારા પિતાશ્રી રાજ સોમચંદ્રના કુળને લાંછન લાગે.” એમ વિચાર કરી રાણીએ વૃક્ષને કહ્યું:—

“આસુપ ન દીયંત મરણું, વણુમુઆ કેમ લાભંત પ્રેમલું;
અવસાન આવે નવ મરું, તો લાજે રાજ સોમચંદ્ર.”

“હે આસોપાલવ! તું મને મરવા ના પાડે છે, પણ મર્યા વગર મારા પ્રીતમને શી રીતે મળાય? જો અવસર આવ્યે ના મરું, તો રાજ સોમચંદ્રના કુળને ડાઘ લાગે.”

એમ વિચાર કરી રાણી પિંગળાએ મરવાનો ઠરાવ કર્યો. ખોળામાં રાજનો મુકુટ મૂક્યો ને તેને બાઝીને એવો બાંડો નિશ્વાસ મૂક્યો કે, એક ક્ષણમાંજ રાણીના મસ્તકનું તાળવું ફાટ્યું ને તે રસ્તે તેનો જીવ નીકળી ગયો. રાણીનો આવો પતિ-ભાવ જોઈને રખારી બોલી બોલ્યો: “હે રાણી! આ ખબર તો ખોટી છે, રાજજી તો જીવે છે!” પણ અફસોસ! આ અવાજ નીકળતાં પહેલાં તો રાણીએ દેહ છોડી દીધો. દાસીઓએ રાણી પિંગળાના શબને રાજના મુકુટ સાથેજ એક સુંદર ચિતા પર ગોઠવ્યું ને અગ્નિદાહ કર્યો.

રખારીના ગયા પછી થોડી વારે રાજ હૂનને પોતાના આવા કામને માટે દિલગીરી થવા લાગી અને તેથી તરતજ ઘણા સરસ ઝડપી ઘોડાઓ તૈયાર કરાવ્યા ને ચંદ્રાવતી તરફ ફર્ય કરી. જેમ જેમ ગામ આવતું ગયું, તેમ તેમ રાજને ચિંતા વધવા લાગી. ગામ આગળ આવી પહોંચ્યો, તો સ્મશાનભૂમિમાં ધુમાડાના

ગોટેગોટા નીકળતા દેખાયા. રસ્તામાં એક સ્ત્રી રાજાને મળી. રાજાએ તે સ્ત્રીને પૂછ્યું કે, “આ ધુમાડો શાનો છે?” તે બોલી કે:-

“સોના વરણી ચેહ બળે, રૂપાવણો છું હું;
નાવલિયા ! તારી નારી જળે, જાંઠાં ધરજતા તું.”

“ચિતાના લડકા તો સોનેરી છે ને ધુમાડો રૂપેરી છે. પતિ ! તું જેને ઘેર જતો હતો, તે તારી પત્ની બળે છે.”

આવા અણુધાર્યા અને હૃદયવેદક સમાચાર સાંભળી રાજા ઘણોજ દિલગીર થયો ને ઘોડેથી ઊતરી ચિતાની આસપાસ ફરવા લાગ્યો. તેના કારભારીઓ તથા ઉમરાવો તેને દિલાસો આપવા લાગ્યા, પણ તેની કાંઈ પણ અસર તેના મન પર થઈ નહિ. રાજા હૂંને ઘણા દિવસો આ સ્થિતિમાં ગાળ્યા. એક દિવસ ગુરુ ગોરખનાથ ત્યાં સ્મશાનમાં આવી પહોંચ્યા ને રાજાને જોઈને પૂછ્યું: “હે રાજા ! આ સ્મશાનમાં કેમ ભટકે છે ?” રાજાએ જવાબ આપ્યો: “હે મહારાજ ! મારી પ્રિયપત્ની રાણી પિંગળા બળી મૂઘ છે.” એટલામાં ગુરુ ગોરખનાથના હાથ-માંથી એક માટીનો ઘડો ભોંય પર પડ્યો ને તેના કકડેકકડા થઈ ગયા. તેથી ગુરુ પોકેપોક મૂંઝી રાવા લાગ્યા અને તે ઘડાની આસપાસ રોતા રોતા ફરવા લાગ્યા. આવા મહાન પુરુષને આવી નજીવી ચીજને માટે રોતા જોઈને રાજાને ઘણોજ અચંબો થયો ને બોલ્યો: “હે મહારાજ ! મારી રાણી પિંગળા જેવી પત્ની મળવી હુલ્લ છે ને તેથી તેના મોતથી હું અહીં ભટકું છું; પણ તમારો તો ફક્ત માટીનો ઘડો ભાગી ગયો છે ને ? એવા એક તો શું પણ હજાર ઘડા હું લાવી આપું.” ત્યારે ગુરુ બોલ્યો: “અરે રાજા ! તારી મરી ગયેલી રાણીને પણ હું તને પાછી લાવી આપું.” રાજાને આ સાંભળી ઘણો હર્ષ થયો ને ગુરુને તેમ કરવા બીનવ્યું. ગુરુએ તે રાણીની રાખ પર પાણી છાંટ્યું ને તરતજ પચીસ સ્ત્રીઓ રાખમાંથી ઊભી થઈ અને તે સઘળી રાણી પિંગળાના જેવીજ હતી. ગુરુએ કહ્યું: “હે રાજા ! તારી પિંગળાને ઓળખીને ઘેર લઈ જા.” પણ રાજા રાણી પિંગળાને ઓળખી શક્યો નહિ. ગુરુએ ફરીથી તે સ્ત્રીઓ પર પાણી છાંટ્યું, ત્યારે ખરી પિંગળા સિવાયની બીજી સ્ત્રીઓ અદૃશ્ય થઈ ગઈ. આ જોઈ રાજા બોલ્યો: “હે મહારાજ ! હવે મારે આ સંસારમાં ફરીથી પડવા વિચાર નથી. મને તો

તમારો શિષ્ય કરીને રાખો.” ગુરુ ગોરખનાથે સાધુઓની જંગલ-ની સ્થિતિ ને રાજમહેલના સુખલોગની સરખામણી કરી, રાજાને રાજમહેલમાં પાછા ફરવા સમજાવ્યું; પણ સઘળું વ્યર્થ. આખરે ગુરુએ રાણી પિંગળા પર પાણી છાંટ્યું ને રાણી રાજા તરફ ઠપકાની નજરે ભેતાં અદસ્ય થઈ ગઈ અને રાજા ગુરુ ગોરખનાથનો શિષ્ય થઈને ગુરુ સાથે ફરવા લાગ્યો.

રાજા હૂન પછી પરમાર વંશનો અંત આવ્યો. રાજાના ગયા પછી રાજ્યમાં અંધકાર વ્યાપી રહ્યો. આખરે શેશમલજી ચોડાણે ચંદ્રાવતી પર ચડાઈ કરીને તે શહેર કબજે કર્યું ને પરમાર રાજ્યને પોતાના માલવદેશ સાથે ભેડી દીધું.*

૧૨-મો હ નાં ગિ ની

એ દક્ષિણ દેશના કૃષ્ણચર્યાલુ નામના રાજાની કન્યા હતી. બાલ્યકાળમાં પિતાની પાસેથી એણે ઘણું સાદું શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. રાજા રામચર્યાલુની સાથે એનું લગ્ન થયું હતું. પરણ્યા પછી, પણ એ પોતાનો ઘણો સમય ગ્રંથો વાંચવામાં અને ભાષા શીખવામાં ગાળતી. બાલ્યકાળથીજ તે કાવ્યો રચતી, પણ યૌવનાવસ્થામાં એ કાવ્યરચનાને માટે યશસ્વી થઈ. એણે ‘મરીચિ-પરિણય’ નામનું એક કાવ્ય રચ્યું છે. એ ગ્રંથે પંડિત સમાજમાં સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે. કહેવાય છે કે, પિતાની રાજસભામાં એ પોતાની રચના વાંચીને સભાપંડિતોને મુગ્ધ કરતી હતી.

મોહનાંગિની પૂર્ણ યૌવનાવસ્થામાં વિધવા થઈ અને સ્વામીની સાથેજ તેણે ચિતામાં પ્રાણ વિસર્જન કર્યો.

* “છંડિયન એન્ટિક્વરી” ના ૪૦ સં ૧૮૭૩ ના ઓગસ્ટ માસના અંકમાં મેજર જોન ડબ્લ્યુ. વોલ્સનના લેખ પરથી શ્રી. મોતીલાલ અમુલખરાય દેસાઈએ લખેલા અને બુદ્ધિપ્રકાશના માર્ચ ૧૯૧૩ ના અંકમાં છપાયેલા લેખનો અક્ષરશઃ ઉતારો.—મુચેન્દ્રક.

૧૩-રાણી ટૂંક યાને સતી મારુ

રવલ્લીના હુંગરોમાં સુરખકરી નામે એક ટેકરી છે ને તે ટેકરીના પશ્ચિમ છેડે એક રાણી ટૂંક નામે શિખર છે. આ શિખર પાલન-પુર તાબાના ઢાંતીવાડા ગામથી દોઢેક માઇલ દૂર છે. એ શિખરની તળેટીમાં ધારાપુર શહેર અને ધારાસર તળાવ આવેલાં છે. આ તળાવ તથા શિખરને માટે આવી દંતકથા છે:—

નગરપારકરનો સરદાર ચાંડણ સોઢા એક દિવસે રણને એક છેડે આવેલા ગામડામાં શિકારે ગયો અને ગામડાની સીમમાં એક જંગલી ભૂંડ જોયું. તરતજ સોઢા તેની પૂઠે નીકળ્યો. આગળ ભૂંડ ને પાછળ સોઢા, એમ દોડતાં દોડતાં રાત પડી ગઈ; પણ પૂર્ણિમાનો દિવસ હોવાથી ચાંડણ હઠ્યો નહિ ને પાછળ ને પાછળ ગયો. ચાંડણનો ઘોડો પણ ઘણો હોશિયાર હતો. આખરે તેઓ દોડતા દોડતા રણ ચીરીને રણની બીજી બાજુએ વાગર આવી પહોંચ્યા. ચાંડણ સોઢાએ હજી પણ પૂઠ છોડી નહિ અને પોહ ફાટવાનો વખત થયો; એટલામાં તેણે ભૂંડને પકડી પાડ્યું ને તેને બાલા વડે મારી નાખ્યું. આ બનાવ ક્રૈયાકોટની સીમમાં બન્યો. અહીંયા લાખાકૂલાણી નામે મહાન રાજા રાજ્ય કરતો હતો.

હુહો

લાખા પુત સમુદ્રકા, કૂલધરે અવતાર,
પારેવા મોતી ચગે, લાખરે દરખાર;
પલાણી હીરે જડી, સુરત પંચાણી,
પશ્ચિમ હિંદો પાદશા, લાખો કૂલાણી.

લાખાનું વર્ણન કરતાં લખવામાં આવ્યું છે કે, “સમુદ્રના

પુત્ર લાખાએ કૂલવંશમાં અવતાર લીધો છે. ઓ લાખા ! તારા દરબારમાં કબૂતરો મોતીનો ચારો ચરે છે. ઓ બુદ્ધિશાળી પુરુષ ! તારા ઘોડાના પલાણ ઉપર હીરા જડેલા છે. લાખા કૂલાણી ! તું તો પશ્ચિમનો હિંદુ બાદશાહ છે.”

ચાંડણ સોઢાએ આ રાજાના રાજ્યની હદમાં શિકાર કર્યો. શિકારની વાત એક ગામડિયાએ લાખાને જણાવી. પોતાના રાજ્યમાં વગર રત્નએ શિકાર કરેલો જાણી લાખો ગુસ્સે થયો ને ઘોડે ચઢી, સવારો સાથે લઈ ચાંડણ સોઢાની પાસે આવ્યો. ચાંડણ સોઢાએ આમ ધસી આવવાનું કારણ પૂછ્યું. લાખાએ ભૂંડને મારવા બદલ તેને ઠપકો આપ્યો. ચાંડણ સોઢાએ કહ્યું: “ આ ભૂંડ તમારું ન હોય. એ તો રણની પેલીમેરના મારા ખેતરોમાંનું છે ને તેની પૂંઠેજ હું આવ્યો છું.” પણ છેડું બહુજ હોવાથી આ વાત માની નહિ ને લાખાએ ચાંડણને મારી નાખવાની ધમકી આપી. ત્યારે ચાંડણે કહ્યું: “ જો તમે આ વાત ન માનતા હો, તો આપણે આ ભૂંડનું પેટ ચીરીએ. જો તેમાંથી બાજરીનાં કણસલાં તથા તડબૂચાનાં બિયાં મળી આવે, તો તે મારા રાજ્યમાંથી આવેલું હોવું જોઈએ અને જો તેમાંથી શેરડી કે કઠોળ નીકળે, તો તે તમારા રાજ્યનું હોવું જોઈએ.” લાખાએ કહ્યું: “ પણ જો તે ભૂંડ મારું નીકળે તો પછી શું ? ” ચાંડણે જવાબ આપ્યો: “ પણ જો મારું નીકળે તો શું ? ” પછી એમ શરત કરવામાં આવી કે, જો તે ભૂંડ લાખાનું નીકળે, તો ચાંડણ સોઢાએ લાખાની મરજીમાં આવે ત્યાંસુધી કેદખાનામાં રહેવું ને તેની મરજી પ્રમાણે દંડ આપી છુટકારો મેળવવો; પણ જો ચાંડણનું નીકળે, તો લાખા કૂલાણીએ પોતાની કુંવરી કૂલમતીને ચાંડણ સાથે પરણાવવી. આ શરતો બંનેએ કબૂલ કરી અને ભૂંડનું પેટ ચીરવામાં આવ્યું તો તેમાંથી બાજરી તથા તડબૂચાનાં બિયાં નીકળ્યાં. તેથી સાબિત થયું કે, તે ભૂંડ ચાંડણ સોઢાના રાજ્યનું હતું ને ચાંડણે લાખાને વચન પાળવા જણાવ્યું. લાખાએ દરબાર ભરી ચાંડણ સોઢા સાથે પોતાની કુંવરી કૂલમતીનો વિવાહ કર્યો ને ચાંડણ સોઢાને સંદેશો મળ્યે લગ્ન કરવા આવવાનું જણાવી વિદાય કર્યો. સોઢાના ગયા પછી રાણી તથા દરબારીઓએ આ લગ્ન કરવામાં વાંધો લીધો; કેમકે લાખાની સાથે સરખાવતાં ચાંડણનું રાજ્ય ઘણુંજ નાનું હતું

અને તેથી આવા નાના રાજ્યના ઠાકોર સાથે લાખા જેવા મહાન રાજાની કુંવરીનાં લગ્ન થાય, તે લાખાના કુળને લાંછન લાગે, તેથી રાણી તથા દરબારીઓએ તે લગ્ન ન કરવા લાખાને સમજાવ્યું; પણ લાખો એકવચની હતો. તે લગારે ડગ્યો નહિ. આખરે એક ડાહ્યા સરદારે રસ્તો શોધી કાઢ્યો, કે જેથી તેના વચનનો ભંગ પણ ન થાય અને કુલમતીને ચાંડણ સોઢા સાથે પરણાવાય પણ નહિ. તે એવો રસ્તો હતો કે, લગ્નનો દિવસ નક્કી કરવો ને ચાંડણને એવી રીતે કંકોતરી મોકલવી કે લગ્નને આગલેજ દિવસે તે પહોંચે, કે જેથી ચાંડણ સોઢાનો મુલક ચોવીસ કલાકમાં ન પહોંચી શકાય એટલે દૂર હોવાથી લાખો પણ તેના વચનના બંધનથી છૂટશે.

આ પ્રમાણે યુક્તિ કરવામાં આવી ને લગ્ન વૈશાખ સુદિ ૧૩ સંવત ૧૧૧૬ ના રોજ નક્કી કર્યા અને બ્રાહ્મણને કંકોતરી બારશેજ આપે એમ કહી મોકલ્યો; તેજ પ્રમાણે વૈશાખ સુદિ બારસે જઈ ચાંડણને કંકોતરી આપી. ચાંડણ સોઢા આ બુઝ્યાઈ બાણી ગયો ને મનમાં ઘણોજ દિલગીર થયો. આખા નગર-પારકર રાજ્યમાં ચોવીસ કલાકમાં કેચાકોટ પહોંચાડે એવા ઘોડા કે ઊંટની તપાસ કરાવી, પણ કંઈ મળ્યું નહિ. આખરે ચાંડણ ત્યાં જવાની આશા છોડવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં ધારા નામે સુથારે આવી તેને કહ્યું: “મારી પાસે બે સુંદર નીલધાઈ બળદો છે. તેઓ એક દિવસમાં ત્રણસો માઈલ કાપે છે તે હું તમને આપીશ.” ચાંડણે સુથારનો ઉપકાર માન્યો ને તે બળદોને જોડવાને હુકમ કર્યો. સુથારે બળદો જોડ્યા ને ચાંડણે માથે લગ્ન-મુકુટ (ખૂંપ) મૂક્યો ને સુથારે ગાડી ચલાવી. પોહ ફાટતાંજ તેઓ કેચાકોટ આવી પહોંચ્યા ને લાખા કુલાણીને સંદેશો મોકલ્યો કે, “ચાંડણ સોઢા પરણવા આવી પહોંચ્યો છે.” ચાંડણ વખતસર આવેલો હોવાથી લાખાએ પોતાની પુત્રી પરણાવવાનો ઠરાવ કર્યો ને લગ્નની તૈયારીઓ થવા માંડી. પૂરબલકાથી ચાંડણ સોઢા અને કુલમતીનાં લગ્ન થયાં. સોઢા તથા નવી સોઢારાણીને માટે એક સરસ સુંદર મહેલ આપવામાં આવ્યો. લાખાએ સુથારને પણ સારો ઉતારો આપ્યો અને તેના નીલધાઈ બળદોને સાડ પછુ સુંદર તબેલો કાઢી આપ્યો.

થોડા દિવસ તેઓ લાખાના રાજ્યમાં રહ્યાં. એક દિવસે

લાખો ચાંડણુને મળવા સોઢાને ઉતારે આવ્યો ને વાતમાં ને વાતમાં પૂછી જોયું કે, “આટલે બધે દૂરથી તે ચોવીસ કલાકમાં શી રીતે આવ્યો?” ચાંડણે સુથારના નીલધાઇ બળદોની વાત કહી. લાખા કૂલાણીએ ગમે તે રસ્તે આ નીલધાઇ બળદો મેળવવાનો મનમાં વિચાર કર્યો. સુથારે તો તે વેચવાની ના પાડી. હવે એમ બન્યું કે, લાખાની ઓરમાન મા રાણી જલકુના મહેલની નીચે સુથારનો ઉતારો હતો. રાણી જલકુ લાખાના પિતા બડેબ કૂલાની સાથે તેના મરણ પહેલાં થોડાં વર્ષો પરજ પરણી હતી, તેથી તે હજુ યુવાન તથા ઘણીજ ખૂબસૂરત હતી અને તેથી લાખાએ આ સુથાર પર રાણી જલકુ સાથે તેને આડો વ્યવહાર છે, એમ તહોમત મૂક્યું ને સુથારને કેદ કર્યો.

લાખાએ એક બે મહિના પછી એ નીલધાઇ બળદો કબજે કરવાનો ઠરાવ કર્યો, કેમકે ત્યારે સુમરા બધા ભૂલી પણ જશે કે, તે બળદો કેના છે? રાણી જલકુના પર આવું ખોટું આળ સુકાવાથી તે ઘણીજ નારાજ થઇ અને વિચાર કર્યો કે, “જો કે આળ ખોટું છે, તો પણ લોકો તો તે માનશે અને હમેશને માટે મને કાળી ટીલી ચોટશે.” આથી તે ખોટું આળ દૂર કરવાને સુથારની સાથેજ નાસી જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. રાણી પાસે મૂળી નામે એક ગુલામડી હતી. તેને રાણીએ ધારા સુથાર પાસે મોકલીને કહાવ્યું: “મને લઇ ચાલ. હું તારી સાથે આવવા તૈયાર છું. હું મારી સાથે પુષ્કળ પૈસાટકા લેતી આવીશ; તેથી તને લગાર પણ ફિકર રહેશે નહિ.” ધારા સુથારે કહાવ્યું કે, “હું તો કેદમાં છું ને ત્યાંથી શી રીતે તમને લઇ બહાર?” રાણીએ જવાબ મોકલ્યો કે, “જો તું મને કેચાકોટેથી લઇ જવા બંધાતો હોય, તો તને કેદખાનામાંથી છૂટો કરવાને યુક્તિ કરું.” ધારાએ કબૂલ કર્યું. રાણી જલકુએ સુથારને છોડવાને પહેરેગીરોને લાંચ આપી. રાણીએ પોતે એક સરસ બળતર પહેર્યું અને પોતાની ત્રણ વર્ષની કુંવરી મારુ તથા મૂળી ગુલામડીને લઇ ધારા સુથારની રાહ જોતી શહેરના દરવાજા બહાર બિભી રહી. ધારા સુથારે છૂટીને પોતાના નીલધાઇ બળદો જોડ્યા ને કોઇ જુએ નહિ તેમ ગામ બહાર આવી રાણીને મળ્યો. રાણીએ મૂળીને રજા આપી ને મારુને લઇ ગાડીમાં બેઠી ને ધારાએ બળદો હંકારી મૂક્યા. તેઓએ સંધ્યાકાળે કેચાકોટ છોડ્યું; પણ નીલધાઇઓ એટલી

ઝડપથી ચાલ્યા કે, તેઓ સવારમાં ધાનેરા પરગણાના સોલંકી રાજ્યના શિયાગામ મુકામે આવી પહોંચ્યા. તેઓએ ઝાડ નીચે ગામ બહાર ફેંવા આગળ મુકામ કર્યો. ત્યાં કેટલાક છોકરા રમતા રમતા આવી પહોંચ્યા. આમાંથી બે છોકરાને પોતાની સાથે આવવા તેઓએ લલચાવ્યા. એકનું નામ વિરામજી હતું; જે જેઠમલજી સોલંકીનો પુત્ર હતો અને બીજો દેવરાજ રખારીનો પુત્ર હતો. શિયાગામ છોડતી વખતે આ બંને છોકરાઓને પોતાની સાથે લીધા અને પછી તેઓએ જસોર અથવા જયરાજની ટેકરી પાસે મુકામ કર્યો અને ત્યાં ધારા સુધારે એક ગામ વસાવ્યું તથા તળાવ ખોદાવ્યું. ગામનું નામ ધારાપુર ને તળાવનું નામ ધારાસર પાડ્યું. રાણી જલકુને પૈસે મોટાં મોટાં મકાનો બંધાવ્યાં ને સારા ખેડૂતો પણ ધારાપુર આવી વસ્યા. અહીં દસ વર્ષ સુધી તેઓ સુખે રહ્યાં ને ગામ પણ આબાદ થવા લાગ્યું. હવે રાજકન્યા મારુ ઉંમરલાયક થઈ. તે ઘણીજ ખૂબસૂરત હતી. વિરામજી સોલંકી તથા દેવરાજ રખારી બંને જણા તેનાથી મોહિત થયા હતા; પણ મારુ વિરામને ચાહતી હતી. જે કે મારુ રાજકન્યા હતી અને રાણી જલકુ સુધાર સાથે નાસી આવેલી, તેથી રાણીને લય હતો કે, કોઈ રાજવંશી સાથે તેની પુત્રી પરણી શકશે નહિ; એટલે રાણીએ મારુને વિરામજી સોલંકી સાથે પરણાવી. આથી દેવરાજ રખારીને ઘણું લાગી આવ્યું; કારણકે તે પણ મારુને ચાહતો હતો. તેથી જે દિવસે વિરામજીનાં લગ્ન મારુ સાથે થયાં, તેજ દિવસે શુસ્સામાં ને શુસ્સામાં તેણે ધારાપુર છોડ્યું અને ઠેઠ અમરકોટ કે જ્યાં સોઢા સુમરા રાજ્ય કરતો હતો, ત્યાં આવી પહોંચ્યો. જ્યારે સોઢાએ દરબાર ભર્યો, ત્યારે દેવરાજ આવી સલામ ભરીને બોલ્યો: “હુ સુમરા રાજા ! તમારે લાયક એક ઘણીજ ખૂબસૂરત સુંદરી છે.” ને તે સુંદરીનાં વખાણ કરતાં તે નીચેનો હુલો બોલ્યો:—

હુલો

“જણ સંચે મારુ ઘડી, કોઈ ઘડ્યો નહિ સંસાર;
કે એ સંચો ગળ ગયો, કે બૂલ્યો કરતાર.”

“જે બીબે મારુને ઘડી તે બીબે બીબ કોઈને ઘડવામાં આવી નથી. આ બીબું ભાંગી ગયું છે કે કરતાર એવું બીબું બીબું બનાવવાનું બૂલી ગયો છે ?”

આ પ્રમાણે વિરામજી સોલંકીના તરફ અદેખાઇને લીધે દેવરાજે કહ્યું. મારુનાં આવાં વખાણુ સાંભળી રાજા સુમરાએ તે રખારીને કહ્યું: “ જા મારા રાજ્યમાં ફર ને મારુ સાથે સરખાવી શકાય, એવી કોઇ પણ સુંદરી શોધી કાઢ. ઘણી શોધ પછી તે રખારીએ એક સ્વરૂપવાન લુહારણુ શોધી કાઢી. દેવરાજે સુમરાની પાસે આવી કહ્યું:—

“ સોઢા તારા શહેરમે, લંજે દિલ લુહાર,
લીલે કંકણુ ઢળકતી, એ મારુ અણીહાર.”

“ હે સોઢા ! તારા શહેરમાં આ ખૂબસૂરત લુહારણુ છે, તેના હાથે કંકણુ ઢળકી રહે છે; અર્થાત્ તેના શરીરનો ઘાટ ઘણોજ સરસ છે, પણ એ સહેજ મારુ જેવી છે.” સોઢાએ તરતજ તે લુહારણુને બોલાવી અને તેના સ્વરૂપથી એટલો બધો તે મોહિત થયો કે, તરતજ તેને પરણ્યો; તોપણ દેવરાજના બોલવાથી તેને લાગ્યું કે, મારુ તો આથી પણ વધારે સ્વરૂપવાન છે, તેથી તેના ભાઈ હમીર સોઢાને ૫૦૦ ઘોડેસવારો લઈને ધારાપુરથી મારુને લઈ આવવા મોકલ્યો ને દેવરાજને પણ તેની સાથે મોકલ્યો. તેઓ ધારાપુર આવી ધારાસર તળાવની આડીમાં સંતાયા. દેવરાજે હમીરને કહ્યું કે, “ મારુ અહીં દરરોજ ફૂલે પાણી ભરવા આવે છે ને તેથી તે અહીં આવશે કે તરતજ આપણે તેને ઉપાડી લઈ જઈશું.” પણ તે રાત્રે વરસાદ પુષ્કળ પડ્યો, તેથી લોકોએ પાણીનાં વાસણો ભરી લીધાં, તેથી કોઈ પણ પાણી ભરવા આન્યું નહિ. મારુ પણ આવી નહિ, ત્યારે હમીર બોલ્યો:—

“ મેહા તેં મોંસું કરી, એ હડી મતી કરી;
સરવર નાવી મારુધ, ગઈ છીલરે ભરી.

“ હે મેહુલા ! જેમ તું મારી સાથે વર્ત્યો છે, તેમ ખીન્ન સાથે ના વર્તતો. મારુ આજે સરોવરે પાણી ભરવા ના આવી ને ઘોઘે પાણી ભર્યાં.”

હમીરે દેવરાજને પૂછ્યું: “ હવે શું કરવું ? ” દેવરાજે કહ્યું: “ રાણી જલકુ અને મારુ તેમના ચોકમાં છાસ વલોવે છે ને ત્યાં આગળ કોઈ પણ ચાકરબાકર નથી, માટે ચાલો.” એમ કહી તે બન્ને બે ઘોડા તથા એક ઊંટ લઈ ત્યાં ગયા, ત્યારે તો માદીકરી છાસ વલોવતાં હતાં. મારુનું આઢણું મારુના ખભા પર એવી રીતે

પડ્યું હતું, કે મારું સુંદર મુખ દેખાતું નહોતું; તોપણ મારુએ વલોવવાનું જારી રાખ્યું ને પગની લચક વતી ઓઢણું ઠીક કયું. આ ચતુરાઈ જોઈ દેવરાજ બોલ્યો:—

હુહો

“જાલી વલોણે નેત્રો ઝાલી મારું;
તાણી તેહમે લી લંક ઝળંકે લોવડી.”

અર્થાત્ મારુએ હાથમાં વલોવવાનું દોરડું ઝાલ્યું છે. તેણે તેના પગની ચાલાકીથી પોતાનું લૂગડું ઠીક કયું છે.

હમીરે તેનો ચહેરો જોયો તથા તેની ચાલાકી જોઈને દેવરાજના હુહાથી સમજ્યો કે, એજ મારુ હોવી જોઈએ. તરતજ મારુને પકડી હમીર ઘોડે ચડ્યો; આગળ જઈ જાંટ પર સવારી કરીને તેને લઈ અમરકોટ આવી પહોંચ્યો. અહીં મારુને એક સુંદર મહેલમાં ઉતારો આપ્યો ને બીજે દીવસે સુમરા સોઢાએ મળવા જવાનું કહેણ મોકલ્યું, ત્યારે મારુએ જવાબ મોકલ્યો કે, “મેં તો જાંટિયું વ્રત લીધું છે, તેથી છ મહિના સુધી તો મહેલમાંજ રહીશ ને કોઈ પણ પુરુષથી મળાશે નહિ. છ મહિના પૂરા થયા બાદ, એક સરસ જાંટ પર સવારી કરવી પડશે; ત્યારે તે વ્રત પૂરું થશે ને ત્યાર પછી સુમરા સોઢાને મળી શકાશે. આ છ મહિનામાંથી એક મહિનો તો વીતી ગયો છે.” સુમરા સોઢાએ તેની માગણી કબૂલ કરી ને ત્યાંસુધી સુલાકાત ન કરવા બંધાયો. રાણી મારુએ વિરામજી સોલંકીને એક પત્ર ખાનગી રીતે ધારાપુર મોકલ્યો. તેમાં લખ્યું કે, “પાંચ માસ સુધી મારા વ્રતને લીધે માફ રક્ષણ થશે. એક સુંદર જાંટ લઈને જલદી આવી અમરકોટ રહો. હું તમને મળવાની યુક્તિ કરીશ ને પછી આપણે નાસી છૂટીશું. જો વખતસર નહિ આવો, તો હું પ્રાણત્યાગ કરીશ; પરંતુ કદી પણ રાજાને મારા પતિ તરીકે સ્વીકારશ નહિ.” આ કાગળ મળતાં વિરામજીએ ખેમાતના જતી લેખડા પાસેથી ખસો રૂપિયાનું એક સરસ જાંટ ખરીદ્યું.

હુહો

માથો ટામંક જોહો, બાહુ ડંડ પ્રચંડ;
દીઓ ના ઢાવોત લેમડે, ધર કરવત ધરમંડ.

પાણીના ઘડા જેવા માથાવાળું, ડંડ જેવા પગવાળું, દુનિયાના કરવતરૂપ ને (વિરામજી જેવાનું) ઘર મંડાવનારું જિંટ ભેમડાએ આપ્યું.

વિરામજી જિંટ લઈ અમરકોટ આવી રહ્યો. છાની રીતે મારુ સાથે સંદેશા ચલાવવા માંડ્યા. એક દિવસે સુમરા સોઢાની એક રાણી કે જેનું નામ સોહિની રાણી હતું, તે મારુને મળવા આવી ને કહ્યું: “આલો મારુ ! આપણે મળી ઉઠાવીએ. શરાબ પી આનંદ કરીએ.” મારુએ જવાબ આપ્યો “મારા પતિ ધારાપુર છે ને તે એકલા છે, તેથી હું શી રીતે દારૂ પી શકું ?” ત્યારે સોહિની રાણી બોલી:—

“ધારાપુરથી ચલ આઈ, આવી રાએ ઘેર;
ધાખરીઆરા કંથરો, મારુ શોક કરો કરે.”

“ધારાપુરથી આવીને તમે તો રાજમહેલમાં આવ્યાં છો. એ મારુ ! તમે ધાખળી બોલનારા તમારા કંથ માટે હવે શાને શોક કરો છો ?”

મારુએ જવાબ આપ્યો:—

“પટોળું પાંચે મળે, લોઢી લાખ વકાએ,
તો મન સોઢો સુમરો, મો મન વિરમ રાએ.”

“પટોળું પાંચ રૂપિયે મળી શકે છે; પણ લોઢી (શાલ) એક લાખ રૂપિયાની કિંમતની પણ હોઈ શકે છે. તારું મન સોઢો સુમરામાં છે, પણ મારું મન વિરામરાયમાં છે.”

આમ કહી મારુએ દારૂ પીવાની ના પાડી. આખરે તેના વ્રતના છ મહિના પૂરા થયા. મારુએ સુમરાને કહાવ્યું: “હવે વ્રત પૂરું થયું છે, માટે સારામાં સારું જિંટ મંગાવો ને વ્રતની પૂર્ણાહુતિ કરો કે પછી મળી શકાય.” રાજાએ શહેરનાં બધાં જિંટો એકઠાં કર્યાં ને મારુએ વિરામજીનું જિંટ પસંદ કર્યું ને બીજા બધાને રાજા આપી. હવે મારુએ વિરામજી સાથે જિંટ-પર સવારી કરી. આ વખતે બીજી રાણીઓ તથા વિરામજી સિવાય કોઈ નહોતું. મારુએ મોઢે બૂરખો નાખ્યો. ક્ષત શહેરના કોટમાંજ ફરવાનું કહી જિંટ ચલાવવા હુકમ કર્યો. આમ કહી જેવા તેઓ રાણીઓથી જોવાય નહિ એવી જગ્યાએ આવ્યા, કે તરતજ વિરામજીએ ધારાપુરનો રસ્તો લીધો. રસ્તા-

માં એક ચારણ મળ્યો. ચારણે દક્ષિણા માગી. તેઓની પાસે કાંઈ પણ પૈસા નહોતા, તેથી મારુએ પોતાનો સોનાનો હાર ચારણને આપ્યો ને કહ્યું: “ સુમરા સોઢાને ત્યાં જજે ને મારા ઊંટનાં વખાણ કવિતામાં કરજે. ” મારુના શુભ થયાની ખબર સોઢે સાંભળી. લશ્કર લઈ તેની પૂઠે નીકળ્યો. રસ્તામાં તેઓને પેલો ચારણ મળ્યો. ચારણે જાણ્યું કે, “ આજ સુમરા સોઢા છે, તેથી મારુનો સંદેશો કહ્યો:—

“ કરહે કે થળ લાંધીઆ, દોરા ઘાટ દરંગ,
આવી સુમરને કહીઓ, તું કયું મારે તરંગ.”

“ અરે સુમરા ! ઊંટ તો (રેતીના) થાળો તથા અઘરા ઘાટો ઝોળાંગી કયાંએ ચાલી ગયું છે ! હવે શા માટે તું તારા ઘોડાને થકવે છે ? ”

સુમરા સોઢાએ જાણ્યું કે, ઊંટ તો પકડી શકાય એમ નથી, તેથી તે પાછો અમરકોટ આવ્યો ને લશ્કર લઈ ધારાપુર પર વ્યકાઈ કરી. લશ્કરને આવતું જોઈ, ધારા સુથાર, વિરામજી સોલંકી, બે રાણીઓ જલકુ તથા મારુ સુરખકરીના ડુંગરાઓમાં ગયાં. ત્યાં એક મોટું યુદ્ધ થયું, તેમાં ધારો, વિરામજી ને તેમનાં માણસો મરાયાં. હવે જલકુ અને મારુએ પણ દુશ્મનને હાથે લાજ લૂંટાવવા કરતાં મોત પસંદ કર્યું ને તેથી સુરખકરીના ડુંગરોની એક છેડાની ટૂંક પરથી તેઓએ ફેદકો માર્યો અને શરીરના ચૂરેચૂરા ઊડી ગયા. આ ભોગની યાદમાં આ શિખર, રાણી ટૂંકના નામથી ઝોળખાય છે. x

x૨૧૦ રા૦ મોતીલાલ અમુલખરાય દેસાઈ. બી. એ., એમણે બુદ્ધિપ્રકાશમાં લખેલું આ ચરિત્ર અક્ષરશઃ ઉતારવામાં આવ્યું છે જે માટે તેમનો આભાર માનવામાં આવે છે.

—પ્રયોજક

૧૪-કૃષ્ણા કુમારી

વા ચક્રે! હવે આપણે ઓગણીસમા સૈકાના પ્રારંભમાં આવી પહેાંચ્યા છીએ. સમયની બલિહારી છે! આજ નથી રહ્યું પહેલાંનું ગૌરવવાળું મેવાડ કે પ્રભાવશાળી દિલ્હી. બારમા સૈકાથી લાગલાગટ પાંચસોછસો વર્ષ સુધી પઠાણો અને મોગલો સાથે યુદ્ધ કર્યાથી મેવાડ આજે જીર્ણ અને દુર્બળ થઈ ગયું હતું. દીવો ખુઝાઈ જતાં પહેલાં એક વખત ઘણો ઉજ્જવળ પ્રકાશ પાડતો જાય છે, મરતાં પહેલાં જીવમાં એક વખત પ્રબળ વિકાસનાં લક્ષણ દીઠામાં આવે છે; તેમ રાજસિંહના સમયમાં મેવાડે અસાધારણ વીરતા બતાવીને આખા ભારતવર્ષને સ્તંભિત કરી દીધું હતું; પરંતુ ત્યાર પછી વીર મેવાડનું જાણે એકદમ અધઃપતન થયું. રજપૂતો પણ શિથિલ થઈ ગયા.

રજપૂતોની પડતી આવી, તે વખતે ભારતવર્ષમાં મરાઠાઓનો ચડતો દહાડો હતો. તેમણે ભારતવર્ષના હિંદુ અને મુસલમાન રાજાઓને ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય પોકારાવીને પોતાનું રાજ્ય ભારતવર્ષના મોટા ભાગ ઉપર સ્થાપ્યું હતું.

ભારત મૂળથીજ હતભાગી છે. એકપ્રજાત્વની ભાવનાનો અનુભવ ભારતે કોઈ દહાડો કર્યોજ નથી. પ્રાચીન ભારતમાં કૌરવોનું રાજ્ય હતું, પાંડવોનું રાજ્ય હતું, કાશીમાં રાજ્ય હતું અને કૌશલ વગેરે હજારો સ્થળોએ નાનાંમોટાં રાજ્યો હતાં; પરંતુ એમણે સમસ્ત હિંદુરાજ્યની સ્થાપના કદી કરી નહોતી. હિંદુઓના વિરોધી મુસલમાનોએ પરદેશથી આવીને હિંદુસ્તાન ઉપર અધિકાર જમાવ્યો. એ વખતના વીર ભારતવાસીઓએ તેમને સુખે અંધીને બેસવા દીધા નહિ એ વાત ખરી; તેમની વિરુદ્ધ કદી રજપૂતો, તો કદી મરાઠાઓ, કદી શીખો તો કદી બીજી નાની નાની વીર જાતિઓએ ઊઠીને પોતપોતાની સ્વતંત્ર-
૩૫૬

તા માટે યત્ન કર્યો એ વાત પણ ખરી; પરંતુ એ બધાએ મળી-
ને આખા ભારતવર્ષમાં એકચક્રી હિંદુસામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી
નહિ. રજપૂતો પોતાના અભિમાનમાં તણાવે જતા હતા, મરાઠા-
ઓ પોતાના રણકૌશલ્યમાં મસ્ત હતા, શીખો પોતાનું જ ગૌરવ
ગાયા કરતા હતા; પણ રજપૂત, મરાઠા અને શીખ કદી એકત્રિત
થયા નહિ. ભારતવર્ષના હિંદુ તરીકે તેમણે એકબીજાને કદી
આલિંગન દીધું નહિ. પરસ્પર વિરોધ અને વિચ્છેદથી દુર્બળ થઈ-
ને એ લોકો આખરે પાયમાલ થઈ ગયા.

મુસલમાનોના વારંવાર થયેલા હુમલાઓને લીધે રજપૂતો
જે વખતે શક્તિહીન થઈ ગયા, તે વખતે મરાઠાઓએ તેમને
પોતાના ભાઈ ગણીને મદદ આપી હોત, પોતાની નવયૌવનની
શક્તિનો વૃદ્ધ રજપૂત જાતિના દેહમાં સંચાર કર્યો હોત, શીખ
લોકોએ ઉત્તરમાંથી આવીને મદદને માટે પોતાનો હાથ લગાવ્યો
હોત, તે એ ત્રણે જાતિઓના સંગમથી ભારતવર્ષમાં એક અપૂર્વ
ત્રિવેણીસંગમ રચાત અને હિંદુઓની શક્તિ અચળ થઈને આજે
દુનિયામાં હિંદુઓનું ગૌરવ વધારત; પરંતુ વિદ્યાતાની ઇચ્છા
બીજા પ્રકારની હતી. એ ત્રણે ભાઈઓ કોઈ દિવસ મળ્યા નહિ.
શીખો પોતાના જ ઘરમાં બેસી રહ્યા, મરાઠાઓએ રજપૂત જાતિને
પડ્યા ઉપર પાડું મારવામાં જ પોતાનું ગૌરવ માન્યું. રજપૂતો
એ ધા સહન કરી શક્યા નહિ અને પરિણામ શું થયું, તે
આપણે સર્વ અનુભવીએ છીએ.

રજપૂતજાતિની આ હીનતા, દુર્બળતા અને વિડંબનાના
સમયમાં એક રજપૂત યુવતી, અપૂર્વ આત્મવિસર્જન કરીને
રજપૂતોના મહત્ત્વનું છેવટનું દૃષ્ટાંત બતાવીને આ ક્ષણભંગુર
સંસારમાંથી વિદાય થઈ ગઈ છે. એ યુવતી તે મેવાડના રાણા
ભીમસિંહની કન્યા કૃષ્ણાકુમારી. કૃષ્ણાકુમારીની માતા આપણા
અણહિલવાડના પ્રાચીન ચાવડાવંશની કન્યા હતી. કૃષ્ણાકુમારી-
નો જન્મ સં ૧૮૫૦ માં થયો હતો.

રાણા ભીમસિંહ સં ૧૮૩૪ (ઇ ૦ સ ૧૭૭૮) માં આઠ
વર્ષની કુમળી વયે મેવાડની ગાદી ઉપર બેઠો હતો. એણે ૪૦
વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું; પરંતુ એના રાજ્યનો ઇતિહાસ તે
રાજસ્થાનના હુદૈવનો ઇતિહાસ છે. રાણા ભીમસિંહમાં તેના
પૂર્વજોના જેટલી તેજસ્વિતા અને દૃઢતા નહોતી.

મેવાડમાં એ સમયે ઘરમાંજ કુસંપ વ્યાપી રહ્યો હતો. વળી મરાઠાઓ મહારાણાને હેરાન કરી રહ્યા હતા. મેવાડમાં એક પક્ષ ચૂડાવત સરદારોનો અને બીજો સક્તાવત જાગીરદારોનો હતો. ચૂડાવતોનો આગેવાન સલૂમરનો રાવત ભીમસિંહ અને સક્તાવતોનો આગેવાન ભાંડરનો મહારાજ મોહકમસિંહ હતો. બંને પક્ષ એક બીજાને દબાવવા માટે અને જડમૂળથી ઉખાડી નાખવા માટે લડતા અને મથતા હતા. હારેલો પક્ષ મરાઠાઓની મદદ લઈને શત્રુઓને નીચું જોડાવતો હતો. મરાઠાઓને માટે પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર કરવાને આ ઘણું સારું લાગ્યું હતું. મહાદેવ સિંધિયા અને તુકોણ હોલ્કરની ફાજ મેવાડને લૂંટવાને માટે સદા પડી રહેતી હતી અને ત્યાંના સરદારોના કુસંપથી પૂરે ફાયદો ઉઠાવતી હતી. મહારાણા દુર્ગળ હતા. એમણે એવો નિયમ કરી રાખ્યો કે, જે પક્ષ બીજા પક્ષને દબાવીને ઉપર આવે તેની તરફ પોતે થઈ જતા અને હારેલા પક્ષનો સાથ છોડી દેતા. બંને પક્ષને દબાવીને સ્વતંત્રપણે રાજ્ય ચલાવવા જેટલી શક્તિ એમનામાં નહોતી.

મેવાડમાં સક્તાવત અને ચૂડાવત સરદારોનું જોર જૂના વખતથી ચાલ્યું આવે છે. જ્યારે એ લોકોમાં સંપ હતો, જ્યારે એ લોકો જનની જન્મભૂમિ મેવાડને માટે શિર અર્પણ કરવા તત્પર હતા, ત્યારે મહારાણા પ્રતાપસિંહે બાદશાહો સામે ટક્કર ઝીલી હતી; પરંતુ લાગલાગટ વિપત્તિઓ આવી પડવાથી એ સરદારો હિંમત હારી ગયા અને લડવામાં પાછી પાની કરવા લાગ્યા, ત્યારે મહારાણા અમરસિંહે લાચારીએ બાદશાહ જહાંગીરનું શરણ લીધું. શાહજહાં પુરંમે મહારાણાને બાદશાહી ખિલત પહેરાવીને ઘણું સન્માન કર્યું. એ સમયે મહારાણા પ્રતાપના પુત્ર અમરસિંહને પોતાની સ્વતંત્રતાનો લોગ અપાયાથી ઘણું લાગી આવ્યું. તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું અને તેણે કહ્યું હતું કે, “આ ખિલત હું નથી પહેરતો, ચૂડાવત અને સક્તાવત સરદારો પહેરે છે!” ચૂડાવત અને સક્તાવત સરદારોની સહાયતા અથવા વૈમનસ્ય ઉપર મેવાડની ઉન્નતિઅવનતિનો કેટલો આધાર હતો, તે બતાવવા આટલો ઉદ્દેશ જરૂરી છે.

એજ સરદારો મૂર્ખતા અને લોભને વશ થઈ રાજ્યમાં પોતાની સત્તા વધારવા સારૂ માંડોમાંડે લડવા લાગ્યા, ત્યારે

મેવાડ ક્ષેત્રમકુશળ કેવી રીતે રહી શકે ? પરિણામ એ આન્યું કે, આખો દેશ ઉજ્જડ થઈ ગયો. મહારાણાના ખજાનામાં કાંઈ ન રહ્યું અને એ પોતે જાતજાતની આફતોમાં ફસાયા.

સંવત ૧૮૫૩ માં રાવત ભીમસિંહ નામનો સરદાર, સિંધિયાના સરદાર અંબાજી ઈંગલિયાને દસ લાખ રૂપિયા લાંચ આપીને પોતાના શત્રુઓ કરતાં પ્રબળ થઈ ગયો અને મહારાણાએ તેને મુસાહિબ અર્થાત્ રાજ્યના મુખ્ય સલાહકારનો અધિકાર સોંપ્યો. રાવત ભીમસિંહ હવે પોતાના શત્રુઓને વધારે દબાવવાને તથા અંબાજીની ફ્રાજ, કે જેનાથી મેવાડની રૈયત ઘણી દુઃખી થઈ ગઈ હતી તેને કાઢી મૂકવાને બીજી યુક્તિ શોધી કાઢી. એણે જોધપુરના મહારાજ ભીમસિંહને પોતાના પક્ષમાં લેવાનો સંકલ્પ કર્યો અને એટલા સાડે મેવાડની રાજકુમારી કૃષ્ણાબાઈની સગાઈનું માથું તેમની પાસે મોકલ્યું.

કૃષ્ણાકુમારી એ સમયે પાંચ વર્ષની બાલિકા હતી; પરંતુ એ પરમ રૂપવતી હતી. તેના સૌંદર્યને લીધે, લોકો તેને રાજસ્થાન-કુસુમ કહેતા. રજપૂતકન્યાઓનાં લગ્ન એ સમયે બાળવયમાં થતાં નહોતાં; પણ રાજદારી હેતુ પાર પાડવા મેવાડના સરદારોએ બત્રીસ વર્ષના મારવાડાધીશ સાથે તેનું લગ્ન કરવાનો વિચાર કર્યો; ત્રણે ભીમસિંહ (મારવાડનો રાજા ભીમસિંહ, મેવાડના મહારાણા ભીમસિંહ અને તેના મુખ્ય પ્રધાન અને સલાહકાર સરદાર રાવત ભીમસિંહ)ના સ્વાર્થસાધનમાં કૃષ્ણાકુમારીનું બલિદાન અપાવાનું વિધાતાએ નિર્માણ કર્યું હતું.

જે જોધપુરના રાજા ભીમસિંહ સાથે કૃષ્ણાકુમારીનો વિવાહ કરવાનો હતો, તેની વય ત્રણ વર્ષની હોવા ઉપરાંત, એને કેટલીક રાણીઓ અને ખવાસણો હતી.

સંવત ૧૮૫૮ માં મહારાજા જસવંતરાવ હોલ્કરે નાથદ્વારા લૂંટ્યું. ગોસાંઈજી તો મૂર્તિઓને લઈને ઉદયપુર નાસી ગયા અને હોલ્કરે નાથદ્વારા લૂંટીને ભાંડર ઉપર ચડાઈ કરી. પેલી તરફ અંબાજી સરદારના ભાઈ બાલારાવને મહારાણા સાહેબે બેઅદબી અને સામું બેલ્યાના વાંક માટે કેદ કર્યો. એને છોડાવવા સાડે કોટાના કામદાર જલિમસિંહ આલાએ ફ્રાજ લઈને ઉદયપુર ઉપર ચડાઈ કરી. ચૂડાવત એમની સામે લડ્યા અને હારીને નાસી ગયા. મહારાણાને તો મૂળથીજ હારેલાનો પક્ષ

છોડી દેવાની ટેવ હતી. આ વખતે પણ તેમણે જલિમસિંહને માનપૂર્વક ઉદયપુર ખેલાવીને ખાલાજીરાવને છોડી દીધો.

ત્યાર પછી મહારાજ હોદ્દર અંગ્રેજોની સાથે લડવાને સારૂ દિલ્હી તરફ ચાલ્યા ગયા અને જોધપુરના મહારાજ ભીમસિંહનું મૃત્યુ થયું. મહારાજ માનસિંહ એની જગ્યાએ બેઠા. મહારાજા ભીમસિંહને એવી અવળી બુદ્ધિ સૂઝી કે, જે કૃષ્ણાકુમારીનું સગપણ જોધપુરાધીશ ભીમસિંહની સાથે થયું હતું, તે સગપણ હવે જયપુરના મહારાજ જગતસિંહ સાથે કરી દીધું અને જોધપુરના પોકરણના જગીરદાર ઠાકુર સવાઈસિંહ ચાંપાવતે પણ પોતાની પૌત્રીનું સગપણ મહારાજ જગતસિંહ સાથે નક્કી કર્યું. મહારાજ માનસિંહે તેને કહાવ્યું કે, “ છોકરીને સાગી જયપુર લઈ જઈને પરણાવ્યાથી રાઠોડોની આબરૂ જશે.” પેલા જગીરદારે જવાબ દીધો કે, “ મારા બાઈ ઉમેદસિંહનું ઘર જયપુરમાં છે. ત્યાં જઈને વિવાહ કર્યાથી રાઠોડોની આબરૂ જનાર નથી, રાઠોડોની બેઆબરૂ તો એમાં છે કે, જે કન્યાનું સગપણ મહારાજ ભીમસિંહની સાથે થયું હતું, તેનું લગ્ન હવે જયપુરના મહારાજ સાથે થવાનું છે.”

એટલું મેણું સાંભળતાંવારજ માનસિંહને આગ લાગી ગઈ. તેણે મેવાડના મહારાજાને કહાવ્યું કે, “ કૃષ્ણાકુમારીની સગાઈ જોધપુરના રાજ સાથે થઈ ચૂકી છે; ભીમસિંહ મરી ગયા, તો હું જોધપુરનો રાજ છું. મારી સાથે તેનું લગ્ન થવું જોઈએ.” પરંતુ મહારાજા તરફથી એનો સંતોષકારક જવાબ ન મળ્યો; એટલે માનસિંહે ઉદયપુર ઉપર ચડાઈ કરી. ગ્વાલિયરના સિંધિયાને જયપુરના રાજ સાથે શત્રુતા હતી. પોતાનો શત્રુ રાજસ્થાન-કુસુમને વરી જશે, એ વિચાર એને અસહ્ય થઈ પડ્યો. તેણે માનસિંહને મદદ આપી અને મહારાજાને કહેવરાવ્યું કે, “ તમે તમારી કન્યા માનસિંહને નહિ પરણાવો તો હું પણ તમારી ખબર લઈ લઈશ.” મહારાજામાં સિંધિયા સરકારની સામે ટક્કર ઝીલવા જેટલું સાહસ નહોતું. એમના પગ ઢીલા થઈ ગયા અને જયપુર સંદેશે કહાવ્યો કે, “ જોધપુરની ગાદી સાથે કુમારી કૃષ્ણાનું સગપણ થયેલું હોવાથી, અમે માનસિંહ સાથેજ એનું લગ્ન કરીશું.”

એ જવાબને મહારાજ જગતસિંહે તેમજ જયપુરના બધા સરદારોએ પોતાનું મોઢું અપમાન ગણ્યું. બિકાનેરના મહારાજા

રાજા સૂરતસિંહ તથા નવાબ અમીરખાંએ પણ તેમને મદદ આપવાનું વચન આપ્યું; એટલે એ બંધાની સહાયતાથી જગતસિંહે મેવાડ ઉપર ચડાઈ કરી. પુષ્કરની પાસે ગિંગોલી મુકામે જોધપુર અને જયપુરની સેનાઓ મળી અને બન્ને વચ્ચે ખૂબ યુદ્ધ થયું. મહારાજા માનસિંહ હારીને જોધપુર ગયા. જયપુરની સેનાએ એમની પૂંઠ લીધી અને જોધપુરના કિલ્લાને ઘેરા દાદ્યો; પરંતુ ટોડનો નવાબ અમીરખાં ઘણા કપટી અને દગાબાજ હતો. એણે જયપુરનો પક્ષ છોડી દઈને, જોધપુરનો પક્ષ લીધો. એની મદદથી જયપુરની સેનાને જોધપુરનો ઘેરા ઉઠાવીને નાસવું પડ્યું. માનસિંહે તેનો ઘણો ઉપકાર માન્યો અને વિનંતિ કરી કે, “તમે મારા ઉપર આટલી બધી કૃપા કરી છે, તો એક વિશેષ કૃપા કરો. હવે તો કાં તો કૃષ્ણાકુમારીનું લગ્ન મારી સાથે કરાવો, કાં તો તેને મારીજ નખાવો. એ જીવશે અને જગતસિંહને વરશે, તો સંસારમાં હું શું મુખ દેખાડીશ?”

અમીરખાં કેવી પ્રકૃતિનો મનુષ્ય હતો, તે દર્શાવતાં કનૈલ ટોડ લખે છે કે, “ભારતવર્ષમાં જે કૂર અને ઘાતકી મુસલમાનો થઈ ગયા છે, જે મુસલમાનોની ધૃણિત નામાવલિએ ભારતવર્ષના ઇતિહાસને કલંકિત કર્યો છે, તે સર્વમાં અમીરખાં શિરોમણિ હતો; પરમ સુંદર રજપૂત બાળા કૃષ્ણાકુમારીના પ્રાણુરૂપી પવિત્ર દીપકને તેણેજ જુઝાવી નાખ્યો હતો. હતભાગી રાણા ભીમ અમીરખાંના હાથમાં કાષ્ટની પૂતળી સમાન હતો. તેનામાં કિંચિત્ પણ સામર્થ્ય નહોતું. તેણે પવિત્ર સિસોદિયા કુળમાં જન્મ લઈને તેને કલંક લગાડ્યું હતું. આ સર્વોત્તમ કુળમાં જન્મ લીધા છતાં પણ, તે અત્યંત દુર્બળ અને કાયર હતો. જો તે બીકણ ન હોત, તો પોતાના હૃદય ઉપર પાપાણુ મૂકીને તે નિરપરાધી સરલા કૃષ્ણાકુમારીના પ્રાણુનો નાશ કરવામાં સંમતિ કેમ આપત? ભીમસિંહ સિસોદિયા કુળનું અયોગ્ય સંતાન, બાપા રાવળનો અયોગ્ય વંશજ અને રજપૂતોનો અયોગ્ય રાજા હતો, એમાં કિંચિત્ પણ શંકા નથી.”

દુષ્ટ અમીરખાં ઉદયપુર આવ્યો અને મહારાણા ભીમસિંહને કહેવરાવ્યું કે, “રાજકુમારી કૃષ્ણાકુમારીનું લગ્ન કાં તો માનસિંહની સાથે કરો, ને કાં તો એને મારી નાખો. જો તેમ નહિ કરો, તો હું તમને ધૂળ ભેગા કરી દઈશ.” મહારાણા ઘણા ઊંડા

વિચારમાં પડ્યા. પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય પુત્રીની એવી હુદ્દા કરતાં, એના સુકુમાર હેહનો અંત આણવાનો વિચાર સરખોયે કેમ કરાય ? માનસિંહની સાથે લગ્ન નથી કરતા, તો અમીરખાં સત્યાનાશ વાળી દેશે. એ મેવાડના રાજકુટુંબ અને રૈયત બંનેને પીડવામાં બાકી રાખશે નહિ. એની વાત સ્વીકારી-એ છીએ, તો જયપુરના રાજા સાથે જિંદગી સુધીની શત્રુતા થાય છે. મહારાણા મોટા ધર્મસંકટમાં પડ્યા. વીરતા કે મુત્સદ્દી-પણું હોત, તો સરસ રીતે એ મૂંઝવણનો તોડ કાઢી શકત; પરંતુ એ બંને શુભોનો એમનામાં અભાવ હતો. સરદારોમાં આગળ જણાવ્યા મુજબ કુસંપ હતો; એટલે સારી સલાહ પણ કોણ આપે ? મહારાણા નિરાશ થયા; કોમળ અને કઠોર વૃત્તિ-ઓનું એમના હૃદયમાં મંથન થવા લાગ્યું. કોમળભાવ વધારે વાર ટકી શક્યો નહિ; એમનું હૃદય વધારે ને વધારે કઠોર બનતું ગયું. કૃષ્ણાકુમારીના રક્ષણનો કાંઈ ઉપાય ન સૂઝતાં એમણે એને મારી નખાવવાનોજ વિચાર કર્યો. હાય ! આજ પાપની હદ આવી રહી છે ! આજ પ્રકૃતિ પણ પોતાના નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી રહી છે. દુર્બળ પિતા, વાત્સલ્યભાવને હણીને સુ-કુમાર બાલિકાનો વધ કરાવવા તત્પર થયો છે ! રાજકુમારી કૃષ્ણાનું બલિદાન અપાવાનો—રાજસ્થાનની કુસુમકળી કરમાવા-નો સમય આવી પહોંચ્યો છે; પરંતુ હવે તેનો વધ કેને હાથે અને કેવી રીતે કરાવવો, તે વિચાર રાણાજીને આવ્યો. જગતમાં એવો કોણ કૂર અને નિર્દય છે કે, જે પોતાના હૃદયને પથ્થરનું બનાવીને કમળસદૃશ કોમળ બાળાની છાતીમાં ખંજર ખોસી દે ? આ ગૂંચવણનો નિકાલ કરવા રાણાએ રણવાસમાંજ કેટલાક સરદારો અને આસજનોને બોલાવ્યા અને તેમની સાથે સલાહ કરવા લાગ્યા. ઘણા વાદવિવાદ પછી એવો નિશ્ચય થયો કે, “આ કાર્ય કોઈ પુરુષનેજ સોંપી દેવું જોઈએ; પરંતુ જે પુરુષથી પાર ન પડી શકે, તો પછી કોઈ કુશળ સ્ત્રીને નીમવી જોઈએ.”

ભારતવર્ષના રણવાસને એક સ્વતંત્ર રાજ્ય કહેવામાં આવે, તો ખોટું નથી. રણવાસની વ્યવસ્થામાં બહારના અભિપ્રાયનો હાથ નથી હોતો. એ રણવાસમાં પ્રજાનાં અનેક સુખદુઃખનું બીજરોપણ થાય છે. આ રણવાસમાંજ અનેક માણસોના ભાગ્યનું તંત્ર રચાય છે અને તે એવી શુભ રીતે ચાલે છે કે,

એની ચાર દીવાલોની અંદરનાં માણસો સિવાય કોઈને તેની ખબર સુધ્ધાંત પડતી નથી. આજે મેવાડના હુભાંગ્યથી એ રણ-વાસના એક ગુપ્ત ઓરડામાં અભાગિની કૃષ્ણાકુમારીના હુભાંગ્યની કઠોર લિપિ લખાતી હતી.

એ સુકુમારીનો વધ કરવાનું કાર્ય પ્રથમ તો મહારાણાના નિકટના સગા દોલતસિંહ સિસોદિયાને સોંપવામાં આવ્યું. એ ઘણો સરળ અને સુશીલ સરદાર હતો. આ ઘાતકી અને હૃદય ચીરી નાખે એવા કાર્યની વાત સાંભળતાંજ એ ભય, વિસ્મય અને ઘૃણાથી ખીડિત થઈને પોકારી ઊઠ્યો: “જે સુખમાંથી આવું કઠોર વચન નીકળે છે, તેને હજારો ધિક્કાર છે! મારે આમ કહેવું પડે છે, તેને માટે અન્નદાતા મને ક્ષમા આપશે. મારી રાજભક્તિમાં જરા પણ ફેર પડ્યો નથી; પણ આવું રાક્ષસી કાર્ય કરવામાંજ રાજભક્તિ ગણવામાં આવતી હોય, તો એ રાજભક્તિ ક્રૂવામાં પડે!” દોલતસિંહે ના કહ્યા પછી એ કામ જોવનદાસને સોંપવામાં આવ્યું. એ મહારાણાના પિતાની ખવાસણનો પુત્ર હતો. નીચ સ્ત્રીને પેટે જન્મેલા એ અધમ પુરુષનું કઠોર હૃદય એ વાતથી કંપાયમાન થયું નહિ. એણે એ કાર્યનું ખીડું તરતજ ઝડપ્યું; પરંતુ જ્યારે એ લાવણ્યમયી કન્યા ખીલેલા કમળ સમાન સુખને નીચું કરીને તેની સમક્ષ આવીને ઊભી, ત્યારે તેનો દેહ થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો અને તેના હાથમાંથી કટાર પડી ગઈ. શોક અને દુઃખથી તેનું હૃદય વ્યાકુળ થઈ ગયું અને તે અત્યંત દીન થઈને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. ધીમે ધીમે આ વાત અંતઃપુરમાં બધે પ્રસરી ગઈ. રાજકુમારીની માતાના જાણ્યામાં એ વાત આવી, ત્યારે એ શોક, દુઃખ અને ક્રોધથી વ્યાકુળવ્યાકુળ થઈને રુદન કરવા લાગી. તેને રડતી જોઈને ખીજી સ્ત્રીઓ પણ રોવા લાગી. રાણીએ જોવનદાસને અનેક ગાળો અને શાપ દીધા. મહેલમાં બધે હાહાકાર વર્તાઈ રહ્યો હતો. જે કોઈ આ સમાચાર જાણતું હતું, તે રાણી અને તેમના સલાહકારોને ફિટકાર દેતું હતું.

પરંતુ જેના જીવની ખાતર, એ બધાં આટલો બધો શોક કરી રહ્યાં હતાં, તે રાજકુમારી કૃષ્ણા તો જરા પણ દિલગીર થઈ નહિ. બધાંને રુદન કરતાં જોઈને એને હસવું આવ્યું. તેણે બધી સ્ત્રીઓને ધમકાવીને કહ્યું: “તમે બધાં રડો છો. શા

માટે ? તમે શું રજપૂતાણીઓ નથી ? દેશરક્ષાને માટે એક રજપૂત બાળાને મરવાનું છે, તેમાં આટલો બધો વિલાપ શા સારું કરે છે ? રાજસ્થાનનું ગૌરવ હવે પહેલાં જેટલું રહ્યું નથી, એ વાત સાચી; પણ શું હજી પણ રજપૂતો એટલા બધા હીન થઈ ગયા છે કે, દેશની ખાતર તેમની કન્યા હસતે મોંએ મૃત્યુના મુખમાં ન પડી શકે ? આજે કોઈ પરધર્મી શત્રુ ઉદયપુર ઉપર ચડી આવ્યો હોત, તો આપણે સર્વેને ચિતામાં પડીને મરી જવું પડતને ? એ મરણના પ્રમાણમાં માફ આ મરણ કાંઈ લેખામાં નથી. બહેનો ! તમે આજે વિલાપ કરશો નહિ. તમારા રુદનથી તો મને તમારા ઉપર ધિક્કાર છૂટે છે. રજપૂતોની પડતીના દિવસોમાં આપણે મોટું મન કરવું જોઈએ. મેવાડના એક પણ વીરનું રુધિર પાડ્યા વગર, મારા મૃત્યુથી મેવાડની મહત્તા જળવાતી હોય તો હું ઘણી ખુશીથી મરવા તૈયાર છું.”

તેની બધી સખીઓ શાંત થઈ ગઈ. ત્યાર પછી કૃષ્ણાકુમારી-એ વિનયપૂર્વક માતાને પણ એવીજ રીતે શાંત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ એ તેજસ્વી રાણી એમ સમજી જાય એવી નહોતી. એણે ધીમે ધીમે પોતાનાં આંસુ લૂછી નાખીને કહ્યું: “ દીકરિ ! તું જાણે છે કે હું શા માટે રોઉં છું ? હું ફક્ત તારા જીવની ખાતરજ રોતી નથી. મને શોક તો એ થાય છે કે, મેવાડ ઉપર આવી પડેલી આ ભારે વિપત્તિને સમયે કોઈ વીરે તલવાર પકડી નહિ, કોઈએ લોહીનું એક ટીપું પણ પડવા દીધું નહિ અને અનાયાસે મારી કોમળ-નિર્દોષ બાલિકાનો ભોગ આપવા બધા તૈયાર થયા છે ! કૃષ્ણા ! એ દુઃખ મને ઘણુંજ સાલે છે. આજ રાણાજી તેમના પૂર્વજોની પેઠે બડાદુરીથી લડ્યા હોત, મેવાડના વીરોના રક્તથી મેવાડની ભૂમિ રંગાઈ ગઈ હોત, મેવાડમાં આજે હથિયારોના ખડખડાટ અને વીરપુરુષોના ટંકાર સંભળાયો હોત, તો બહેન ! હું ઘણી ખુશી સાથે તને મારા ખોળામાં બેસાડીને ચિતામાં પ્રવેશ કરત; પણ આજ તો મેવાડના બધા રજપૂતો તો કાયર થઈને પોતાના જીવ બચાવવાની યુક્તિ શોધી રહ્યા છે. એ હીનકારાઓ આજે મારી કોમળ કળી કૃષ્ણાને અકાળ મૃત્યુના હાથમાં સોંપી દેવા બેઠા છે. મને હવે ધીરજ કેમ રહે ? હાય ! હાય ! ”

માતાનો શોક સકારણ હતો. તેનો વિલાપ જોઈને કૃષ્ણાની

આંખોમાં પણ અશ્રુ આવ્યાં. તેણે કહ્યું: “ મા ! તમે કહો છો એ બધી વાત ખરી છે, પણ તેનો વિચાર કરવાનો આ અવસર નથી. મેવાડ હવે ડૂબી ગયું છે અને હવે ફરીથી ઊઠે એમ લાગતું નથી; પણ તેટલા સાડે આજે મેવાડની સ્ત્રીઓએ પણ માતૃભક્તિને વીસરી જવી? મેવાડનું ગૌરવ તેના વીરપુરુષોને લીધે છે, તેટલું જ તેની વીરાંગનાઓને લીધે પણ છે. વીરપુરુષો પોતાનો ધર્મ ભૂલી ગયા છે, માટે વીરાંગનાઓએ પણ વીરધર્મ ભૂલી જવો? વીરાંગનાના વીરધર્મપાલનથી કદાચ મેવાડ પુનઃ જાગૃત પણ થાય. મૃત્યુ સમયે હું જગદીશ્વરને એજ પ્રાર્થના કરીશ કે, મારા મૃત્યુથી મેવાડના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત થજે! મારા મૃત્યુના સમાચારથી મેવાડવાસીઓના પ્રાણમાં વીરધર્મની જાગૃતિ થજે ! ”

રાણી શાંત થઈ. કૃષ્ણાકુમારીની ઇચ્છા રાણાને જણાવવામાં આવી કે આગ, તલવાર, વિષ અથવા કોઈ પણ ઉપાયથી રાજકુમારી મરવાને માટે તૈયાર છે.

કૃષ્ણાકુમારીની હત્યા હવે કેવી રીતે કરવી, તેનો ફરીથી વિચાર થવા લાગ્યો. અમીરખાં અને મેવાડનો એક વિશ્વાસઘાતી સરદાર અજિતસિંહ એ કામમાં મહારાણાને ઉશ્કેરનારા મુખ્ય સલાહકાર હતા. અજિતસિંહ એક વિચિત્ર પૂતળું હતું. એ ચંદાવતોનો સરદાર, સ્વભાવે દેખીતો શાંત અને બોલવાચાલવામાં સભ્ય હતો. બહારનો આડંબર પણ તેનામાં પુષ્કળ હતો. માનમરતબાની જરા પણ પરવા ન હોય તેવો ડાળ કરતો. ધર્મ ઉપર બહુ આસ્થા હોય એમ જણાવતો. રાતદિવસ પૂજાપાઠમાં નિમગ્ન રહ્યા છતાં, એનામાં હિંસા, દ્રેષ, સ્વાર્થ અને દુરાકાંક્ષાના અધમ વિચારો વાસ કરી રહ્યા હતા. પોતાની ઉન્નતિની ખાતર અધમમાં અધમ કાર્ય કરવાને એ ચૂકે એવો નહોતો. ‘મુખમે’ રામ ઓર બગલમે છૂરી’ રાખનારા ઢાંગી નરપિશાચોમાંનો એ એક હતો. અમીરખાંને સહાયતા આપનાર એના સિવાય બીજું કોણ મળે? બંનેએ મળીને રાણાને કહ્યું કે, “ તલવાર, ખંજર આદિ શસ્ત્રથી રાજકુમારીનો વધ કરવાનું સાહસ કોઈનામાં નથી, તો વિષનો પ્રયોગ કરીનેજ એનું કાસળ કાઢો. ”

પુરુષોના કઠણ હાથથી જે કામ ન થઈ શક્યું, તે કામ કોમળ હૃદયની અબળાને સોંપવામાં આવ્યું. અંતઃપુરની દાસી સાથે અફીણનો કસૂબો મોકલવામાં આવ્યો. સુકુમારી કૃષ્ણાએ

સરળતા અને ધીરતાથી એ વિષના ખ્યાલાને પોતાના હાથમાં લીધો અને જરા પણ ડગ્યા વગર એને પી ગઈ. મહારાણી એ સમયે ત્યાંજ હતી. એ પતિને અનેક શાપ દેવા લાગી; પણ કૃષ્ણનાં નેત્રોમાં આંસુ નહોતાં. તેણે પોતાના કેમળ હાથ વડે સાળુના પાલવ વડે માતાનાં અશ્રુ લૂછીને આશ્વાસન આપ્યું: “મા! તું રહે છે શા માટે? હું સંસારની પીડામાંથી મુક્ત થાઉં છું. તું તો શુજરાતના વીર સોલંકીની પુત્રી છે. હું તારી જ કૂખમાં જન્મી છું. રજપૂતકુળમાં જન્મ લીધો ત્યારથીજ હું જાણતી હતી કે, એક દિવસ આપઘાત કરવા વારો આવશે. આટલા દિવસ જીવતી રાખી, તેને માટે પિતાજીને ધન્યવાદ આપું છું. બાકી તું જાણે છે કે, આપણામાં અનેક તો જન્મતાં-વારજ કન્યાને દૂધપીતી કરી દે છે.”

અક્રીણું પ્રાણનાશક વિષ કૃષ્ણાકુમારીનો જીવ લેવાને અસમર્થ નીવડ્યું. વિષનો ખીજો ખ્યાલો તૈયાર કરીને તેને આપવામાં આવ્યો. કૃષ્ણા એ પણ પ્રસન્નતાથી પી ગઈ. એ વિષની પણ કાંઈ અસર ન થઈ. કુદરત એ નરાધમોને ચેતવી રહી હતી કે, “હું મારો ધર્મ આજે છોડી દઉં છું; તમે હજી ચેતો અને આ રાક્ષસી વિચારને તિલાંજલિ આપો.” પણ એ હુદ્દને દયા નહોતી. ત્રીજો વધારે કાતિલ ઝેરનો ખ્યાલો બિચારી કૃષ્ણાને પાવામાં આવ્યો. ત્રીજી વાર પણ વિધાતાએ કૃષ્ણા-કુમારીના ખૂનીઓની રુધિરતૃષ્ણા પૂરી કરી નહિ. ભગવાનની ઇચ્છા કૃષ્ણાકુમારીને જીવતીજ રાખવાની છે, એમ ધારીને બધાં ચૂપ રહ્યાં; પરંતુ સ્ત્રીહત્યાનું મહાપાપ કરવાનો નિશ્ચય કરી ચૂકેલા અમીરખાં અને અજિતસિંહ શાંત રહી શક્યા નહિ; એમણે પોતાનો અધમ વિચાર ત્યજ્યો નહિ. અજિતે હાથે અક્રીણુ તથા અન્ય ઝેરી પદાર્થો મેળવીને દારુણ વિષ તૈયાર કર્યું. એ ઉગ્ર હલાહલના પાનની અસર કૃષ્ણાકુમારીના દેહ ઉપર થઈ. સૌંદર્યનું સ્વર્ગીય કુસુમ મેવાડના ઉદ્યાનમાંથી સદાને માટે કરમાઈ ગયું. એ વિષપાન કર્યા પછી કૃષ્ણા સદાને માટે ઘોર નિદ્રામાં સૂતી, તે ફરીથી કદી જાગી નહિ.

મેવાડના ઇતિહાસને કલંક લગાડનારી આ દુર્ઘટના વિક્રમ સંવત ૧૮૬૭ના શ્રાવણ વદિ પંચમીએ થઈ. એ સમયે કૃષ્ણા-કુમારીની વય સોળ વર્ષની હતી.

કૃષ્ણાકુમારીના સ્વર્ગવાસ પછી, થોડાજ સમયમાં તેની માતા પણ શોક કરતી પરમધામમાં ચાલી ગઈ. પુત્રીનું મૃત્યુ થયું, તેજ દિવસથી તેણે સર્વ સુખોને તિલાંજલિ આપી દીધી હતી.

એમ કહેવાય છે કે, કૃષ્ણાકુમારીના મૃત્યુ પછી અમીર-ખાંચે પણ અજિતસિંહ પ્રત્યે ધિક્કાર પ્રગટ કર્યો હતો કે, “દગાબાજ ! તેં આવું કામ કર્યું ? હું તારૂં મુખ જોવા માગતો નથી.” સંગ્રામસિંહ નામના એક તેજસ્વી સરદારે ભરસામાં રાણાજીનું અપમાન કર્યું હતું કે, “હે કાયર ! તેં આ સિસોદિયા કુળના પવિત્ર નામને કલંક લગાડ્યું છે, તેં એ કુળના પવિત્ર રુધિરને દૂષિત કર્યું છે. નિરપરાધી, સરળહૃદયા રાજ-કુમારીનો વધ કર્યાથી તેં જે પાપ માથે વહોર્યું છે, તે તારો નાશ કરશે. બાપ્પા રાવળના પવિત્ર કુળને આજે જે કાળી ટીલી લાગી છે, તે કદી ભૂંસાવાની નથી. હવે કેાઇ સિસોદિયા પોતાનું મસ્તક ઊંચું કરી શકશે નહિ. આજથી ક્ષત્રિયોના માઠા દહાડા આવ્યા, એની ખાતરી રાખજે.”

ત્યાર પછી દુરાચારી અજિત તરફ મુખ ફેરવીને સંગ્રામ-સિંહે કહ્યું : “હે સિસોદિયા કુલાંગાર ! તારી નસોમાં રજપૂતોનું લોહી વહેતું નથી. તેં અમને જે કલંક લગાડ્યું છે, તેથી તારો નાશ થશે. તું નિઃસંતાન મરીશ અને તારા પાપી જીવનની સાથેજ તારૂં નામ પણ લુપ્ત થશે. તારે આટલી બધી ઉતાવળ કરવાની શી જરૂર હતી ? અમીરખાંચે શું રાજધાની ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો હતો ? શું તેણે રણવાસની પવિત્રતાનો નાશ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો ? ધારો કે એવું પણ કર્યું હતું તો શું બધા રજપૂતોએ ચૂડીઓ પહેરી હતી ? એમને પોતાના બાપદાદાઓની પેઠે ‘યા હોમ’ કરીને મરતાં નહોતું આવડતું ? તમારા પૂર્વજોએ આવી અધમતાથી પોતાનાં નામ અમર કર્યો હતો ? ધિક્કાર છે તને ! હજારો ધિક્કાર છે ! તારા જેવો ઢાંગી અને પાપી મેં કદી જોયો નથી. તારા જેવા હુદની સલાહ ન મળી હોત, તો રાણાજી આવું પાપ કદી કરત નહિ ! રજપૂતોના અવળા દિવસ હવે શરૂ થયા છે.”

વીર સંગ્રામસિંહના બન્ને શાપ સફળ થયા. મહારાણા લીમસિંહનાં પાંચ સંતાનમાંથી એક પુત્રી અને એક પુત્ર કૃષ્ણા-કુમારીનો ભાઈ જવાનસિંહ જીવતાં રહ્યાં; પણ જવાનસિંહને

કેઈ સંતાન ન થયું.

અજિતસિંહની પત્ની આ બનાવ પછી થોડા સમયમાંજ મરી ગઈ. તેના બે પુત્રો પણ મરી ગયા. પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા એ મંદિરે મંદિર ભટકવા લાગ્યો, દીન-દરિદ્રિઓને દાન આપવા લાગ્યો, પણ એના પાપી આત્માને શાંતિ મળી નહિ. એ પણ ખરાબ દશામાંજ મરણ પામ્યો.

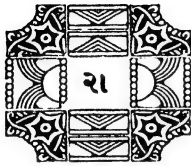
રાજકુમારીના બલિદાનથી મહારાણાને જયપુરજોધપુરના આક્રમણનો ભય તો જતો રહ્યો, પણ દુષ્ટ અમીરખાં તથા મરાઠાઓની લૂંટફાટથી એની રૈયત ઘણી હેરાન થઈ. આખરે સંવત ૧૮૭૪ માં અંગ્રેજ સરકારે અમીરખાંને હોદ્દકરના પક્ષમાંથી છૂટો પાડીને તેની સાથે સંધિ કરી. ફરીથી તેણે કેઈ રાજ્યની વિરુદ્ધ શસ્ત્ર ઉગ્રામવાં નહિ, લૂંટફાટ કરવી નહિ એવી શરતે ટોંક, સિરોજ, રામપુરા, નીમાહેડા, છબડાં વગેરે પરગણાં-ઓ આપીને તેને સ્વતંત્ર નવાબ બનાવ્યો. એ અમીરખાં એજ હાલના ટોંક રાજ્યનો સ્થાપક અને મૂળ પુરુષ ! અસ્તુ !

સંસારમાં ધર્મશીલ સ્ત્રીઓ તો ઘણી થઈ ગઈ છે, પણ અલ્પાવસ્થામાં કૃષ્ણાકુમારીના જેવું સાહસ, સદ્ગુણ અને ધૈર્ય બતાવનારી સ્ત્રીઓ ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. પિતાની આબરૂ અને દેશના રક્ષણ સાડે સોળ વર્ષની વયમાં પ્રાણ સમર્પણ કરનારી વીર બાળા કૃષ્ણાકુમારીને ધન્ય છે !

૧૬-રાણી ભવાની

શ્રી ભવાનીનું નામ ભારતવર્ષમાં ઘણું પ્રસિદ્ધ છે. અંગાળામાં તો એનું નામ ન બાણુનારા અથવા તો વાતચીતના પ્રસંગમાં તેનું નામ-સ્મરણ ન કરનારા લોકો ઘણાજ થોડા હશે.

લગભગ દોઢસો વર્ષ પૂર્વે સિરાજુદ્દૌલા અંગાળાનો નવાબ હતો. ખ્લાસીના યુદ્ધમાં સિરાજના પરાજયની સાથેજ અંગાળમાં મુસલમાન શક્તિનું પતન થયું અને ત્યારથી અંગાળમાં અંગ્રેજ રાજ્યનો અંતર્યાત થયો.

એ સમયમાં રાણી ભવાની નાટોર જિલ્લાની વિશાળ જમીન-દારીની માલિક હતી. એ જમીનદારીની માલિક તરીકે, એણે પોતાની પુષ્કળ આવકને દેવસેવા અને લોકોપયોગી કામોમાં છૂટે હાથે અર્ચવામાં જરા પણ સંકોચ કર્યો નહોતો અને તેને લીધે તેનો યશ અંગાળામાં ઘેર ઘેર વ્યાપી રહ્યો છે; એટલુંજ નહિ પણ પુણ્યતીર્થ કાશી સુધી પણ એનું નામ પ્રાતઃસ્મરણીય થયું છે.

રાણી ભવાનીનું જીવન અને તેનાં કૃત્યો સમજવા માટે મુસલમાનોના અમલમાં અંગાળાની અવસ્થા કેવી હતી તથા ખાસ કરીને અંગાળાના જમીનદારો કેવી દશામાં હતા, એ બાણુવું વિશેષ અગત્યનું છે.

મુસલમાનોના અમલમાં અંગાળા દેશ ઘણું પરગણુંઓમાં વહેંચાઈ ગયો હતો. એ પરગણુંઓ એકેએક જમીનદારોના હાથમાં હતાં. હાલના વખતમાં જમીનદારો પ્રબળ પાસેથી મુકરર કરેલો કર વસૂલ કરે છે અને એમાંથી કેટલોક કર સરકારમાં ભરીને બાકીનો પોતે રાખે છે. કર વસૂલ કરવા ઉપરાંત બીજી કોઈ બાબતમાં પોતાની પ્રબળ ઉપર જમીનદારોનો અધિકાર હોતો નથી. જમીનદારોની પ્રબળ બીજી સર્વ બાબતોમાં સંપૂર્ણરૂપે અંગ્રેજ સરકારને તાબે છે; પણ મુસલમાનોના સમયમાં એ પ્રમાણે

નહોતું. જમીનદારો પણ પોતાની જમીનદારીમાં તો રાજની પેઠેજ રાજ્ય કરતા. નવાબને તેઓ નક્કી કરી રાખેલી અમુક ખંડણી ભરતા, એટલે નવાબ તેમના રાજ્યના અમલમાં કોઈ પણ ભતનો હસ્તક્ષેપ કરતા નહિ. જમીનદારો અને પ્રજા વચ્ચે પરસ્પર રાજ પ્રજાનો સંબંધ હતો. જમીનદારો પણ સ્વતંત્ર રાજાઓની પેઠે ફ્રાજ રાખતા. રાજની પેઠે તેઓ પણ પ્રજા ઉપર રાજ્ય ચલાવતા. દીવાનીફ્રાજદારી મુકદ્દમાઓ સાંભળીને ફ્રેંસલા આપતા. તેમને ‘રાજ’ નો ખિતાબ હતો. પ્રજા પણ તેમને રાજ તરીકે માન આપતી. ટૂંકમાં એ કે, દિલ્હીના શહેનશાહ સાથે જેમ નવાબોનો ખંડિયા રાજ જેવો સંબંધ હતો, લગભગ તેવોજ સંબંધ અંગાળાના નવાબ સાથે એ વખતના જમીનદારોનો હતો.

આ પ્રસંગે એક ખીજી વાત પણ સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય છે. મુસલમાનો પ્રથમ આ દેશમાં વિજેતારૂપે આવ્યા હતા, એ વાત ખરી; પણ અંગાળા સર કર્યા પછી તેમણે અંગાળામાંજ પોતાનો વસવાટ શરૂ કર્યો હતો. અંગાળામાં વાસો કરવાથી અંગવિજેતા મુસલમાનો અંગાળાનેજ પોતાના સ્વદેશ જેવો ગણવા લાગ્યા. તેઓ ખરેખાત અંગાળી બન્યા. અંગાળાના મુસલમાન નવાબો પણ અંગાળી બન્યા. મુસલમાન જગીરદાર, જમીનદાર, અમલદારો, વેપારીઓ બધા પોતાને અંગાળી ગણવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે એક દેશમાં વસનારી પ્રજા તરીકે તેઓ હિંદુઓ સાથે મિત્રતા અને સદ્ભાવથી રહેવા લાગ્યા. રાજનૈતિક બાબતમાં હિંદુ અને મુસલમાનોમાં કોઈ ભેદભાવ રહ્યો નહિ.

નવાબોના રાજ્યમાં, ન્યાયખાતામાં, વસૂલાતીખાતામાં અને સૈનિક ખાતામાં સુધ્ધાંત ઘણા મુખ્ય અમલદારો હિંદુઓ હતા. નવાબી અમલના પાછલા ભાગમાં અંગાળાના શાસનમાં બનકી-રામ, માણેકચંદ, રાજવલ્લભ, કૃષ્ણચંદ્ર, જગતશેઠ, મોહનલાલ, નંદકુમાર વગેરે હિંદુઓ મોટા મોટા હોદ્દા ઉપર હતા. આપણા આ ચરિત્રની નાયિકા રાણી ભવાની પણ ઘણા અંશમાં એ સર્વની સહયોગિની હતી.

રાણી ભવાનીના સસરા રાજ રામજીવન અને તેમના ભાઈ રઘુનંદન અંગાળામાં આવેલા નાટોર નામે સ્થળના જમીનદાર હતા. નાટોરના જમીનદારોના વંશના સ્થાપક એજ બે ભાઈઓ ગણાય છે. તેમના પિતા કામદેવ પુટિયાના જમીનદારને ત્યાં

વહીવટદારનું કામ કરતા હતા. બાદ્યાવસ્થાથીજ રામજીવન અને રઘુનંદન એ જમીનદારને ત્યાં ઊછર્યા હતા. પુટિયાનો જમીનદાર દર્પનારાયણ અંગાળાના રાજ્યમાં એક મુખ્ય અમલદાર હતો. રઘુનંદન એક પ્રતિભાશાળી યુવક હતો. તેના ગુણોથી પ્રસન્ન થઈને દર્પનારાયણે તેને નવાબના દરબારમાં પોતાના સહકારી અને પ્રતિનિધિ તરીકે નોકરી અપાવી હતી. કોઈ ખાસ રાજકાજમાં નવાબ મુરશિદ કુલિખાને રઘુનંદન તરફથી ઘણી સારી મદદ મળી અને તે દિવસથી એ તેના ઉપર વિશેષ સંતુષ્ટ થયો. ત્યારથી એ નવાબ સાહેબનો માનીતો થઈ ગયો.

તે પહેલાંથીજ રઘુનંદન થોડી થોડી જમીનદારી એકઠી કરી રહ્યો હતો.

રાજશાહીના બળવાખોર જમીનદાર ઉદયનારાયણનો પરાજય થયા પછી, નવાબ સાહેબે ખુશ થઈ જઈને આખા રાજશાહીની જમીનદારી રઘુનંદનને બક્ષિસ આપી. પૂર્વાવસ્થામાં પોતાને આશ્રય આપનાર માલિક દર્પનારાયણના કુટુંબને માટે લંકરપુર નામનું પરગણું રાખીને, રાજશાહીના બાકીના ભાગની જમીનદારી રઘુનંદને પોતે સ્વીકારી તથા પોતાના મોટા ભાઈ રામજીવનના નામે તેનો પટો કરાવ્યો. ભુષણના પ્રખ્યાત રાજ સીતારામની પડતી આવ્યા પછી, ભુષણની જમીનદારીનો ઘણો ભાગ રઘુનંદન અને રામજીવનને મળ્યો. ધીમે ધીમે બીજી પણ ઘણી જમીનદારી તેમના હાથમાં આવી. આખું રાજશાહી પરગણું અને માયમનસિંહ, ઠાકા, ફરિદપુર અને યશોહરનાં અનેક સ્થાનો એકઠાં થવાથી એ જમીનદારી ઘણી વિસ્તીર્ણ બની હતી. એ વખતમાં એમના જેવો મોટો જમીનદાર અંગાળામાં બીજો કોઈ નહોતો. એ જમીનદારી કેવા મોટા રાજ્ય જેવી હતી, તેના ખ્યાલ વાચકોને એટલા ઉપરથી આવી શકશે કે, દર વરસે આવન લાખ રૂપિયા કરતાં વધારે રકમ તેઓ નવાબના ખજાનામાં ખંડણી તરીકે ભરતા હતા.

એ બધી જમીનદારીનો પટો રઘુનંદને પોતાના મોટા ભાઈ રામજીવનના નામે કરાવ્યો હતો, એટલે એ વિસ્તીર્ણ જમીનદારીના અધીશ્વર રામજીવનને નવાબ સાહેબે ‘રાજ’નો ખિતાબ બક્ષ્યો હતો અને એ રામજીવનજ નાટોરના પહેલા રાજ હતા.

રઘુનંદન નિઃસંતાન હતો. રામજીવનનો મોટો દીકરો કાલિ-

કામ્રસાદ નાની વયમાં મરી ગયો હતો. રામજીવને રામકાંત નામના એક બાળકને દત્તક લીધો હતો તથા રામજીવન અને રઘુનંદનના સૌથી નાના ભાઈ વિષ્ણુરામને પુત્ર દેવીપ્રસાદ જીવતો હતો. દત્તક પુત્ર રામકાંત અને દેવીપ્રસાદ અડધી અડધી જમીનદારીના માલિક હતા; પરંતુ દેવીપ્રસાદનો લોભ ઘણો વધી ગયો હતો. તેણે રામકાંતના દત્તવિધાનને ગેરકાયદેસર ઠરાવીને આખી જમીનદારી પોતે પચાવી પાડવાનો યત્ન કર્યો. રામજીવન તેને છ આની ભાગ આપવા માગતો હતો, પણ દેવીપ્રસાદે તે મંજૂર કર્યું નહિ. આખરે રામજીવન સમજી ગયો કે, દેવીપ્રસાદને જમીનદારીમાંથી ભાગ મળશે, તો ઘરમાં મોટો કુસંપ ઊભો થશે; એટલે એ રામકાંતનેજ આખી જમીનદારીનો વારસ ધનાવતો ગયો. જમીનદારી મૂળથીજ મોટાભાઈ તરીકે તેના નામ ઉપર હોવાથી તેને એમ કરવામાં જરા પણ અડચણ નહીં નહિ.

ત્યાર પછી રાજશાહી જિલ્લામાં છાતીમ ગામના બ્રાહ્મણ જમીનદાર આત્મારામ ચૌધરીની અત્યંત સુંદર અને સુલક્ષણા કન્યા સાથે રાજ રામજીવને પુત્ર રામકાંતનો વિવાહ કર્યો. એ કન્યા આપણા ચરિત્રની નાયિકા ‘ રાણી ભવાની ’ છે. રાજવધૂ થઈને ભવાની સાસરે આવી; ત્યાર પછી થોડે સમયે તેના સસરા રામજીવનનું મૃત્યુ થયું અને તેની પાછળ રામકાંત રાજ બન્યો. એ દિવસથી ભવાની ‘ રાણી ભવાની ’ બની.

રામજીવનને ત્યાં દયારામ નામનો એક ઘણો ચતુર અને વિચક્ષણ કારભારી હતો. જમીનદારને ખુશ કર્યા પછી, તેની મારફતે એ ધીમે ધીમે નવાબ સરકારને પણ પોતાની બુદ્ધિ અને પરાક્રમથી પ્રસન્ન કરી શક્યો હતો અને નવાબ સાહેબની મહેરબાનીથી પોતે પણ જમીનદાર બની ગયો હતો. હાલના દીધા-પાતિયાના રાજવંશનો સ્થાપક એ દયારામ હતો.

રામજીવન મરતી વખતે રાજ રામકાંતને ઉપદેશ આપતો ગયો હતો કે, “ તારે જમીનદારીના કામમાં દયારામની સલાહ પ્રમાણે ચાલવું જોઈએ; પરંતુ રામકાંતે મોટો થયા પછી દયારામને કાંઈ હિસાબમાં લેજ્યો નહિ. જીવાનીના જોશને લીધે પ્રારંભમાં રામકાંત પોતાની જમીનદારીના કામમાં ઘણો બેપરવા રહેતો હતો, તેથી દયારામ નિઃસ્વાર્થવૃત્તિથી એક વખત તેને શિખામણ આપવા ગયો. રામકાંતે એ વખતે દયારામનું અપમાન

કરીને તેને ઘર બહાર કઠાવી મૂક્યો. રામજીવનના વખતથીજ દયારામ તેમના ઘરનું ઘણું કામકાજ કરતો આવ્યો હતો. રાજ રામજીવન અને તેના ભાઈ રઘુનંદન પણ તેનું ઘણું માન રાખતા હતા. આજે યુવક રામકાંતે તેનું અપમાન કર્યું, એથી દયારામ ઘણાજ ચિડાયો અને અવિચારી અને ઉદ્ધત રામકાંતને યોગ્ય શિક્ષા અપાવવા સારૂ એ મુશિંદાબાદના નવાળ પાસે ગયો.

એ વખતે અલીવદીખાં ખંગાળાનો નવાળ હતો. એ અગાઉથીજ દયારામને જાણતો હતો. રાજ સીતારામની સાથેના યુદ્ધ વખતે, દયારામની બુદ્ધિક્ષણતાથીજ સીતારામનો પ્રસિદ્ધ સેનાપતિ મહાવીર મેનડાતી માર્યો ગયો હતો. એ કારણને લીધે, નવાળના દરબારમાં પણ દયારામનો ઘણો સારો મોલો હતો.

એ સમયે નવાળના દરબારમાં રામકાંતની ઘણી ખંડણી ખાકી હતી. દયારામે એક દિવસે લાગ જોઈને નવાળને કહ્યું: “ રામકાંત રાજના ઘરમાં તો અઢળક ધન દાટી રાખ્યું છે. એ તો જાણીજોઈને નવાળ સાહેબને ખંડણી ભરતો નથી અને ખાલી ઠાંઠામાં મોટા રાજની પેઠે પુષ્કળ ધન ઉડાવે છે. ”

આ સમાચાર સાંભળીને નવાળ ઘણો ગુસ્સે થયો. આગલા વખતમાં ઉદયનારાયણ, સીતારામ વગેરે કોઈ કોઈ જમીનદારો-એ એ પ્રમાણે નવાળની ખંડણી દબાવી રાખીને સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાની ચેષ્ટા કરી હતી, એટલે રામકાંતના ઉપર પણ નવાળને એવોજ સંદેહ ઊપજ્યો. તેમણે હુકમ આપ્યો કે, “ રામકાંતની બધી દોલત સરકારી ખજાનામાં જમ્મ કરી લો અને તેની જમીનદારી તેના કાકાના છોકરા દેવીપ્રસાદને સોંપી દો. ”

આ પ્રમાણે હુકમ આપ્યા પછી રામકાંતની ધનસંપત્તિ છીનવી લાવવા માટે નવાળે નાટોરમાં એક સૈન્ય મોકલ્યું. નવાળના સૈન્યે નાટોર પહોંચીને રાજમહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. આ વખતે પોતાનો બચાવ કરવો અશક્ય છે, એમ ધારીને રાજ રામકાંત રાણી ભવાનીને લઈને ત્યાંથી છાનોમાનો પલાયન કરી ગયો. આ વખતે રાણી ભવાની સ્ત્રીમંતિની હતી.

ધન-સંપત્તિ બધી નવાળના ખજાનામાં ગઈ, જમીનદારી દેવીપ્રસાદને મળી, રામકાંત મુશિંદાબાદમાં જઈને એક સાધારણ ઘર ભાડે રાખીને પોતાની સ્ત્રીની સાથે રહ્યો. રાણી ભવાનીના

અલંકાર સિવાય બીજી કાંઈ માલમતા એની પાસે હતી નહિ. એ ઘરેણું થોડે થોડે વેચીને તેમાંથી પતિપત્ની પોતાનું ગુજરાન ચલાવતાં હતાં.

એક દિવસ દયારામ પાલખીમાં બેસીને મુર્શિદાબાદના એક રસ્તા પર થઈને જતો હતો. તે વખતે એક સાધારણ ઘરની અગાસીમાંથી કોઈએ ખૂમ પાડી: “ મોટાભાઈ ! દયારામભાઈ ! હવે કેટલા દિવસ મને આવી કંગાળ હાલતમાં રાખશે ? ”

દયારામે બંચું બેચું, તો એ સાધારણ ઘરની અગાસી ઉપર દીન વેશમાં રામકાંત બિભો હતો. હુઝને લીધે તેનો ચહેરો ઊતરી ગયો હતો. તેની આંખોમાંથી આંસુ ખરતાં હતાં. પોતાના માલિક રાજા રામજીવનનો એકનો એક પુત્ર, અતુલ ઐશ્વર્યનો સ્વામી, બાદ્યાવસ્થાથીજ રાજાના જેવા ભોગવિલાસમાં બિહરેલો, પોતાનેજ હાથે ઘણું લાડ લડાવાયેલો રામકાંત આજે આવી દયાજનક દશામાં હતો ! રાજપુત્ર રાજેશ્વર રામકાંત આજે પોતે લીધેલા વેરને પરિણામે આવા દીનવેશે, આ કંગાળ ઘરમાં બિભો રહીને નમ્રતાપૂર્વક આંસુભરી આંખે પોતાની આગળ દયાની ભિક્ષા માગી રહ્યો છે ! દયારામના હૃદયમાં દયાનો સંચાર થયો. એના મનમાં વિચાર આવ્યો કે, “ હાય ! મેં કેવી નિષ્કુરતા-પૂર્વક એની સાથે ખરાબ વર્તણુંક ચલાવી. પશ્ચાત્તાપની તીવ્ર બવાળા એકદમ દયારામના મર્મસ્થાનમાં પ્રવેશ કરી ગઈ. તે તરતજ પાલખીમાંથી ઊતરીને રામકાંતની પાસે ગયો.

રામકાંતને આશ્વાસન આપીને દયારામે કહ્યું: “ ભાઈ ! હુઝી થઈશ નહિ, રોઈશ નહિ, મારી ભૂલ થઈ. ગઈ ગુજરી ભૂલી જઈ મને માફ કર. મેંજ તને ભિખારી કર્યો છે અને હવે હુંજ તને રાજેશ્વર બનાવીશ. ”

રામકાંતને આ શબ્દોથી ઘણું આશ્વાસન મળ્યું. દયારામે જરા વિચાર કરી કહ્યું: “ પણ એમાં થોડુંક ખરચ કરવું પડશે. તારી પાસે કાંઈ છે ? ”

રામકાંતે કહ્યું: “ પૈસા ક્યાંથી લાવવા ? મારી સાથે તો હું કાંઈ ધન લાવી શક્યો નથી. ઘેરીના અંગ ઉપર જે ઘરેણું હતાં, તેને વેચીને મહામુસીબતે ગુજરાન ચલાવું છું. ”

દયારામે કહ્યું: “ ઓછામાં ઓછા પચાસ હજાર રૂપિયા વગર તારી જમીનદારી તને પાછી મળવાનો સંભવ નથી. મારી

પોતાની પાસે એટલા પૈસા નથી. વહુજી ક્યાં છે ? હું એમને પણ મળી તો જોઉં. ”

દયારામે રાણી ભવાનીને મળીને તેને બધી હકીકત જણાવી. રાણી ભવાનીએ પતિના કલ્યાણને સારૂ પોતાના અંગનાં કિંમતી ઘરેણાંઓ ઉતારીને દયારામને સોંપ્યાં.

ઘરેણાં વેચીને દયારામે રૂપિયા એકઠા કર્યા. એ વખતે દેવી-પ્રસાદ મુર્શિદાબાદમાં હતો અને દરરોજ નવાબના દરબારમાં જતો હતો. નવાબના મહેલમાં જવાના રસ્તામાં જોટલા દુકાનદારો હતા, તેમને દયારામે પૈસા આપીને વશીભૂત કરી દીધા. દેવીપ્રસાદ જ્યારે નવાબના દરબારમાં જતો, ત્યારે તેને જોઈને લોકો એવું કહેતા કે, “આ કમબખ્ત ચાલ્યો.”

દેવીપ્રસાદ આથી ઘણો ગુસ્સે થયો. તેણે નવાબ સાહેબ આગળ જઈને આ બાબતની ફરિયાદ કરી, છતાં પણ દરરોજ લોકો એજ પ્રમાણે કહીને એને ચીડવવા લાગ્યા. દરરોજ દેવીપ્રસાદની ફરિયાદ સાંભળીને નવાબ સાહેબ પણ કંટાળી ગયા. એક દિવસ એમણે ગુસ્સે થઈને કહ્યું: “જ્યારે બધા તને કમબખ્ત કહે છે, ત્યારે તું ખરેખર કમબખ્ત છે. આટલી મોટી જમીનદારીનો માલિક થવાને તું લાયક નથી.”

આ લાગ જોઈને દયારામે પણ દેવીપ્રસાદની વિરુદ્ધ નવાબ સાહેબના ઘણા કાન લંલેચ્યાં અને જણાવ્યું કે, રામકાંત હવે ઘણો સુધરી ગયો છે, માટે એને પોતાની બાપિકી જમીનદારી પાછી મળવી જોઈએ.” આથી દેવીપ્રસાદના ઉપર ગુસ્સે થઈને નવાબ સાહેબે તેની પાસેથી જમીનદારી છીનવી લઈને રામકાંતને સોંપી દીધી.

રામકાંતને પોતાની જમીનદારી કેવી રીતે પાછી મળી, તે સંબંધી ઉપર જણાવેલી દંતકથા લોકોમાં ચાલતી આવે છે. નવાબ અલિવર્દીખાં કાંઈ મૂખ મનુષ્ય નહોતો. એ ઘણો બુદ્ધિમાન, વિચક્ષણ અને સમજી રાજા હતો. લોખા બાળકની પેઠે આવા ગંભીર મામલામાં વખતોવખત તે પોતાના વિચારો બદલે અને જોતજોતામાં કોઈને નિહાલ કરી નાખે અને કોઈને પાયમાલ કરી નાખે એ બનવાજોગ નથી લાગતું; છતાં એટલી વાત તો નક્કી છે કે, રામકાંતને પોતાની જમીનદારી પાછી મળી, તે દયારામના બુદ્ધિચાતુર્યને લીધેજ.

ઈ. સ. ૧૭૪૬ માં ૩૪ વર્ષની યુવાન વયે રાજા રામકાંતનું મૃત્યુ થયું. રાણી ભવાનીને એ પુત્ર જન્મ્યા હતા, પરંતુ મોટો પુત્ર કાશીકાંત અગિયાર મહિનાનો થઈને અને નાનો પુત્ર તો અન્નપ્રાશનસંસ્કાર થતાં પહેલાં જ ગુજરી ગયો હતો. ત્યાર પછી રાણી ભવાનીને કોઈ પુત્રસંતાન થયું નહોતું; માત્ર એક કન્યા અવતરી હતી. પતિના મૃત્યુ વખતે એ કન્યા જીવતી હતી. તેનું નામ તારા પાડ્યું હતું.

સ્વામીના મૃત્યુ પછી એ વિસ્તીર્ણ જમીનદારીનો વહીવટ કરવાની જવાબદારી રાણી ભવાનીને માથે આવી પડી. ૩૨ વર્ષની વયે વિધવા થઈને ૮૦ વર્ષ સુધી રાણી ભવાની જીવી હતી. એ લાંબા સમયમાં તેણે પોતાના જીવનમાં કઠોર વૈધવ્યવ્રત પાળ્યું હતું અને બ્રહ્મચર્યપૂર્વક પોતાનું જીવન ગાળીને, એક તરફ રાજકાર્યમાં પૂર્ણ દક્ષતા બતાવી હતી, ત્યારે બીજી તરફ દેવસેવા, ધર્મસેવા અને લોકોપકારમાં યુષ્કળ પૈસો ખર્ચીને દેવી તરીકે ખ્યાતિ મેળવી હતી. પ્રતિભા અને ધાર્મિક ભાવની બાબતમાં રાણી ભવાની જેવી કોઈ સ્ત્રી અંગાળામાં થઈ નથી. એ રાણી ભવાનીના નામથી અંગાળા પ્રાંત પોતાને ગૌરવાન્વિત માને છે.

યથાસમયે રાણી ભવાનીએ રઘુનંદન ભાદુરી નામના કોઈ કુળવાન બ્રાહ્મણ યુવક સાથે કન્યાનો વિવાહ કરી દીધો. સાસુના કારભારી તરીકે જમાઈ તેની પાસે રહીને જમીનદારીનો ઘણો ખર્ચો વહીવટ કરવા લાગ્યો.

દયારામ એ વખતે પણ નાટોરના રાજદરબારમાં મુખ્ય કર્તા હતાં હતાં. દયારામના ઉપકારનું સ્મરણ કરીને રાણી ભવાની તેનું વિશેષ સન્માન રાખતી હતી. બધા કામમાં તે દયારામના ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલતી; પરંતુ રાણી ભવાનીની જમીનદારી ઉપર જમાઈનો વહીવટ હતો, એ વાત દયારામને રુચી નહિ. આખરે તો એ જમાઈ હતો. નાટોરના રાજવંશ સાથે એને કાંઈ લાગતું-વળગતું નહોતું. જે રાજગાદી ઉપર રાજા રામજીવન અને રાજા રામકાંત ગૌરવપૂર્વક રાજ્ય કરી ગયા હતા, તે ગાદી ઉપર દરિદ્ર બ્રાહ્મણનો પુત્ર રઘુનંદન કારભાર ચલાવે, એ દૃશ્ય જોઈને દયારામને હસવું આવતું. સ્વામીભક્ત દયારામ, પોતાના માલિકના રાજ્ય ઉપર બીજાનો વહીવટ રહે, એ જોઈને ઘણો અસંતુષ્ટ થયો. એક દિવસ રાણી ભવાનીએ કોઈ ખાસ કામ માટે દયારામને

તેડાવ્યો, પણ દયારામ આવ્યો નહિ અને કહેવરાવી મોકલાવ્યું કે, “હું ગમે તેના કહ્યાથી રાજકાજ છોડી દઇને આવી શકતો નથી.”

રાણી ભવાની ઘણું વિસ્મય પામી. તેણે ફરીથી બોલાવવા મોકલ્યો, એ વખતે દયારામ પોતે આવ્યો.

રાણી ભવાનીએ કહ્યું: “દયારામભાઈ! મેં તમને બોલાવ્યા હતા, પણ તમે આવ્યા નહિ અને એવો ઉત્તર શા માટે મોકલ્યો?”

દયારામે કહ્યું: “મેં કાંઈ જોડું કામ કર્યું નથી. હું રાજ-કાર્યમાં ગૂંથાયેલો હતો. ગમે તેના કહ્યાથી હું કામ પડતું મૂકીને આવી શકીશ નહિ, એવો વાજબી જવાબ મેં કહેવરાવ્યો હતો.”

રાણી ભવાનીએ કહ્યું: “પણ દયારામભાઈ! મારી વાત પણ ગમે તેની વાત ગણાય કે?”

દયારામે ઉત્તર આપ્યો: “હાસ્તો વળી, તમે કોણ? તમે રાણી નથી, રાજમાતા નથી; ફક્ત રાજની સાસુ છો. રાજની સાસુને હું કાંઈ એવી મોટી ગણતો નથી કે તેના કહેવરાવવાથી રાજ્યનું કામકાજ પડતું મૂકીને ચાલ્યો આવું! તમે જ્યારે રાજ-માતા થશો, ત્યારે હું તમારું યોગ્ય સન્માન કરીશ.” દયારામ શાથી અસંતુષ્ટ થયો હતો, એ વાત તેના આ કટાક્ષ ઉપરથી રાણી ભવાનીના સમજ્યામાં આવી. તેણે જરા હસીને કહ્યું: “દયારામભાઈ! રાજમાતા થઈને આ રાજવંશની રક્ષા, સસરાજી અને સ્વામીના નામની રક્ષા તથા તેમને પિંડદાન કરવાની વ્યવસ્થા કરવાની મારી ઇચ્છા નથી એમ નથી. હવે એને માટે પૂરતો સમય છે, માટેજ મેં આટલા દિવસ સુધી એ માટે ખાસ પ્રયત્ન કર્યો નહોતો અને હાલને માટે જમાઈના હાથમાં કારભાર સોંપ્યો છે, એમાં તમને આટલું બધું જોડું શાને લાગ્યું? તમે આટલા બધા રિસાયા શા સારૂ? જાઓ, તમે કોઈ સદ્ગુણી અને હોશિયાર બાળકને ખોળી લાવો, હું તેને દત્તક લઈશ.” આથી સંતુષ્ટ થઈને રાણીને પ્રણામ કરી દયારામ બહાર આવ્યો.

પરંતુ થોડાજ દિવસમાં રઘુનંદનનું મૃત્યુ થયું. અસામાન્ય રૂપવતી રાજકન્યા તારા, યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ કરતાંવારજ વિધવા થઈ. સાંસારિક સુખનો એક આધાર અને માતૃજીવનના સ્નેહના ખાસ પાત્ર-તારાના વિધવા થવાથી રાણી ભવાનીના હૃદયને કેવી સખત વેદના થઈ હશે, તે હિંદુ માતાઓને સમજાવવું પડે તેમ

નથી. એ દારુણ વેદના હિંદુસ્તાનમાં ઘેરેઘેર જોવામાં આવે છે.

પણ જે સ્ત્રીઓમાં રાણી ભવાનીની પેઠે અસાધારણ માનસિક શક્તિ હોય છે, જેઓ ધર્મની ખાતર, પરમેશ્વરને પ્રસન્ન રાખવા ખાતર, આવતો ભવ સુધારવા ખાતર, આ જીવનનું સઘળું સુખ, સઘળી ભોગલાલસાનો ત્યાગ કરીને શાંતિમય જીવન ગાળે છે, તેમને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ, કોઈ પણ જાતનો શોક, કે ગમે તેવી મોટી વિપત્તિ કર્તવ્યના માર્ગમાંથી વિચલિત કરી શકતી નથી. તારા પણ રાણી ભવાનીની યોગ્ય કન્યા હતી. સાક્ષાત્ દેવીસ્વરૂપ માતાના ઉપદેશથી તથા તેના પોતાના જીવનના ઉદાહરણ ઉપરથી તારાનું ચારિત્ર્ય બંધાયું હતું. માતાની પેઠે કઠોર બ્રહ્મચર્ય અને ધર્મસેવામાં જીવન સમર્પણ કરીને તેણે પણ શાંતિ મેળવી હતી. કન્યાનું ચિત્ત શાંત થવાથી માતાના મનને પણ ધીમે ધીમે શાંતિ વળી.

ખીજી તરફ દયારામ કોઈ સુયોગ્ય દત્તક પુત્રને માટે પહેલેથીજ શોધમાં હતો. જમાઈના મૃત્યુ પછી રાણી ભવાની પણ દત્તક પુત્રને માટે વિશેષ આગ્રહ કરવા લાગી.

દયારામે ઢંઢેરો પિટાવ્યો કે, “જે જે કુળવાન બ્રાહ્મણોના ઘરમાં જનોઈદીધા વગરના સુંદર અને સુલક્ષણ બાળકપુત્ર હોય, તેમણે અમુક દિવસે એ બાળકોને લઈને રાજમહેલમાં આવવું.” પોતાનો પુત્ર રાજગાદીનો અધિકારી થાય, એ આશામાં માબાપો પોતાના સદ્ગુણી-દુર્ગુણી-ખૂબસૂરત અને બદસૂરત બાળકોને લઈને રાજમહેલમાં એકઠાં થયાં; કારણકે પોતાના બાળકને કદ્રૂપું અને અટકચાળું કોણ ગણે? એક વિશાળ સુસજ્જિત મકાનમાં બાળકોને બેસાડવામાં આવ્યાં. રાજમહેલનો અગઅગાટ, ત્યાંના લોકોનો ઠાઠ અને ત્યાંની સજ્જવટ વગેરે જોઈને ઘણાં બાળકો તો જડસડ જેવાં થઈ ગયાં. ફક્ત એકજ બાળકે પાર વગરની હિંમત બતાવીને મહેલમાં પેસતાંવારજ દયારામને પોતાના જોડા કાઢવા માટે કહ્યું. દયારામે હસીને બાળકના પગમાંથી જોડા કાઢી લીધા. બાળક સીધો જઈને આસન ઉપર બેસી ગયો. દયારામે વિચાર્યું કે, “આજ બાળક ખરો રાજા છે.”

રાણી ભવાની પડદામાં બેસીને એ ઘટના જોઈ રહી હતી. તેણે દયારામને બોલાવીને પૂછ્યું: “દયારામભાઈ! તમે કયા બાળકને રાજગાદી માટે પસંદ કર્યો?” દયારામે હસીને કહ્યું:

“માણ ! અમારા રાજા પોતે પોતાની મેળે મારે હાથે પગરખાં કઢાવીને રાજ્યાસન ઉપર જઈ બેઠા છે. આપણી કોઈની પસંદગીની તેણે પરવા રાખી નથી. રાજા રામજીવન અને રાજા રામકાંત જેની સલાહ લઈને કામ કરતા હતા, એવા શખ્સ પાસે જે બાળકે જૂતાં કઢાવ્યાં, તેના કરતાં આ રાજ્યને માટે વધારે લાયક બાળક બીજો કોણ હોઈ શકે? એ બાળકજ અમારો ખરો રાજા છે; આપ એમનેજ દત્તક લો.”

એને યથાવિધિ દત્તક લઈને રાણી ભવાનીએ તેનું નામ રામકૃષ્ણ રાખ્યું.

બંગાળના છેલ્લા સ્વતંત્ર નવાબ હુસૈની સિરાજુદ્દલાનું નામ આ દેશમાં સૌ કોઈ જાણે છે. ઇતિહાસ અને લોકવાયકાએ તેના નામને અનેક રીતે કલંકિત કર્યું છે. તેની કૂરતા અને સુસ્તી સંબંધી જે જે લોકવાયકાઓ છે, તે પ્રમાણ વગરની છે એમ પણ કોઈ કોઈ ઇતિહાસવેત્તાઓએ અનેક પ્રમાણ સાથે સાબિત પણ કર્યું છે; પરંતુ એ હદપાર ઉત્કૃંષ્ણ અને વિષયી હતો, એ વાતનો બધા સ્વીકાર કરે છે. યૌવનના આરંભથીજ તેની ઉત્કૃંષ્ણતા અને વિષયલાલસા એવી સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવી હતી કે, એ વખતના બંગાળના મુખ્ય મુખ્ય જમીનદારો અને અમલદારો તેના ઉપર ઘણા ગુસ્સે થયા હતા.

સ્નેહપરાયણ વૃદ્ધ નવાબ અલીવર્દીખાં પોતે ધર્મશીલ અને સંયમી હોવા છતાં પણ આ યુવરાજને ખરાબ કૃત્યો કરતાં રોકતો નહિ. આ પ્રમાણે કોઈની પણ ધાક વગર, વયોવૃદ્ધિની સાથે સિરાજની લોગલાલસા અને ઉત્કૃંષ્ણતા પણ વધતી ગઈ; અનેક કુલીન લલનાઓનું અમૃત્ય સતીત્વધન એ લાલસાના અગ્નિમાં ભસ્મીભૂત થવા લાગ્યું; અનેક વિશુદ્ધ કુળને કલંકની મેશ લાગી. બધી રૈયત અત્યંત ભયભીત થઈ ગઈ.

મુશિદાબાદની પાસે ‘બડનગર’ની નજીક ગંગાકિનારે રાણી ભવાનીનું એક ઘર હતું. ગંગાકિનારે વાસ કરવાના ઉદ્દેશથી એ ઘણી વખત તે ઘરમાં રહેતી હતી. તેની જીવાન વિધવા કન્યા ‘તારા’ અત્યંત રૂપવતી હતી. બ્રહ્મચર્ય અને ધર્મસેવાને લીધે તેના સૌંદર્ય ઉપર અપૂર્વ સ્વર્ગીય જ્યોતિ દીપી રહી હતી. એ ઉજ્જવળ રૂપને લીધે વિધવા તારા કોઈ દેવબાળાના જેવી સુંદર લાવણ્યમયી દેખાતી હતી.

એક દિવસ સંધ્યાકાળ થતાં પહેલાં પોતાના ઉજ્જવળ રૂપથી ચારે તરફ પ્રકાશ નાખતી તારા ગંગાના કિનારે એ ઘરની અગાસી ઉપર બેસી હતી. એ સમયે સિરાજ અને તેના વિલાસી સોબતીઓ મછવામાં બેસીને ગંગા નદીમાં સહેલ કરવા નીકળ્યા હતા. તેમની નજર તારાના ઉપર પડી. વિષયી સિરાજ તારાનું અપૂર્વ મનમોહક સૌંદર્ય જોઈને મુગ્ધ થઈ ગયો. તેના હૃદયમાં વિષયલાલસા જાગી ઊઠી. આવેશને કેમ રોકવો, એ તો સિરાજ કોઈ દહાડો શીખ્યોજ નહોતો; એટલે તારાને પ્રાપ્ત કરવા માટે, તેના મનમાં અદમ્ય આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થઈ. બળ, છળ, યુક્તિ, પ્રપંચ ગમે તે પ્રકારે કરીને તારાને પકડી લાવવાનો એણે સંકલ્પ કર્યો અને એજ દિવસથી એ સંકલ્પ પાર પાડવાના ચત્ન પણ આરંભ્યા.

એ સમાચાર રાણી ભવાનીના કાને પણ પહોંચ્યા. તેના ભયનો પાર રહ્યો નહિ. રાણી ભવાની એ વખતે લગભગ અડધા બંગાળની અધીશ્વરી હતી. ચારિત્ર્યની દૃઢતા, તેજસ્વિતા, રાજ્ય ચલાવવાની શક્તિ અને અસંખ્ય પરોપકારી કામોને લીધે બંગાળના જમીનદારો અને જનસમાજ તેના તરફ અત્યંત ભક્તિ અને શ્રદ્ધા ધરાવતાં હતાં. સિરાજ તેની કન્યાનું હરણ કરવાનો ચત્ન કરશે, તો બંગાળમાં ક્રોધ અને અસંતોષની પ્રબળ આગ સળગી ઊઠશે, એ વાત રાણી ભવાની સારી પેઠે જાણતી હતી; પરંતુ એ છતાં પણ તે ભયભીત થઈ; એનું કારણ એ હતું કે, પોતાની સામેના વિરોધની પાકી ખાતરી હોવા છતાં પણ, ઈંદ્રિય-લાલસાથી ઉન્મત્ત બનેલો સિરાજ પોતાનો દુષ્ટ સંકલ્પ છોડી દેશે નહિ, એ વાતની તેને ખાતરી હતી. સિરાજનો બાપ અલી-વર્દીખાં પણ પુત્રસ્નેહને લીધે એટલો બધો દુર્બળ થઈ ગયો હતો કે, તે પુત્રને આવું દુષ્કૃત્ય કરતાં રોકે એવો જરા પણ હવે સંભવ નહોતો.

બીજી તરફ તારાનું બળપૂર્વક હરણ કરવા સાડે સિરાજના સૈન્યે આવીને બડનગર ઉપર હુમલો કર્યો. નગરની પાસેજ સંન્યાસીઓનો એક આશ્રમ હતો. એ સંન્યાસીઓનું પોષણ રાણી ભવાનીદ્વારાજ થતું હતું. ભવાનીએ આ આપત્તિને વખતે તેમનો આશ્રય માગ્યો. પોતાનું પોષણ કરનાર રાણી ભવાનીના રક્ષણ સાડે એ સંસારત્યાગી સંન્યાસીઓ પણ વીર રજપૂતોની

પેઠે ઢાલતલવાર બાંધીને હાજર થયા. સિરાજના સૈન્ય સાથે એ સંન્યાસીઓના લશ્કરને ભયંકર યુદ્ધ થયું. સંન્યાસીઓનો જય થયો. સિરાજનું સૈન્ય હાર ખાધને નાસી ગયું.

પરંતુ આટલાથી પણ સિરાજ ઠંડા પડીને બેસી રહે એવી આશા નહોતી. સિરાજને છેતરવા માટે અને એટલા અવસરમાં પોતાના બચાવની પૂરતી તૈયારી કરવા માટે બુદ્ધિમાન રાણી ભવાનીએ એક યુક્તિ શોધી કાઢી. એણે ગંગાનદીના કિનારે એક ખોટી ચિતા બનાવીને સળગાવી મૂકી અને ચારે તરફ ખબર ફેલાવી દીધી કે, “ તારાનું એકાએક મૃત્યુ થયું છે અને તેનું અપૂર્વ સૌંદર્ય ચિતામાં ભસ્મીભૂત થઈ ગયું છે.”

પણ આ પ્રખંધ ઘણા દહાડા સુધી ટકી શક્યો નહિ. રાણી ભવાનીએ હવે ઘણો વખત બડનગરમાં રહેવું વાજબી ધાર્યું નહિ. હથિયારબંધ પહેરેગીરોને તથા પોતાની કન્યા તારાને લઈને તે નાટોર પાછી ગઈ. નાટોરના રાજમહેલની આસપાસ એ વખતે ત્રણ કેટ બાંધેલા હતા. રાણી ભવાનીએ એ સુરક્ષિત ગઢમાં તારા સાથે આશ્રય લીધો અને આત્મરક્ષણ માટે ધીમે ધીમે લશ્કર એકઠું કરવા માંડ્યું.

આ અરસામાં પોતાના અધમ કૃત્યનું ફલાફલ વિચારવાનો થોડોક અવસર સિરાજને મળ્યો. કાંઈક તો પોતાની અછલથી અને દોસ્તોની સલાહથી એને ખાતરી થઈ કે, રાણી ભવાની જેવી શક્તિમતી અને પ્રભાવશાળી તથા બધા લોકોની શ્રદ્ધા અને ભક્તિ ધરાવનારી જમીનદાર રાણીના કુળને કલંક લગાડવાનો પ્રયત્ન કરવાથી, પોતાના આખા રાજ્યમાં અસંતોષ અને ફિતુરની મોટી આગ સળગી બિઠશે અને એ આગમાં પોતાનું સિંહાસન તથા જીવન સુધ્ધાંત ભસ્મીભૂત થઈ જશે. લાંબો વિચાર કરીને સિરાજ ખામોશ બાંધ ગયો.

થોડા સમય પછી નવાબ અલીવદ્દીખાનું મૃત્યુ થયું. સિરાજ બંગાળાનો નવાબ થયો. તેના ગાદીએ બેઠા પછી, થોડાજ વખતમાં કલકત્તાની ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સાથે સિરાજને ટંટો બિલો થયો.

સત્તરમી સદીના મધ્ય ભાગમાં એટલે કે, અલીવદ્દીખાં અને સિરાજના રાજ્યની લગભગ સો વર્ષ અગાઉ, અંગ્રેજ વેપારીઓ-એ બંગાળામાં ઠેકાણે ઠેકાણે વેપારી પેઢીઓ સ્થાપી હતી. આ

પેદીઓ ‘કેડી’ ના નામથી પ્રસિદ્ધ હતી. પાછળથી ખાદશાહ પાસેથી તેમણે કલકત્તા અને તેની પાસેનાં કેટલાંક ગામોની જમીન-દારી લીધી અને વેપારવણજ સંબંધી બીજા પણ કેટલાક અધિકાર મેળવ્યા. એ વખતે દેશમાં વખતોવખત વિદ્રોહ, અંધાધૂંધી અને બીજા અનેક પ્રકારની અડચણો ઊભી થતી. એ બધી આપત્તિઓને વખતે પોતાનું રક્ષણ કરવા સારૂ, અંગ્રેજ વેપારીઓની કંપનીએ કલકત્તામાં એક કિલ્લો બાંધ્યો અને થોડુંક સૈન્ય રાખ્યું. ધીમે ધીમે બંગાળમાં તેમની શક્તિ વધારે ને વધારે પ્રબળ થતી હતી.

પરદેશી અંગ્રેજ વેપારીઓની પોતાના દેશમાં આ પ્રમાણે શક્તિ વધતી જતી જોઈને, વિચક્ષણ અલીવદીખાં કાંઈક ભયભીત અને ચિંતાતુર થયો હતો. મૃત્યુસમયે તેણે સિરાજુદ્દૌલાને એ વિષયમાં ઘણુંજ સાવધાન રહેવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો.

આ બધાં કારણોને લીધે અંગ્રેજો ઉપર સિરાજનો સદ્ભાવ નહોતો. વળી શક્તિ વધતી ગઈ, તેમ તેમ અંગ્રેજોની વર્તણૂકમાં પણ અભિમાનનો ભાવ દેખાવા લાગ્યો. સિરાજે કલકત્તા ઉપર હુમલો કરીને અંગ્રેજોના કિલ્લાને પોતાના કબજામાં લીધો; પણ એટલામાં મદ્રાસથી અંગ્રેજ સેનાપતિ ક્લાઈવ ઘણા મોટા સૈન્ય સાથે આવી પહોંચ્યો અને નવાબના લશ્કરને હરાવી તેણે કિલ્લાને પાછો પોતાના તાબામાં લીધો. ત્યાર પછી કલકત્તામાં અંગ્રેજોની સાથે સિરાજને સંધિ થઈ. એ સંધિથી અંગ્રેજોની શક્તિ અને સત્તા પણ ઘણું દરજ્જે વધી પડ્યાં.

આ બનાવ બન્યા પછી, થોડે સમયે જગતશેઠ, મહારાજા કૃષ્ણચંદ્ર, રાજા રાજવલ્લભ વગેરે બંગાળના કેટલાક આગેવાન અમલદારો સિરાજને પદબ્રષ્ટ કરીને તેની જગ્યાએ તેના સેનાપતિ મિરજીનું ગાદી ઉપર બેસાડવાને માટે મોટી ખટપટ કરવા લાગ્યા.

બધા દેશોમાં રાજાની નીચે જમીનદારો અને મુખ્ય અમલદારોનું સ્થાન હોય છે. વ્યક્તિગત સ્વાર્થનું કે જાતીય સ્વાર્થનું રક્ષણ કરવા સારૂ એક રાજાને પદબ્રષ્ટ કરીને બીજા રાજાને ગાદીએ બેસાડવા એકઠા મળીને ચત્ન કરવો, એ ન્યાયપુરઃસર હશે કે નહિ, એ જુદો સવાલ છે; પરંતુ એવા બનાવો દુનિયાના ઇતિહાસમાં ઘણી વાર બનતા રહ્યા છે અને બનતા રહેશે. આગલા વખતમાં બંગાળના જમીનદારોના પ્રયત્નથી ઉચ્છૃંખલ ને વિષયી નવાબ

સરકારાજામાં રાજ્યભ્રષ્ટ થયો હતો અને અલીવદીખાંએ ગાદી મેળવી હતી. આ વખતે પણ એમની ઇચ્છા સિરાજને પદભ્રષ્ટ કરીને મીરજાહને ગાદી આપવાની હતી; પરંતુ પહેલી વાર જમીનદારો અને અમલદારોએ પોતાનાજ બળ ઉપર આધાર રાખીને કામ કર્યું હતું અને આ પ્રસંગમાં તેમણે ભૂલ એ કરી કે, મીરજાહને ગાદી અપાવવા સાડ તેમણે અંગ્રેજોની મદદ માગી. અંગ્રેજો એ વખતે દેશના રાજ નહોતા, ફક્ત પરદેશી વેપારી હતા. વેપારી તરીકે હિંદુસ્તાનમાં આવીને એ વખત સુધીમાં તેમણે પોતાની સત્તા સારી પેઠે જમાવી હતી. આવે અણીને વખતે અંગ્રેજોની મદદ માગવાથી અંગ્રેજોની શક્તિ દેશમાં વધારે પ્રબળ થઈ પડશે, ભવિષ્યના નવાબને તેમની આગળ માથું નમાવીને રહેવું પડશે, એ બધી વાત એ વખતે ટૂંકી નજરના જમીનદારો અને અમલદારોના ધ્યાનમાં ઊતરી નહિ.

પરંતુ સ્વાર્થના મોહની ખાતર કહો કે, બુદ્ધિના દોષને લીધે કહો; જે વાત દેશના પુરુષ આગેવાનોના સમજ્યામાં ન આવી, તે વાત એક અબળા રમણી જમીનદાર સારી પેઠે સમજી ગઈ હતી. એ દૂરઅદેશ બુદ્ધિમાન સ્ત્રી તે આપણા ચરિત્રની નાયિકા રાણી ભવાની હતી. ખરું પુછાવો, તો સિરાજની સાથે ખરેખરી દુશ્મની રાખવાનું અને લાગ મળે, તો વેર લેવાનું સચોટ કારણ રાણી ભવાનીને મળ્યું હતું. કામાંધ થઈને સિરાજે તેની એકની એક કન્યાનું શિયળ ભંગ કરવાને પ્રયાસ કર્યો હતો, પણ રાણી ભવાની ઘણીજ ઉદાર પ્રકૃતિવાળી સ્ત્રી હતી. જ્યાં આગળ આખા દેશના કલ્યાણનો સવાલ હોય, ત્યાં આગળ શું પોતાના અંગત દ્વેષનો વિચાર કરવો જોઈએ? પોતાને થયેલા અન્યાયનો ઘૂંટડો એ શાંતિથી ગળી ગઈ હતી. આવે વખતે તેણે સિરાજનો બદલો લેવાનો સ્વપ્નમાં પણ વિચાર ન કર્યો. અંગ્રેજોની મદદથી સિરાજને પદભ્રષ્ટ કરીને મીરજાહને ગાદીએ બેસાડવાથી ભવિષ્યમાં શું પરિણામ આવશે, તે રાણી ભવાની સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકી હતી; એટલા માટે સિરાજના વિરુદ્ધ પક્ષના પ્રખ્યાત જમીનદારો અને અમલદારોએ જ્યારે તેનો મત પુછાવ્યો, ત્યારે તેણે સ્પષ્ટ રીતે વિરુદ્ધ મત આપ્યો. જમીનદારોના હિતકારા ચત્તને લીધે એ એટલી બધી ગુસ્સે થઈ હતી કે, એમાંના એક મુખ્ય પુરુષને તેણે એક જોડી ચૂડીઓ અને સિંદૂર ભેટ મોકલ્યાં હતાં. એમ કરી-

ને તેણે કટાક્ષમાં સૂચવ્યું હતું કે, “તમે પુરુષ થઈને સ્ત્રીઓ જેવું દૂંકી બુદ્ધિનું અને નામદીધનું કામ કરી રહ્યા છો.”

પરંતુ રાણી ભવાનીના ઉપદેશ અને કટાક્ષની એ દેશદ્રોહીઓ ઉપર કાંઈ પણ અસર થઈ નહિ. તેમણે પોતાનો સંકલ્પ છોડી દીધો નહિ. પ્રપંચીઓની ઇચ્છા અને પ્રયત્ન સફળ થયા. ભાગીરથીને કિનારે પ્લાસીના રણક્ષેત્રમાં કલાઈવની સાથે સિરાજને યુદ્ધ કરવું પડ્યું. એ યુદ્ધમાં સેનાપતિ મીરજીર વિશ્વાસઘાતી નીવડ્યો અને સિરાજનો પરાજય થયો. સિરાજ ત્યાંથી પલાયન કરી ગયો, પણ પાછળથી તે પકડાયો અને મીરજીરના પુત્ર મિરનના હાથે માર્યો ગયો. અંગ્રેજોનો આશ્રિત મીરજીર બંગાળાનો નવાબ બન્યો.

દસબાર વર્ષમાં આખું બંગાળા અંગ્રેજોનો હાથમાં આવ્યું. મીરજીરના વંશજ નવાબો અંગ્રેજોની પાસેથી વૃત્તિ મેળવીને મુર્શિદાબાદમાં રહેતા હતા. બંગાળાની રાજધાની એ વખતથી અંગ્રેજોની સત્તાના કેંદ્રસ્થળ કલકત્તામાં સ્થપાઈ.

રાણી ભવાનીની પૂર્વાવસ્થા, તેની રાજ્ય ચલાવવાની શક્તિ, તેની ઉદાર નીતિ તથા બંગાળાના ઇતિહાસમાં તેણે બતાવેલી દીર્ઘદર્શિતા આદિનો પરિચય આપ્યા પછી, હવે તેના જીવનના બીજા ગુણોનો પરિચય આપીશું. કઠોર કર્તવ્ય-વ્રત-પરાયણ જીવનથી દેવસેવા, લોકસેવા, દાન-ધર્મ વગેરે અસંખ્ય સત્કૃત્યોથી છૂટે હાથે પુષ્કળ દાન કરવાથી તથા એવાં જે અનેક કાર્યોથી રાણી ભવાની ચિરયશસ્વિની થઈ ગઈ છે, તેનો હવે ઉલ્લેખ કરીશું.

બચપણથીજ દેવતા અને ધર્મ ઉપર રાણી ભવાનીને વિશેષ શ્રદ્ધા હતી. ભક્તિ અને લોકસેવા તરફ તેનું ચિત્ત મૂળથીજ વધારે આકર્ષિત હતું. તે સધવા હતી ત્યાંસુધી જમીનદારીનો વહીવટ તેના સ્વામીના હાથમાં હતો. તેના હાથમાં પૈસો છૂટથી આવતો નહિ, છતાં પણ જેટલું ધન તેને મળતું, તેના ઉપયોગ એ છૂટે હાથે ધર્મકાર્યમાં અને લોકસેવામાં કરતી. એ વખતે પણ તેણે અનેક સ્થળોએ મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં. જે સ્થળોએ માણસોને પાણીની તંગી પડતી હતી, ત્યાં જળાશયો ખોદાવ્યાં હતાં, અન્ન-વસ્ત્ર આપીને અનેક દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કર્યાં હતાં, ગરીબ પ્રાણીઓ અને બીજા લોકોની કન્યાઓનું કન્યાદાન પોતાને ખર્ચે કરાવી આપ્યાં હતાં. આ પ્રમાણે તેણે સ્વામીની હયાતીમાં પણ સેંકડો પુણ્યકાર્ય કર્યાં હતાં; પરંતુ સ્વામીના મૃત્યુ પછી જ્યારે

આખી જમીનદારીનો વહીવટ તેના હાથમાં આવ્યો, ત્યારે તો તેણે એવાં સત્કાર્યોમાં લાખો રૂપિયા ખર્ચ્યા હતા. પ્રથમથી દેવ-સેવા ઉપર તેને કેવી ઊંડી ભક્તિ હતી, તે સંબંધી એક ઉત્તમ દંતકથા પ્રચલિત છે.

એક વખતે તેમના પતિ રાજા રામકાંતે મોતીના બે હાર ખરીદ કર્યા અને બે હાર રાણી ભવાનીના હાથમાં મૂકીને કહ્યું: “આમાંનો એક હાર તારો છે અને એક કાળી માતાને માટે છે.” રાણી ભવાનીએ જોયું, તો એમાંનો એક હાર તો ઘણોજ સરસ હતો અને બીજો કાંઈક હલકો હતો. તેણે પતિને પૂછ્યું કે, “આમાંનો કયો હાર દેવીને ચડાવવા ધારો છો?” રામકાંતે હસીને કહ્યું: “આ હલકો હાર! અને આ કિંમતી હાર તારે પોતાને સાડા આવશે છે.”

રાણી ભવાનીએ કહ્યું: “મેં વિચાર કર્યો હતો કે, સારો હાર છે તે દેવીને ચડાવીશ, પણ હવે આપણી બન્નેની ઇચ્છા પૂર્ણ થાય એવું કાંઈ કરવું નેઈએ. બન્ને હાર દેવીને ચડાવી દો.” રાણીની દેવી પ્રત્યેની ભક્તિથી વિસ્મિત અને મુગ્ધ થઈ જઈને રાજા બોલ્યા: “હીક, તારી એવી ઇચ્છા છે, તો હું એમજ કરીશ.”

મોતીના બન્ને હાર દેવીને સમર્પણ થયા.

વિધવા થયા પછી તે જિંદગીના છેલ્લા દિવસ સુધી રાણી ભવાનીએ કઠોર બ્રહ્મચર્ય પાળીને ધર્મ અને કર્મભય જીવન ગાળ્યું હતું. નાટોરમાં ન રહેતાં એ ઘણું ખર્ચ ગંગાકિનારે બડ-નગરમાંજ રહેતી. ચાર ઘડી રાત રહે, ત્યારે એ ઊઠતી અને બે કલાક સુધી જપ કરતી. ત્યાર પછી અંધારામાંજ પોતાને હાથે ફૂલ તોડીને, પ્રાતઃસ્નાન કરીને, ઘાટ ઉપર બેસીને બે કલાક સુધી શિવપૂજા અને ગંગાપૂજન કરતી. ત્યાર પછી સઘળાં દેવાલયમાં ફરીને દર્શન કરી આવીને ઘેર પાછી આવતી. ઘેર આવ્યા પછી થોડો વખત સુધી પુરાણ સાંભળતી અને પછી ઇષ્ટ દેવતાની પૂજા કરતી. ત્યાર પછી સાધારણ ફળાહાર કરીને ઘરનાં સઘળાં મનુષ્યોના ભોજન ઉપર દેખરેખ રાખતી. ત્યાર પછી પોતાને હાથે રસોઈ કરીને દસ બ્રાહ્મણોને જમાડીને પોતે ભોજન કરતી. ભોજન કરી રહ્યા પછી આચમન કરીને દીવાનખાનામાં જઈને કુશાસન ઉપર બેસતી. ત્યાં આગળ અમલદારોની પાસેથી રાજ્યનું કામકાજ સાંભળતી અને કાગળપત્ર વાંચીને યોગ્ય હુકમ આપતી.

એ બધું કામ થઈ રહ્યા પછી પાછી અંદર જઈને પુરાણ સાંભળવા બેસતી. એ ત્રણ કલાક પછી અમલદારો કાગળો ઉપર તેની આજ્ઞા મુજબ શેરા લખીને આવતા, એટલે એ તેના ઉપર વાંચીને સહી કરી આપતી.

સંધ્યાકાળે પાછી ગંગાકિનારે જઈ સંધ્યાનું આહ્નિક કરતી તથા ગંગાજીમાં ધીનો દીવો મૂકી આવતી. સંધ્યાકાળ પછી ઘેર પાછી આવીને મોડી રાત સુધી જપ કરતી. જપ કરી રહ્યા પછી થોડુંક જળ પીને દીવાનખાનામાં બેસીને રાજ્યસંબંધી કામકાજ કરતી, રૈયતની અરજીઓ સાંભળતી અને ઇન્સાફ આપતી. ત્યાર પછી મળવા આવનાર લોકોને મુલાકાત આપતી. આ પ્રમાણે આખો દિવસ કામકાજમાં વ્યતીત થતો. ઘરમાં ગયા પછી તે જાતે તપાસ કરતી કે સૌ કોઈ ક્ષેમકુશળ છે કે નહિ અને કોઈને કોઈ જાતની અડચણ તો નથી પડતી ? આટલી બધી ચોકસાઈ કર્યો પછી એ પોતે સૂઈ જતી.

પોતાની ગંભીર જમીનદારીમાંથી તેને લાખો રૂપિયાની આવક થતી. બ્રહ્મચારિણી, કઠોર વ્રતપરાયણા વિધવા ભવાની પોતાના શણગારમાં અને ભોગવિલાસમાં કાંઈ પણ ખર્ચ કરતી નહિ. કુટુંબીઓનું પાલનપોષણ કરવામાં તથા પોતાના દરરોજના વ્રતનિયમમાં જે કાંઈ ખર્ચ થતું, તે ઉપરાંતની બધી આવક દાનમાં અને લોકોપયોગી કામોમાં ખર્ચતી. એ ધનનો તે ખજાનામાં સંચય કરતી નહિ.

તેણે બ્રાહ્મણ, અતિથિ, તીર્થવાસી અને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના સંન્યાસીઓને માટે દર વર્ષે એક લાખ એસી હજાર રૂપિયાની તેા રોકડ વૃત્તિઓ બાંધી આપી હતી. કેળવણીના પ્રચારને સાડ તેણે ઠેકાણે ઠેકાણે પાઠશાળાઓ સ્થાપી હતી; અને તેમાં વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવાનો તથા ભરણપોષણનો પૂરતો ખંદોબસ્ત કર્યો હતો. તેમને માટે તેણે અનેક છાત્રવૃત્તિઓ સ્થાપી હતી અને પોતાના ઉત્તરાધિકારીઓ રખે એ છાત્રવૃત્તિઓને કાયમ ન રાખે, એમ ધારીને અંગ્રેજ રાજ્યની સ્થાપના થયા પછી પોતાની ઠરાવેલી ખંડણી ઉપરાંત છાત્રવૃત્તિની અમુક રકમ તે જમા કરાવતી હતી, જેથી અધ્યાપકો અંગ્રેજ સરકાર પાસેથી વખતસર વૃત્તિ લઈને પાઠશાળાનું ખર્ચ ચલાવતા હતા.

રાણી ભવાની પોતાની જમીનદારીમાંથી તથા ખીજાઓની

જમીનદારીમાંથી ઘણા દરિદ્ર લોકોને કરની માફીવાળી જમીન દાન આપતી અને એમ કરીને સેંકડો ગરીબોની સદાને માટે આશિષ મેળવતી.

રોગીઓની ચિકિત્સા સારૂ તેણે આઠ વૈદ્યોને પગાર આપીને રાખ્યા હતા. તે લોકો આખા રાજ્યમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ફરીને ગરીબોને મફત દવા વહેંચતા હતા. એમની સાથે દવાઓ, જૂના ચોખા, મગની દાળ, સાકર વગેરે રોગીઓને ખાવાની સામગ્રી લઈને લોકો જતા. દરેક વૈદ્યની સાથે બે નોકર રહેતા. તેઓ ગરીબ રોગીઓને ઔષધ અને ખોરાક તૈયાર કરીને ખવરાવતા. એ વખતે દેશમાં સ્થાયી ધર્માદા દવાખાનાં નહોતાં, પણ રાણી લવાનીની અપૂર્વ વ્યવસ્થાને લીધે દરરોજ ફરતાં આઠ દવાખાનાં તેની જમીનદારીમાં કામ કરતાં હતાં.

તે ઉપરાંત નાટોર શહેરમાં, રાજશાહી નગરમાં અને બીજી જગ્યાએ તેણે દેવાલયો અને જળાશયો બંધાવ્યાં છે. દેવાલયોમાં નાટોરની પાસે કરતોયાના કિનારે આવેલા લવાનીપુર તીર્થમાં અન્નપૂર્ણાતું મંદિર વિશેષ પ્રખ્યાત છે. એ મંદિરની સ્થાપના સંબંધી એક ઘણી સુંદર દંતકથા પ્રચલિત છે.

એક દેશમાં હળીમળીને સાથે રહિવાથી હિંદુ અને મુસલમાન લાઇઓમાં ધર્મસંબંધી ઝઘડા ઘણા ઓછા થતા જાય છે. હિંદુઓ મુસલમાનોના પીરપેગંબરને મીઠાઈ ચડાવે છે; મુસલમાનો ઘણી વાર હિંદુ દેવતાઓની માનતા માને છે. લવાનીપુરના તીર્થસ્થાનની માનતા માન્યાથી કોઈ એક ધનવાન મુસલમાને એ દેવીને માટે એક સુંદર મંદિર બંધાવી આપ્યું; પરંતુ એ મંદિરનું બહારનું સૌંદર્ય એટલું બધું વધારે હતું કે, લોકો મુગ્ધ થઈ જઈને તેને ઘણાજ લાંબા વખત સુધી જોયા કરતા. અંદર જઈને દેવીનાં દર્શન કરવાની વધારે દરકાર રાખતા નહિ. એવી દંતકથા ચાલે છે કે, રાણી લવાનીએ એક દિવસ સ્વપ્નામાં દેવીને જોયાં. દેવીએ તેમને કહ્યું કે, “લોકો મારા મંદિરના બહારથીજ દર્શન કરીને ચાલ્યા જાય છે, અંદર આવીને મારાં દર્શન કરવા કોઈ વધારે વાર સુધી થોભતું નથી. તું મારા મંદિરને અંદરથી સુંદર બનાવી દે.”

દેવીની આજ્ઞા માનીને રાણી લવાનીએ દેવીના મંદિરને અંદરથી એવી સરસ રીતે સજાવી દીધું કે, તેની આગળ મંદિર-

નું બાહ્યસૌંદર્ય બિલકુલ અંખું પડી ગયું. લોકોને અંદર ગયા પછી બહાર આવવાનું મન થતું નહિ.

ભવાનીપુરના તીર્થમાં જવા સાડ તેણે નાટોરથી ભવાનીપુર સુધી એક વિશાળ સડક બંધાવી હતી. એ સડક લગભગ પચાશ માઇલ લાંબી છે. એ બધા રસ્તા ઉપર ઠેકાણે ઠેકાણે વિસામાં બનાવ્યા હતા. ત્યાં આગળ મુસાફરોને ખાવાપીવાને માટે બધી જાતની સગવડ રાખવામાં આવી હતી. એ રસ્તાને લોકો “ભવાની જાંગલ” કહે છે.

રાણી ભવાની દરેક દુર્ગોત્સવને પ્રસંગે જો દાન કરતી હતી, તેની કથા સાંભળીને આપણે અવાક થઈ જઈએ છીએ. દર વર્ષે જો હજાર કુમારિકાઓ અને સઘવાઓને, તે જિંદગી જાતની સાડી, ચૂડીઓ અને સોનાની નથ, એટલા વાનાં આપતી. પડવાથી નવ-મીના દિવસ સુધી દરરોજ એક સો કુમારિકાઓને સોનાનાં ઘરેણાં આપી તેમની પૂજા કરતી. બ્રાહ્મણ પંડિતોને પચાસ હજાર રૂપિયા દાન કરતી. તે ઉપરાંત હજારો દીન, દુઃખી અને કંગાલોને ભોજન કરાવીને તથા દાન આપીને તૃપ્ત કરતી.

બધાં દીનદુઃખી મનુષ્યો હમેશાં તેની આગળ પહોંચી શકતાં નહિ, એટલા સાડ રાણી ભવાનીએ પોતાના વિશ્વાસુ અમલદારને તેમના હોદ્દા અનુસાર એકથી તે સો રૂપિયા સુધી વગર રબજે દાન કરવાની સત્તા આપી રાખી હતી.

કોઈ પણ બાબતમાં અમુક રકમ દાન કરવાનો સંકલ્પ કર્યા પછી ગમે તેટલી અડચણ આવી પડે, તોપણ તે પોતાનો સંકલ્પ બદલતી નહિ. અતિશય દાન કરવાને લીધે ખજાનામાં ઘણું ધન એકઠું થતું નહિ. એક વખત રાજ્યની આવક સારી ન થઈ, તેથી સંકલ્પાનુસાર દાન કરવામાં ઘટાડો પડ્યો. એ વખતે ખેતરોમાંનું અનાજ વેચી દેવાનો તેણે હુકમ આપ્યો. એમાંથી ત્રણ લાખ રૂપિયા વસૂલ થયા, પણ એટલાથી પણ એને સંતોષ થયો નહિ. પોતાનાં ઘરેણાં વેચીને તેણે બાકીના રૂપિયા એકઠા કર્યા અને દાનધર્મની પોતાની વાંચના પૂર્ણ કરી.

દાનધર્મ વગેરે માટે કાશીમાં રાણી ભવાનીની આજ્ઞાનું સુધી અત્યંત કીર્તિ છે. કાશીના લોકો રાણી ભવાનીને સાક્ષાત્ અન્નપૂર્ણાદેવીરૂપે પૂજતા. હજુ પણ કાશીવાસીઓ પ્રાતઃકાળમાં

વિશ્વેશ્વર અને અન્નપૂર્ણા દેવીના નામની સાથે રાણી ભવાનીના નામનું પણ ઉચ્ચારણ કરે છે.

પહેલી વાર જ્યારે એ કાશીની યાત્રાએ ગઈ હતી, ત્યારે તેની સાથે ૧૭૦૦ નોકાઓ હતી. ત્યાર પછી એ દર વર્ષે પોતે આરંભ કરેલા દાનધર્મને ચાલુ રાખવા માટે એક હજાર નોકા ભરીને સામગ્રી કાશી મોકલતી.

તીર્થક્ષેત્રમાં અનેક મંદિરો બંધાવીને તથા અનેક મૂર્તિઓની સ્થાપના કરીને તેમના નિભાવને માટે તે વર્ષાસન બાંધી આપતી. અન્નપૂર્ણાના મંદિરમાં દરરોજ પચીસ મણુ ચોખા વહેંચાતા. બીજાં મંદિરોમાં તેના તરફથી જે અન્ન વહેંચવામાં આવતું; તેમાંથી ચાર પાંચ હજાર માણસો ભોજન કરી શકતાં. અન્નસત્રમાં દરરોજ ૧૦૮ સધવાઓ અને કુમારિકાઓને જમાડવામાં આવતી તથા એ દરેકને અકેક રૂપિયો દક્ષિણા મળતી. એક મોટા ચૂરમાં દરરોજ આઠ મણુ ચણા પલાળી રાખવામાં આવતા હતા; જેમાંથી લોકોને ઇચ્છાનુસાર ચણા લઈ જવાની રજા હતી. દરિદ્ર, વૃદ્ધ અને અશક્ત તીર્થવાસીઓને રાણી ભવાની તરફથી રહેવાને ઘર અને ખોરાકીને માટે નાણાં મળતાં. એમનું મૃત્યુ થતું, ત્યારે તેમનો અગ્નિસંસ્કાર તથા શ્રાદ્ધનો ખર્ચ પણ રાણી સાહેબ તરફથી થતો હતો.

હિંદુઓમાં એક એવી માન્યતા છે કે, શિવજીના ત્રિશૂળ ઉપર સ્થાપિત થયેલા મૂળ કાશીનગરનો આકાર ત્રિશૂળના જેવો છે અને એની સરહદનું પરિમાણ પાંચ ગાઉ છે; એટલા માટે કાશી પંચકોશી કહેવાય છે; પરંતુ પંચકોશીની હદ ક્યાંથી ક્યાંસુધી છે, તે કોઈ નક્કી કરી શક્યું નથી. રાણી ભવાનીને ઇચ્છા થઈ કે, આ પંચકોશીની અંદર વર્ષના દિવસના હિસાબે ૩૬૫ ઘર બંધાવવાં અને એ ઘરોને તીર્થવાસીઓના ઉપયોગને માટે દાન કરી દેવાં. આ ઉપરથી રાણી ભવાનીની ઇચ્છા સુજળ કાશીના પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણોએ અટગડ કરીને પંચકોશીની એક સીમા બાંધી આપી. રાણી ભવાનીએ એ હદની અંદર એક મોટો રસ્તો બનાવરાવ્યો અને ૩૬૫ ઘર બંધાવી આપીને તીર્થવાસીઓને માટે અર્પણ કરી દીધાં. એ રસ્તાની બાજુમાં થોડે થોડે અંતરે અકેક વિસામો તથા કૂવો બંધાવી આપ્યો તથા છાયાને માટે એક એક ઝાડ રોપાવ્યું. થાકેલાપાકેલા મજૂર

લોકો એ વિસામા ઉપર પોતાનો ભાર ઉતારતા તથા કૂવામાંથી પાણી પીને, વૃક્ષની છાયામાં બેસી તાબ થઇને પાછા પોતાનો બોલો માથે ચડાવીને ચાલ્યા જતા. ‘ધર્મ’ ઢોકા’ નામે એ જગ્યા-ઓ હજી પણ વર્તમાન છે.

એ ઉપરાંત રાણી ભવાનીએ એક એક ગાઉને અંતરે તળાવ કે મોટા કૂવાઓ ખોદાવ્યા હતા. તીર્થવાસીઓને એ પંચકોશીના માર્ગમાં યાત્રા કરતાં તથા વચ્ચેનાં દેવાલયોની પૂજા કરતાં બે ચાર દિવસ લાગે છે; એ માટે પ્રવાસીઓને સાફ ચોખા, દાળ, શાકભાજી, ફળમૂળ, વસ્ત્ર, વાસણકૂસણ વગેરેની પણ ગોઠવણ કરવામાં આવતી.

રાણી ભવાનીની દયાનો લાભ કેવળ મનુષ્યોનેજ મળતો એમ નહિ; પરંતુ પક્ષીઓને માટે પણ એ પંચકોશીની અંદર ઠેકાણે ઠેકાણે દાણો નંખાતો અને કીડીઓના દરમાં ખાંડ અને ગોળની ગોળીઓ બનાવી નંખાતી.

કાશીવાસીઓ રાણી ભવાનીના ઉપર એટલી બધી શ્રદ્ધા અને ભક્તિ રાખતાં કે, રાણી ભવાનીએ નક્કી કરેલી પંચકોશીની સ્ત્રીમા, ‘પંચકોશી કાશી’ એવા નામથી ઓળખાવા લાગી.

મનુષ્યમાત્ર વિશ્વદેવતાનો અંશ છે; મનુષ્યનો આત્મા વિશ્વ-દેવતાના વિશ્વઆત્માનો અંશ છે; મનુષ્યનો પ્રાણ વિશ્વપ્રાણનો અંશ છે; મનુષ્યની મૂર્તિ વિશ્વદેવતાની વિશ્વમૂર્તિનો અંશ છે, એ વાત ઉપર જ્ઞાની હિંદુઓનો વિશ્વાસ છે; એટલા માટે કોઈ મનુષ્યના ધર્મ કે કર્મ-જીવનમાં અસાધારણ શક્તિ જોવામાં આવતાંવારજ તેઓ વિચાર કરે છે કે, એનામાં વિશ્વદેવતાનો પ્રકાશ વિશેષરૂપે છે. જ્ઞાનીઓના ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાનને સાધારણ લોકો સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકતા નથી; પરંતુ તેમની અસર સાધારણ વર્ગ ઉપર પણ ઘણી પડે છે; એટલા માટે કોઈ મનુષ્યમાં અસાધારણ શક્તિ અને સાધના દીઠામાં આવે, તો એ મનુષ્યરૂપે સાક્ષાત્ દેવતા અવતર્યો છે, એમ ભાવિક હિંદુઓ માને છે અને એવો વિશ્વાસ હોવાથી તેઓ તેના જીવન સાથે અનેક અલૌકિક ઘટનાઓને જોડી દે છે.

શિવાજી અને અહલ્યાબાઈના સંબંધમાં પણ એવી અનેક અલૌકિક ઘટનાઓ સાંભળવામાં આવી છે. ધર્મ અને કર્મજીવન-

નાં અસાધારણ મહિમાથી મહિમાન્વિત થયેલી રાણી ભવાનીને પણ તેના સમયના લોકો માનવીરૂપે દેવી ભગવતી માનતા અને તેથી તેના જીવનમાં પણ અનેક અલૌકિક ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ છે. અત્રે તેનું કાંઈક વર્ણન કર્યા વગર રાણી ભવાનીના જીવનનું વર્ણન અપૂર્ણ ગણાશે.

કાશીના બ્રાહ્મણો, તીર્થવાસીઓ અને દીનદુઃખીઓ એટલું જ નહિ પણ બીજાં પ્રાણીઓ પણ મુક્તહસ્તે અન્નદાન કરવા માટે, કાશીની અન્નપૂર્ણાદેવીના જેટલી રાણી ભવાનીની ભક્તિ કરતા હતા, એ વાત અમે ઉપર જણાવી ગયા છીએ. એક વખત દાન કરવા બેઠા પછી રાણી ભવાની ઘણી વખત અડસટા કરતાં પણ વધારે ખરચ કરી બેસતી. એક વખત એવું બન્યું કે, પાસેના રૂપિયા ખૂટી ગયા પછી પણ એક લાખ રૂપિયાની તેને જરૂર પડી. રાજશાહીમાંથી એ રૂપિયા આવતાં વાર લાગી; એટલે તેણે કાશીના કેાઈ એક શાહુકાર પાસે એક લાખ રૂપિયા ઉધાર માગ્યા. એ શાહુકારે જણાવ્યું કે, “બંગાળામાંથી એવાં ઘણાંએ રાજ-રાણીઓ આવે છે. રાણી ભવાનીના ઘરબારની મને ખબર નથી, માટે હું તો તેને નાણાં નહિ ધીરું.”

એજ રાત્રે શાહુકારે સ્વપ્ન દીધું કે, સાક્ષાત્ અન્નપૂર્ણાદેવી તેની પાસે આવીને કહી રહ્યાં છે કે, “હે મૂર્ખ! તેં મારી પ્રાર્થના સ્વીકારી નથી? હું નાણાં ઉધાર માગવા આવી ને તેં આખ્યાં નહિ? હું અને રાણી ભવાની એક છીએ. અમારામાં કાંઈ ભેદભાવ નથી. હું જે અન્નદાન કરી રહી છું, તેમાં તું અડચણ નાખવા માંગે છે?”

શાહુકાર જગી ઊઠ્યા પછી ભયથી કાંપવા લાગ્યો અને વહાણું વાતાંવારજ રૂપિયા લઈને રાણી ભવાનીને ઘેર ગયો અને તેનાં દર્શન કરવાની પ્રાર્થના કરી.

રાણી ભવાનીએ કહેવરાવી મોકલ્યું કે, “અહીં નહિ; અન્નપૂર્ણાના મંદિરમાં દર્શન થશે.”

વાણિયો પાછો ગયો. રાણી ભવાની જ્યારે અન્નપૂર્ણાના મંદિરમાં જઈને અન્નપૂર્ણાની પૂજા કરી રહી હતી, એવે વખતે વણિકે ત્યાં જઈને પ્રણામ કરીને રાણી ભવાનીની તરફ નજર કરી. તેણે જોયું કે, રાણી ભવાની અને દેવી અન્નપૂર્ણા એકજ હતાં.

મોંએ મોંએ એ વાત આખા શહેરમાં પ્રસરી ગઈ. ત્યારથી કાશીવાસીઓ રાણી લવાનીને સાક્ષાત્ અન્નપૂર્ણા માતા તરીકે પૂજવા લાગ્યા અને પ્રાતઃકાળમાં કાશી વિશ્વેશ્વર અને અન્નપૂર્ણાના નામની સાથે રાણી લવાનીના નામનું પણ ઉચ્ચારણ થવા લાગ્યું.

પાછલી અવસ્થામાં રાણી લવાનીનું દાન સંબંધી ખર્ચ એટલું બધું વધી ગયું હતું કે, કેઈ કેઈ વખત સરકારી ખંડણીમાં પણ ખોટ પડતી. રાજશાહીના કલેક્ટર મિ. શૌર એટલા માટે તેની જમીનદારીના નાના નાના ભાગ કરી નાખવા તૈયાર થયા હતા; પરંતુ એટલામાં એક દિવસ રાત્રે મિ. શૌરે સ્વપ્ન જોયું કે, ખડ્ગધારી શ્યામભૂતિ તેની સામે આવીને કહી રહી છે કે, “બખરદાર ! રાણી લવાનીની જમીનદારીમાંથી જો એક વીઠું પણ ખીન્નને આપીશ, તો આ તલવારથી તારા બે કકડા કરી નાખીશ.”

દરેક દેશના લોકોમાં વહેમનો થોડો ઘણો પ્રચાર હોય છે. વળી એ વખતમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના નોકરો પણ આ દેશના અનેક રીતરિવાજો પાળતા હતા. આ દેશના રીતરિવાજો મુજબ કંપની તરફથી પુણ્યદાન પણ થતું અને એવું સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, કંપની સરકાર તરફથી કાલીઘાટની પણ પૂજા થતી હતી. એ ખરું હોય કે ખોટું, તે તો પ્રભુ જાણે; પરંતુ શૌર સાહેબે એ સ્વપ્ન જોયા પછી રાણી લવાનીની જમીનદારી તોડી નાખવાનો સંકલ્પ ત્યજ દીધો, એવી લોકવાયકા છે.

રાણી લવાનીના પુત્ર રાજ રામકૃષ્ણનું પણ ધર્મસાધના તરફ વિશેષ ધ્યાન હતું. રાજકર્મ અને સંસારધર્મનો ત્યાગ કરીને એ કર્તોયાના કિનારે પીઠસ્થાન લવાનીપુરમાં અન્નપૂર્ણાદેવીના મંદિરમાં બેસીને તપસ્યા કરતો. રાણી લવાની તેને સંસારમાં પાછો ફરીને કામકાજ ઉપર ધ્યાન આપવા સાડે ઘણો આગ્રહ કરતી અને કહેતી કે, “તારા હાથમાં આટલી મોટી જમીનદારીનો વહીવટ છે; ઘણા લોકોનું કલ્યાણ તારા ઉપર આધાર રાખે છે; ઘરમાં રહીને રાજ્યના કામકાજ ઉપર દેખરેખ રાખવાથી ઇશ્વર-ભજન અને લોકસેવા બંને થઈ શકશે. લોકસેવા કરવાની શક્તિ અને અધિકાર ઇશ્વરે જેને આપ્યાં છે, તેને માટે તો લોકસેવાજ મુખ્ય ધર્મ છે. એ ધર્મની અવગણના કરવાથી દેવતાઓની આંખમાં તે પાપી ગણાય છે. હું હવે વૃદ્ધ થઈ છું; હવે મારાથી આટલી મોટી જમીનદારીની દેખરેખ રાખી શકાતી નથી. એ જમીનદારી

હવે તારી છે. તારી દેખરેખ વગર એ ખેદાનમેદાન થઈ જશે. તેની આવકમાંથી જે દેવસેવા અને લોકસેવા થાય છે, તેનાથી અનેક બ્રાહ્મણો અને ગરીબગરબાંઓનું પોષણ થાય છે. જમીન-દારીનો નાશ થશે, તો એમનું પોષણ થશે નહિ. વિષયકર્મને તરછોડી દઈને, માલમિલકત નષ્ટ કરીને લોકહિતને હાનિ પહોંચાડીશ નહિ. આ વખતે કામકાજ ઉપર ધ્યાન આપવાથી તું પાપનો ભાગી નહિ થાય; ઊલટું જે દેવતાની તું આરાધના કરે છે, તે દેવતા તારા ઉપર વધારે પ્રસન્ન થશે. તારી સાધના અને જપતપ કરતાં લોકહિત અને પુણ્યદાનથી દેવતા વધારે પ્રસન્ન થશે. દાનધર્મ માટેજ તેણે તને આટલી બધી માલમિલકત આપી છે. તેની ઇચ્છાની વિરુદ્ધ ચાલ્યાથી એ ગુસ્સે થશે અને તારા આલોક અને પરલોક સુધરશે નહિ. ”

રામકૃષ્ણે માતાની વાતને ધ્યાનમાં લીધી નહિ. મંદિરમાં રહીને એ તો સાધનાજ કરવા લાગ્યો. ભોળાનાથ નામનો એક પુરુષ તેનો ઉત્તરસાધક હતો. (શક્તિસાધનમાં જે મનુષ્ય સાધકની મદદે રહે છે, તે ઉત્તરસાધક કહેવાય છે.) એ ઉત્તરસાધકે અને રામકૃષ્ણે, બન્નેએ ઘણા ભયંકર દેખાવો જોયા અને ગંભીર વાણી સાંભળી કે, “ ઘેર જા, તારી માની સેવા કર, માની શિખા-મણુ પ્રમાણે ચાલ, તેથીજ હું સંતુષ્ટ થઈશ. તારી મા અને હું એકજ છીએ. ”

પરંતુ આટલાથી પણ રામકૃષ્ણ અને ભોળાનાથ ભયભીત થયા નહિ. તેઓએ જરા પણ ચંચળતા બતાવી નહિ. તેમણે પોતાની સાધનાનો ત્યાગ કર્યો નહિ. છેવટે તેમણે એક દિવસ જોયું કે, રાણી ભવાની મહા તેજસ્વી, ઉગ્ર ચંડિકાની મૂર્તિ ધારણ કરીને હાથમાં ખડ્ગ લઈ તેમની તરફ ધસી આવી રહી છે. ઉત્તરસાધક ભોળાનાથે ભયભીત થઈને આસન છોડી દીધું. કેાઈ અદૃશ્ય અલૌકિક શક્તિએ રામકૃષ્ણને કેાણુ જાણે કયાંનો કયાં ફેંકી દીધો. તે બેશુદ્ધ થઈને એની એ જગ્યાએજ પડ્યો રહ્યો.

મંદિરના લોકો મહામહેનતે તેને નાટોરના રાજમહેલમાં પહોંચાડી આવ્યા. એ વખતે રામકૃષ્ણની અવસ્થા મરણુતોલ હતી.

આવી સ્થિતિમાં તેણે દેવવાણી સાંભળી કે, “ તારી માની દયા અને આશીર્વાદ વગર તારા દેહની મુક્તિ અને સદ્ગતિ થવાની નથી. ”

રામકૃષ્ણે માતાના ચરણોદકને માટે નમ્ર વિનંતિ કરી. રાણી ભવાનીએ તેને ચરણોદક આપ્યું નહિ. રામકૃષ્ણ કાતરસ્વરે બોલી બોલ્યો: “મા ! મેં તમારું અપમાન કર્યું છે, તેનો ગુસ્સો શું હજી સુધી શરૂ થયો નથી? હજી પણ સંતાન ઉપર દયા નહિ કરો?”

આટલા શબ્દો નીકળતાંવારજ રાણી ભવાની અંતઃપુરમાંથી નીકળીને બહાર આવી.

માતાએ આવીને મરણપથારીએ પડેલા રામકૃષ્ણના મસ્તક ઉપર પોતાના ચરણ રાખ્યા.

આટલા દિવસ સુધી જે માના હૃદયે ઉપદેશને રામકૃષ્ણ પાછા ઠેલ્યા હતા, જે માને ભૂલીને સિદ્ધિ મેળવવાની આશામાં એ વૃથા સાધના કરી રહ્યો હતો, તેજ માતા ભવાનીના સ્વરૂપમાં આજે રામકૃષ્ણે પોતાની ઇષ્ટદેવીનાં દર્શન કર્યાં. આજ તેની સાધના સિદ્ધ થઈ, આજ તેના ચહેરા ઉપર અપૂર્વ પ્રસન્નતા જણાઈ આવી. આનંદ, પ્રેમ અને ભક્તિથી તે ગદ્ગદ થઈ ગયો અને આકુળ સ્વરથી મા, મા એ શબ્દ પોકારવા લાગ્યો. નયનો-માંથી અવિરલ અશ્રુધારાઓ વહેવા લાગી અને એ પ્રમાણે પ્રકુદ્ભ હૃદયથી પૂર્ણતાનાં અશ્રુ વહેવરાવતાં વહેવરાવતાં પરમસિદ્ધ સાધક રામકૃષ્ણનો આત્મા અમરધામમાં ચાલ્યો ગયો.

રાજ રામકૃષ્ણની સાધના અને સિદ્ધિ સંબંધે આ હંતકથા રાજશાહીના પ્રાદેશોમાં ઘણી પ્રચલિત છે.

આ પ્રમાણે આખી જિંદગી સુધી કઠોર વ્રત પાળીને, ધર્મ-સેવા અને લોકસેવામાં મિલકતનો છૂટે હાથે ઉપયોગ કરીને; કરુણામયી દેવી ભગવતીરૂપે લોકોથી પૂજાઈને, રાણી ભવાનીએ જિંદગીનું સાર્થક કરી ૭૯ વર્ષની વયે ગંગાકિનારે દેહત્યાગ કર્યો.

આજ દિવસ સુધી બંગાળમાં તેનું પવિત્ર નામ ઘણીજ શ્રદ્ધા અને ભક્તિપૂર્વક ગવાય છે.

૧૬-કાઠિયાવાડની વીર નારી જેઠીબાઈ

વત ૧૭૨૫ ના અરસામાં દીવમાં ન્યારે વિલા-
યત, ધરાન, અરબસ્તાન, જગંબાર અને
મોઝાબિંક સાથે હાથીદાંત, સોનાની રેતી
અળતુસ, અનાજ, લોઢાના પાવડા, કોદાળી,
ભાતભાતનું રંગેલ તથા ગળિયેર કાપડ વગેરે-
નો ધમધોકાર વ્યાપાર ચાલતો હતો, તે
અરસામાં પંજુ કરીને કચ્છ માંડવીનો એક ક્ષત્રિય, નુખે ટાટારી-
ઓ, પોતાનાં ઘર વગેરે ન્યાતને સોંપી, પોતાની સ્ત્રી જેઠીબાઈ
સાથે તથા પોતાના થોડા સગા સાથે દીવમાં આવી વસ્યો હતો.
તેણે દીવમાં રંગવાનું એક મોટું કારખાનું કાઢીને, રંગાટમાં
મોટી નામના મેળવી હતી. તેના જેવાં બીજાં પણ ચાર પાંચ
જળરાં કારખાનાં પ્રદક્ષત્રિયોને હસ્તે ત્યાં ચાલતાં હતાં. પંજુની
સ્ત્રી જેઠીબાઈ તથા તેમના ઘરની બીજી સ્ત્રીઓ અને પુરુષો, કાર-
ખાનામાં જાતે કામ કરતાં હતાં. તેમાં કોઈને ચીતરવાનું, તે
કોઈને બીજાં કોતરવાનું, કોઈને છાપવાનું તે કોઈને ભાત ભાતના
રંગ મેળવવાનું, કોઈને રંગ ભરવાનું તે કોઈને મજાક, સોરંગી,
પતંગ, લોખંડ, કાથો વગેરેમાંથી રંગ કાઢવાનું, એમ જુદાં જુદાં
માણસોને જુદાં જુદાં કામે સોંપવામાં આવ્યાં હતાં. તે સર્વે
ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કામ પંજુ પોતે તથા તેની સ્ત્રી જેઠીબાઈ
બજાવતાં. પોતાના કારખાનામાં કામ બહુ વધી પડતાં તેમણે
બીજા સ્થાતિબંધુઓને કામે રાખ્યાં હતાં.

દીવમાં પોર્ટુગીઝ લોકોનું રાજ્ય હતું. તેઓ ખ્રિસ્તીધર્મના
રામન કેથોલિક પંથને માનનારા હતા. તેમનો વડો ધર્મશુરુ
પોપ ઇટાલી દેશમાં રહેતો. સર્વ ખ્રિસ્તી રાજ્યો ઉપર તેનો
એટલો દોર હતો કે, ઘણી વાર એણે રાજ્યો પાસે પોતાના
ઘોડાવાળા જેવું કામ કરાવેલું. પોર્ટુગીઝના રાજાનો ન્યારે વિધ-

મીં દેશમાં અમલ થયો, ત્યારે તેણે પોતાના અનુયાયીઓને એવું ફરમાન કયું કે, “ તમારે આપણો ધર્મ ત્યાં ફેલાવવો. આપણો ધર્મ પ્રવર્તાવવામાં પુન્ય છે. ” એ પોપની પાસે મોટું રાજ્ય અને લશ્કર હતું. સર્વ ખ્રિસ્તી રાજ્યો તથા તેમની પ્રબલ તરફથી તેને મોટા લાગા અને કર આપવામાં આવતા હતા. પોતાના દેશમાં તેણે મોટી મોટી પાઠશાળાઓ કાઢેલી. ત્યાં લોકોને ભંચી કેળવણી લેટિન ભાષામાં આપી, જેઓ અતિ તીવ્ર, ચંચળ અને ઉચ્ચ મનઃશક્તિના નીવડતા તેમને “ વીકાર, રેવરન્ડ, રાઇટ રેવરન્ડ, મોસ્ટ રેવરન્ડ, બિશપ, આર્ક બિશપ ” વગેરે પદવીઓ મળતી અને તેમનો અખતિયાર પણ ઘણો હતો. તેઓ તે અખતિયાર સ્વતંત્રપણે વાપરતા. એવા લોકોને ‘ જેસ્યુઇટ ’ કહેતા. એવા જેસ્યુઇટોનું ભેર તે વખતે જ્યાં જ્યાં સ્પેન, પોર્ટુગાલનાં રાજ્યો ફેલાયાં હતાં, ત્યાં બહુ હતું. હીવમાં ગવર્નર, (કમ્માનના ઓદ્ધાવાળો) સેનાપતિ, ન્યાયાધીશ અને કાઉન્સિલરો એટલા અમલદારો રહેતા; પરંતુ આ જેસ્યુઇટ પાદરીઓ ઉપર તેમની સત્તા બિલકુલ નહિ ચાલતાં, બિલટી પાદરીઓની સત્તા ચાલતી. તેમનો ત્યાં મઠ હતો. તેનો ઉપરી એક મહાધિકારી અને તેમના હાથ તળે વાંઢા બેગીઓ અને વગર પરણેલી બેગણો અથવા આર્મ્સ, જેને અંગ્રેજીમાં ‘ નન્સ ’ કહે છે તે હતી.

એ જેસ્યુઇટોએ એક એવો ધારો કાઢ્યો હતો કે, “ ખ્રિસ્તી થી ઇતર વર્ણ—જેવી કે હિંદુ, પારસી, મુસલમાન વગેરે ધર્મ પાળનારોઓનું જે છોકરું વગર પરણેલું હોય અને તેનાં મા ને બાપ બંને ગુજરી જાય, તો તેના વાલી સરકાર થઈ, તેજ દિવસે તેને પોતાના સ્વાધીનમાં લઈ શકે અને તેને પોતાના મઠમાં લઈ જઈ ખ્રિસ્તી બનાવે, તેમજ ખ્રિસ્તી તરીકે પાળીપોષી એ બાળકને મોટું કરે. તેના ઘરમાં તેના કાકા, કાકી, દાદો, દાદી, નાનો, નાની, બહેન ગમે તે હોય, તોપણ તેનો જરાય હક્ક ગણાય નહિ. ”

એ પ્રમાણે ગામમાં વારંવાર એવાં છોકરાંઓને લઈ વટલાવતા, તેની રડાપીટ થતી; પરંતુ સત્તા આગળ શાણપણ કામ લાગતું નથી, તેથી લોકો કંટાળીને બહુ દુઃખી થઈ ગયા હતા અને અનેક પ્રકારની ગાળો તથા શાપ નિશ્વાસ મૂકી દેતા હતા; પરંતુ તે સિવાય બીજું કંઈ કરી શકતા નહોતા.

એક વાર એવો બનાવ બન્યો કે, જેઠીબાઈના કારખાનામાં

એક કલ્યાણજી નામે કારીગર ગુજરી ગયો. તેને આશરે અગિયાર વર્ષની ઉંમરનો એક નાનો દીકરો હતો. જેઠીબાઈએ વિચાર કર્યો કે, આ બાપડાને સવારમાં સરકારી માણસો આવીને લઈ જશે અને વટલાવશે, માટે એને બચાવવાની કોઈ પણ યુક્તિ-પ્રયુક્તિ કરું. એજ કારખાનામાં જેઠીબાઈનો એક સગો હતો, તેને એક દીકરી હતી. તેને કહ્યું કે, “ તારી દીકરી આ છોકરા સાથે પરણાવ.” તે કહે કે, “ એ છોકરાનાં માબાપ મરી ગયાં છે, પાસે કૂટી બદામ પણ નથી, તેમ કામ કરીને કમાવાની હજી એનામાં શક્તિ પણ આવી નથી, તેવાને હું મારી દીકરી આપું, તો તેનું ભરણપોષણ શી રીતે થાય ? ” જેઠીબાઈએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “ તેની તું ફિકર નહિ કર. એ છોકરાછોકરીને જ્યાંસુધી તેઓ સારી પેઠે કમાતાં થાય નહિ ને પોતાનું ભરણપોષણ કરવાને શક્તિવાન થાય નહિ, ત્યાંસુધી હું તેના વાલી તરીકે ભરણપોષણ કરીશ; માટે તું તારી દીકરી ખુશી થઈને આપ.” જેઠીબાઈના આવા વિશ્વસનીય વચન ઉપર તેને શ્રદ્ધા આવી અને તેણે પોતાની પુત્રી આપવા કબૂલ કર્યું, એટલે તાબડતોબ બે બ્રાહ્મણોને તેડાવી, હજી ઘરમાં શબ પડ્યું છે, એટલામાંજ ત્રાંખના ચાર કળશિયાની ચોરી રચી, શાસ્ત્રવિધિપૂર્વક લગ્ન કર્યાં. પછી સવારના ટેલિયો ફેરવ્યો, એટલે ન્યાતિલાઓ આવી પેલા છોકરાના બાપના શબને સ્મશાનભૂમિએ લઈ ગયા. પેલાં વરકન્યા આખી રાતના ઉબાગરાને લીધે તથા ઘરનાં માણસો લાંબે દૂર સ્મશાનભૂમિએથી બળબળતા તડકામાં આવેલાં હોવાથી થાકી ગયેલાં હતાં ને ભર બાંધમાં પડ્યાં હતાં. કલાક બે નથી વીત્યા, એટલામાં તો સરકારી પલટણની એક ટુકડી ઉઘાડ અને ચળકતા બેયોનેટવાળી બંદૂકો સાથે, તેના ઘર આગળ આવી બેઠી. કમાને ઘરના માલિકે તથા સંબંધીઓને જગાડીને પૂછ્યું કે, “ પેલો માણસ આજ મરી ગયો, તેના સોકરા કાં છે ? તે પત્નેલુ નથી ? તે અમોને લાવી આપ.” એ વખતે જેઠીબાઈ બહુ બેઠેને, આ બનાવની અગમચેતી બહુ જવાબ દેવા ઘરમાંજ બેઠી હતી. તે બોલી: “ ઓ સીનોર ! તે સોકરા તો પત્નેલુ સે, ઓ પેલું તે સૂતેલું સે અને તે પેલી તેની બેરી પન સૂતેલું સે, સમજ્યા ? ” આ જવાબ સાંભળી તેઓએ, વરકન્યાને ઉઠાડીને પૂછી બેસું. છોકરાએ કબૂલ કર્યું કે, “ તે મારી બેરી છે ” અને છોકરીએ

કબૂલ કર્યું કે “તે મારો વર છે.” આ સાંભળી કમ્પાન તો ખિજવાઈ ગયો, પણ કરે શું? લાચાર થઈ, શરમિંદો બની, જેવો ઉમેદલયો તે આવ્યો હતો, તેવોજ નાઉમેદ થઈ વીલે મોઢે લશ્કર લઈ પાછો ચાલતો થયો.

થોડા દિવસ વીત્યા, એટલામાં દીવમાં એક બીજો બનાવ બન્યો. એક આંગણિયા મામતુરાનું કુટુંબ કહેવાતું, તેનો વાલી પુરુષ મેઘજી નામે હતો. તેનો દીકરો કાનજી પરણ્યો નહોતો, તે વખતમાં તેનો બાપ મેઘજી ગુજરી ગયો; એટલે કાનજીને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પકડી લઈ જવાનો અને તેને વટલાવવાનો વખત આવી લાગ્યો. તેમાંથી બચવાને ખાતર તે જેઠીબાઈ પાસે દોડી ગયો. જેઠીબાઈએ કીડી નુખના પ્રેમજી લાલા કરીને હતા, તેની મસિયાઈ ફ્રેઈ સાથે તેનાં લગ્ન કરાવી ઉપર પ્રમાણે આક્રમણમાંથી બચાવ્યો અને કમ્પાન આવો બીજી વારનો બનાવ જોઈ એકદમ રાતોપીળો થઈ “હમ દેખ લેંગા” કહીને ચાલતો થયો.

જેઠીબાઈએ આ બે કામ તો સુક્ષિતથી પાર પાડી યશ મેળવ્યો. બ્રહ્મક્ષત્રિય જ્ઞાતિના લોકો બહુજ રાજી થયા ને જેઠીબાઈની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા અને તેને આશીર્વાદ દેવા લાગ્યાં; એટલુંજ નહિ પરંતુ જેઠીબાઈના પરગણુપણાની ગામમાં વાહવાહ થવા લાગી અને ગામના ખ્રિસ્તી સિવાયના અન્ય વર્ણના લોકો જેવા કે બ્રાહ્મણ, વાણિયા તેમજ પારસી અને મુસલમાનો પણ તેને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા. એ સર્વેમાં કોઈને અને કોઈને ત્યાં પણ મહિને બે મહિને એવી રકારોળ ચાલુ રહેવાથી, જેઠીબાઈનું મન બહુજ ખિન્ન થયું. તે બાઈ મનમાં વિચાર કરી, એવા નિશ્ચય ઉપર આવી કે, “હું બરી તોજ કે ખ્રિસ્તી સાધુઓના જીવનને લીધે જે રકારોળ થાય છે, તેનો ઇશ્વરનો હુકમ હોય તો અંત આણું; તોજ મનુષ્ય દેહ ધારણ કર્યાનું માર્ગ સાર્થક, નહિ તો એ દેહ નિર્સર્થક છે.” કાર્ય સાધયામિ કિંવા દેહ પાતયામિ । કાર્ય સાધું નહિતર દેહ પાડું, એવા નિશ્ચય ઉપર તે આવી.

આ વિષે તેણે થોડાક દિવસ બહુ વિચાર કર્યો કે, એનો શું ઉપાય થોજવો. વિચાર કરતાં કરતાં એક દિવસ એવો વિચાર તે બાઈના મનમાં થયો કે, “વિલાયતમાં (અર્થાત્ પોર્ટુગાલમાં) રાણી રાજ્ય કરે છે. ઇશ્વરકૃપાથી તેને કુંવરો પણ છે, તેથી તે દયાળું પણ હોવી જોઈએ; માટે તેના ઉપર એક સરસ અરજી

લખીને મોકલવી. તેમાં પ્રબ્ધ, જે તેમના પુત્રો છે, તેમના ઉપર માયામમતાની લાગણી આકર્ષવી અને પ્રબ્ધ ઉપર ગુજરાતા બુલમનો ચિતાર બરાબર ચીતરીને આ હુઃખનો અંત આણવો.”

હવે એ અરજ કેવી રીતે મોકલવી તેનો થોડાક દિવસ વિચાર કરતાં તેને એક પુટ્ટો સૂઝી આવ્યો. તે ઉપરથી તરત તેણે ઊંચા પ્રકારની મલમલના ઢાકાના તાકા મંગાવ્યા. એ મલમલ ઉપર એક અદ્ભુત કારીગરીની સુંદર ઓઢણી છાપી અને તેના મધ્ય ભાગમાં ફિરંગી લિપિમાં એક સરસ અરજ તૈયાર કરીને છપાવી. ઓઢણીમાં છેડા, પુટ્ટા, કોર, ગુલ્લ વગેરે તે બાઈએ જાતે ચીતરવા માંડ્યાં. ઊંચા પ્રકારનાં દેશી કૂલ, પાંદડા, વેલ તથા તેમાં ઝીણા ઝીણા તાંતુઓ કેસર વગેરે ચીતર્યાં; તેમજ સાલના જેવા પુટ્ટાઓ પણ ચીતર્યા. બરાબર વચ્ચેવચ્ચે એક સુંદર કૂલનો ગુલ ચીતર્યો. પછી ઝીણા પોગરના લાકડાના બીબા ઉપર તે પ્રમાણે સર્વ કોતરાવ્યું. તેણે તે અરજ કોઈ કાબેલ ફિરંગી બારિસ્ટર પાસે ઘડાવી અને તેને બીબામાં કોતરાવીને તેના પર છાપી. તે અરજનો ગુજરાતી તરબૂમે નીચે પ્રમાણે છે:—

“ હે પોર્ટુગલની દયાળુ મહારાણી !

“ પરમકૃપાળુ સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરે આપને એવા મોટા સામ્રાજ્યનાં મહારાણી તથા રાજ્યનાં પ્રતિનિધિ બનાવ્યાં છે કે, જેનો વિસ્તાર યુરપ, આફ્રિકા, એશિયા (સોલર ટૅમુર વગેરેમાં) અને અમેરિકામાં પ્રાચીન સુધી પ્રસરેલો છે. ત્યાંના લોકો નાના પ્રકારના ધર્મો પાળી, નાના પ્રકારની ઉત્તમ કારીગરી તથા વ્યાપારો કરી નિર્વાહ ચલાવે છે. સુભાગ્યે તમને ઈશ્વરકૃપાથી કુંવર-કુંવરીઓ પણ છે. અમે પોતે તમો નામદારની દીવમાં વસનારી હિંદુ, પારસી, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી પ્રબ્ધ છીએ; પણ તમો નામદાર હજારો ગાઉ ઉપર રહી, અત્રે અમલદારો મારફતે રાજ્ય કરો છો; પણ અમે અખ્રિસ્તી પ્રબ્ધના ડુભાંગ્યે, એ અમલદારો જેસ્યુઇટ નામે ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુ ઉપદેશકોના હુકમ પ્રમાણે વર્તે છે. તે હુકમ તમારા તરફથી મળેલો નહિ હોવો જોઈએ; અથવા મળ્યો હશે, તો તે ખ્રિસ્તીધર્મ પ્રસારવાંના ખોટા લોભમાં નાખી ખોટા ખોટા રિપોર્ટો કરીને મેળવ્યો હશે. તે એ છે કે, જે અખ્રિસ્તી પ્રબ્ધમાંથી કોઈ વગર પરણેલા દીકરાદીકરીનો બાકી રહેલો બાપ અથવા મા ગુજરી જાય, ત્યારે તેના શબને ઠેકાણે પાડ્યા

પછી તુરતજ પોટુંગીઝ સિપાઈઓ એક કપ્તાનના ઉપરીપણા હેઠળ આવી, ‘અમે તેના વાલી છીએ’ એમ કહી, તે દીકરા કે દીકરીને તુરત ઉઠાવી પોતાના ખ્રિસ્તીમઠમાં લઈ જઈ, તેને ખ્રિસ્તીધર્મમાં વટલાવી ખ્રિસ્તી તરીકે પાળીપોષી મોટો કરે છે. હવે તેના ઘરમાં તેનો દાદો, દાદી, નાનો, નાની, કાકો, કાકી કે સગી બહેન તેનાં ખરાં વાલી હોય, તેને એક બાબુએ મૂકી આ પોતાની મેળે બનેલા વાલીઓ તેમના કબજામાંથી જબરજસ્તીથી છીનવી લઈ જાય છે; તે વખતે ખરા વાલીઓની રડારોળ, કલ્પાંત, છાતીફાટ ફૂટવું, વાળ પીંખવા, છોકરાનું આ અબણ્યા માણસો સાથે જવા સામે તરફડવું અને રડવું, ઇત્યાદિ કરુણાજનક દેખાવો કોઈ પથ્થર જેવી કરપીણ છાતીવાળા મનુષ્યના હૃદયમાં પણ દયા ઉપજાવ્યા વગર રહે નહિ.

“આ બુલમને લીધે પ્રજાનો રાજ્ય પરનો ભક્તિભાવ તદ્દન ઊઠી ગયો છે અને જે ધર્મોપદેશકોએ ખ્રિસ્તીધર્મમાં વટલાવવાનો આ બુલમી રસ્તો શોધી કાઢ્યો છે, તેમને અંતઃકરણથી શાપ દે છે. અમલદારો તો તેમના અમલમાં હોવાથી તથા ખ્રિસ્તીધર્મમાં હોવાથી આવું કામ પુણ્યનું ગણે અને ‘આટલાં માણસોને ખ્રિસ્તીધર્મમાં વટલાવ્યાં’ એવા રિપોર્ટો મોકલે, તેમાં નવાઈ નથી. તમો નામદાર બાણો છો કે, દરેક જણ પોતાનો ધર્મ સાચો અને પોતાના પ્રાણ કરતાં અધિકતર વહાલો ગણે છે. તેમાં અમે હિંદુઓ તો અમારા ધર્મને દુનિયાના સઘળા ધર્મ કરતાં એટલો બધો શ્રેષ્ઠ માનીએ છીએ કે, અન્ય ધર્મવાળાને અડકીએ તો નાહવું પડે છે, તો પછી તેની સાથે ખાવાપીવાનું તો હોયજ ક્યાંથી ? જો તેમની સાથે ખાધુ‘પીધું, તો પછી કોઈ તેની સાથે ખાવાપીવાનો વ્યવહાર કરતું નથી, એટલુંજ નહિ પણ તેને જ્ઞાતિબહાર મૂકે છે. બીજા ધર્મવાળાં, પરધર્મીને વટલાવી પોતાના ધર્મમાં હજારો લાલચો આપીને લે છે, ત્યારે પરધર્મના કોઈને પણ અમારા ધર્મમાં કદી પણ લેતા નથી; તે છતાં અમારા ધર્મના લોકો પૃથ્વી ઉપર બીજા ધર્મના લોકો કરતાં ઘણી વધારે સંખ્યામાં છે.

“હવે ઇશ્વરકૃપાથી તમો નામદારને કુંવરો તથા કુંવરીઓ છે અને તે આપના ખ્રિસ્તીધર્મમાં ઊછરેલાં છે. હવે ધારો કે ન કરે નારાયણ અને કોઈ પરધર્મી મહા બળવાન શત્રુ આપનું

રાજ્ય જીતી લઈ, આપના લાડકવાયા કુંવરોને આપના કબજામાંથી બળાત્કારે છીનવી લઈ, પોતાના ધર્મમાં વટલાવે તો આપને કેવું લાગે ? એ વખતે આપના મનની સ્થિતિ કેવી થઈ જાય ? તેમના ઉપર આપ મહા ક્રોધાયમાન થઈને કેવો તેમનો તિરસ્કાર કરો ? હું આપને માનપૂર્વક સવિનય વિનંતિ કરું છું કે, દીવની પ્રજાનાં બાળકોનાં સગાવહાલાંની સ્થિતિમાં આપ પોતાની જાતને મૂકી જુઓ અને પછી આપના દયાળુ મન ઉપર કેવી અસર થાય છે તે જુઓ. આપ એ કાર્યને કૂર, ઘાતકી, દુષ્ટ અને ઘોર નહિ ગણો ?

“ મારી ખાતરી છે કે, સ્ત્રીજાતિ તરીકે આપનું હૃદય દયાળુ હોવું જ જોઈએ. એક માતા તરીકે પ્રજા તરફ આપનું વહાલ અને મમતા હોવાં જોઈએ; તેમાં બાળકો અને મુખ્યત્વે નિરાધાર બાળકો પર વધારે વહાલ હોવું જોઈએ; માટે હું બંને હાથ બેઠી, તમે નામદારને અરદાસ કરું છું કે, અમારી અરજ ઉપર એક રાજપ્રકરણી મનુષ્યને છાજે એવો પૂરતો વિચાર કરીને, આ વટલાવવાની જગલી, કમકમાટી ઉપજાવે એવી, નિર્દય, ઘાતકી અને જીલમી રીત જે પૃથ્વીના કોઈ પણ સુધરેલા રાજ્યમાં ચાલતી નથી, તેનો એકદમ અટકાવ કરી હજારો બાળકોનો અને તેમના સગાંસંબંધીઓનો આશીર્વાદ લેશો, એવી ઉમેદ છે. આમીન ! આમીન ! આમીન !

“ એટલું થયેથી હું તમારી તથા તમારા કુટુંબકબીલાની ઉન્નતિ અને દીર્ઘાયુષ્ય સદાને માટે ચાહીશ.

“ હું છું, તમે નામદારની કિંકરી,
જેઠીબાઈ.”

ઉપલી અરજ લઈને જેઠીબાઈ ગોવા જવાને તૈયાર થઈ. તે વખતે ગોવાને વિલાયત કહેતા હતા. હાલ જેમ ગોવા અને દીવ બંન્ને આગબોટો અઠવાડિયામાં બે વખત આવે જાય છે, તેમ તે વખતે હતું નહિ. તે વખતે ફત્તેમારી નામનાં વહાણો આવતાં જતાં; તેમજ સૂરત, વલસાડ, દમણ અને ભરૂચના બંનેલા અને પડાવો નાળિયેર, કાથો, કેકમ, અનાજ વગેરે માલ લાવલઈ જઈ કરવાને ખેંચો કરતા. જેઠીબાઈ ફત્તેમારીમાં દીવથી બેઠી, તે યોદ્ધા દિવસે ગોવા પહોંચી. ગોવામાં તેની પોતાની કાપડની

વખાર હતી, ત્યાં જઈને તે ઊતરી. થોડાએક દિવસ વિસામે લીધો. પછી ગામના મોટા મોટા લોકો એની ઢુકાને આવતા, તેમની સાથે વાતચીત કરી, ત્યાંની રાજનીતિ તથા ગોરાકાળા લોકોના વિચાર જાણી લઈ, તેમની દિલસોજી મેળવી.

પછી પોતે વાઈસરોય અને ગવર્નરના મહેલ આગળ જવા તૈયાર થઈ. દેશી રિવાજ પ્રમાણે જ્યારે સાર્વજનિક અને દુઃખદ ફરિયાદ હોય છે ત્યારે જેમ કરે છે તેમ, જેઠીબાઈ પોતાના મસ્તક ઉપર બળતી સગડી અને હાથમાં બળતી મશાલ લઈ મહેલ આગળ જઈ “ફરિયાદ ફરિયાદ” એમ મોટે સાદે બોલતી ઊભી. વાઈસરોય તે સાંભળીને મહેલના ગોખમાં આવીને જુએ છે, તો આવો વિચિત્ર દેખાવ જોઈ તે વિમાસણમાં પડ્યો અને એ બાઈ કોણ અને શા કારણે આવી છે, તે પૂછવાનું સંત્રીને કહ્યું. તેણે બાઈ પાસે જઈને પૂછ્યું અને બાઈએ જે હકીકત કહી તે તેણે વાઈસરોય આગળ જઈને કહી. આ વખતે બંને વાઈસરોય ત્યાં હતા. તેમાં ધર્મોદ્યક્ષ ન હતો. એ બે વાઈસરોયોના નામે એન્ટોનિયો મેલ્લો દે કાસ્ત્રો અને મોનોઅલ કેસ્તો દેરિયાલ હતા.

એ બંને વાઈસરોય નીચે ઊતરી આવ્યા અને આવું અદ્ભુત અને અલૌકિક રૂપ ધારણ કરવાનું કારણ જેઠીબાઈને પૂછ્યું. જેઠીબાઈએ ધૈર્યથી ઉત્તર આપ્યો કે, “તમારા રાજ્યમાં ઘોળે દહાડે અંધારું છે, તેથી મારે હાથમાં મશાલ ધરવી પડે છે અને અનાથ બાળકો ઉપર તથા તેમનાં સગાંઓ ઉપર અત્યંત જુલમ શુજરે છે, તેની ફરિયાદ કરવા માથા ઉપર બળતી સગડી લઈ તે જુલમ ટાળવા સારું હું છેક દીવથી અહીં આવી છું; મોટે મારી અરજ સાંભળી તે વાજળી લાગે, તો ભલામણ સાથે આ અરજ પોર્ટુગાલની મહારાણી ઉપર મોકલી આપો.” પછી તેઓએ બાઈને ઉપર તેડી જઈ, કિનબાબના લખોટામાં બીડેલી અરજ ઉખેડીને વાંચી જોઈ. પછી કાઉન્સિલ ભરી અને તેમાં ખૂબ વિચાર કરીને એ અરજની તરફેણમાં સારી ભલામણ કરી અને બાઈને સારી આશા આપી રવાના કરી.

એ અરજનો લખોટો પાછો કાઉન્સિલમાં રજૂ થયો અને મહારાણી સાહેબ ઉપર મોકલી આપવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો. પછી એ અરજ વિલાયત મોકલી આપવામાં આવી. ત્યાં રાણી દોનાલુઈઝાદે શુસ્માન રાજ્ય કરતી હતી. તેને અરજ યોગ્ય સમયે

પહોંચી. રાણીનો ધણી મરતી વખતે કુંવરની બાધ્યાવસ્થાને લીધે તેને રાજ્યપ્રતિનિધિ નીમી ગયો હતો. રાણીએ અરજી ઉકેલીને વાંચી જોઈ, તો કેાઈ વાર પોતાના જન્મારામાં કે બાપદાદાના વખતમાં આવી વિચિત્ર, અનુપમ અને સુંદર અરજી આવેલી જોઈ નહોતી કે સાંભળી પણ નહોતી. મોકલનારે શું હિંમત પકડીને લખાણ કર્યું છે? તે સઘળું કાઉન્સિલમાં મૂકતાં, બાઈને વાસ્તે શાબાશીના ઉદ્ગારો નીકળ્યા.

રાણી એટલી તો ખુશી થઈ કે, તે ઓઢણીને પોટુંગીઝ ભાષામાં “ પાન દે જેઠી ” એટલે “ જેઠીની ઓઢણી ” એવું નામ આપ્યું અને તે નામથી આજે પણ તે પોટુંગીઝ લોકોમાં ઓળખાય છે. બીજો હુકમ રાણીએ એવો કાઢ્યો કે, “ અનાથ બાળકને વટલાવવાની આ જીલમલરેલી રીત બંધ કરવી.” ત્રીજો હુકમ એવો કાઢ્યો કે, “ જેઠીબાઈના ઘર આગળ અઠવાડિયામાં એક વાર દીવમાં સરકારી પલટણું વાળું વાગે.” ચોથો હુકમ એ કાઢ્યો કે, “ દીવનો ગવર્નર, લશ્કરી અને બીજા મોટા અમલદારો જેઠીબાઈના બારણા આગળથી જ્યારે જ્યારે જાય, ત્યારે અમુક કદમ આગળથી પોતાની ટોપી ઉતારે” તે હુકમાનુસાર એક પીલુડીનું ઝાડ લોકોની સંભારણામાં હમણું સુધી હતું, કે જ્યાં સરકારી અમલદારોને ટોપી ઉતારવી પડતી.

ત્રાંબાના પતરા પર એક લેખ પોટુંગીઝ ભાષામાં કેાતરાવી, તેમાં એ સઘળી હકીકતો લખીને મોકલવાનો કાઉન્સિલમાં ઠરાવ થયો અને તે તામ્રપત્રશાસન હિંદુસ્તાનમાં મોકલી આપ્યું અને તે મોટી ધામધૂમથી મેળાવડા વચ્ચે જેઠીબાઈને અર્પણ કરવામાં આવ્યું. એમાં જણાવેલાં ફરમાનો મુજબ ઘણું વર્ષો સુધી સરકારી અમલદારો વર્તતા; એટલુંજ નહિ પણ ઘણી વેળા સરકાર અને મહાજન વચ્ચે વાંધા પડતા, ત્યારે સરકાર જેઠીબાઈને વચમાં નાખી, વિધિ કરાવી, તેનો નિકાલ કરાવતી.

જેઠીબાઈના વંશમાંના કેટલાક પુરુષો જીવે છે અને તેઓ સુંબઈમાં વસે છે.

* રા. રા. મગનલાલ દલપતરામ ખખ્ખર, જે. પી., એમણે “ હિંદુસ્તાન ” પત્રના ૧૯૨૩ ના દિવાળીના અંકમાં લખેલા ચરિત્રનો તેમની પરવાનગીથી ઉતારો.

૧૭-બે ગ મ લુત્ફુનિસા

ગાળાના હતભાગ્ય છેદલા સ્વતંત્ર નવાળ સિરાજીદોદલાની જીવનકહાણી ઇતિહાસના વાચકોથી અજાણી નથી; પરંતુ તેની સુખ્ય બેગમ લુત્ફુનિસાનું નામ માત્ર ઘણાને જાણીતું હોવા છતાં પણ, તેના જીવનનો વૃત્તાંત ઘણાના જાણ્યામાં નથી.

લુત્ફુનિસાએ કોઈ આળસુદાર વંશમાં જન્મ ગ્રહણ કર્યો નહોતો. ઘણી નાની વયમાંજ તે ગુલામડી તરીકે નવાળ અલીવદીખાંના બેગમમહેલમાં દાખલ થઈ હતી. નવાળનો પ્રિય દોહિત્ર સિરાજ ઘણા થોડા સમયમાંજ તેનું અનુપમ રૂપલાવણ્ય અને નવયૌવનનું સૌંદર્ય જોઈને મોહિત થઈ ગયો. પતંગિયાનો અગ્નિ ઉપર જેવો પ્રેમ હોય છે, તેવોજ રૂપોન્માદ સિરાજને લુત્ફુનિસા ઉપર ઉત્પન્ન થયો હતો. સિરાજે તેને કામનાની વસ્તુ ગણીને પોતાના ઉપલોગને સાફ પુષ્કળ લાડ લડાવ્યાં હતાં; પરંતુ ઇન્સાફની ખાતર કહેવું પડશે કે, દાસી લુત્ફુનિસાએ જંગાળના ભાવી નવાળની વિનતિ અને આજીજીનો ઘણી વાર અનાદર કર્યો હતો અને લગ્ન કર્યાં સિવાય કોઈ પણ પ્રકારે તેનો સંસર્ગ કરવાની ઘસીને ના કહી હતી. પોતે હલકા કુળની હતી અને સિરાજ ઉમરાવજાદો હતો, એ કારણને લીધે પોતાનું તેની સાથે લગ્ન થવું લગભગ અસંભવિત છે, એમ જાણ્યા છતાં પણ એ સન્નારીએ ભાવી નવાળની લાલસાની સામગ્રી થવાનું પસંદ કર્યું નહિ. જેમ જેમ સમય જતો ગયો, તેમ તેમ પ્રારંભના પ્રેમની ઉન્મત્તતા કાંઈક ઓછી થવા લાગી અને રૂપજન્ય મોહનાં પડળ કાંઈક ઊતરવા લાગ્યાં. સિરાજ લુત્ફુનિસાના ગુણનો પક્ષપાતી થયો. રૂપલાલસાને સ્થાને પ્રેમે અધિકાર મેળવ્યો. ગુણસુગ્ધ સિરાજે છેવટે તેને પત્ની તરીકે ગ્રહણ કરવાનું કબૂલ કર્યું; પરંતુ એ વાત માતામહી આગળ કેવી રીતે રજૂ

કરવી એ બન્ને જણાં નક્કી કરી શક્યાં નહિ. છેવટે ખુદ્દિમતી લુત્ફુન્નિસાની સલાહથી સિરાજે દાદીમા આગળ બધી વાત બહાર કરી. માતામહી પણ લાડકા સિરાજના મનમાં થતો ફેરફાર થોડા સમયથી જોઈ શક્યાં હતાં. તેણે એ વિવાહનો વિચાર માંડી વાળવાને સિરાજને ઘણું એ સમજાવ્યો, બીજી કેટલીક સુંદર કન્યાઓની લાલચ બતાવી, બંગાળના ભાવી નવાબને માટે એક ગુલામડી સાથે લગ્ન કરવું એ કોઈ રીતે વાજબી નથી, એવી ખાતરી કરી આપી; પરંતુ સિરાજના મન ઉપર એ બધાંની જરા પણ અસર થઈ નહિ. સિરાજે માતામહીની આગળ પ્રતિજ્ઞા કરી કે, “ મારે બંગાળાની મસનદ (સિંહાસન) જોઈતી નથી, મારે તમારો રાજ્યવૈભવ જોઈતો નથી, મારે તો ફક્ત લુત્ફુન્નિસા જ જોઈએ છે. જો લુત્ફુન્નિસા નહિ મળે, તો ફકીરી લઈને જંગલમાં રખડી મરીશ. ” માતામહી સિરાજનો સ્વભાવ જાણતાં હતાં. તેમણે નવાબ અલીવદીખાં આગળ બધી વાત ખુલાસાથી કહી સંભળાવી. અલીવદીખાં સમાચાર સાંભળીને પ્રથમ તો ઘણા ગુસ્સે થયા હતા; પરંતુ તેમણે બેગમના આગ્રહથી આખરે એ વાતની મંજૂરી આપી. પ્રણયિનીનાં ચક્ષુનાં જળે અટલ પ્રતિજ્ઞાવાળા અલીવદીખાં નવાબને પણ દ્રવીભૂત કર્યો હતો.

સિરાજના પિતા જેતુદીન અહમદ અફઘાનોને હાથે ઘાયલ થઈને મરણ પામ્યા પછી, નવાબ અલીવદીખાંએ સિરાજને બિહાર પ્રાંતનો સૂબો નીમ્યો અને રાજ જનકીરામને તેના નાયબ તરીકે સાથે મોકલી આપ્યો. નવાબનો સિરાજ ઉપર અતિશય પ્રેમ હતો અને એક ક્ષણ પણ સિરાજ તેમની આંખથી દૂર રહે, એ તેમને પસંદ નહોતું; એટલે તેમણે જનકીરામને પટના પ્રાંતનો બધો રાજ્યકારભાર સોંપી દઈને સિરાજને પોતાની પાસે પાછો બોલાવી લીધો. એ સમયે કેટલાક ખુશામતિયાઓએ સિરાજના કાન ભંભેર્યા કે, “ અલીવદીખાંએ લોકોને બતાવવા સાફ તમારા પિતાની જગ્યા ઉપર બિહારના સૂબા બ્રમને બનાવ્યા છે; પણ રાજકારભારની ખરી લગામ તો જનકીરામના હાથમાં જ છે; એટલે એજ ખરો રાજા છે. ” આ કુટિલ સલાહ સિરાજને ગળે ઊતરી અને તેણે જનકીરામ પાસેથી પિતાની ગાદી છીનવી લઈને સ્વતંત્રપણે રાજ્યવહીવટ ચલાવવાનો વિચાર કર્યો. લુત્ફુન્નિસા તથા નોકરચાકરો સાથે તેણે રાતોરાત પટના

તરફ ફર્ય કરી. એ પ્રવાસમાં ઘણી જાતની અડચણ નડશે, સ્વપ્નમાં પણ નહિ હોય, એવાં સંકટો જાતનાં સંકટ સહન કરવાં પડશે વગેરે કારણથી સિરાજની ઇચ્છા લુત્કુન્નિસાને એ પ્રવાસમાં પોતાની સાથે લઈ જવાની નહોતી; પરંતુ પતિપરાયણા લુત્કુન્નિસાએ પતિને છોડીને અન્યત્ર રહેવાની બાબતમાં આગ્રહ-પૂર્વક પોતાની નાપસંદગી જણાવી, આથી સિરાજને તેને પોતાની સાથે રાખવાની ફરજ પડી હતી.

સિરાજે પટના પહોંચીને જાનકીરામને કિલ્લો સોંપી દેવાનું કહેવરાવ્યું. (૧૧૬૩ હિજરી રજબ; જુલાઈ, ૧૭૫૦) જાનકીરામ ઘણી મૂંઝવણમાં પડી ગયો. તેની નિમણૂક કાંઈ સિરાજે કરી નહોતી. નવાબ અલીવદ્દીખાં તરફથી પટનાનું રાજ્યશાસન તેને સોંપવામાં આવ્યું હતું. હવે એ નવાબની આજ્ઞા વગર રાજ્ય-પ્રબંધ સિરાજના હાથમાં કેવી રીતે સોંપી દે? તેણે સિરાજને કહેવરાવ્યું કે, “નવાબ અલીવદ્દીખાંની આજ્ઞા નહિ લાવો, ત્યાં-સુધી હું દુર્ગ આપને સ્વાધીન કરી શકું એમ નથી.” સિરાજ તો પ્રથમથીજ ભંભેરાયેલો હતો. તેણે સાહસ કરીને કિલ્લા ઉપર ચડાઈ કરી; પણ ભાગ્યલક્ષ્મી તેને અનુકૂળ નહોતી. જાનકીરામના હિંમતવાળા અને કવાયત બાણુનારા સૈનિકો આગળ સિરાજનું સૈન્ય ટકી શક્યું નહિ અને તેનો પરાજય થયો. પરાજિત સિરાજે લુત્કુન્નિસાને લઈને કિલ્લાની બહાર એક ઝૂંપડામાં સાધારણ વેશ ધારણ કરીને ગરીબ માણસ તરીકે આશ્રય લીધો. રાજા જાનકીરામને એ બધી વાતની ખબર પડી. સિરાજને કેદ કરવાનો કે તેને રિખાવવાનો તેનો ઇરાદો નહોતો; તેથી બંગાળા, બિહાર અને ઉડિસાનો ભવિષ્યનો નવાબ સહીસલામત એશઆરામમાં જિંદગી ગુજારે, એવો તેણે બંદોબસ્ત કરી આપ્યો હતો. તેણે સિરાજને એ ગરીબની ઝૂંપડીમાંથી પાછો બોલાવી મંગાવ્યો અને દુર્ગની બહારના ભાગમાં તેને રહેવાને માટે યોગ્ય મકાન આપીને પોતે અલીવદ્દીખાંના આગમનની રાહ જોવા લાગ્યો. સિરાજ એ મકાનમાં એક પ્રકારના નજરકેદી તરીકે રહેવા લાગ્યો. નવાબે પટના આવીને સિરાજને તેની હઠ માટે જરા પણ ઠપકો આપવાને બદલે, સ્નેહપૂર્વક આલિંગન દઈને ચુંબન કર્યું. પશ્ચાત્તાપથી અંદર ને અંદર બળી જતો સિરાજ વૃદ્ધ નવાબની ક્ષમા માગે તે પહેલાંજ, તેણે તેને

ક્ષમા આપી દીધી હતી.

અમે અહીંયાં લુત્ફુન્નિસાની દયાનું એક દષ્ટાંત જણાવીએ છીએ. ઇ. સ. ૧૭૫૬માં કલકત્તાના વિજયને સમયે કાસિમખાનનની અંગ્રેજી કોઠીના પ્રમુખમિ. વોટ્સ પોતાની મડમ અને પુત્રપુત્રીઓ સહિત કાસિમખાનનમાં કેદ પકડાયા હતા. તેમણે મુખ્યત્વે કરીને સિરાજની માતા આમિના બેગમની દયાને લીધે જીવ બચાવ્યો હતો. આમીના બેગમે ગુપ્ત રીતે મિ. વોટ્સ, તેની મડમ તથા છોકરાંને પોતાના મહેલમાં ૩૭ દિવસ સુધી કાળજીપૂર્વક રાખ્યાં હતાં. પાછળથી લુત્ફુન્નિસાની સલાહ લઈને તેમને જળમાર્ગે અંદ્રનગરના ફ્રેંચ ગવર્નરની પાસે મોકલી આપ્યાં હતાં. એ બાબતની જરા પણ ખબર નવાબને પડી હોત, તો નવાબ એ બંનેની ભૂંડી વલે કરત, એમાં જરાયે શક નથી. મડમ અને તેનાં બાળકોનાં ઉપર દયા આણીનેજ, લુત્ફુન્નિસા બેસી રહી નહિ. તેણે એક દિવસ નવાબ આગળ મિ. વોટ્સના છુટકારા સારૂ પ્રાર્થના કરી હતી. તેણે નવાબને જણાવ્યું કે, “કોઠીવાળા અધિકારી તો આપણી પ્રજા છે, આપણાં સંતાન છે. સંતાનને શા સારૂ દુઃખ આપો છો ? બંગાળા પ્રાંતના માલિકને માટે એક સાધારણ અંગ્રેજ રૈયતને કેદ રાખવો, એ કદી પણ વાજળી નથી.” નવાબના પગ આગળ બેસીને તેણે કૃપાની ભિક્ષા માગી. નવાબ લુત્ફુન્નિસાની પરદુઃખકાતરતાથી આશ્ચર્ય પામી જઈને બોલ્યો: “તું કહે છેએ ખરું છે, પરંતુ મિ. વોટ્સને કેદ કરી રાખ્યાથીજ કલકત્તાના અંગ્રેજ વેપારીઓ મારાથી ડરીને ચાલતાં શીખશે.” લુત્ફુન્નિસાનાં અશ્રુવર્ષાથી અને ગળગળે સ્વરે આગ્રહ કરવાથી નવાબને પોતાનો સંકલ્પ બદલવો પડ્યો. તેણે છેવટે મિ. વોટ્સને છોડી દીધો.

પ્લાસીના યુદ્ધ પછી અંગ્રેજોની વિજયદુંદુભિ જે વખતે વાગી રહી હતી, જે વખતે બંગાળની ગોળીઓ વન અને ઉપવનને ઘુન્નવી મૂકીને અંગ્રેજોના વિજયની ઘોષણા કરી રહી હતી, જે વખતે ભાગીરથી મૂઠીભર અંગ્રેજ સેનાના અદમ્ય ઉત્સાહ અને કલાઈવનું યુદ્ધીકૌશલ્ય જોઈને સ્તંભિત થઈને ધીમે ધીમે વહી રહી હતી, તે વખતે બંગાળનો હતભાગી નવાબ સિરાજ, મીરજાનની વિશ્વાસઘાતકતાથી મર્મોહિત થઈને વિચાર કરી રહ્યો હતો કે, “હવે કરવું શું ?” મૂઠીભર સાધારણ અનુચરને લઈને એ

કરી પણ શું શકે? કિસ્મતની કઠોર સબથી વ્યથિત થયેલો સિરાજ ચારે તરફ અંધકારજ દેખવા લાગ્યો. આજ સવારે જે અંગાળા, બિહાર અને ઉડિસાનો અધિકારી હતો, તે સાંજે રસ્તાનો ભિખારી બન્યો! કાલ જે અંગ્રેજ વેપારીઓ તેની કૃપાની લાલસા રાખતા હતા, તેજ અંગ્રેજ વણિકો આજ કર્તા-હર્તા થઈ ગયા. મીરજીર તો તેમના હાથનું રમકડું હતો. બીજો કાંઈ ઉપાય નહિ જડવાથી એણે પલાયન કરી જવાનો સંકલ્પ કર્યો. એ સંકલ્પ સાંભળ્યા પછી, જે લોકો સુખના સમયમાં તેના સાથી અને અનુચર હતા, તે બધા એકે એકે ખસવા લાગ્યા. વધારે વિલંબ કર્યા વગર, સિરાજે પોતાના સસરા ધરાજીમાં આગળ પોતાનો વિચાર જણાવ્યો, પરંતુ તેણે પણ કેઈ પણ પ્રકારે સિરાજની સાથે જવાનું કબૂલ કર્યું નહિ. ધન-રત્ન ઉચાપત કરી જઈને ધરાજીમાં છાનોમાનો અગિયારા ગણી ગયો. આશાભરૂંસા વગરનો સિરાજ એકલો પલાયન કરવાનો મનસૂબો કરી રહ્યો હતો, એવામાં હુત્કુન્નિસા આવીને તેના પગ આગળ બેસીને રોવા લાગી. સ્વામીના સુખમાં જે હર્ષધેલી થઈ જતી હતી, તે હુત્કુન્નિસાએ આજ સ્વામીની વિપત્તિના સમયમાં તેની સાથેજ પલાયન કરી જવાનો પોતાનો દૃઢ સંકલ્પ જણાવ્યો. સિરાજ કેઈ પણ પ્રકારે તેના મનમાં ઠસાવી શક્યો નહિ કે, આ પલાયન થોડા સમયનું છે. એને ઉદ્દેશ બળ-સંગ્રહ, આત્મરક્ષા ને મોગલ ગૌરવની પુનઃ સ્થાપના કરવાનો હતો. હુત્કુન્નિસાના હૃદયમાં એ બધી વાત ઊતરી પણ નહિ. એ સ્વામીની અનુગામિની થઈ. એ તો સમજી હતી કે, પતિ એજ સ્ત્રીનો દેવતા છે; પતિ જે દશામાં રહે તેજ દશામાં રહેવું પત્ની-ને માટે શ્રેયસ્કર અને વાંચનીય છે.

આ નારીરત્નને કેઈ કેઈ ઇતિહાસવેત્તાઓ ‘રખાત’ તરીકે ઓળખાવે છે. હુત્કુન્નિસા એક સાથેજ સિરાજની સચિવ, સખી, પ્રિયતમા, જીવનસાગિની અને હિંદુ-મુસલમાનની દૃષ્ટિએ ભેદના આદર્શ પત્ની હતી. તેને રખાત તરીકે ઓળખાવાતી બેઠને ખરેખર ખેદ થાય છે.

રાત્રે ત્રણ વાગ્યાના સમયે સિરાજ હીનવેશમાં હુત્કુન્નિસા અને ચાર વર્ષની કન્યા, થોડાક વિશ્વાસુ નોકરો તથા ધનરત્નાદિ લઈને સાધારણ ગાડામાં બેસીને ભગવાન ગોલા તરફ પ્રયાણ

કરવા લાગ્યો. રાત્રિ વીતી ગઈ અને પ્રભાત થયું. ધીમે ધીમે સૂર્યનાં કિરણો વધારે ને વધારે પ્રખર થવા લાગ્યાં. ઠેમલાંગી, અસૂર્યસ્પર્શા હુકુમ્મિસા પોતાનાં કંપોને તુચ્છ ગણીને ધૈર્યપૂર્વક ધીમે ધીમે રૂમાલથી પંખો કરીને સ્વામીનો થાક ઉતારવા લાગી. સિરાજ પગરસ્તે ભગવાન ગોલા ગામમાં પહોંચ્યો. ત્યાંથી મછવામાં બેસીને પંજાના ઊછળતાં મોજાંઓ ઓળંગીને મહાનંદા નદી-પથમાં મછવાને ઊલટો ચલાવીને, ઉત્તર દિશા તરફ જવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે જ્યારે મહાનંદા ઓળંગીને એ કાલિંદી નદીનો પ્રવાહ ઓળંગવાની તૈયારીમાં હતો અને તેની નૌકા જ્યારે રાજમહેલની બીજી પાર લગભગ ચાર ગાઉ દૂર ખડાલ ગામે આવી પહોંચી, ત્યારે એકાએક તેની નૌકાની ગતિ બંધ પડી. નાજેરપુરની ખાડી ઓળંગ્યા પછીજ મોટી ગંગામાં પ્રવેશ કરાય એમ હતું, પણ ત્યાં આગળ પાણી ઓછું હોવાથી ત્યાંનો રસ્તો બંધ થઈ ગયો હતો.

આ દુર્ઘટના સિરાજને માટે કાળરૂપ થઈ પડી. ત્યાં આગળ ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત ભૂખ્યાતરસ્યા ગાળ્યા પછી નવાબ ઘણેજ કંટાળી જઈને ખોરાક એકઠો કરવા સાડે દાનશાહ નામના એક ફકીરની ઝૂંપડીમાં ગયો. પૂર્વે સિરાજે એ દાનશાહ ફકીર ઉપર ઘણો જીલમ કર્યો હતો. આ વખતે એ અત્યાચારનું વેર વાળવાનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો છે, એમ ધારીને એ ફકીરે ખોરાકની વસ્તુઓ લઈ આવવાને બહાને બહાર જઈને મીરકાસિમ તથા તેના સગાભાઈ-રાજમહેલના ફ્રેજદાર મીરદાઉદને બધા સમાચાર કહી દીધા.

મીરકાસિમે સિરાજને સપરિવાર બંદીવાન કરીને મુશિંદાબાદ મોકલી આપ્યો. હુકુમ્મિસા બેગમ મીરકાસિમના હાથમાં સપડાઈ ગઈ. મીરકાસિમે તેને ભય બતાવીને તેના કિંમતી અલંકારો અને સઘળું દ્રવ્ય છીનવી લીધું. એ લૂંટનું કલંક મીરકાસિમના જીવનને સદાને માટે કલંકિત કરી રાખશે. ભાગ્ય-દોષથી તે તેના હાથમાં સપડાઈ હતી; પરંતુ એક બેગમ તરીકે નો તેનો માનમરતબો બળવવાની મીરકાસિમની ફરજ હતી. તેણે એમ નહિ કરતાં હુકુમ્મિસાને ઢાકામાં કેદ કરી.

મુશિંદાબાદ ગયા પછી સિરાજની શી દશા થઈ, એ બધાના બાણવામાં છે. મહમદ બેગમે હાથે તેનો વધ કરવામાં આવ્યો.
૬-૩૫

અને જોસબાગમાં તેના શબને દફનાવવામાં આવ્યું.

સિરાજના મૃત્યુ પછી થોડા દિવસ બાદ અંગ્રેજોના પ્રયત્નથી હુતકુંજિસાને ઢાકાથી મુશિંદાબાદ આણવામાં આવી અને જોસબાગમાં અલીવદી અને તેના સ્વામીની સમાધિની દેખરેખ રાખવાનું કામ તેને સોંપવામાં આવ્યું. તેના ભરણપોષણને સાડા એક મહિને હંતર રૂપિયાનો ખંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો; તે ઉપરાંત અલીવદીખાં અને સિરાજની કબરની દેખરેખનું કામ તેના હાથમાં સોંપાયાથી તેને બીજા ૩૦૫ રૂપિયા આપવામાં આવતા. આ ધનનો બેગમ હુતકુંજિસા દુરુપયોગ કરતી નહિ. પોતાના ઉદરપોષણ જેટલું સામાન્ય ધન રાખીને, બાકીનું સર્વ ગરીબોનું હુઃખનિવારણ કરવાના કાર્યમાં ખર્ચ કરી નાખતી હતી.

જોસબાગમાં સ્વામીની સમાધિ આગળ બેસીને એ દરરોજ અશ્રુવિસર્જન કરતી. પ્રતિદિવસ પ્રભાતકાળમાં પોતાને હાથે પતિની કબર ઉપર તાજાં ખીલેલાં પુષ્પ ચડાવતી અને દરરોજ સંધ્યાકાળે સુગંધી દ્રવ્યવાળા દીપકોથી તેને પ્રકાશિત કરતી. એ તેનું નિત્યકાર્ય હતું.

સિરાજના મૃત્યુ પછી કેટલા દિવસ સુધી હુતકુંજિસા જીવતી રહી, તે બરોબર બાણવામાં આવ્યું નથી. મિ. ફ્રાસ્ટર જણાવે છે કે, “મેં હુતકુંજિસાને ઇ. સ. ૧૭૮૧ માં જોસબાગમાં સિરાજની સમાધિ આગળ પડી રહેલી જોઈ છે.” જે એ વાત સાચી હોય, તો સિરાજના મૃત્યુ પછી ચોવીસ વર્ષ સુધી હુતકુંજિસા જીવતી હતી, એમ કહી શકાય.

બીજું મુતાબરીન નામક પુસ્તકનો અનુવાદક મુસ્તફા લખી ગયો છે કે, “મેં ઇ. સ. ૧૭૮૯ માં હુતકુંજિસાને મુશિંદાબાદમાં નિવાસ કરતી જોઈ છે.” એ મત પ્રમાણે સિરાજના મૃત્યુ પછી ૩૨ વર્ષ સુધી હુતકુંજિસા જીવતી હતી, એમ સાબિત થાય છે.

ત્રીજું મિ. બેવરિજ કહે છે કે, “મેં નિઝામતના દફતરમાં ઉમદાત-ઉન્-નિસા નામની સિરાજની એક પત્નીનો ઉલ્લેખ જોયો છે અને મારા મત પ્રમાણે ઉમદાત એજ હુતકુંજિસા બેગમ છે. એ ઉમદાત-ઉન્-નિસાએ ઇ. સ. ૧૭૯૧ ના ઓગસ્ટ માસમાં સરકાર આગળ પોતાના વર્ષાસનમાં વધારો કરવા સાડા અરજી આપી હતી.” મિ. બેવરિજના વચનને સત્ય માનીએ તો એમ કહી શકાય કે, સિરાજના મૃત્યુ પછી ૩૭ વર્ષ

પછી હુકુમ્મિસા હયાત હતી.

સાંભળ્યા પ્રમાણે, સ્વામીની સમાધિની પૂજા કરતાં કરતાં તેનું મૃત્યુ થયું હતું. મૃત્યુ પછી ખોસખાગમાં સ્વામીની જમણી બાજુએ તેના પગ આગળ, તે અનંત નિદ્રામાં સૂઈ ગઈ.

જાઓ, સાધ્વી હુકુમ્મિસા ! જાઓ, પતિની સાથે સિધાવો ! તમારું પતિધ્યાન સમાપ્ત થયું છે. જગતને તમે બતાવ્યું છે કે, હજારો દોષથી દૂષિત હોવા છતાં પણ પતિ દેવતા છે. જો કે તમે આ દિવસ સુધી સ્વામીના નશ્વર દેહની સેવા કરવા પામ્યાં નહોતાં, તોપણ અશ્રુવિગલિતનેત્રે ઘણા દિવસ સુધી સ્વામીની કબરની પાસે બેસીને ઉન્માદિનીની પેઠે કદી પંખો કરતાં હતાં, તો જુદી તેને પુષ્પમાળા પહેરાવતાં હતાં; કેાઈ દિવસ પ્રેમના આવેશમાં આવી જઈને કબરને ચુંબન કરતાં અને પોતાના પ્રેમાસ્પદને ચુંબન કર્યું છે, એવા વિચારથી અશાંત હૃદયને શાંત કરતાં હતાં. જગતને તમે દેખાડી આપ્યું છે કે, જીવનમાં અને મરણમાં પતિ સાથે પત્નીનો અભેદ સંબંધ છે; સર્વ-સંહારક કાળ તેનું છેદન કરી શકતો નથી, કાયદોકાનૂન તેનું છેદન કરી શકતો નથી.

પાશ્ચાત્યવાસીઓ ! ભારતરમણીના ચરણકમળ આગળ બેસી-ને ઘણા સમય સુધી ‘નારીત્વ’ અને ‘પતિવ્રત’નું શિક્ષણ મેળવો !

જૂતકાળના ઇતિહાસની સાક્ષીસ્વરૂપ એ ખોસખાગ હજી સુધી છે અને જગતને હુકુમ્મિસાની પતિભક્તિની ઘોષણા કરે છે.

૧૮-વિરંજી કુંવર

જૈનપુર જિલ્લામાં આવેલા ગઢવાલ ગામની રહેવાસી હતી. તેના પિતાનું નામ ઠાકુર અમરસિંહ તથા પતિનું નામ સાહદીન હતું. એણે સંવત ૧૯૦૫ માં ‘સતીવિલાસ’ નામનો એક ગ્રંથ સતી સ્ત્રીઓની પ્રશંસામાં રચ્યો છે. એ રઘુવંશી ઠાકુરજાતિની હતી. પોતાના કાવ્યમાં એણે સસરા તથા પિયેર પક્ષનો વિસ્તારથી પરિચય આપ્યો છે. એ પતિની ઘણી ભક્ત હતી. પોતાના પુસ્તકમાં એણે પતિવ્રતાધર્મનું વર્ણન ઘણી રસિક ભાષામાં કર્યું છે. એની કવિતાના બેએક નમૂનાઓ અત્રે આપીશું, જેથી એની ભાષા તથા વિચારોનો પરિચય મળશે:—

જાંચે ઉ ધર્મ પતિવ્રતકેરા, જેહિતે કઈ સખ ધર્મ ખસેરા;
કે પતિવ્રતા કવન વ્યવહાર, કવન ધર્મ ત્રિયસુગતિ સિંગાર.
કવનિ વ્રત પતિકે પિય ભાખો, જેહિ હિત જીવ દેહમે રાખો;
અખ પિય નિરનય દેહુ બતાઇ, મેં ગંવારી કુછ જાનિ ન પાઇ.
કરૈં સદા પતિપદકર પૂજા, જાનોં દેવ અવર નહીં દૂજા;
પઢોં સુનોં પતિ સંગ પુરાના, જુઝોં વેદ શાસ્ત્ર કરજાના.
આત્મજ્ઞાન અર્ તત્ત્વવિલેકા, બ્રહ્મજ્ઞાન કહુ ભાષિત વેદા;
સો સખ સુનત રહોં દિનરાતી, એક લાલસા મો મતિ માતી.
જોરિ કુવો કર પતિ સન પૂછા, એહ તો ધર્મ ત્રિયન કહ હુછા;
કહો ધર્મ પતિવ્રત વિચારા, જેહિં સુનિ નારિ જાહિં ભવ પારા.
કિમિ કરિ રહે ચરનમહું સેવી, જેહ ધર્મ નારિ હોઈ દેવી;

સર્વૈયા

તીરથ વ્રત સોં નેહ નહીં, અર્ જાનોં નહીં કુછ દેવ પૂજારી;
ચાલ કુચાલ હમં નહીં માલૂમ, યાતે કહેં સખ લોગ ગવારી;
જ્ઞાન વિવેક કહા લહે નારિ, સદા જેહિ નિર્ધન સંત ણિચારી;
તાતે વિરંજી વિચારી કહે મોહિ, દેહુ સિયાપતિ કંતસોં ચારી,

સવૈયા

હોય મલીન કુરૂપ ભયાવનિ, બહિ નિહારિ ધિનાત હેં લોચુ;
સોઊ ભજે પતિકે પદ પંકજ, ભય કરે સતિ લોકમેં લોગૂ;
તાહિ સરાહત હેં વિધિ શેષ, મહેશ બખાને બિસારિ કે બેગૂ;
યાતેં વિરંજી વિચારી કહે, પતિકે પદકી તિય કિંકરી હોજૂ.

૧૧-મા ઈ મા ગી

ૐ
ૐ
ૐ
ૐ

લાહોરમાં રહેતી હતી. પહેલાં તો દારૂ વેચવાનો ધંધો કરતી હતી. તેની દુકાન ઉપર દુરાચારી અને સ્વચ્છંદી વ્યસની લોકોની ઘણી ભીડ બનેલી રહેતી. આખરે ઝુલફિકાર નામના એક સદાચારી પુરુષ સાથે તેને પ્રેમ બંધાયો. એ પુરુષે તેને નીતિનો માર્ગ બતાવ્યો. માઈભાગીનું જીવન એકદમ સુધરી ગયું. તે અતિ સદાચારી અને ધર્મરક્ષક બની. પ્રભુ ગમે તેવા પાપીને પણ ઉદ્ધારવા સમર્થ છે, તેનું આ સન્મારનું જીવન એક દૃષ્ટાંત છે. કહેવાય છે કે, ધર્મરક્ષક અને યોગથી માઈભાગીને વચનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. તેના મોંમાંથી જે શબ્દો નીકળતા, તે સત્ય નીવડતા. પંબજકેસરી મહારાજ રણજિતસિંહ તેના ઘણા ભક્ત હતા. એ નિર્લોભી સાધ્વી ઘણી વખત મહારાજ સાહેબનો તિરસ્કાર પણ કરતી; પરંતુ સાધુભક્ત મહારાજ કાંઈ બોલતા નહિ, બોલતા તેની ખુશામત કરવા જતા. દિલ્હીનિવાસી પંડિત ગંગારામ માઈભાગીની સેવા કરવા વારંવાર આવ્યા કરતો હતો. કહેવાય છે કે, એક દિવસ માઈભાગીએ તેને કહ્યું: “મારી પાછળ શું કામ પડ્યો છે? જા દરબારમાં જઈને દીવાન-ગીરી કર.” બસ એજ દિવસે તેને દીવાનની નોકરી મળી.

માઈભાગીને મકાન બંધાવવાનો ઘણો શોખ હતો. તેણે ઘણી ઈમારતો બંધાવી હતી. હિજરી સન ૧૨૬૪ માં આ ભગવદ્ભક્ત બાઈનું મૃત્યુ થયું.

૧૦૦-અંજિ હ્રુ ત્રિ સા

રમણી દિલ્હીના બાદશાહ અકબર (ખીજા) ના અમાત્યની જ્યેષ્ઠ કન્યા હતી. ઓગણીસમાં સૈકાના સુપ્રસિદ્ધ મુસલમાન સુધારક અને પરોપકારી મહાત્મા સર સૈયદ અહમદ સાહેબે તેના ગર્ભમાં જન્મ લીધો હતો. અંજિના પતિ ઘણા વિદ્વાન હતા અને ઉર્દુ, ફારસી તથા અરબી આદિ પૂર્વદેશીય ભાષાઓનું ઘણું સારું જ્ઞાન ધરાવતા હતા. તેમણે અંજિહ્રુત્રિસાને પણ ઘણું સારું શિક્ષણ આપ્યું હતું. એ ઘણી સુશીલ અને સદાચારી રમણી હતી. તેના પતિનું મૃત્યુ થયું, તે વખતે સૈયદ અહમદ બાદ્યાવસ્થામાંજ હતા. એ વખતે કુટુંબના ભરણપોષણનો ભાર અંજિહ્રુત્રિસાને માથે આવી પડ્યો. એણે ત્રેવડ અને કરકસરથી સંસાર ચલાવીને સૈયદ અહમદને ઉછેર્યો. સ્વાશ્રય અને પરિશ્રમનો મહિમા તેણે પોતાના ઉદાહરણથી સૈયદ અહમદને શીખવ્યો. આખી જિંદગી સુધી ધરસંસારની વ્યવસ્થા તેણે ઘણીજ કુશળતાથી ચલાવી હતી. એ વખતમાં દિલ્હી અને લખનૌમાં સારા ખાનદાનના બાળકોને ભાગ્ય પ્રકારનું શિક્ષણ આપે એવી ઘણી થોડી શાળાઓ હતી; પરંતુ અંજિહ્રુત્રિસાએ પોતે વિદ્યાનાં સ્વાદિષ્ટ ફળોનો સ્વાદ ચાખ્યો હતો, એટલે પુત્રને પણ સુશિક્ષિત કરવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો. એ ઘણી વિદુષી સ્ત્રી હતી. પૂર્વ દેશની ત્રણ ભાષાઓ (ઉર્દુ, ફારસી અને અરબી)થી એ સારી પેઠે પરિચિત હતી અને કવિતાનો મર્મ ઘણીજ ઉત્તમ રીતે સમજી શકતી હતી. જ્ઞાનને લીધે તેનું હૃદય સારા સંસ્કારવાળું બન્યું હતું. મુસલમાન લોકોમાં ધર્મને નામે ચાલતા અનેક વહેમો ઉપરથી તેની શ્રદ્ધા ભઠી ગઈ હતી અને બાદ્યાવસ્થામાં તેણે આપેલા શિક્ષણના પ્રતાપેજ સર સૈયદ અહમદ ભવિષ્યમાં મુસલમાનોને વહેમ અને અજ્ઞાનના બંધનમાંથી મુક્ત કરાવવા સમર્થ થયા હતા.

સર સૈયદે અલીગઢ કોલેજ સ્થાપીને તથા બીજી અનેક રીતે સુસલમાન પ્રજાની સેવા કરીને અક્ષયકીર્તિ સંપાદન કરી છે. એ કીર્તિને માટે એ ઘણે અંશે તેમની વિદ્યાન અને કાર્યદક્ષ માતાના આભારી હતા, એમ એમના જીવનચરિત્રકારોનું માનવું છે.

૧૦૧-રાણી રાસમણિ

આ દાનશીલ ધર્મપરાયણા સ્ત્રીને “રાણી” ની પદવી સરકાર તરફથી મળી નહોતી. લોકોએ તેના ઉપર એટલી બધી શ્રદ્ધા અને ભક્તિ રાખતા કે, જનસમાજમાં તે “રાણી” ની ઉપાધિથી ઓળખાવા લાગી. એ દાનશીલ રમણીએ કેવતં જાતિના એક ગરીબ ખેડૂતને ઘેર જન્મ ધારણ કર્યો હતો. તેના પિતાનું નામ હરિકૃષ્ણદાસ હતું. તે હાલિસહરની પાસે નાકોના નામના એક નાના ગામડામાં વસતો હતો. રાસમણિ ઘણી રૂપલાવણ્યવતી સ્ત્રી હતી. તેના સૌંદર્યથી સુગ્ધ થઈ જઈને કલકત્તાનિવાસી એક ધનવાન ગૃહસ્થ પ્રીતિરામ માડના બીજા પુત્ર રાજચંદ્રે તેની સાથે લગ્ન કર્યું. સ્વામીનું અકાળ મૃત્યુ થયા પછી સ્વામીની મોટી જાગીરને કારભાર તેણે પોતાના હાથમાં લીધો. તેણે જમીનદારીનો વહીવટ ઘણીજ બુદ્ધિમત્તા સાથે કર્યો તથા તેની આવકમાં પણ ઘણો વધારો કર્યો. દાનશીલતાના સફળુષ માટે તે એટલી બધી પ્રસિદ્ધ છે કે, બંગાળામાં ઘેરઘેર તેના ગુણાનુવાદ ગવાય છે. તેણે દક્ષિણેશ્વરમાં દેવીનું એક મંદિર બંધાવ્યું હતું અને એ મંદિરની પૂજા કરવા સારૂ જગવિખ્યાત સ્વામી શ્રીવિવેકાનંદજીના ગુરુદેવ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસને રાખ્યા હતા. રાણી રાસમણિએ એક ધર્મશાળા અને અન્નક્ષેત્રની સ્થાપના પણ પોતાને ખર્ચે કરી હતી. ગરીબ અને નિરાધાર લોકોને અન્ન તથા વસ્ત્રનું પુષ્કળ દાન કરતી હતી. તેની તેજસ્વિતા પણ અસાધારણ હતી. તેને પુત્રસંતાન હતું નહિ. એક કન્યાને મૂકીને ઇ.સ. ૧૮૬૧ માં ૬૭ વર્ષની વયે તેણે સ્વર્ગવાસ કર્યો હતો.

૧૦૦-અ ઝિ હુ ત્રિ સા

રમણી દિલ્હીના બાદશાહ અકબર (ખીજા) ના અમાત્યની જ્યેષ્ઠ કન્યા હતી. ઓગણીસમાં સૈકાના સુપ્રસિદ્ધ મુસલમાન સુધારક અને પરોપકારી મહાત્મા સર સૈયદ અહમદ સાહેબે તેના ગર્ભમાં જન્મ લીધો હતો. અઝિઝના પતિ ઘણા વિદ્વાન હતા અને ઉર્દુ, ફારસી તથા અરબી આદિ પૂર્વદેશીય ભાષાઓનું ઘણું સાફ જ્ઞાન ધરાવતા હતા. તેમણે અઝિઝુન્નિસાને પણ ઘણું સાફ શિક્ષણ આપ્યું હતું. એ ઘણી સુશીલ અને સદાચારી રમણી હતી. તેના પતિનું મૃત્યુ થયું, તે વખતે સૈયદ અહમદ બાલ્યાવસ્થામાંજ હતા. એ વખતે કુટુંબના ભરણપોષણનો ભાર અઝિઝુન્નિસાને માથે આવી પડ્યો. એણે ત્રેવડ અને કરકસરથી સંસાર ચલાવીને સૈયદ અહમદને ઉછેર્યો. સ્વાશ્રય અને પરિશ્રમનો મહિમા તેણે પોતાના ઉદાહરણથી સૈયદ અહમદને શીખવ્યો. આખી જિંદગી સુધી ઘરસંસારની વ્યવસ્થા તેણે ઘણીજ કુશળતાથી ચલાવી હતી. એ વખતમાં દિલ્હી અને લખનૌમાં સારા ખાનદાનના બાળકોને જાયા પ્રકારનું શિક્ષણ આપે એવી ઘણી થોડી શાળાઓ હતી; પરંતુ અઝિઝુન્નિસાએ પોતે વિદ્યાનાં સ્વાદિષ્ટ ફળોનો સ્વાદ ચાખ્યો હતો, એટલે પુત્રને પણ સુશિક્ષિત કરવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો. એ ઘણી વિદુષી સ્ત્રી હતી. પૂર્વ દેશની ત્રણ ભાષાઓ (ઉર્દુ, ફારસી અને અરબી)થી એ સારી પેઠે પરિચિત હતી અને કવિતાનો મર્મ ઘણીજ ઉત્તમ રીતે સમજી શકતી હતી. જ્ઞાનને લીધે તેનું હૃદય સારા સંસ્કારવાળું બન્યું હતું. મુસલમાન લોકોમાં ધર્મને નામે ચાલતા અનેક વહેમો ઉપરથી તેની શ્રદ્ધા જાડી ગઈ હતી અને બાલ્યાવસ્થામાં તેણે આપેલા શિક્ષણના પ્રતાપેજ સર સૈયદ અહમદ લવિષ્યમાં મુસલમાનોને વહેમ અને અજ્ઞાનના બંધનમાંથી મુક્ત કરાવવા સમર્થ થયા હતા.

સર સૈયદે અલીગઢ કોલેજ સ્થાપીને તથા બીજી અનેક રીતે સુસલમાન પ્રજાની સેવા કરીને અક્ષયકીર્તિ સંપાદન કરી છે. એ કીર્તિને માટે એ ઘણું અંશે તેમની વિદ્વાન અને કાર્યદક્ષ માતાના આભારી હતા, એમ એમના જીવનચરિત્રકારોનું માનવું છે.

૧૦૧-રાણી રાસમણિ

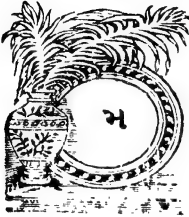

આ

દાનશીલ ધર્મપરાયણા સ્ત્રીને “રાણી” ની પદવી સરકાર તરફથી મળી નહોતી. લોકોજ તેના ઉપર એટલી બધી શ્રદ્ધા અને ભક્તિ રાખતા કે, જનસમાજમાં તે “રાણી” ની ઉપાધિથી ઓળખાવા લાગી. એ દાનશીલ રમણીએ કેવલ જાતિના એક ગરીબ બેટાને ઘેર જન્મ ધારણ કર્યો હતો. તેના પિતાનું નામ હરિકૃષ્ણદાસ હતું. તે હાલિસહરની પાસે નાકોના નામના એક નાના ગામકામાં વસતો હતો. રાસમણિ ઘણી રૂપલાવણ્યવતી સ્ત્રી હતી. તેના સૌંદર્યથી મુગ્ધ થઈ જઈને કલકત્તાનિવાસી એક ધનવાન ગૃહસ્થ પ્રીતિરામ માડના બીજા પુત્ર રાજચંદ્રે તેની સાથે લગ્ન કર્યું. સ્વામીનું અકાળ મૃત્યુ થયા પછી સ્વામીની મોટી ભગીરને કારભાર તેણે પોતાના હાથમાં લીધો. તેણે જમીનદારીનો વહીવટ ઘણીજ બુદ્ધિમત્તા સાથે કર્યો તથા તેની આવકમાં પણ ઘણું વધારો કર્યો. દાનશીલતાના સફળુષુ માટે તો તે એટલી બધી પ્રસિદ્ધ છે કે, બંગાળામાં ઘેરઘેર તેના ગુણાનુવાદ ગવાય છે. તેણે દક્ષિણેશ્વરમાં દેવીનું એક મંદિર બંધાવ્યું હતું અને એ મંદિરની પૂજા કરવા સારૂ જગવિખ્યાત સ્વામી શ્રીવિવેકાનંદજીના ગુરુદેવ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસને રાખ્યા હતા. રાણી રાસમણિએ એક ધર્મશાળા અને અન્નક્ષેત્રની સ્થાપના પણ પોતાને ખર્ચે કરી હતી. ગરીબ અને નિરાધાર લોકોને અન્ન તથા વસ્ત્રનું પુષ્કળ દાન કરતી હતી. તેની તેજસ્વિતા પણ અસાધારણ હતી. તેને પુત્રસંતાન હતું નહિ. એક કન્યાને મૂકીને ઇ. સ. ૧૮૬૧ માં ૬૭ વર્ષની વયે તેણે સ્વર્ગવાસ કર્યો હતો.

૧૦૨-મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ

હારાણી લક્ષ્મીબાઈ આગળીસમા સૈકાની અસામાન્ય વીર નારી છે. જે વખતે ભારત-વર્ષમાં બ્રિટિશ સરકારની પૂણું સત્તા જામી હતી, જે વખતે હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી અને સિંધુથી બ્રહ્મપુત્ર સુધીની વિશાળ ભૂમિ બ્રિટનની એકચક્રી હકુમત નીચે આવી હતી, તે વખતે લક્ષ્મીબાઈએ જાંડાં મૂળ ઘાલી ખેઠેલા બ્રિટિશ રાજ્યની સામે થઈને, સ્વાધીનતાના ગૌરવના રક્ષણ માટે સંકલ્પ કર્યો અને પોતાનું અસાધારણ વીરત્વ બતાવીને બ્રિટિશ અમલદારોને સ્તંભિત કરી નાખ્યા. લક્ષ્મીબાઈનું વીર હૃદય નાજુક કામિનીને છાજે એવી મધુરતા અને સ્નિગ્ધતાથી આર્દ્ર હતું, તેજ પ્રમાણે સ્થિરતા અને દૃઢ પ્રતિજ્ઞાને લીધે અટલ પણ હતું. માધુર્યમય કેામળ સૌંદર્યની સાથે મહારૌદ્ર ભાવનેા સમાવેશ જોવાની કોઈને ઇચ્છા હોય, પ્રભાતકમળના અંગવિલાસની સાથે વિશાળ સાગરના ભયાનક દશ્યનું અવલોકન કરવાની ઇચ્છા હોય, કેામળ વીણાધ્વનિની સાથે લોકોની લીડમાં થઈને આવતો પર્વતવિદારક ભૈરવ રવ સાંભળવાની ઇચ્છા હોય, તેમને લક્ષ્મીબાઈ એક અનુપમ સ્વર્ગીય ભાવનાવાળી અદ્વિતીય સ્ત્રી તરીકે દર્શન દેશે. એ લાવણ્યમયી વીરાંગનાની વીર-કહાણી સાંભળીને સ્તંભિત થઈ જવાય છે.

લક્ષ્મીબાઈ કોણ ? તેણે શા માટે બ્રિટિશ રાજ્યની વિરુદ્ધ હથિયાર ધારણ કર્યાં ? જે શક્તિના આવિર્ભાવ આગળ દ્વિગ્વિજ્યથી મરાઠાઓએ પણ મસ્તક નમાવ્યું હતું, પંજાબકેસરીના પંજાબનું આગલું ગૌરવ બ્રહ્મ થઈ ગયું હતું, બંગાળા અને બિહારની કળદ્રૂપ ભૂમિમાં, મદ્રાસ અને મુંબઈનાં સમૃદ્ધિશાળી શહેરોમાં, સિંધુ અને મધ્યભારતના વિશાળ ક્ષેત્રમાં બ્રિટિશ પતાકા કોઈની ધરતી

પણ હરીફાઈ વગર ઊડી રહી હતી અને ઈંગ્લેંડના વેપારી-મંડળના એક અમલદારની શક્તિ, ભારતસામ્રાજ્યમાં દિનપ્રતિદિન પોતાની અબાધિત સત્તાનાં વધુ ને વધુ ઊંડાં મૂળ નાખી રહી હતી, તે વખતે એ મહાશક્તિની સામે થવાનું એણે શા માટે સાહસ કર્યું હતું ? એ બધી વાતનો અહીં ઉલ્લેખ કરીશું.

લક્ષ્મીબાઈ મોરોપંત નામના એક મહારાષ્ટ્રીય બ્રાહ્મણની કન્યા હતી. મોરોપંત પેશ્વા બાહુરાવના સગા ભાઈ ચિમનાજી આપ્પા સાહેબનો ઘણો માનીતો હતો. આપ્પા સાહેબની સાથે એણે કાશી તીર્થમાં જઈને વાસ કર્યો હતો. એની પતિપ્રાણી બાચાં બાગીરથીબાઈએ સ્વામીની સાથે કાશીવાસ કર્યો હતો. એ પવિત્ર સ્થાનમાં એમને ત્યાં એક કન્યારત્નનો જન્મ થયો. માતૃપિતાએ કન્યાનું નામ મનુબાઈ રાખ્યું. પાછળથી મનુબાઈ-એજ લક્ષ્મીબાઈના નામથી પ્રસિદ્ધિ મેળવી.

એ વખતે પેશ્વા બાહુરાવ બ્રિટિશ સરકાર પાસેથી આઠ લાખ રૂપિયાનું પેન્શન લઈને, રાજ્ય છોડીને કાનપુરની પાસેના બિહુર ગામમાં વસતા હતા. આપ્પા સાહેબના મૃત્યુ થયા પછી, મોરોપંત પત્ની અને કન્યાને સાથે લઈને બિહુર આવ્યા અને પેશ્વા બાહુરાવના આશ્રય તળે રહેવા લાગ્યા. અહીં પેશ્વાના દત્તકપુત્ર નાનાસાહેબ સાથે રમતગમતમાં મનુબાઈની બાલ્યાવસ્થા વ્યતીત થઈ. મનુની ઉંમર ત્રણ ચાર વર્ષની હતી, ત્યારે મનુની માતાનું મૃત્યુ થયું. માતૃહીન બાલિકા મનુ પિતાના ઘણા આદર અને સ્નેહનું પાત્ર બની. મનુનું સ્વરૂપ ઘણુંજ સુંદર હતું. સ્વાભાવિક તેજસ્વિતા અને સરળતાને લીધે એ સૌંદર્યમાં એક અપૂર્વ ઉજ્જવળ પ્રકાશ પ્રકાશી રહ્યો હતો. બાહુરાવ અને તેના નોકરચાકરો બધા મનુના ઉપર ઘણુંજ સ્નેહ રાખતા. સ્વભાવથીજ મનુના હૃદયમાં તેજસ્વિતા, નિર્ભયતા, દૃઢતા સામર્થ્યપ્રિયતા આદિ પુરુષોના ગુણો વાસ કરતા હતા. ઘરમાં સ્ત્રી નહિ હોવાથી પુરુષોને હાથેજ મનુને ઉછેરવામાં આવી. એને લીધે એના એ પુરુષોચિત ગુણો વિશેષ વિકાસ પામ્યા.

બાહુરાવને કંઈ સંતાન નહોતું. તેમણે બે દત્તકપુત્ર લીધા હતા. મોટાનું નામ નાનાસાહેબ અને નાનાનું નામ રાવસાહેબ પાડ્યું હતું. નાનાસાહેબ મનુના ઉપર ઘણું હેત રાખતો અને આખો દહાડો એની સાથે રમ્યા કરતો. મનુને પણ નાનાની

દોસ્તી ખૂબ ગમી ગઈ હતી. નાનાની સાથે એ ઘોડા ઉપર બેસી-ને ફરવા જતી, તલવારના પટા ખેલતી અને પતંગો ઉડાવતી. જ્યારે પોતે સહિયરોની સાથે રમવા જતી, ત્યારે પોતે રાણી બનતી અને પોતાની સખીઓને દાસી બનાવીને ‘રાજ્ય’ની રમત રમતી.

આ પ્રમાણે મનુની બાલ્યાવસ્થા વ્યતીત થવા લાગી. એમ કહેવાય છે કે, એના જન્મકાર જોઈને કેાઈ જોષીએ કહ્યું હતું કે, “આ કન્યા રાજાની રાણી થશે.” જ્યોતિષીની ભવિષ્યવાણી નિષ્ફળ ગઈ નહિ.

ભારતવર્ષના નકશાના મધ્યભાગમાં યુદ્ધેલખંડ નામના પહાડી દેશમાં ઝાંસી નામક એક શહેર જોવામાં આવે છે. ઝાંસી ઘણા રમણીય સ્થાનમાં વસેલું છે. તેની ઉત્તર અને દક્ષિણમાં બે તરફ ઊંચા પર્વતો ઊભા છે. પર્વતોની તળેટી લીલાં વૃક્ષોથી સુશોભિત છે. ઠેકાણે ઠેકાણે વિશાળ જળાશયો અપૂર્વ શોભા આપી રહ્યાં છે. ઝાંસીના નાના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૧૫૬૭ વર્ગ માઈલ છે. પૂર્વે ઝાંસીનું રાજ્ય મહારાષ્ટ્ર કુલગૌરવ પેશ્વાના આશ્રિત રાજાઓના તાબામાં હતું; પાછળથી ઈ. સ. ૧૮૧૭ માં બ્રિટિશ સરકાર સાથે તેનો સંબંધ સ્થપાયો હતો. ઝાંસીના છેલ્લા રાજાનું નામ ગંગાધરરાવ હતું. એ ઇ. સ. ૧૮૩૮ માં ઝાંસીની ગાદીએ બેઠો હતો. તેની પહેલી વારની પત્નીનું મૃત્યુ થયા પછી એમણે બીજી વાર મનુબાઈ સાથે લગ્ન કર્યું હતું. મનુની વય એ વખતે આઠ વર્ષની હતી; પરંતુ એ ઉંમરે પણ એ ઘણી નીડર અને હિંમતવાળી હતી. પરણતી વખતે ગોર મહારાજે વરની સાથે એનું પાનેતર બાંધ્યું, ત્યારે એણે કહ્યું: “ખૂબ સખત બાંધજો, એવું કસીને બાંધજો કે છૂટેજ નહિ.”

વિવાહ થઈ ગયા પછી મનુ જ્યારે સાસરે આવી, ત્યારે ઝાંસીની પ્રજા તેનું સૌહર્દ જોઈ એટલી બધી મુગ્ધ થઈ ગઈ કે, તેઓ તેમને ‘લક્ષ્મીમા’ કહીને બોલાવવા લાગ્યા. ત્યારથી એ સાસરામાં લક્ષ્મીબાઈના નામથીજ ઓળખાવા લાગી.

લક્ષ્મીબાઈના પિતા પણ ઝાંસીના રાજ્યમાં સરદાર પદવી પામીને ઝાંસીમાંજ આવી વસ્યા.

વિવાહનાં સાતઆઠ વર્ષ પછી લક્ષ્મીબાઈને એક પુત્ર જન્મ્યો. લક્ષ્મીબાઈ ગંગાધરરાવની બીજી વારની સ્ત્રી હતી અને

આ બાળક તેનું પ્રથમ સંતાન તથા ઉત્તરાધિકારી હોવાથી તેના હૃદયનો પાર રહ્યો નહિ; પરંતુ ઈશ્વરે તેનું આ સુખ છાજવા દીધું નહિ. ત્રણ માસની અંદર એ રાજકુમારનું મૃત્યુ થયું. પુત્રશોકને લીધે ગંગાધરરાવનું શરીર ક્ષીણ થઈ ગયું. રોગ ઘણો ભયંકર હતો; એટલે મૃત્યુ પાસે આવેલું જોઈને એમણે એક બાળકને દત્તક લીધો. એ પુત્રનું નામ દામોદરરાવ પાડ્યું.

ગંગાધરરાવને અંગ્રેજ સરકાર સાથે મિત્રતાનો સંબંધ હતો, એટલે પોતાના દત્તકપુત્રને રાજ્યના વારસ તરીકે કબૂલ રાખવા માટે તેમણે મૃત્યુ પહેલાં એક પત્ર લખ્યો હતો: “હું ઘણાજ માંદો પડ્યો છું. એક શક્તિશાળી સરકારની ખાસ સહાયતા હોવા છતાં પણ, એક દિવસ મારા પૂર્વજોનું નામ વિદ્યુત્ત થશે, એ વિચારથી મને ઘણાજ શ્રેાભ થાય છે; એટલા માટે બ્રિટિશ સરકારની સાથે મારે જે સંધિ થઈ છે, તે સંધિની બીજી કલમ પ્રમાણે મારા નિકટના સગા, આનંદરાવ નામના પાંચ વર્ષના એક બાળકને દત્તકપુત્ર તરીકે હું ગ્રહણ કરું છું. જે ઈશ્વરકૃપાએ આપની દુવાથી હું સાજો થાઉં અને હજી હું તરુણ અવસ્થામાં છું, એટલે મારે ત્યાં ભવિષ્યમાં પુત્ર જન્મે, તો એને લગતી યથાયોગ્ય વ્યવસ્થા હું પછીથી કરીશ અને જે હું જીવતો ન રહું, તો મારો વિશ્વાસ અને આગ્રહ છે કે, બ્રિટિશ સરકાર એ બાળક ઉપર કૃપાદષ્ટિ રાખીને બાળકની માતા અને મારી વિધવા પત્નીને જિંદગી સુધી બધી મિલકતની માલિક બનાવશે. તેમની સાથે કોઈ પણ દિવસ કોઈ જાતની ખોટી વર્તણૂંક નહિ ચલાવે.”

મરણપથારીએ પડેલા ગંગાધરરાવની કલમથી આવાં વિનય-પૂર્ણ નમ્ર વાક્યો લખાયાં હતાં. તેના જીવનના છેલ્લા પત્ર ઉપરથી તેનું સૌજન્ય જણાઈ આવે છે; પરંતુ સુસુહુ ગંગાધરરાવની એ અંતિમ વિનતિ સ્વીકારવામાં ન આવી.

એ વખતે લોર્ડ ડેલહાઉસી ભારતમાં ગવર્નર જનરલ હતો. લોર્ડ વેલેસ્લી ભારતમાં અંગ્રેજોનું પ્રાધાન્ય સ્થાપી ગયો હતો. લોર્ડ વેલેસ્લીની એવી ઇચ્છા હતી કે, ભારતમાં એકલા અંગ્રેજોનું રાજ્ય રહેતું જોઈએ. એ વિચારથી તેણે સંધિનો ભંગ કરીને મહારાણા રણજિતના રાજ્ય ઉપર બ્રિટિશ વાવટો ચડાવ્યો. અયોધ્યાના નવાબને પેન્શન આપીને અયોધ્યા પ્રાંત અંગ્રેજોના

તાબામાં આણ્યો. તેની રાજનીતિના મહિમાથી સતારા રાજ્ય-
માંથી ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ મરાઠાઓનું આધિપત્ય હુમ થયું હતું.
તેણે અનેક કારણો ખતાવીને દેશી રાજાઓનાં કેટલાંએ રાજ્યો
અંગ્રેજોના અમલ તળે આણ્યાં હતાં.

હવે તેણે એક કાયદો ઘડ્યો કે, “જે રાજાઓએ પોતાની
ઇચ્છાપૂર્વક સંધિ કરીને અંગ્રેજોની અધીનતા અને આશ્રય ગ્રહણ
કર્યાં છે, તેમાંનો કોઈ રાજા નિઃસંતાન હોવાથી દત્તકપુત્ર ગ્રહણ
કરશે, તો એ દત્તકપુત્ર આ દેશના પ્રાચીન રિવાજ મુજબ રાજ્ય-
નો ભવિષ્યનો ગાદીવારસ ગણાશે; પણ અંગ્રેજોએ જે રાજ્યો
ઉપર લડાઇમાં એક વાર જિત મેળવ્યા પછી, પાછાં એના એ
રાજાઓને તેમનાં રાજ્ય સોંપ્યાં છે, તેઓ એ રાજ્યના જમીન-
દાર જેવા ગણાશે. નિઃસંતાન હોવાથી તેઓ દત્તકપુત્ર રાખશે,
તો એ પુત્ર દત્તક તેની અંગત મિલકતનો વારસ થઈ શકશે,
પણ રાજ્યનો વારસ ગણાશે નહિ. એવી અવસ્થામાં રાજ્ય
અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં આવશે.”

એ નિયમ પ્રમાણે લોડ ઉલહાઉસીએ સતારા, નાગપુર
અને ઝાંસીને પોતાના તાબામાં લીધાં.

રાજ્ય ગયું, પુત્રનો અધિકાર હુમ થયો; લક્ષ્મીબાઈને આથી
પાર વગરનું દુઃખ થયું. તેના સ્વામીએ લીધેલો દત્તકપુત્ર, જે
હિંદુશાસ્ત્ર અને દેશના પ્રચલિત રિવાજ પ્રમાણે તેના સ્વામીના
રાજ્યનો હકદાર વારસ હતો, તેને મંજૂર રાખવાની તેણે ઘણા
દાખલાદલીલો સાથે, ઘણાજ વિનયપૂર્વક સરકારને વિનંતિ કરી;
પણ તેની એ વિનંતિ સ્વીકારવામાં આવી નહિ.

અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ સાથે જ્યારે તેને એ વિષયમાં વાતચીત
થઈ, ત્યારે પોતાની બધી દલીલો અને વિનંતિઓ નિષ્ફળ
ગયેલી જોઈને, ગુસ્સામાં આવી જઈને તેજસ્વી લક્ષ્મીબાઈએ
દૃઢ સ્વરે કહ્યું હતું:—

“મૈરી ઝાંસી ફૂંગી નહિ.”

પણ તેનું કાંઈજ વળ્યું નહિ. ઝાંસી અંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યું.

આ અરસામાં બિહારમાં બેઠે બેઠે પેન્શન ખાનારા વૃદ્ધ પેશ્વા
બાજરાવ ખીજનું મૃત્યુ થયું. લોડ ઉલહાઉસીની તેના દત્તકપુત્ર
નાનાસાહેબને પેન્શન આપવાની ઇચ્છા નહોતી. તેણે કહ્યું:

“ બાજીરાવના દત્તકપુત્રનું પાલનપોષણ કરવાને અંગ્રેજ સરકાર અંધાયલી નથી. બાજીરાવ પુષ્કળ મિલકત છોડી ગયો છે. એ મિલકતમાંથી તથા બિઠુરની જાગીરમાંથી જે આવક થાય, તે નાનાસાહેબ અને રાવસાહેબના ગુજરાનને માટે પૂરતી છે. ”

પિતાનું પેન્શન મેળવવા માટે નાનાસાહેબે ઘણી દલીલ-પૂર્વક અરજી કરી. વિલાયતમાં પોતાનો પ્રતિનિધિ મોકલ્યો, પણ કાંઈજ વળ્યું નહિ; આથી નાનાસાહેબે અંગ્રેજ સરકારની વિરુદ્ધ ખટપટ કરવી શરૂ કરી.

લોર્ડ ડેલહાઉસીની આ ખાલસા કરવાની નીતિથી નાનાં-મોટાં ઘણાં દેશી રાજ્યો અસંતુષ્ટ થયાં અને એમને લીધે રાજ્ય-વત્સલ પ્રજાનાં દિલ પણ દુભાયાં. અધૂરામાં પૂરું, લશ્કરી સિપાઈ-ઓને ઉશ્કેરે એવા બીજા પણ એકબે બનાવો બની આવ્યા અને એકાએક ભારતના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો સિપાઈઓનો બળવો જાગી ઊઠ્યો.

ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં મે મહિનામાં બિહારથી તે દિલ્હી સુધી આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તેમજ મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં ઘણી જગ્યાએ સિપાઈઓ બળવાખોર થઇ ગયા. જે જે શહેરોમાં ખંડ થયું, તે તે સ્થળોના અંગ્રેજો કુટુંબ સાથે કિલ્લામાં ભરાઇ ગયા; પણ સિપાઈઓના હાથમાં જ્યારે એ કિલ્લો આવતો, ત્યારે તેઓ અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષો તથા તેમનાં બાળકોની કતલ કરી નાખતા. બીજે પણ જ્યાં અંગ્રેજો તેમના હાથમાં આવતા, ત્યાં તેઓ તેમના પ્રાણ લેતા.

પરંતુ આ બળવો સિપાઈઓનોજ હતો, આથી કેટલાક ભારતવાસીઓએ દયાની લાગણીથી પ્રેરાઈ આ બળવાના સમય-માં ઘણાં અંગ્રેજ કુટુંબોને પોતાના ઘરમાં આશ્રય આપ્યો હતો. સિપાઈઓને એ વાતની ખબર પડતાં તેઓ આશ્રયદાતા દેશીઓ-નું પણ સત્યાનાશ વાળવાનું ચૂકતા નહિ; છતાં પણ આ દેશનાં સ્ત્રીપુરુષો સ્વાભાવિક દયાની લાગણીને લીધે, ગમે તેટલું જોખમ વેઠીને પણ અંગ્રેજોને એ વિપત્તિમાં આશ્રય આપવાનું ચૂકતાં નહિ.

સિપાઈઓએ દિલ્હીના નામમાત્રના બાદશાહ વૃદ્ધ બહાદુર-શાહને હિંદુસ્તાનના બાદશાહ તરીકે જાહેર કર્યો. બહાદુરશાહ તથા એના પુત્રો પણ સિપાઈઓ સાથે મળી ગયા. કાનપુર

બળવાખોરોનું મુખ્ય કેંદ્ર થઈ પડ્યું. નાનાસાહેબ એમનો સરદાર બન્યો. તાત્યા ટોપી નામનો એક દક્ષિણી બ્રાહ્મણ કઠી મધ્ય ભારતમાં, તો કઠી ઉત્તર ભારતમાં જુદે જુદે ઠેકાણે ફરતો ફરીને નાનાસાહેબના પક્ષના બળવાખોર સિપાઈઓને મદદ આપતો. બિહારના ક્ષત્રિય જમીનદાર કુમારસિંહને સરકારે કપટથી પકડવાનો યત્ન કર્યો, એટલે એ પણ સિપાઈઓના બળવામાં એક આગેવાન સરદાર બન્યો હતો. અયોધ્યાના મુસલમાન જાગીરદારો પણ બળવાખોરોને મદદ આપતા હતા.

ખીજા શહેરોની પેઠે ઝાંસીમાં પણ અંગ્રેજ લશ્કરના સિપાઈઓ ઉશ્કેરાઈ ગયા. જે કે અંગ્રેજો ઉપર લક્ષ્મીબાઈ ઘણીજ અપ્રસન્ન હતી; તોપણ એ બદલો વાળવા ખાતર, બળવાખોર સિપાઈઓની સાથે પ્રારંભમાં સામેલ થઈ નહોતી.

સિપાઈઓને ઉશ્કેરાયલા જોતાંવારજ ઝાંસીના ડેપ્યુટી કમિશનર કેપ્ટન ગોર્ડને મડમો તથા બાળકોના રક્ષણને માટે લક્ષ્મીબાઈની મદદ માગી. રાણીએ પોતાના મહેલમાં ઘણીજ કાળજીપૂર્વક તેમને આશ્રય આપ્યો. સિપાઈઓ બળવાખોર થયા પછી અંગ્રેજ પુરુષો ઝાંસીના કિલ્લામાં જઈ રહ્યા અને તે વખતે એમની મડમો તથા બાળબચ્ચાં પણ લક્ષ્મીબાઈના મહેલમાંથી કિલ્લામાં ગયાં. કિલ્લામાં પણ રાણીએ બે ત્રણ દિવસ સુધી તેમને માટે શુભ રીતે રસોઈ મોકલાવી. તેમના રક્ષણને માટે થોડુંઘણું લશ્કર એકઠું કરવાની તેણે મિ. ગોર્ડન પાસે રજા માગી; પણ ગોર્ડને કહ્યું કે, “એવી મદદની કાંઈ જરૂર નથી.”

પરંતુ એ લોકો કિલ્લાનું રક્ષણ કરી શક્યા નહિ. સિપાઈઓએ કિલ્લાને પોતાના તાબામાં લીધો અને અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષ તથા બાલક-બાલિકાઓની હત્યા કરી. એટલા બધા માણસો-માંથી ફક્ત બેએક પુરુષ અને એકાદ સ્ત્રી મહામહેનતે પલાયન કરીને બચી શક્યાં. કેટલાક અંગ્રેજ લોકો લખે છે કે, “રાણી લક્ષ્મીબાઈના હુકમથી અથવા તો તેની જાણમાં તેના સિપાઈઓ એ ભીષણ હત્યાકાંડમાં સામેલ થયા હતા. કેટલાક અંગ્રેજ અમલદારો મદદને માટે રાણીની પાસે જતા હતા, એટલામાં રાણીના સિપાઈઓએ રસ્તામાં તેમને પકડીને ફેદ કર્યા તથા રાણી પાસે લઈ ગયા. રાણીએ તેમને સિપાઈઓના હાથમાં સોંપ્યા અને તે દુષ્ટોએ તેમની હત્યા કરી.” પણ એક વિશિષ્ટ અંગ્રેજ

ઇતિહાસવેત્તા ઘણી શોધખોળ પછી લખી ગયો છે કે, “રાણી કે એની પ્રજા કોઈ પણ પ્રકારે આ હત્યાકાંડમાં સામેલ નહોતાં; જે બેએક ગોરા લોકોએ નાસી જઈને પોતાના પ્રાણ બચાવ્યા હતા, તેમાંના એકે પાછળથી રાણીના દત્તકપુત્ર દામોદરરાવને પત્ર લખીને જણાવ્યું હતું કે, “રાણીના નામ ઉપર આ મિથ્યા કલંક લગાડવામાં આવ્યું છે. હત્યામાં મદદ આપવી તો દૂર રહી, પરંતુ રાણીએ વિપત્તિના સમયમાં, આશ્રય આપીને, ખોરાક આપીને તથા માણસો આપીને અમને મદદ કરી છે.”

ઝાંસીના કિલ્લા ઉપર કબજો મેળવ્યા પછી સિપાઈઓએ રાણીના મહેલ ઉપર ચડાઈ કરી. યુદ્ધના ખર્ચને માટે રાણી પાસે ત્રણ લાખ રૂપિયા માગ્યા અને રૂપિયા નહિ મળે તો રાણીના મહેલને તોપને ગોળે ઉરાડી મૂકીશું, એવો ભય બતાવ્યો.

એટલા રૂપિયા આપવા જેટલી રાણીમાં શક્તિ નહોતી. તેણે સિપાઈઓને ઘણી વિનંતિ કરી, પણ સિપાઈઓએ કાંઈ માન્યું નહિ. આખરે લાચાર થઈને રાણીએ અલંકાર અને રોકડ મળીને એક લાખ રૂપિયા આપીને સિપાઈઓને મનાવ્યા.

સિપાઈઓએ આનંદપૂર્વક રાણીનો જ્યજ્યકાર કર્યો અને રાજ્યની માલિક રાણી છે, એવો ઠંઢેરો પીટતા દિલ્હી તરફ ગયા.

ઝાંસીમાં અત્યારે અંધાધૂંધી ચાલતી હતી. અંગ્રેજોની સત્તાનો ધ્વંસ થયો હતો. સિપાઈઓ પણ ચાલ્યા ગયા હતા. કેટલા દિવસ પછી અંગ્રેજો પાછાં આવીને શાસન અને શાંતિ સ્થાપશે, તે નક્કી નહોતું. અંધાધૂંધીને લીધે ઝાંસીની પ્રજાના દુઃખનો પાર રહ્યો નહિ. રાણી લક્ષ્મીબાઈએ રાજ્ય ખોલ્યું હતું, પણ પ્રજા ઉપરનાં સ્નેહ તથા મમતા તેના હૃદયમાંથી ઓછાં થયાં નહોતાં. ઝાંસીના મુખ્ય આગેવાનોની સલાહથી એણે રાજ્યનો વહીવટ પોતાના હાથમાં લીધો. જબલપુરના કમિશ્નરને રાણીએ લખી મોકલ્યું કે, “રાજ્યમાં અંધેર ફેલાઈ જવાથી પ્રજાના રક્ષણ સારૂ મેં રાજ્યનો કારભાર પોતાના હાથમાં લીધો છે. જેટલા દિવસ અંગ્રેજ સરકાર ઝાંસીમાં આવીને પોતાની સત્તા પાછી નહિ સ્થાપે, તેટલા દિવસ તેમના પ્રતિનિધિ તરીકે હું રાજ્યનો કારભાર ચલાવીશ.”

પરંતુ અંગ્રેજ અમલદારોએ રાણીનાં આ વચન પર વિશ્વાસ મૂક્યો નહિ. યુદ્ધની ગડબડમાં વિરુદ્ધ પક્ષનાં માણસો ખરી

વાત સમજી શકતાં નથી. એવે વખતે રોજ નવી નવી ગપો અને ખોટી શંકાઓ ઊઠે છે. ઝાંસીમાં વાસ્તવિક રીતે શો ખનાવ બન્યો હતો, તેનું પ્રમાણપૂર્વક ખરું વૃત્તાંત અંગ્રેજ અમલદારોને કાને પહોંચવાનો એ સમયમાં સંભવ નહોતો. દેશમાં બળવો ઊભો થાય છે, ત્યારે રાજ્યના અમલદારોના મનમાં વિશ્વાસ કરતાં સંદેહ વધારે પ્રબળ હોય છે. ઘણી સામાન્ય ઘટના ઉપરથી એવે વખતે અમલદારો વિશ્વાસુ-વફાદાર પ્રજા ઉપર શક લઈ જાય છે અને તેમને પોતાના શત્રુ માનતાં સંકેતો આપતા નથી. રાણી ઘણી તેજસ્વી અને બુદ્ધિશાળી સ્ત્રી છે, એ તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા. ઝાંસી અંગ્રેજોના કબજામાં આવ્યાથી, રાણી અંગ્રેજો ઉપર ઘણી અસંતુષ્ટ છે, એ પણ તેમને માલૂમ હતું. અંગ્રેજોની સામા થવાને નાનાસાહેબને જે કારણ મળ્યું હતું, તેના કરતાં મોટું કારણ રાણીને મળ્યું હતું. એવા સંયોગોમાં બુલ્લી રીતે નહિ, તો ગુપ્તપણે પણ રાણી સિપાઇઓના પક્ષમાં હશે, એવો વિચાર અંગ્રેજ અમલદારોના મનમાં આવે એ સ્વાભાવિક હતું.

તેમણે પહેલાં એ પણ ગપ સાંભળી હતી કે, અંગ્રેજ સ્ત્રી-પુરુષ અને બાળકબાલિકાઓના હત્યાકાંડમાં રાણીનો હાથ હતો. હવે રાણીએ જ્યારે ઝાંસીનો વહીવટ પોતાના હાથમાં લીધો, ત્યારે અમલદારોને ખાતરી થઈ કે, બળવાખોર સિપાઇઓની સાથે મળી જઈને રાણી પોતાના રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવા માગે છે અને તેનો આ પત્ર અંગ્રેજોને છેલ્લેવાનો એક રાજનૈતિક પ્રયત્ન છે. તે ઉપરાંત સિપાઇઓને રાણીની પાસેથી નાણાં મળ્યાં હતાં અને એ લોકો રાણી ઝાંસીના રાજ્યની માલિક છે, એવી ઘોષણા કરતા કરતા દિલ્હીની તરફ ગયા હતા; તેટલા ઉપરથી પણ તેમની એ અટકળને પુષ્ટિ મળતી હતી. ચારે તરફ ગપ ફેલાઈ ગઈ કે, બળવાખોરોને પૈસા આપીને તેમની મદદથી લક્ષ્મીબાઈએ ઝાંસીનું રાજ્ય પોતાના અધિકારમાં લીધું છે.

આવાં આવાં અનેક કારણોને લીધે, રાણી લક્ષ્મીબાઈ ખરે-ખર અંગ્રેજોના પક્ષમાં છે, એ વાત અંગ્રેજ અમલદારો માની શક્યા નહિ. તેઓ નાનાસાહેબ વગેરેની માફક રાણી લક્ષ્મીબાઈને પણ પોતાની શત્રુ ગણવા લાગ્યા.

રાણીનો ખરો ઉદ્દેશ શો હતો, તે સમજવું અઘરું છે. અંગ્રેજો

જેની હત્યામાં રાણીનો હાથ નહોતો, એ બાબતની પૂરતી સાબિતીઓ મળી આવે છે. અંગ્રેજો ઉપર અસંતુષ્ટ હોવા છતાં પણ, નિર્દોષ વિપત્તિગ્રસ્ત અંગ્રેજ નરનારી એને શરણે આવે, ત્યારે તેમને શરણ આપવાને બદલે હત્યા કરે એવી કૂરતા કેમબળહૃદયા ભારતરમણી લક્ષ્મીબાઈને માટે અસ્વાભાવિક છે; પરંતુ અંગ્રેજોને તે શત્રુ માનતી હોય, તોપણ વિપત્તિને સમયે શત્રુને આશરો આપવો એ એક વાત છે અને લાગ આવ્યે પોતાનું ખોયેલું રાજ્ય પાછું મેળવવાનો યત્ન કરવો, એ બીજી વાત છે. જે ઝાંસી તેને પ્રાણ કરતાં પણ વહાલું હતું, તે ઝાંસી ખોવાનો વખત આવ્યો ત્યારે, તેણે દૃઢતા અને ગંભીરતાપૂર્વક કહ્યું હતું કે, “મારી ઝાંસી આપીશ નહિ.” જે ઝાંસી ખોયા પછી તેણે આટલા દિવસો દારુણ દુઃખમાં ગાળ્યા હતા, તે ઝાંસીને લાગ આવ્યે પાછું મેળવવાની તેને ઇચ્છા થઈ હોય, તો તે પણ સ્વાભાવિક છે;

વિદ્રોહી સિપાઈઓની મદદથી ઝાંસી પાછું મળશે, એવી આશા કે ઇચ્છા થઈ હોય, તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ રાણીના શબ્દોથી કે રાણીના વ્યવહારથી મળતું નથી. અધાધૂંધીના વખતમાં અંગ્રેજોના પ્રતિનિધિ તરીકે ઝાંસીની શાંતિ સાચવી રાખવી, એજ તેનો ઉદ્દેશ હતો અને એ ઉદ્દેશ રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લેતાંવારજ તેણે પાસેના અંગ્રેજ અમલદારને લખી જણાવ્યો હતો. રાણીના ઉદ્દેશો સંબંધી વધારે અટકળ ન કરતાં તેના આ કાર્યનું પરિણામ શું આવ્યું, તે આપણે જોઈએ.

રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લીધા પછી, આઠદસ મહિના સુધી તેણે ઘણી દક્ષતાપૂર્વક રાજ્ય ચલાવ્યું. એક તરફ તેનામાં સાહસ, શક્તિ, ચતુરાઈ, દૃઢતા અને તેજસ્વિતા આદિ પુરુષોચિત ગુણો હતા, તેવીજ રીતે બીજી તરફ દયા, કેમબળતા આદિ રમણીને છાજે એવા ગુણોથી પણ તેનું હૃદય પૂર્ણ હતું.

રાણીની ઉંમર એ વખતે બાવીસત્રેવીસ વર્ષની હતી. કેબાવ-માં તે પરમ સુંદર હતી. પ્રતિભા ને ઉજ્જવળ યૌવનને લીધે, ઉજ્જાસિત તેનું સૌંદર્ય જોતાં તે સાક્ષાત્ દેવી જેવી લાગતી હતી. દેવીના જેવા સૌંદર્યથી, રાણીના જેવી દૃઢતા અને તેજસ્વિતાથી, માતાના જેવા સ્નેહમય કેમબળ વ્યવહારથી તેની પ્રજા તથા તેના સૈનિકો ભય, ભક્તિ, શ્રદ્ધા અને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક

તેને વશ થઇ ગયા હતા. વિખ્યાત અંગ્રેજ સેનાપતિ સર હ્યુરોએ રાણીની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું. તેમણે પોતે રાણીના આ બધા ગુણોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેઓ કહે છે કે, “રાણીના ગુણથી તેની પ્રજા તથા સૈનિકો તેને એટલા બધા વશ હતા કે, તેમના શત્રુઓને સૌથી વધારે બીક રાણીનીજ રહેતી.”

વિધવા થયા પછી રાણીનું દૈનિક જીવન આ પ્રમાણેનું હતું. પાછલી રાતે ઊઠીને સ્નાન કરીને તે શિવપૂજા કરતી. ત્યાર પછી કપડાં પહેરીને રાજમહેલના આંગણામાં લગભગ બે કલાક સુધી, ઘોડા ઉપર સવાર થઇને ફરતી. એ કામને માટે તેણે ત્યાર પાંચ સુંદર મજબૂત ઘોડા રાખ્યા હતા. દરરોજ એ ઘોડાઓને પોતે એ પ્રમાણે ઢોડાવતી.

કસરત થઇ રહ્યા પછી પાછી તે સ્નાન કરતી અને ગ્રાહ્યણ તથા દીનદુઃખી લોકોને દાન કરી ભોજન કરતી. ભોજન કર્યા પછી ત્રણ વાગ્યા સુધી નાના નાના કાગળના ટુકડા ઉપર રામનામ લખતી અને તેની લોટની સાથે ગોળીઓ વાળીને માછલાંઓને ખવરાવતી. ત્યાર પછી સંધ્યાકાળથી તે રાતના ૮ વાગ્યા સુધી પુરાણ સાંભળતી. એ વખતે લોકો સાથે મુલાકાત અને વાતચીત કરતી. ત્યાર બાદ સ્નાન કરતી અને સંધ્યા તથા આહ્નિકમાં દોઢ પહેર કરતાં વધારે વખત ગાળતી. ત્યાર પછી શયન કરતી.

રાજ્યશાસનના વખતમાં દરરોજ રામનામ લખવાનું સમાપ્ત થયા પછી, રાણી લગભગ ત્રણ વાગ્યે રાજકાળને માટે દરબાર-માં આવતી. એ વખતે કોઈ દિવસ તો એ પુરુષવેશમાં કમરે તલવાર બાંધીને બિરાજતી, કોઈ દિવસ સ્ત્રીવેશમાં સાદી સાડી, સાદી કાંચળી અને હીરાના સામાન્ય અલંકાર પહેરતી.

દરબારગૃહની પાસેના મકાનમાં રાણી પડદાની આડમાં બેસીને પ્રજાની અરજ તથા સુખદુઃખની વાતો સાંભળતી અને તેના ફેસલા કરતી.

પણ આ આઠદસ મહિના પણ એ શાંતિમાં નિર્વિઘ્ને રાજ્ય કરી શકી નહિ. તેણે રાજ્યગ્રહણ કર્યા પછી થોડા વખત-માં, તેના સ્વામીના એક નિકટના સગા સદાશિવરાવ નારાયણે કેટલાક કિલ્લા અને ગામો ઉપર અધિકાર મેળવીને ‘ઝાંસીના મહારાજ’ તરીકે પોતાની આણ ફેરવાવી; પરંતુ રાણીએ તરતજ

સૈન્ય મોકલીને તેને પરાજિત કરી કેદ કર્યો, પણ એક શત્રુ દબાયો. એટલે બીજો પ્રબળ શત્રુ ઊભો થયો. અંસીની પડોશમાં ખોરછા અને તેહુરી નામનાં નાનાં રાજ્યો છે. ખોરછાની રાણી લક્ષ્મીબાઈના સેનાપતિ નથેખાંએ વીસહજાર સૈન્ય સાથે અંસી ઉપર ચડાઈ કરી.

રાણીનું સૈન્ય વધારે નહોતું. અંગ્રેજોએ રાજ્ય ઉપર અધિકાર જમાવ્યો, તે વખતે તેણે બધી તોપો તથા દાડગોળાનો નાશ કર્યો હતો. આ યુદ્ધ ઉપસ્થિત થવાથી રાણીએ સત્વર સૈન્ય એકઠું કર્યું અને કારખાનાં ઉઘાડીને બંદૂકો તથા દાડગોળા બનાવવા માંડ્યાં. તેના નિમંત્રણથી બુદ્ધેલખંડના સરદારો પોતા-પોતાનું સૈન્ય લઈને આવ્યા. દુર્ગને સુરક્ષિત કર્યા પછી રાણીએ ચોગ્ય ઠેકાણે મોરચો નાખ્યો અને પોતે પઠાણના વેશમાં સૈનિકોને મોખરે ઊભી રહી. યુદ્ધ આરંભાયું.

કિલ્લા ઉપર રાણીએ અંગ્રેજ અને પેશ્વાનાં નિશાન ચડાવ્યાં. નથેખાં યુદ્ધમાં પરાજય પામ્યો અને રાણીની સાથે સંધિ કરવાની તેને ફરજ પડી.

યુદ્ધના સમયમાં રાણી પોતાના સૈન્યની સાથે માતાની માફક વર્તતી. ધાયલ થયેલા સૈનિકની વેદના જોઈએ તેની આંખ-માંથી જળધારા વહેતી. પોતે જાતે હૈાજર રહીને તેની ચિકિત્સા અને માવજત કરાવતી; પાસે બેસીને મીઠી વાણીથી તેને દિલાસો આપતી ને તેના શરીર ઉપર હાથ ફેરવીને તેનું દુઃખ ઓછું કરતી.

અસ્તુ ! ઇંદોરમાં અંગ્રેજ સરકારનો જે પ્રતિનિધિ રહેતો હતો, તેના તાબામાં અંસી એ વખતે હતું. નથેખાંની ચડાઈનો અહેવાલ રાણીએ તેના ઉપર મોકલી આપ્યો, પણ એ પત્ર એજંટને પહોંચ્યો નહિ.

અંગ્રેજ અમલદારો પોતાને દુશ્મન ન ગણે તેને સાડ રાણીએ જેટલા પ્રયત્નો કર્યા હતા, તેટલા બધા નિષ્ફળ ગયા. રાણીને દમન કરીને અંસીને પાછું પોતાના અધિકારમાં લેવા માટે સર હુરોઝ સૈન્ય લઈને અંસીની તરફ અગ્રેસર થયો. અંગ્રેજોની સાથે અત્યાર સુધી રાણીએ જે વ્યવહાર રાખ્યો હતો, તે ઉપરથી એણે એમ કદી ધાર્યું નહોતું કે, અંગ્રેજો એકદમ સૈન્ય લઈને યુદ્ધ કરવા આવશે.

અંત્રેજ્ઞેના એજન્ટને બધી વાત સવિસ્તર કહી સંભળાવવા માટે તેણે એક દૂત મોકલ્યો; પણ એ દૂત ઇંદોર ગયો નહિ. અંત્રેજ્ઞેના એજન્ટ સાથે એણે મેળાપ કર્યો નહિ અને એમને એમજ દૂર રહીને, રાણી પાસે ખોટા સમાચાર મોકલતો રહ્યો. રાણી તો એમ સમજી કે દૂતે અંત્રેજ્ઞેના એજન્ટ આગળ પોતાનો પક્ષ સમર્થન કરવા માટે બનતો યત્ન કર્યો છે.

બીજી તરફથી ઝાંસીના નવા સૈનિકો તથા અંત્રેજ્ઞેના અમલમાં જેમને દુઃખ અને નુકસાન વેઠવું પડ્યું હતું, તેવા અમલદારો રાણીને યુદ્ધ કરવા માટે ઉશ્કેરવા લાગ્યા.

આ ગૂંચવણના સમયમાં રાણીને સમાચાર મળ્યા કે, “જે એ હથિયાર છોડી દઈને પોતાના અમલદારો સાથે અંત્રેજ્ઞેના તંબૂમાં જઈને તાબે થશે, તો અંત્રેજ્ઞે તેને માફી આપશે.” આ કાર્યને રાણીએ સન્માનજનક ગણ્યું નહિ. લાચારીએ તેણે યુદ્ધની તૈયારીઓ કરવા માંડી.

રાણીની પાસે ફક્ત અગિયાર હજાર સૈનિકો હતા. થોડા સમયમાં જેટલી બની શકે તેટલી વ્યવસ્થા કરીને, રાણીએ પોતે લશ્કરની સરદારી લીધી. ઝાંસીનગર મજબૂત કોટથી રક્ષિત હતું. એ કોટમાં યોગ્ય સ્થળે તોપો તથા સૈનિકો ગોઠવીને રાણીએ નગરરક્ષાનો બંદોબસ્ત કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૫૮ ના માર્ચ માસના છેવટના ભાગમાં સર હ્યુરોએ ઝાંસીને ઘેરા ઘાલ્યો. અતુલ પરાક્રમપૂર્વક રાણીએ દસઅગિયાર દિવસ સુધી ઝાંસીનું રક્ષણ કર્યું. એ સમયમાં રાતદિવસ તેને કામ કરવું પડતું; જરા પણ વિશ્રામ મળતો નહિ.

પુરુષવેશે ઘોડેસવાર થઈને રાણી હમેશાં ગોલંદાજ અને સિપાઈઓની પાસે ફરતી રહીને તેમના કાર્યની દેખરેખ રાખતી. જ્યાં કંઈ જે વસ્તુનો અભાવ હોય ત્યાં પોતે ઊભી રહીને એ અભાવ દૂર કરતી. થાકી ગયેલા લશ્કરને ઉત્સાહનાં વચનોથી હિંમત આપતી, કોટનો કોઈ ભાગ દુશ્મનોના ગોળાથી તૂટી જતો તો બલતે ઊભી રહીને કારીગરો પાસે તેનું સમારકામ કરાવતી અને નગરમાં જે લોકોએ આશ્રય લીધો હતો તેમના રહેવાનો તથા ખાવાપીવાનો બંદોબસ્ત કરતી.

રાણીની વીરતા, અવિરત પરિશ્રમ તથા અદ્ભુત ઉત્સાહથી

ઝાંસીનાં બાલકબાલિકાઓ પણ ઉત્સાહિત થયાં હતાં. એ લોકો પણ કોટનું સંરક્ષણ કરવામાં મદદ કરતાં; થાકી ગયેલા સૈનિકોને ખોરાક તથા પાણી લાવી આપતાં.

યુદ્ધની સૂચના થયા પછી રાણીએ નાનાસાહેબ અને તાત્યા ટોપીની પાસે મદદ માગી હતી. તાત્યો એક લશ્કર લઈને રાણીની મદદે આવી પહોંચ્યો. આ સમાચાર મળતાંવાર સર હ્યુરોઝ પ્રબળ પરાક્રમથી કોટ ઉપર આક્રમણ કરવા લાગ્યો. એક તરફથી તેના લશ્કરની એક ટુકડીએ તાત્યાને હરાવી તેનો રસદ તથા દારૂગોળો પોતાના કબજામાં લીધો.

ત્યાર પછી કેટલેક દિવસે નગરના કોટનો એક દરવાજો અંગ્રેજ સૈનિકોના હાથમાં આવ્યો. એ રસ્તે અંગ્રેજોના સૈન્યે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. રાણીએ કિલ્લાની અંદર આશ્રય લીધો પણ બહારથી મદદ મળવાનો સંભવ નહોતો; એટલે એ દશામાં ઘણા દિવસ સુધી કિલ્લાનું રક્ષણ કરવું અસંભવિત હતું. કાંઈ પણ મદદને અભાવે તેમને જલદી શરણે જવું પડશે એમ રાણીને લાગ્યું. આખરે લાચાર થઈને એક રાત્રે અધારામાં પિતા, બાળક પુત્ર દામોદર તથા કેટલાક સેવકોને લઈને રાણી ગુપ્ત રીતે ઝાંસી છાડીને ચાલી ગઈ.

રાણીના પલાયનના સમાચાર મળતાંવારજ તેને પકડવા સારૂ અંગ્રેજ સૈન્ય તેની પછવાડે દોડ્યું. રાણીના પિતા પકડાઈ ગયા. અંગ્રેજોએ તેમને ઝાંસી દીધી. રાણી પુત્રની સાથે કાલપી જઈને તાત્યા ટોપીને મળી.

ઝાંસીમાં બળવાખોરોએ અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષ અને બાલક-બાલિકાઓને નિર્દયતાથી મારી નાખ્યાં હતાં. નગર ઉપર પોતાનો કબજો થતાંવારજ અંગ્રેજ સૈનિકોએ, વેર લેવા માટે ઝાંસીનાં અનેક ઘરખારને બાળીને રાખ કરી દીધાં; ઘણા લોકોને મારી નાખ્યા. અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર મિ. માર્ટિને લખ્યું છે કે, “લગભગ પાંચ હજાર ઝાંસીવાસી આ પ્રમાણે માર્યા ગયા હતા. સ્ત્રીઓની આખરૂં સાચવવા માટે ઘણા નગરવાસીઓએ તો પોતાનેજ હાથે સ્ત્રીઓના પ્રાણ લીધા. ઘણી સ્ત્રીઓએ કૂવામાં પડીને આત્મહત્યા કરી.”

હત્યાની સાથે સાથેજ સૈનિકોએ નગરમાં ખૂબ લૂંટ ચલાવી. ધનિકોની ચીજ, વસ્તુઓ ઉઘાડી ઉઘાડીને જોઈ તથા એમાંથી

કામની વસ્તુઓ લઈને બાકીની વસ્તુઓને ગમે ત્યાં ફેંકી દીધી. સેનાપતિના પ્રયત્નથી આખરે બધા સૈનિકો શાંત થયા અને લૂંટફાટ અંધ થઈ. લૂંટના દ્રવ્યમાંથી તેણે ભૂખ્યા અને ઘરબાર વગરના લોકોને મદદ આપવાનો બંદોબસ્ત કર્યો.

પેલી તરફ રાણી કાલપી જઈને તાત્યા ટોપીના લશ્કરની સરદાર બની. નાનાસાહેબનો ભાઈ રાવસાહેબ એ વખતે કાલપી-માં હતો. કાલપીથી ચાળીસ માઈલ છેટે કુંચ નામક સ્થાનમાં અંગ્રેજ સૈન્ય સાથે તેને યુદ્ધ થયું. યુદ્ધમાં પરાજય પામ્યા છતાં પણ એ યુક્તિ વાપરીને સૈન્ય સાથે પાછી નાસી આવી.

કાલપીની નજીકમાં ફરીથી એક વાર યુદ્ધ થયું. સ્ત્રી જાણી-ને રાવસાહેબે રાણીના હાથમાં અધિક સૈન્ય આપ્યું નહિ. ફક્ત અઢીસો સવારો તેના તાબામાં સોંપ્યા; પણ એટલા થોડા સૈન્ય સાથે પણ રાણીએ એવા બળ અને પરાક્રમપૂર્વક અંગ્રેજોની એક ટુકડી ઉપર હુમલો કર્યો કે તેમને આખરે થાકીને નાસી જવું પડ્યું; પણ બીજી તરફથી અંગ્રેજોનું એક બીજું સૈન્ય આવીને ખડું થયું. રાવસાહેબ પરાજિત થઈને તેમનું સૈન્ય લઈને નાસી ગયા. આથી લાચારીએ વીરાંગના લક્ષ્મીબાઈને પણ યુદ્ધક્ષેત્ર છોડીને જતું રહેવું પડ્યું.

એ યુદ્ધ પછી કાલપી અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યું. રાવસાહેબ અને તેમના કેટલાક સાથીઓએ યુદ્ધ છોડી દઈને પલાયન કરવાનો યત્ન કર્યો; પણ રાણીએ તેમને એમ કરતાં વારીને કહ્યું કે, “પલાયન કરી જવાથી તમારી આશા પૂર્ણ થશે નહિ. વળી આવી અરક્ષિત અવસ્થામાં યુદ્ધમાં વિજય મેળવવો, એ પણ અઘરું છે, માટે કોઈ કિલ્લાને પોતાના અધિકારમાં લઈને ત્યાં આગળ સૈન્ય એકઠું કરીને યુદ્ધ કરવું એ ઠીક છે.” પાસેજ સિંધિયાનાં ગ્વાલિયરનો કિલ્લો પર્વતના ઉપર મજબૂત રીતે બાંધેલો હતો. સિંધિયા અંગ્રેજોના પક્ષમાં હતો, એ વાત ખરી; પણ રાણીને ખાતરી હતી કે જો એ દુર્ગ ઉપર તેમનો અધિકાર થશે તો દુર્ગમાં રહેનાર સિંધિયાનું સૈન્ય પણ પોતાના પક્ષમાં સહેલાઈથી લાવી શકશે. આવો દૃઢ કિલ્લો અને કિલ્લામાંનું સૈન્ય તથા હથિયારો હાથમાં આવ્યાથી તેમનું બળ પણ ઘણું વધી જશે અને દુશ્મનો સાથે વધારે સબળતાથી યુદ્ધ થઈ શકશે.

રાણીની આ સૂચના તાત્યા ટોપીએ મંજૂર કરી, સૈન્ય

લઈને બધા ગ્વાલિયરના રાજ્ય ભણી ચાલ્યા.

રાવસાહેબની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવાની વાત સાંભળીને પોતાના સૈનિકો ઉશ્કેરાઈ જઈને બળવો કરશે, એવા ભયથી સિંધિયા સરકાર તથા તેમના ચતુર મંત્રી જાણે રાવસાહેબનો સત્કાર કરવા જતા હોય, તેવી રીતે સૈન્ય લઈને આગળ ચાલ્યા. રાવસાહેબ પણ નિશ્ચિંત થયા; પણ દૂરઅંદેશ રાણી તેમનો ગુપ્ત ધરાદો સમજી ગઈ હતી, તેથી તેણે પોતાની સાથે બસો ત્રણસો સૈનિકો રાખ્યા હતા. સિંધિયાના ગોલંદાએ જ્યારે અચાનક રાવસાહેબના લશ્કર ઉપર ગોળીઓ ચલાવવા માંડી, ત્યારે રાણી પોતાનું સૈન્ય લઈને પ્રબળ વેગથી તેમની સામે થઈ. એ હુમલો ખમી ન શકાયાથી સિંધિયાના કેટલાક ગોલંદાએ બંદૂકો ફેંકીને ચાલ્યા ગયા. પેલી તરફ સિંધિયાના સૈનિકોને પોતાના રાજનું તરકટ જણાઈ જવાથી, રાવસાહેબના પક્ષમાં આવી ગયા. સિંધિયા પરાજિત થઈને મહામહેનતે પ્રાણ બચાવીને નાઠો. ગ્વાલિયર રાવસાહેબના કબજામાં આવ્યું.

ગ્વાલિયર ઉપર અધિકાર મેળવ્યા પછી રાવસાહેબે નાના-સાહેબને પેશ્વા તથા પોતાને પેશ્વાના તાળાના સૂબા તરીકે જાહેર કરીને આનંદોત્સવ કરવા માંડ્યા. રાણી લક્ષ્મીબાઈ આથી ઘણી નાખુશ થઈ. ઉત્સવ અને નાચરંગ છોડી દઈ લશ્કરને ગોઠવીને પાછા યુદ્ધને માટે તૈયારી કરવાને તેણે રાવસાહેબને ઘણું આગ્રહ કર્યો, પણ રાવસાહેબે રાણીનો ઉપદેશ માન્યો નહિ; એટલામાં સર હ્યુરોઝ અંગ્રેજ સૈન્યને લઈને ગ્વાલિયર તરફ આવ્યો. એ વખતે સૈન્ય એકઠું કરીને યુદ્ધને માટે તૈયાર થવાનો રાવસાહેબે તાત્કાલિક ટોળીને હુકમ આપ્યો. પરંતુ પોતે યુદ્ધની તૈયારી કરવાને બદલે આગસુ થઈ બેસી રહ્યો.

રાવસાહેબના પક્ષનું સૈન્ય બહારથી કે અંદરથી અંગ્રેજોના સૈન્યની ગતિને રોકી શક્યું નહિ. અંગ્રેજ સૈન્યે ગ્વાલિયર ઉપર આક્રમણ કર્યું. રાણીને ગ્વાલિયરના પૂર્વ ભાગનું રક્ષણ કરવાનું સોંપ્યું હતું. પુરુષવેશે ઘોડેસવાર થઈને રાણીએ રાતદિવસ સૈન્ય ગોઠવવાનું તથા નગરરક્ષાનું કામ કર્યું.

૧૮ મી જૂનના દિવસે આખો દિવસ યુદ્ધ ચાલ્યું. રાણીએ ઘોડા ઉપર બેસી રહીને અપૂર્વ ઉત્સાહ, પરાક્રમ તથા રણકૌશલ્ય-પૂર્વક લશ્કરને દોર્યું, સૈન્યે પણ વીરતાથી સામનો કર્યો; છતાં

આ યુદ્ધમાં અંગ્રેજોનો જ જય થયો.

સુન્દ્રા અને કાશી નામની રાણીની બે સહચરીઓ પણ ઘોડે-સવાર થઈને યુદ્ધમાં સામેલ થઈ હતી. એ બે સહચરીઓ તથા બીજા કેટલાક વિશ્વાસુ સિપાઈઓને લઈને રાણીએ યુદ્ધક્ષેત્રનો ત્યાગ કર્યો. કેટલાક અંગ્રેજ સવારો રાણીની પાછળ છૂટ્યા; પણ રાણીનો ઘોડો એમનાથી ઘણો આગળ ચાલતો હતો. સહસા કોઈનો રુદનધ્વનિ સાંભળીને રાણીએ પાછા ફરીને જોયું તો જણાયું કે તેની સખી સુન્દ્રા ઉપર એક અંગ્રેજ સવારે હુમલો કર્યો છે. રાણી ઘોડો હોડાવીને વીજળીવેગે તેની પાસે મદદે જઈ પહોંચી અને તલવારના એક ઘાથી જ સવારને ઠાર કરીને સુન્દ્રાને સાથે લઈ તે આગળ ચાલી.

હોડતાં હોડતાં રાણીએ જોયું કે સામે તેનો ઘોડો એક નાના નાળા આગળ અટકી ગયો હતો; કોઈ પણ પ્રકારે એ નાળું ઓળંગી શક્યો નહિ. એટલામાં કેટલાક અંગ્રેજ સવાર ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમની સાથે રાણીએ યુદ્ધ કર્યું; પણ એટલા બધા આદમીઓ સાથે એકલી કેટલી વાર સુધી યુદ્ધ કરી શકે? માથામાં તલવારનો ઘા તથા છાતીમાં સંગીનના ઘાથી મરણતોલ થઈને રાણી જમીન ઉપર પડી. સામે એક સંન્યાસીની કુટીર હતી. રાણીનો એક સેવક એને ત્યાં લઈ ગયો. સંન્યાસીએ જોયું કે ઘા ઘણા ઊંડા પડેલા છે અને કોઈ પણ ઉપાયે વીર રમણી લક્ષ્મીબાઈ બચી શકે તેમ નથી, એટલે તેણે રાણીના મોંમાં ગંગાજળ રેડ્યું. જોતજોતામાં રાણીનો અમર આત્મા નશ્વર દેહનો ત્યાગ કરીને અમર ધામમાં ચાલ્યો ગયો.

સિપાઈઓનો બળવો શાંત થઈ ગયો. દિલ્હીનો બાદશાહ બાદ-શાહી શુમાવીને રંગુનમાં દેશનિકાલ થયો. તાત્કાલિક પકડાઈ ગયો. તેને ફાંસી દેવામાં આવી. નાનાસાહેબનો પત્તો લાગ્યો નહિ. કુમારસિંહે યુદ્ધમાં પરાજિત થઈને નિરાશાના માર્ગે આપઘાત કર્યો. કુમારસિંહની સાથે તેના શહેરની કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ યુદ્ધમાં સામેલ થઈ હતી. છેવટની લડાઈમાં, તેમણે વિજયની કાંઈ આશા નહિ રહેવાથી તોપના મોં આગળ પોતાનાં શિર મૂકીને પ્રાણ સમર્પણ કર્યો.

લક્ષ્મીબાઈના પુત્રની બધી મિલકત અંગ્રેજોએ જપ્ત કરી. સરકાર તરફથી બસો ફપિયાનું પેન્શન મેળવીને તે સાધારણ

માણસની પેઠે ઇંદોરમાં રહેવા લાગ્યો. દેશમાં પુન શાંતિ પ્રસરી.

એ વખત સુધી આપણું ભારતવર્ષ ‘ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની’ના હાથમાં હતું. ૧૮૫૭ ના બળવા પછી મહારાણી વિક્ટોરિયાએ પોતાના હાથમાં ભારત સામ્રાજ્યનો વહીવટ લીધો અને બહેરનામું કાઢીને આખા દેશમાં ઢંઢેરો પિટાવ્યો કે, “અંગ્રેજો અને દેશીઓમાં કાંઈ પણ ભેદભાવ રાખ્યા વગર અને બાંધબંધને ભેદ ગણ્યા વગર સમાનભાવે રાજ્ય કરીશું.”

આત્મ-સન્માનની રક્ષા માટે યુવતી વીરરમણી લક્ષ્મીબાઈએ જે અસાધારણ આત્મત્યાગ કર્યો છે, તે ઉપદેશજનક છે. વળી તેનું અસામાન્ય વીરત્વ આપણને બધાને મુગ્ધ કરે છે. તેનું પરાક્રમ જોઈને સર હ્યુરોઝ જેવા સામા પક્ષના સરદારે પણ કહ્યું છે કે, “લક્ષ્મીબાઈ એક અબળા હોવા છતાં પણ, સામા પક્ષમાં સૌથી વધારે સાહસિક અને રણવિદ્યામાં કુશળ હતી.” વીરપુરુષ સર હ્યુરોઝ વીરત્વની ખરી પરીક્ષા કરી શક્યો હતો, એમ કોણ નહિ કહે ? સર હ્યુરોઝે તેની પ્રશંસામાં લખ્યું હતું કે:-

“રાણીનું ઊંચું કુળ, પોતાના સૈનિકો અને હજુરિયાઓ ઉપરની અપાર દયા, ગમે તેવી વિપરીત દશામાં પણ ચળે નહિ એવું ધૈર્ય, એ બધા ગુણોને લીધે રાણી લક્ષ્મીબાઈ દુશ્મનોના લશ્કરને માટે પણ પ્રભાવશાળી અને ભયજનક થઈ પડી હતી.”

“આ યુદ્ધમાં સૌથી વધારે મહત્ત્વનું મૃત્યુ ઝાંસીની રાણીનું હતું. એ સ્ત્રી હોવા છતાં પણ બળવાખોરોમાં અત્યંત વીર અને ઉત્તમ સૈનિક હતી.”

આગ્રામાં મિં માટિં નામના એક ક્રાંસનિવાસી ગૃહસ્થ રહેતા હતા. તેમને મરણ પામ્યે થોડાંકજ વર્ષ થયાં છે. તેમણે તા. ૨૦મી ઓગસ્ટ ઇ. સ. ૧૮૮૬ને દિને રાણી લક્ષ્મીબાઈના હત્તકપુત્ર દામોદરરાવ, જે એ વખતે સરકાર તરફથી ખસો રૂપિયાનું માસિક પેન્શન મેળવીને ઇંદોરમાં રહેતાં હતાં, તેમને એક પત્ર લખ્યો હતો. એ પત્રમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે, “રાણી લક્ષ્મીબાઈ નિર્દોષ હતી; એટલુંજ નહિ પણ એણે અંગ્રેજોને લોજન વગેરેની મદદ આપી હતી તથા માણસો પણ મદદે મોકલ્યાં હતાં.”

મિં માટિં નો ઝાંસીના દરબાર સાથે કેટલોક વખત સુધી

સંબંધ રહ્યો હતો, એટલે એ અંસીની રાણી સંબંધી હકીકત સારી પેઠે જાણુતા હતા અને રાણીના અનુપમ ગુણોની સદા પ્રશંસા કર્યા કરતા હતા અને રાણીને વગર કારણે જે દુઃખ સહન કરવું પડ્યું હતું, તેનું વર્ણન કરતાં રોધ જતા હતા. મિ૦ માર્ટિનના પત્રમાંનો રાણી લક્ષ્મીબાઈ સંબંધી ભાવાર્થ ઉતારીને અમે આ ચરિત્રને સમાપ્ત કરીશું:—

“ તમારી ગરીબ માતા ઉપર જે ગેરવાજબી અને ઘાતકી વર્તણૂક ચલાવવામાં આવી હતી, તેની વાસ્તવિક ખબર કોઈને નથી; પણ હું તે જાણું છું. તે બિચારીએ ૧૮૫૭ ના બળવા વખતે અંસીના યૂરોપિયન રહીશો તરફ કંઈ પણ અત્યાચાર ગુજાર્યો નથી; બલકુલ તેણે તે તેમને બે દિવસ સુધી લોજનસામગ્રી પૂરી પાડી હતી અને ત્યાર પછી તે લોકો ગઢમાં ગયા હતા, કરિયા પાસે સો રક્ષકો મેળવીને અમારી મદદે મોકલ્યા હતા પણ ગઢમાં એક દિવસ રહ્યા પછી તેઓને સાંજના પાછા મોકલી દેવામાં આવ્યા હતા. રાણીએ મેજર સ્કીન અને કેપ્ટન ગોરકનને એકદમ નાસી જઈને દતિયાનો આશ્રય લેવાને સલાહ આપી હતી; પણ એ પણ તે લોકોએ માની નહોતી.”

૧૦૩-કલશૂમ જમાની વેગમ

એ દિલ્હીના અંતિમ હતભાગી બાદશાહ બહાદુર-શાહની પ્રિય પુત્રી હતી. રાજગાદી ઉપર બેઠા છતાં બહાદુરશાહના ભાગ્યમાં સંસારના સુખવૈભવ નહોતા લખાયા. અંતિમ કાળની તેની દુર્દશાનો વિચાર કરતાં ગમે તેવું કઠણ હૃદય પીગળ્યા વગર રહેતું નથી. એ બાદશાહ વિદ્યાનો રસિક હતો, વિદ્વાન હતો, ઈશ્વરભક્ત હતો. ‘જફર’ સંસારથી ઉદ્ધાનમાં એણે સરસ કવિતાઓ લખી છે.

કલશૂમ એજ બાદશાહની લાડકી કન્યા હતી. બાદશાહે તેને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપ્યું હતું તથા તેના હૃદયમાં સદાચાર અને ઈશ્વરભક્તિના ભાવ ભર્યા હતા.

આ ચરિત્રમાં અમારે નથી એની વિદ્વત્તાનું વર્ણન કરવું કે નથી યુદ્ધક્ષેત્રમાંની કોઈ વીરતાની કથા ગાવી. કલશૂમ આપ-ણાજ સમયની એક ખાનદાન રમણી હતી. કલશૂમના ઉપર આપત્તિના જે ડુંગર ધસી પડ્યા હતા, તેવા ભાગ્યેજ કોઈના ઉપર પડ્યા હશે. પરમાત્મા એવી વિપત્તિના દિન શત્રુને પણ ન દેખાડે. સંકટમાં ધૈર્ય, સદાચાર અને ટેક જાળવવાં એ મહત્તાનાં લક્ષણો છે. મહાન કષ્ટ વેઠ્યા છતાં એ જીવનસંગ્રામમાં કલશૂમે પોતાના હૃદયની શાન્તિ કેવી રીતે જાળવી રાખી અને ધૈર્યનો પરિત્યાગ નહોતો કર્યો, તે તેની જીવનકથા તેનાજ શબ્દોમાં સાંભળ્યાથી વાચકોને વિદિત થશે.

બહાદુરશાહ બાદશાહ ઉપર અંગ્રેજ સરકારે ૧૮૫૭ ના બળવામાં સામેલ થવાનો બલકે બળવાખોરોને ઉરકેરવા અને મદદ કરવાનો આરોપ મૂક્યો હતો અને તેને ગાદી ઉપરથી પદ-બ્રષ્ટ કર્યો હતો; એટલુંજ નહિ પણ એના વંશજોને કેદ પકડીને તેમની ઘણી દુર્દશા કરી હતી. એ દુર્દશાનો વૃત્તાંત તેનીજ પ્રિય પુત્રીને મુખે સાંભળો:—

“જે સમયે મારા પિતાનું રાજ્ય સમાપ્ત થયું તથા સિંહાસન અને છત્ર લૂંટાવાનો સમય પાસે આવ્યો ત્યારે દિલ્હીના લાલ કિલ્લામાં સર્વત્ર શોક વ્યાપી ગયો હતો. પ્રત્યેક દ્વાર અને દીવાલમાંથી નિરાશા ટપકતી હતી. સફેદ આરસપહાણનાં મકાનો કાળાં દેખાતાં હતાં. ત્રણ ટંકથી કેાઈએ લોજાત કયું નહોતું. મારા ખોળામાં પુત્રી જનિત ત્રણ વર્ષની બાળા હતી. દૂધને માટે એ ટળવળતી પણ ચિંતાને લીધે માફ તેમજ ધાવતું દૂધ સુકાઈ ગયું હતું. એવી નિરાશાની દશામાં હું બેઠી હતી. ત્યાં બાદશાહ સલામતનો ખાસ ખવાબસરા અમને બોલાવવા આવ્યો. મધ્ય રાતનો સમય હતો. ચારે તરફ નિસ્તબ્ધતાનું સામ્રાજ્ય હતું. આજ્ઞા મળતાંજ અમે બાદશાહ સલામતની પાસે ગયા. બાદશાહ સલામત પ્રાર્થના કરવાના આસન ઉપર બેઠા હતા. માળા હાથમાં હતી. હું સામે પહોંચી અને ત્રણ વાર ઝૂકીને સલામ કરી. બાદશાહ સલામતે ઘણા પ્રેમથી મને પાસે બોલાવી અને કહ્યું: ‘કલશ્મ ! તને હવે ઈશ્વરને સોંપું છું. ભાગ્યમાં લખાયું હશે તો ફરીથી મેળાપ થશે. તું તારા પતિને લઈને હમણાંજ ગમે ત્યાં ચાલી જા. હું પણ જઈ છું. આ અંતિમ સમયે મારાં વહાલાં બાળકોને મારી આંખ આગળથી દૂર કરતાં જીવ નથી ચાલતો; પણ શું કરું ? સાથે રાખવા જતાં તમારા ઉપર આપત્તિ આવવાનો ભય રહે છે. જુદાં રહેશે તો સંભવ છે કે ઈશ્વર કેાઈ દિવસ સારો દહાડો દેખાડશે.’

“એટલું કહીને બાદશાહ સલામતે પોતાના પવિત્ર હાથ જે શોકને લીધે ધ્રુજી રહ્યા હતા, તે પ્રાર્થનાને માટે ઊંચા કર્યા અને ઘણી વાર સુધી ઉચ્ચ સ્વરે પ્રાર્થના કરતા રહ્યા: ‘ભગવન્ ! આ અનાથ બાળકો તને સોંપું છું. મહેલોમાં રહેનારાં એ આજે જંગલોમાં જાય છે; સંસારમાં એમને મદદ આપનાર કેાઈ નથી. તૈમુરના નામની લાજ રાખજો તથા આ નિરાધાર સ્ત્રીઓના માનનું રક્ષણ કરજો. ભગવન્ ! એટલુંજ નહિ, પણ ભારતવર્ષના હિંદુમુસલમાન મારાં સંતાન છે. આજકાલ એમના ઉપર આપત્તિ આવી રહી છે, મારા અપરાધોની ખાતર એમનું અપમાન ન કરીશ અને બધી આફતોથી એમને બચાવજે.’

“ત્યાર પછી મારા માથા ઉપર હાથ મૂક્યો, જનિતને રમાડી અને મારા પતિને થોડાક હીરા આપીને બાદશાહ સલા-

મતની યોગમ નૂરમહાલને પણ સાથે મોકલી.”

પાછલી રાતે કલશૂમ પોતાના સ્વામી તથા બાદશાહના બનેલીને અને પોતાની સાવકી મા નૂરમહાલ તથા બાદશાહની વેવાણ હાફિઝાને સાથે લઈને કિલ્લામાંથી નીકળી પડી. આગળની આપવીતી નીચેના શબ્દોમાં એણે વર્ણવી છે:—

“આખરે અમે લાલ કિલ્લાથી સદાને માટે વિખૂટાં પડીને કુરાલી ગામમાં પહોંચ્યાં અને અમારા રથ હાંકનારાને ત્યાં જઈ ઊતર્યાં. બાજરાનો રોટલો અને છાશ ખાવા મળ્યા. ભૂખમાં એ પદાર્થો પકવાન કરતાં પણ વધારે સ્વાદિષ્ટ લાગ્યાં. એક દિવસ અને રાત તો શાંતિમાં વ્યતીત થયાં, પણ બીજે દિવસે આસપાસથી જાટ અને ગુર્જર લોકો ચડી આવ્યા અને કુરાલી ગામને લૂંટવા લાગ્યા. એમની સાથે સેંકડો સ્ત્રીઓ પણ હતી, જે ચકલીઓની પેઠે અમને વળગી પડી. અમારાં બધાં ઘરેણાં અને કપડાં ઉતારાવી લીધાં.

“એ લૂંટ પછી અમારી પાસે એટલું પણ ન બચ્યું કે જેમાંથી એક વખતની રસોઈ થઈ શકે. હવે શું થશે એના વિચારમાં હું હતી. જીવંત તરસની મારી રોઈ રહી હતી. સામેથી એક જમીનદાર નીકળ્યો. મેં લાચાર થઈને એને ખૂમ પાડી: ‘ભાઈ! આ બચ્ચીને થોડું પાણી લાવી આપો.’ જમીનદાર તરત માટીના એક ઘડામાં પાણી લાવ્યો અને કહ્યું: ‘આજથી તું મારી બહેન અને હું તારો ભાઈ.’ એ કુરાલીનો જમીનદાર ઘરનો સુખી માણસ હતો. એનું નામ બસતી હતું. એણે પોતાની બેલગાડી તૈયાર કરીને અમને બેસાડ્યાં અને પૂછ્યું: ‘તમે કહો ત્યાં પહોંચ્યાં કઈ!’ અમે કહ્યું: ‘મેરટ જિલ્લામાં અજાડા ગામમાં મીર ફૈજઅલી હકીમ રહે છે ત્યાં લઈ જાઓ.’ બસતી અમને અજાડા લઈ ગયો; પણ મીર ફૈજઅલીએ અમારી સાથે એવી વર્તણૂંક ચલાવી કે જેનો પાર નહિ! એમને તો બે આંખની પણ શરમ ન નડી. કાને હાથ દઈ દીધા કે, ‘તમને રાખીને હું મારાં ઘરબાર હરાજ કરાવવા નથી માગતો.’

“એ સમય ઘણી નિરાશાનો હતો. પૃથ્વી કે આકાશમાં કયાંય ઊભા રહેવાનું ઠેકાણું નહોતું જણાતું. એક તો એ ભય હતો કે પાછળથી અંગ્રેજોની ફૈજ ન આવતી હોય અને બીજો ભય એ હતો કે પાસે કૂટી બદામ પણ નહોતી. પ્રત્યેક મનુષ્ય-

ની દૃષ્ટિ બદલાઈ ગઈ હતી. જે લોકો અમારી આંખોના ઇશારા ઉપર ચાલતા હતા અને જેઓ હરઘડી વાટ જોયા કરતા હતા કે, જે કાંઈ આજ્ઞા મળે તેનો તત્કાળ અમલ કરીને અમને પ્રસન્ન કરે; તેજ લોકો આજે અમારાં મુખ જોઈને ધૂણા કરતા હતા. ધન્ય છે તે બસતી જમીનદારને, કે જેણે મોંઝેથી એક વાર મને બહેન કહી હતી અને એ સંબંધ છેલ્લે સુધી નિભાવ્યો તથા અમારો સાથ ન છોડ્યો, લાચાર થઈને અમે અન્નડાથી હૈદ્રાબાદ તરફ ચાલ્યાં. સ્ત્રીઓ બસતીની ગાડીમાં બેઠી હતી અને પુરુષો પગે ચાલતા હતા. ત્રીજે દિવસે એક નદીને કિનારે પહોંચ્યાં. ત્યાં આગળ કોચલના નવાબનું લશ્કર પડયું હતું. એમને જ્યારે ખબર પડી કે અમે રાજવંશનાં છીએ ત્યારે અમારો ઘણોજ આદરસત્કાર કર્યો અને હાથી ઉપર બેસાડીને નદીપાર ઉતાર્યાં. અમે પાર બિતરી રહ્યાં ન હતાં એટલામાં સામેથી અંગ્રેજ લશ્કર આવતું દેખાયું અને તેની સાથે નવાબના સૈન્યને યુદ્ધ થવા લાગ્યું.

“મારા પતિ અને મીરઝા ઉંમર સુલતાને નવાબની ફૈજમાં જોડાઈ જઈને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી; પણ રસાલદારે કહ્યું કે, ‘આપ અહીંથી સ્ત્રીઓને લઈને જલદી ચાલ્યા જાઓ. અમે વખત જોઈને અમારું લાગ્યું ભોગવી લઈશું.’ સામે ખેતરો હતાં, એમાં પાકેલી ફસલ તૈયાર બિભી હતી. અમે એની અંદર સંતાઈ ગયાં; પણ એ ઘાતકીઓએ કોણ જાણે ક્યાંથી અમને જોઈ લીધાં કે અચાનકજ ગોળી ચલાવી. ગમે તેમ હોય, પણ એક ગોળી ખેતરમાં આવી, જેથી આગ સળગી બિઠી અને બધું ખેતર સળગવા લાગ્યું. અમે લોકો ત્યાંથી નીકળીને નાઠાં; પણ હાથ, કેવી આપત્તિ હતી ! અમને નાસતાં પણ નહોતું આવડતું; ઘાસમાં ફસાઈ પડતાં હતાં. માથાની ઓઢણીઓ ત્યાંજ પડી રહી. ઉઘાડે માથે, હોશકોશ બિઠી ગયેલી અવસ્થામાં અનેક કષ્ટો વેઠતાં અમે ખેતરની બહાર આવ્યાં. મારા અને નવાબ નૂરમહાલના પગ તો લોહીલોહાણ થઈ ગયા હતા. તરસની મારી જીભ બહાર નીકળી પડતી હતી. જીવત બેભાન અવસ્થામાં હતી. પુરુષો પોતાને સંભાળતા હતા; પણ અમારે માટે એ અઘરું હતું. નવાબ નૂરમહાલ તો ખેતરમાંથી બહાર નીકળતાંજ ચક્કર ખાઈને પડી ગઈ અને બેહોશ થઈ ગઈ. હું જીવતને

છાતીસરસી ચાંપીને પતિના મુખ તરફ જોઈ રહી હતી અને મનમાં કહેતી હતી કે, ‘હૈ હૃદય ! અમે કયાં આવ્યાં ? કોઈનો આશરો નથી. લાગ્ય એવું બદલાયું કે, બાદશાહીમાંથી ફકીરી થઈ ગઈ; પણ ફકીરોને પણ શાંતિ તો હોય છે, અહીં તો એ પણ પ્રાપ્ત નથી.’

“લશ્કર લડતું લડતું દૂર ચાલ્યું ગયું. બસતી અમારે સાડાં નદીમાંથી પાણી લાવ્યો અને નૂરમહાલના મોં ઉપર છાંટ્યું.”

*

*

*

ત્યાંથી નીકળ્યા પછી એ બધાંએ એક ગામમાં રજપૂત મુસલમાનના ઘરમાં આશ્રય લીધો. મશરૂ અને મખમલમાં શયન કરનારી એ રાજકન્યાને એ ઝૂંપડાની ખડકીમાં ઘાસની પથારીમાં સૂવા વારો આવ્યો. પાર વગરના ચાંચડ અને ડાંસ કરડતા હતા. એ બધું સહન કરીને, એક ગામથી બીજે ગામ પડાવ કરતાં તેઓ હૈદ્રાબાદ પહોંચ્યાં. રસ્તામાં જબલપુરમાં કલશૂમના પતિએ એક જડાઉ વીંટી, જે લૂંટમાંથી બચવા પામી હતી, તે વેચી અને તેની કિંમતમાંથી માર્ગનું ખર્ચ ચાલ્યું. હૈદ્રાબાદ પહોંચતાં ખરચી ખૂટી. કલશૂમના પતિ સારા લલિયા હતા. સુંદર અક્ષરોમાં એમણે ધર્મગ્રંથો લખીને વેચવા માંડ્યા અને એમાંથીજ એ રાજકુટુંબનું ગુજરાન ચાલવા લાગ્યું. ત્યાર પછી ખબર આવ્યા કે, દિલ્હીના રાજવંશીઓને શરણ આપનાર ઉપર અંગ્રેજ સરકાર ગુસ્સે થાય છે, માટે હવે જેને રાજવંશીઓની ખબર મળે તેણે એ લોકોને પકડાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ વૃત્તાંત સાંભળતાંજ પતિવ્રતા કલશૂમના ચિત્તમાં ક્રાળ પડી. પોતાના સ્વામી બહાર જવાથી શત્રુઓના હાથમાં પડે, એ ભયથી એણે એમને બહાર જતાં રોક્યા આથી ઘેર બેઠે ભૂખે મરવાનો સમય આવ્યો, ત્યારે લાચારીએ બાર રૂપિયાના મહિને એક નવાબના પુત્રને કુરાન ભણાવવાની નોકરી કરવા દીધી. છાનામાના એને ઘેર જતા અને ભણાવીને પાછા આવતા. એ નવાબનો સ્વભાવ ઘણો ખરાબ હતો અને એને હાથે કલશૂમના પતિને ઘણું અપમાન વેઠવું પડતું હતું.

હૈદ્રાબાદમાં દિલ્હીના બાદશાહના પીરના પુત્ર મિયાં નિઝામુદ્દીન સાથે તેમનો મેળાપ થયો. એ પીરના પિતા દિલ્હીના

બાદશાહ તેમજ હૈદ્રાબાદના નિઝામના ગુરુ હતા. એમનું બાદશાહના મહેલમાં ધણું માન હતું. કિલ્લામાં એમને ગાદી ઉપર પધરાવવામાં આવતા અને બાદશાહની બેગમો પોતાને હાથે પંખો નાખતી હતી. આજ પીર સાહેબ દિલ્હીના બાદશાહની હુકિતાને ઘેર મળવા ગયા તો એમને સાડ બિછાવવાને આખું ટાટ પણ નહોતું. વિદુષી કલશ્મીને પાછલી વાતો ચાદ આવી ગઈ અને મનમાં વિચારવા લાગી: “ધર્મરત્નો મહિમા અપાર અને અગમ્ય છે! શું હતું અને શું થઈ ગયું?” પીર-સાહેબ એમનો વૃત્તાંત પૂછીને, લાગણી દર્શાવીને ચાલ્યા ગયા. એમની મારફતે જ બીજે દિવસે એ લોકોને મક્કા હજ કરવા સાડ મોકલી આપવાનો પ્રબંધ થયો. હૈદ્રાબાદથી નીકળીને તેઓ મુંબઈ પહોંચ્યાં અને ત્યાંથી તેમણે પોતાના સાચા ગામ-ડિયા મિત્ર બસતીને રસ્તાખર્ચ જોગું આપીને વિદાય કર્યો. આગળ પ્રવાસનું વર્ણન કલશ્મી નીચે પ્રમાણે કરે છે:—

“અમે આગળોટમાં બેઠાં. જે મુસાફરો સાંભળતાં કે અમે ભારતવર્ષના બાદશાહના પરિવારનાં છીએ, તેઓ અમને જોવાની ઉત્કંઠા પ્રકટ કરતાં. અમે બધાં ફકીરોનાં રંગેલાં વસ્ત્રોમાં હતાં. એક હિંદુ, જેની ધણુંખરૂં એડનમાં દુકાન હતી તથા જે અમારા વૃત્તાંતથી અપરિચિત હતો, તેણે પૂછ્યું: ‘તમે લોકો કયા પંથના ફકીર છો?’ એના એ પ્રશ્ને જખમી હૃદયને વધારે જખમી બનાવ્યું. મેં કહ્યું: ‘મજલૂમ-અન્યાય અને અત્યાચારથી પીડિત શાહ ગુરુના ચેલા છીએ. એજ અમારો બાપ અને એજ ગુરુ. પાપી લોકોએ એમનાં ઘરબાર છીનવી લીધાં અને અમને તેમનાથી અલગ કરીને જંગલોમાં કાઢી મૂક્યાં, હવે એ અમારી સૂરત જોવાને માટે તલસે છે અને અમે એમનાં દર્શન વગર બેચેન છીએ, એથી વધારે અમારી ફકીરી દશાનું શું વર્ણન કરીએ!’ જ્યારે એણે અમારો ખરો વૃત્તાંત સાંભળ્યો ત્યારે એ રડવા લાગ્યો અને બોલ્યો: ‘બહાદુરશાહ તો અમારા બધાના બાપ અને ગુરુ હતા. શું કરીએ રામજીની એજ ઇચ્છા હતી કે એ નિરપરાધ નાશ પામ્યા.’

“મક્કા પહોંચ્યાં તો ત્યાં અલ્લાહે ઊતરવાને માટે વિચિત્ર મુકામ તૈયાર કરી દીધો. અબ્દુલ કાદિર નામના મારા એક ગુલામને મેં સ્વતંત્ર કરી દઈને મક્કા મોકલી આપ્યો હતો.

અહીંયાં આવ્યા પછી એ પુષ્કળ ધન કમાયો હતો અને ઝમ-ઝમનો હારોગો બની ગયો હતો. એને અમારા આવ્યાની ખબર પડી એટલે દોડતો આવ્યો અને પગે પડીને ખૂબ રાયો. એનું મકાન ઘણું સાફ અને સગવડવાળું હતું. બધાં ત્યાંજ ઊતર્યાં.’

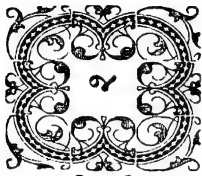
“થોડા દિવસો પછી તુર્કસ્તાનનો નવાબ જે મજ્જામાં રહે છે, તેને અમારી ખબર પડી. એ પણ અમને મળવા આવ્યો. કોઈએ એને કહ્યું હતું કે, ‘દિલ્હીના બાદશાહની પુત્રી આવી છે, જે કોઈ જાતની લાજ કાઢ્યા વગર વાત કરે છે.’ સુલતાનના નવાબે અબ્દુલ કાદિર મારફત મળવાનો સંદેશો કહાવ્યો, તેનો મેં સ્વીકાર કર્યો. બીજે દિવસે એ અમારે ઘેર આવ્યો અને ઘણી માનમર્યાદાસહિત વાતચીત કરી. આખરે એણે કહ્યું કે, ‘હું તમારા આવ્યાની ખબર સુલતાનને આપવા માગું છું.’ મેં ઘણી બે પરવાઈથી એનો જવાબ આપ્યો કે, ‘હવે અમે મોટા સુલતાનના દરબારમાં આવી ગયાં છીએ. હવે અમને બીજા સુલતાનની પરવા નથી.’ નવાબે અમારા ખર્ચ સાફ પૂરતા ધનની ગોઠવણ કરી. અમે ત્યાં આગળ નવ વર્ષ રહ્યાં. એક વર્ષ નજફ તથા કરબલ્લામાં વ્યતીત કર્યું. ઘણા દિવસે દિલ્હી યાદ આવતાં અમે વ્યાકુળ થઈ ગયાં અને ત્યાંથી નીકળીને દિલ્હી આવ્યાં.

“અહીંયાં અંગ્રેજ સરકારે બહુ દયા આણીને અમને માસિક દસ રૂપિયા પેન્શન બાંધી આપ્યું. પેન્શનના રૂપિયાની રકમ સાંભળીને પહેલાં તો મને હસવું આવ્યું (કદાચ વાચકને પણ આવશે) કે, મારા બાપનો આટલો મોટો દેશ લઈને બદલામાં દસ રૂપિયા આપે છે; પણ ફરીથી વિચાર કર્યો કે દેશ તો ઇશ્વરનો છે, કોઈના બાપનો નથી. એ જેને ચહાય છે તેને આપે છે, મરજીમાં આવે તેની પાસેથી છીનવી લે છે. મનુષ્યને અભિમાન કરવાનો કોઈ અધિકાર નથી.”

વાચક ! કલશૂમ યેગમનો વૃત્તાંત અહીંજ સમાપ્ત થાય છે. એની સુશીલતા, વિદ્વત્તા, ધૈર્ય અને સંતોષ આદિ ગુણોનો પરિચય તેની આ હુઃખજનક કહાણીમાંથીજ મળી આવશે, વધારે વિવેચનની જરૂર નથી. x

૧૦૪-હ ર વા ઈ

યપુર રાજ્યની તંવરાટી નિઝામતમાં પાટણ નામનું એક ગામ છે. ત્યાં પંડિત હરિદત્ત નામનો એક ગૌડ બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. હરબાઈ એ પંડિતની પત્ની હતી. પંડિત હરિદત્તની સાંસારિક સ્થિતિ સારી હતી. પાટણથી બેઝઢી ગાઉ ઉપર ઇમલોહા નામનું એક ગામ છે. એ ગામમાં હરિદત્તની કેટલીક માફીની જમીન હતી. ત્યાં આગળ એની યજમાની પણ હતી, તેથી દંપતી ઘણુંખરું ત્યાંજ રહેતાં હતાં.

હરબાઈની બાલ્યાવસ્થા તો અમાવાસ્થ્યાની રાતની માફક અંધકારમાંજ નીકળી ગઈ. એક સાધારણ સ્ત્રીની પેઠે પિયેર, મોસાળ, સાસરું અને આડોશપાડોશના લોકો સિવાય બીજું કોઈ એનું નામ બાળનું નહોતું; પરંતુ જ્યારે એ વૃદ્ધાવસ્થામાં આવી પહોંચી, ગરદન નીચી ઝૂકી ગઈ અને શરીરની બધી ઇંદ્રિયોઓ એ પોતપોતાનું કામ કરવું બંધ કરી દીધું, ત્યારે સંસાર-સાગરને પાર ઊતરીને જીવનયાત્રાના અંતિમ મુકામ ઉપર પહોંચતાં પહોંચતાં એણે એક એવું કામ કર્યું કે જેથી તેનું નામ પૂર્ણિમાના ચંદ્રની પેઠે ચારે તરફ ફેલાઈ ગયું.

હરિદત્તને બે પુત્ર હતા; પણ હરિદત્તની વૃદ્ધાવસ્થા હોવાથી જમીન અને યજમાનવૃત્તિનું કામ સંભાળવાને સારૂ હરબાઈને પણ ઘણી વાર ઇમલોહા ગામમાં રહેવું પડતું હતું. એક વખત ઇશ્વરનો એવો કોપ થયો કે, એ ઇમલોહા ગામમાં હતી એવામાં તેના પતિનું મૃત્યુ થઈ ગયું. પતિનો દેહાંત થયો એજ વખતે હરબાઈને એ સમાચારની પોતાની મેળેજ ખબર પડી ગઈ અને તે પણ એટલી જલદી કે બાણે કે કોઈ દેવ એના કાનમાં આવીને કહી ગયો હોયને ! અથવા તો કેટલાક વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે કહીએ તો તેના પતિનો પ્રાણજ પોતાના મૃત્યુની ખબર પ્રિય-

તમાને આપતો ગયો.

એજ સમયે તેણે પોતાના પતિના શિષ્ય ઉચ્ચાદોહલ્યા નામના બ્રાહ્મણને ઝાલરા કુંડનું પાણી અને ગાયતું છાણ લાવવાનું કહ્યું. આજ્ઞા મુજબ એ શિષ્ય કુંડમાં સ્નાન કરીને ઝાલરા કુંડનું પાણી તથા ગાયતું છાણ લઈ આવ્યો. ઝાલરા કુંડ ત્યાં આગળ એક તીર્થ ગણાય છે. હરબાઈએ તે પવિત્ર પાણીથી સ્નાન કર્યું તથા છાણથી ચોકો કરીને બેસી ગઈ અને થોડી વાર સુધી ચુપચાપ ઇશ્વરપ્રાર્થના અને સ્તુતિ કરવા લાગી. ત્યારબાદ ત્યાંથી ઊઠીને ઠાકુરમજસિંહ આદિ બેચાર શિષ્યોને સાથે લઈને ચાલવા લાગી અને સવાર થતાં થતાંમાં પાટણ જઈ પહોંચી. ઘરમાં જઈને તેણે સૌભાગ્યસૂચક વસ્ત્ર અને આભૂષણ પહેર્યાં અને પતિના શબની સાથે જવાની તૈયારી કરી લીધી. તેનો નાનો પુત્ર દાન જે એ વખતે પદ વર્ષનો હતો, તેણે માતાને સતી થતાં રોકી; પણ વૃદ્ધ હરબાઈએ તેનું કહ્યું માન્યું નહિ. આખરે તેણે હરબાઈને એક ચોરડીમાં બંધ કરી લીધી. કહેવાય છે કે, કોઈ દેવસંયોગથી બારણાની બહારની સાંકળ તૂટી ગઈ અને કમાડ ઊઘડી ગયાં.

પતિના શબની સાથે એ સ્મશાનભૂમિમાં પહોંચી. જ્યારે ચિતા તૈયાર થઈ અને શબ ચિતા ઉપર મૂકવામાં આવ્યું, ત્યારે એ ચિતા ઉપર ચડવા લાગી. પુત્રે તેને આ વખતે પણ રોકી; પરંતુ એણે એનું કહ્યું માન્યું નહિ અને પતિના માથાને બોળામાં લઈને ચિતામાં જઈને બેઠી.

હરબાઈના મોટા પુત્રનું નામ ભગવાન હતું. તેની વય ૬૨ વર્ષની હતી. બન્ને ભાઈમાંથી એકને પણ સંતાન ન હતું. હરબાઈ ચિતાના અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવા લાગી તે વખતે લોકોએ હાથ બેઠીને કહ્યું: “સતી મા ! તમે સ્વર્ગમાં સિધાવો છો, પણ અમને જતી વખતે કંઈ આજ્ઞા કરતાં જાઓ. જુઓ ! આપનો વંશવેલો નાબૂદ થતો જાય છે, પછી અમારો ગોર કોણ બનશે ? માટે એનો કંઈ ઉપાય બતાવતાં જાઓ.”

હરબાઈએ ઉત્તર આપ્યો: “ઠીક, તમે પૂછો છો તો સાંભળો. નાનો છોકરો તો નાલાયક છે. તેણે મારું અપમાન કર્યું છે તેથી એનો વંશ રહેશે નહિ અને એને કોઈ થશે; પરંતુ કિશોરપુરના લક્ષ્મણ નારાયણ નામના બ્રાહ્મણને એક સોળ વર્ષની કન્યા છે. તેની સાથે ભગવાન લગ્ન કરશે તો તેને સંતાન થશે અને કુટુંબ-

તું નામ કાયમ રહેશે.”

અસ્તુ ! ચિતામાં અગ્નિસંસ્કાર થઈ ગયો. અગ્નિ પોતાની લાંબી લાંબી જ્વાળાઓથી હરબાઈના પવિત્ર દેહનું ભક્ષણ કરવા લાગ્યો. જ્વેતજ્વેતામાં હરબાઈ બળીને પતિલોકમાં પહોંચી. તેના સ્મારકમાં તેના પુત્રોએ એક પાકી સમાધિ બનાવીને તેના ઉપર એક છત્રી બનાવી. આજ દિન સુધી એ છત્રી ત્યાં આગળ છે અને જોનારાઓને સતી હરબાઈનું સ્મરણ કરાવે છે.

આ બનાવને ૧૫૦ વર્ષથી પણ અધિક સમય થઈ ગયો છે, પરંતુ આજ પણ એ ગામના વસનારાઓ એ વાતને ભૂલી ગયા નથી. કહેવાય છે કે નાના પુત્રને સતીના શાપ અનુસાર કોઠનો રોગ લાગુ પડ્યો અને એ રોગથીજ તેનું મૃત્યુ થયું. બીજા પુત્ર ભગવાને હરબાઈએ સૂચવેલી કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું. તેનાથી તેને પુત્ર થયો અને તેના વંશજે હજી હયાત છે. લોકોનું એવું માનવું છે કે, ૬૨ વર્ષની પાકી વયે સંતાન થવું સહજ નહિ હોવા છતાં ભગવાનને પુત્ર થયો, એ સતી હરબાઈના આશીર્વાદનોજ પ્રતાપ છે. એ ગામના લોકો હજી સુધી હરબાઈના નામને પવિત્ર ગણે છે. મરતે મરતે સતી હરબાઈએ કેટલીક વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવાનો પોતાના વંશજોને નિષેધ કર્યો હતો. તે આજ્ઞાને અનુસરીને તેના વંશની સ્ત્રીઓ કસૂઓ, પગમાં પહેરવાનાં ‘બિછિયા’ નામના અલંકાર, દાંતોમાં સોનાની મેખ તથા ઘરના પૈસા ખરચીને આણેલા સિંદૂરનો ચાંદલો, એટલી વસ્તુઓનો ઉપયોગ હજી પણ કરતી નથી.

૧૦૫-વૈ જા બાઈ

મરાઠા સરદાર દીવાન શ્રીજીરાવ ઘાટકેની પુત્રી હતી. એ મિ. માલકમે કૃષ્ણાકુમારીના ભાઈને જોઈને જેવી રીતે તેના રૂપ તથા યૌવન વિષે અનુમાન કર્યું હતું, તેવી રીતે જોઈબાઈના ભાઈ હિંદુરાવની છબી દિલ્હીના ‘મ્યુઝિયમ’ (સંગ્રહસ્થાન)માં જોઈને આપણે પણ તેના રૂપયૌવન આદિનો વિચાર બાંધી શકીએ છીએ. હિંદુરાવ જો કે અત્યંત રૂપાળો નહોતો, તોપણ તેના શરીરનો બાંધો સુંદર તથા જોવા લાયક હતો. એનો રંગ જરા શ્યામજો હતો; પરંતુ તેનાં નેત્ર ઘણાં તેજસ્વી દેખાતાં હતાં.

બાળપણમાં જ જોઈબાઈનો વિવાહ દૌલતરાવ સિંધિયાની સાથે થઈ ગયો હતો. તેના વિવાહ વખતે એટલી ધામધૂમ થઈ હતી કે, પહેલાં કેઈ રાજાનાં લગ્ન એટલી ધામધૂમથી થયાં નહોતાં. એમ કહેવાય છે કે, તેના વિવાહના અર્ચથી ખજાનો એટલો ખૂટી ગયો હતો કે સૈનિકોનો પગાર ચૂકવવામાં પણ મૂશ્કેલી નડી હતી. જોઈબાઈ ઘણીજ ઉદારચિત્તની વીર સ્ત્રી હતી. સિંધિયા સરકાર તેનું એટલું બધું માન રાખતા હતા કે તેને પૂછ્યા વગર કેઈ પણ કામ કરતા નહોતા. ઈ. સ. ૧૮૨૮ માં મહારાજાનો સ્વર્ગ-વાસ થયો. તેમને કાંઈ સંતાન નહોતું તથા તેમણે પોતાની જિંદગી-માં કેઈ બાળકને દત્તક પણ લીધો નહોતો; એટલે પતિના મૃત્યુ પછી જોઈબાઈ પોતે ગાદી ઉપર બેઠી. એની એવી ઇચ્છા હતી કે પોતાના પિતાના વંશમાંથી કેઈ બાળકને જોળે લેવો; પણ કેટલાક સંયોગોને લીધે તેની એ ઇચ્છા પૂર્ણ ન થઈ શકી.

આખરે એણે પોતાની મરજી વિરુદ્ધ પતિના વંશમાંથી મુગ-ટરાવ નામક એક બાળકને જોળે લીધો. એ વખતે એની ઉંમર ફક્ત અગિયાર વર્ષની હતી. જ્યાંસુધી એ રાજકાજ સંભાળવાને યોગ્ય ન થયો, ત્યાંસુધી જોઈબાઈએ ઘણીજ કુશળતાપૂર્વક

રાજ્યનો વહીવટ ચલાવ્યો; પરંતુ મુગટરાવ પુખ્ત ઉંમરનો થયો ત્યારે એણે ગાદી માગી. જૈનબાઈએ એ રાજ્યનો સ્વતંત્રપણે ઉપભોગ કર્યો હતો, એટલે તેણે મુગટરાવને ગાદી આપવાને આનાકાની કરી. મુગટરાવ મહેલમાંથી નીકળીને રેસિડેન્ટની પાસે પહોંચ્યો. ધીમે ધીમે જાનેનાં મન ઘણાં ઊંચાં થતાં ગયાં અને જૈનબાઈ તથા મુગટરાવ યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયાં; પરંતુ સરકારે વચમાં પડીને જાનેનો ફેંસલો કર્યો કે, “મુગટરાવ રાજગાદીનો માલિક છે અને બાઈ જૈનબાઈ તેની સગીર ઉંમર-સુધી વહીવટ કરવાને માટે નીમવામાં આવી હતી; પણ હવે મુગટરાવ ઉંમરલાયક છે એટલે તેને તેની ગાદી આપી દેવી જોઈએ.” એ પ્રમાણે મુગટરાવ સિંધિયા, ઇ. સ. ૧૮૩૩ માં ‘આલિબાણ’ ની ઉપાધિ ધારણ કરીને જ્વાલિયરની ગાદીએ બેઠો.

થોડા દિવસ પછી પોતાની ધનદોલત તથા નોકરચાકર લઈને જૈનબાઈ જ્વાલિયરથી આગ્રા જઈ વસી; પણ આગ્રા જ્વાલિયરની પાસે હતું એટલે મુગટરાવને સદા લય રહેતો હતો કે, એ રખે લશ્કરનાં માણસોને ઉશ્કેરીને બળવો મચાવે. સરકારે તેના દરજ્જાને લાયક પેન્શન બાંધી આપીને તેને ફરકાબાદમાં જઈ રહેવાનો હુકમ આપ્યો. થોડા વખત પછી જ્વાલિયરના રાજ્યે એ શરત ઉપર તેને પોતાના રાજ્યની આવકમાંથી અમુક રકમ આપવાનું કબૂલ કર્યું કે જૈનબાઈએ દક્ષિણમાં પોતાની નગીરમાં જઈ વસવું. ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવામાં બાઈએ ઉપદ્રવી મનુષ્યોથી સિંધિયા કુટુંબનું રક્ષણ કર્યું અને અંતમાં પોતાનો પ્રાણ બચાવીને ક્ષીપ્રા નદીને કિનારે ગઈ. ત્યાંજ થોડા દિવસ પછી તેનો પરલોકવાસ થયો.

મિ. ફ્રેનીપાર્કની સ્ત્રી કે જે જૈનબાઈને મળવા ગઈ હતી, તેણે પોતાની મુસાફરીના વૃત્તાંતમાં લખ્યું છે કે, “જે વખતે હું જૈનબાઈને મળવા ગઈ, તે વખતે એ જરીકામથી લરેલી એક ગાદી ઉપર બેઠી હતી. તેની એક તરફ તેની પૌત્રી ગજરાજ પણ બેઠી હતી અને બન્ને તરફ દાસીઓ ઘણા આદરપૂર્વક બિભી રહી હતી. ગાદી ઉપર રાણીની સામેજ સિંધિયાની તલવાર મૂકેલી હતી; તેથી તેનું દશ્ય ઘણુંજ રમણીય થઈ રહ્યું હતું. જૈનબાઈના માથાના વાળ સફેદ થઈ ગયા હતા; પણ તેનું મંદ હાસ્ય ઘણુંજ પ્રિયકર હતું. નિઃસંદેહ એ યુવાવસ્થામાં ઘણી મોહક સ્ત્રી હશે.

તેના નાના નાના હાથપગ સુડોળ તથા કોમળ હતા અને વાણી અત્યંત મધુર હતી. એણે રંગીન રેશમી વસ્ત્ર પહેર્યો હતાં અને હાથમાં સોનાની એક એક ચૂડી હતી. બીજા કોઈ અલંકાર એ પહેરતી નહોતી. વિધવા હોવાથી એ શારીરિક કષ્ટ, જપતપાદિ કયાં કરતી હતી અને તેને લીધેજ એ દુર્બળ દેખાતી હતી; પરંતુ તેના મુખની કાંતિ ઘણી દેદિધ્યમાન હતી. તેની ચાલ તથા લક્ષણ ઘણાંજ પ્રશંસનીય હતાં. મોટા રાજકુળની સ્ત્રીઓમાં એવાં લક્ષણ ઘણાંજ થોડાં જોવામાં આવે છે. તેની પૌત્રી ગજરાજ પણ અત્યંત રૂપવતી બાલિકા હતી. તેનાં નેત્ર ઘણાં ચળકતાં તથા શરીરનું લાવણ્ય ઘણુંજ મનોહર હતું. મરાઠી સ્ત્રીઓ કેવળ બેજ જાતનાં વસ્ત્ર પહેરે છે. એક તો વીસ હાથની લાંબી સાડી હોય છે. તેને એ પગથી માથા સુધી કમરમાં લપેટીને પહેરે છે, જે અત્યંત સુંદર લાગે છે. તે સિવાય હાથની કોણી સુધીની ચોળી પહેરે છે. ગજરાજે કાળા રંગની સાડી પહેરી હતી અને માથાના વાળને અદ્ભુત રીતે અંખોડો વાળ્યો હતો. કટારના આકારનાં, ચંદ્રમાના આકારનાં તથા કૂલના આકારનાં સુવર્ણભૂષણ વાળમાં ખોસેલાં હતાં તથા કાનમાં હીરાનાં લોલક પહેર્યો હતાં. આંખોમાં અંજન આંજ્યું હતું તથા હાથે મેંદી લગાડી હતી, જેને લીધે એ અત્યંત સુંદર દેખાતી હતી. એ ગળાથી કમર સુધી હીરા તથા મોતીનાં આભૂષણોથી ભરેલી હતી. તેના નાકમાં નાની શી નથ ઝૂકી રહી હતી, જેનાં મોતી તેના લાલ હોઠો ઉપર પડીને ઘણી શોભા આપતાં હતાં. હાથમાં તેણે અનેક રત્નજડિત કંકણ તથા પગમાં સોનાનાં સાંકળાં પહેર્યો હતાં. એ ઘણુંજ થોડું બોલતી હતી. મેળાપ સમયે એ મારી સાથે ઘણું થોડું બોલી. તેની ચાલ ઘણીજ ગંભીર હતી અને સ્વભાવ ઘણો શાંત જણાતો હતો. મારી સાથે આવેલી એક મહામે તેના હાથમાં કૂલનો ગોટો આપ્યો. તે તેણે ઘણી પ્રસન્નતાપૂર્વક લીધો. તેને જોવાથી જણાતું હતું કે, મરાઠા સ્ત્રીઓ ઘણી શૂરી હોય છે. મહારાણી ઐનખાઈની ચારે તરફ સોનેરી સાડીઓ પહેરીને તેની દાસીઓ બેસી હતી. તેમણે કિંમતી શાલો ઓઢી હતી. એ જ્યારે ઐનખાઈની પાછળ ચાલતી ત્યારે દેખાવ ઘણોજ સુંદર લાગતો હતો. ”

૧૦૬-પ્રતાપકુંવરબાઈ

એ બેઘપુર રાજ્યમાં જાળણ નામના ભાટી ઠાકુર ગોયંદ-
દાસજીની પુત્રી અને મારવાડનરેશ મહારાજ માન-
સિંહજીની રાણી હતી.

ચંદ્રવંશના ચઢકુળ ક્ષત્રિયોની અનેક શાખાઓમાં ભાટી
એક પ્રખળ અને પ્રસિદ્ધ શાખા છે અને તેમની એક શાખા
'રાવલોત'ના નામથી ઓળખાય છે. પ્રતાપકુંવરના પિતા ગોયંદ-
દાસજી રાવલોત ભાટી હતા.

રાવલોત ભાટી બનતાં સુધી પોતાની દીકરીઓનો વિવાહ
ગઢપતિ અર્થાત્ રાજમહારાજ સાથે કરે છે; જેના બદલામાં
એમને રાજ્યો તરફથી જાગીર મળે છે. ભાટીઓની કન્યાઓ
જે સાધારણ રીતે ભટિયાણી નામથી ઓળખાય છે, તે દેખાવમાં
ઘણી સુંદર અને સુઘડ હોય છે, તેથી રાજ્યો પણ તેમની સાથે
લગ્ન કરવું ઘણું પસંદ કરે છે.

મહારાજ માનસિંહની તેર રાણીઓમાંથી પાંચ અને જય-
પુરના મહારાજ જગતસિંહની તેર રાણીઓમાંથી સાત રાણીઓ
ભટિયાણી હતી.

મહારાજ માનસિંહની પાંચ ભટિયાણીઓમાંથી ત્રીજી પ્રતાપ-
કુંવર હતી, તેથી મહારાજ સાહેબ એને ત્રીજી ભટિયાણીજી
કહેતા હતા. મહારાજ તખ્તસિંહજીના સમયમાં એ માજી ભટિ-
યાણીજી અને મહારાજ શ્રીજસવંતસિંહજીના સમયમાં દાદીજી
શ્રી. ત્રીજી ભટિયાણીજી કહેવાતાં હતાં.

ગોયંદદાસજીએ પ્રતાપકુંવરનું લગ્ન કરવા માટે મહારાજ
માનસિંહ પાસે માગું મોકલ્યું અને અષાઢ સુદિ ૯, સંવત
૧૮૮૯ ને દિને કિલ્લા ઉપર વાડીના મહેલમાં ઘણા હર્ષપૂર્વક
તેમનું લગ્ન થઈ ગયું; પરંતુ તેમને પેટે મહારાજને કોઈ સંતાન
જન્મ્યું નહિ, તેમજ ખીજી રાણીઓને પેટે પણ કોઈ સંતાન ન-
૪૪૮

હોતું; તેથી કરીને સંવત ૧૯૦૦માં મહારાજ માનસિંહનો સ્વર્ગ વાસ થયો, ત્યારે બધા સરદારોની અનુમતિથી અહમદનગરના મહારાજ શ્રીતખ્તસિંહજી તેમના ઉત્તરાધિકારી થયા. રાણી પ્રતાપકુંવર ઉપર મહારાજ તખ્તસિંહ સગી માના જેવો સ્નેહ રાખતા, આથી પ્રતાપકુંવરનું ચિત્ત પતિવિયોગથી ચિંતાતુર રહેતું હતું, તે કાંઈક શાંત થયું. મહારાજએ પોતાના ચોથા પુત્રને જન્મતાંવારજ તેમના ખોળામાં સમર્પણ કર્યો હતો અને તેમના નામ ઉપરથી કુંવરનું નામ પણ પ્રતાપસિંહ પાડ્યું હતું. રાણી પ્રતાપકુંવરે એ બાળકનું પુત્ર સમાન લાડથી લાલનપાલન કર્યું હતું અને મોટો થયા પછી પોતાના ભાઈ લછમનસિંહની બે કન્યા સાથે તેનું લગ્ન કરી દીધું હતું.

પ્રતાપકુંવરને રાજ્ય તરફથી સારી ઊપજવાળાં કેટલાંક ગામ મળ્યાં હતાં, તેમાંથી એ પોતાનું ખર્ચ ચલાવતા અને ધર્મપુણ્ય પણ કરતા હતા. પુણ્યકાર્યોથી એમની કીર્તિ વિશેષ પ્રસરી હતી.

સંવત ૧૯૨૯ માં મહારાજ તખ્તસિંહના મૃત્યુથી એમને પેટના દીકરાના મૃત્યુ જેટલો ખેદ થયો; પણ તેમના ઉત્તરાધિકારી રાજ જસવંતસિંહજીએ ધીરજ આપવાથી તથા આજ્ઞામાં રહેવાનું વચન આપ્યાથી, તેમનું ચિત્ત કાંઈક શાંત થયું. રાણી પ્રતાપકુંવરે જ્ઞાનચક્ષુદ્વારા સંસારને અનિત્ય ગણીને ભગવાનના ચરણોમાં મનને પરોવ્યું.

સંવત ૧૯૪૩ માં માઘ વદિ બારસને દિને, પ્રાતઃકાળે ૭૦ વર્ષની વયે તેમનું મૃત્યુ થયું. મરતી વખતે પણ તેમણે ઘણું પુણ્યદાન કર્યું હતું.

પ્રતાપકુંવરજી હિંદી ભાષામાં પ્રથમથીજ નિપુણ હતાં; પણ મહારાજ માનસિંહના સ્વર્ગગમનથી તથા પોતાના બે ભાઈઓના અકાળ મૃત્યુથી તેમનું ચિત્ત ઘણું શોકગ્રસ્ત થઈ ગયું, ત્યારે પોતાના ગુરુભાઈના ઉપદેશથી ભગવદ્ભજનમાં ચિત્ત પરોવ્યું અને કવિતા રચવાનો અભ્યાસ કર્યો. એમણે કવિતામાં કેટલાક ગ્રંથ પણ રચ્યા છે. એમની કવિતાનો મોટો સંગ્રહ મહારાણી રત્નકુંવરીજીની પાસે છે. એ સંગ્રહમાં નીચે મુજબ ગ્રંથો છે:-
(૧) જ્ઞાનસાગર, (૨) જ્ઞાનપ્રકાશ, (૩) પ્રતાપ પચ્ચીસી, (૪) પ્રેમસાગર, (૫) રામચંદ્રમહિમા, (૬) રામગુણસાગર, (૭) રઘુવરસ્નેહલીલા, (૮) રામપ્રેમ સુખસાગર, (૯) રામસુજસ પચ્ચીસી, (૧૦) પત્રિકા

સંવત ૧૯૨૩, ચૈત્ર વદિ ૧૧ કી, (૧૧) રઘુનાથજી કે કવિત અને
(૧૨) ભજનપદ હરજસ.

અમે એમનાં રચેલાં થોડાંક પદ અત્રે ઉતારીને આ લેખ
સમાપ્ત કરીશું.

કવિત સવૈયા

આસ તો કાઢૂંકો નાહિં મિટી, જગમેં ભયે રાવણુસે બડ જોધા;
સાવંતસૂર સયોધનસે, બલસે, નલસે, રતનાદળિરોધા.
કેતે ભયે નહીં જાય બખાનત, જુઝમુએ સખહિકર કોધા;
આસ મિટે પરતાપ કહે, હરિનામ જપેરૂ બિચારત યોધા.
ધર ધ્યાન રટો રઘુવીર સદા, ધનુ-ધારિકો ધ્યાન હિયે ધર રે;
પરપીર મેં જાયકે બેગ પરો, કરતે સુત સુકતકો કર રે.
તર રે ભવસાગર કો ભજીકે, લજીકે અધ ઔશુણ્ણતે ડર રે;
પરતાપકેંવાર કહે પદ પંકજ, પાવ ધરી મત વિસર રે.

હોરી

હોરી ખેલનકી ઋત ભારી,
નરતન પાય ભજન કર હરિકો, ઔમોસર દિનચારી,
અરે અબ ચેત અનારી. (ટેક)
જ્ઞાન ગુલાબ અખીર પ્રેમ કરી, પ્રીતતણી પિચકારી;
સાસ ઉસાસ રામરંગ ભર ભર, સુરત સરીસી નારી,
ખેલ ઇન સંગ રચારી. (૧)
સુલટો ખેલ સકલ જગ ખેલે, ઉલટો ખેલે ખિલારી;
સતગુર સીખ ધાર સિર ઉપર, સત સંગત ચલ જા રી,
ભરમ સખ દૂર ગુમા રી. (૨)
ધુપ્રહ્લાદ, બલીખન ખેલે, મીરાં કરમા નારી;
કહે પ્રતાપકુંવર ઇમ ખેલે, હો નહિ આવ હારી,
સખિ સુન લીજે હમારી. (૩)

હોરી

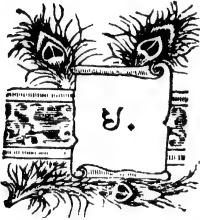
હોરિયા રંગ ખેલન આવો, એડા પિંગલા સુખમણિ નારી;
તા સંગ ખેલ ખિલાવો, સુરત પિચકારી ચલાવો;
કાચો રંગ જગતકો છાંડો, સાચો રંગ લગાવો;
ખાહર ભૂલ કપૂ મત જાવો, કાચા નગર વસાવો;
તમે નિરભે પદ પાવો. (૧)

પાંચો ઉલટ ઘેર ઘટ ભીતર, અનહદ નાદ બળવો;
સખ બકવાદ દૂર તજ દીજે, જ્ઞાનગીત નિત ગાવો,
પ્રિયાકે મન તબહી ભાવો. (૨)

તીનોં તાપ તીન શુન ત્યાગો, સાંસો સોક સમાવો;
કહે પરતાપકુંવર હિતચિતસોં, ફેરજનમનહિ પાવો;
જોતમેં જોત મિલાવો. (૩)

ઉપરની કવિતાઓમાં એમની ભગવદ્ભક્તિ તથા આર્થ-
શાસ્ત્રનું ઊંડું જ્ઞાન સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

૧૦૭-બુંદીની પરોપકારી રાણી

સ. ૧૮૫૭ ના વર્ષમાં જેવી રીતે હિંદુસ્તાન-
ની કેટલીક રાણીઓએ બળવાખોર સિપાઈ-
ઓની સાથે મળી જઈને અંગ્રેજ સરકારની
વિરુદ્ધ શસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતાં, તેવીજ રીતે
હિંદુસ્તાનની કેટલીક સત્તારીઓએ પોતાના
જાનને જોખમમાં નાખીને પણ, અંગ્રેજ
અબળાઓ તથા બાળકોનું સંરક્ષણ કર્યું હતું. એવી આત્મોત્સર્ગ
કરનારી સત્તારીઓમાં બુંદીની રાણી અચગણ્ય પદ ભોગવે છે.

૧૮૫૭ ના બળવામાં બુંદીનો રાજા સિપાઈઓની સાથે મળી
જઈને યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થયો હતો. યુરોપિયન અમલદારોની ઉપરા-
ઉપરી કતલ થઈ રહી હતી. જે સુકોમળ યુરોપીય મહિલાઓ
અને ફૂલ જેવાં બાળકો અપૂર્વ સુખ અને વિલાસમાં ઊછર્યાં
હતાં, તે આજે પ્રાણ બચાવવા માટે કોઈ આશ્રયસ્થાન નહિ
મળ્યાથી ભૂખ્યાંતરસ્યાં, ઉઘાડાંપુગાડાં દિવસની પ્રચંડ ગરમી અને
રાત્રિની ઠંડીમાં પાસેનાં જંગલોમાં ઓઢ્યાપાથર્યાં વગર પડ્યાં
રહેતાં હતાં. યુરોપિયન સત્તારીઓ તથા બાળકોની દુર્દશાના
આ સમાચાર બુંદીની રાણીના કાને પહોંચ્યા. તે દુઃખદાયક
સમાચારથી તેનું કોમળ હૃદય ઘણું પીગળી ગયું. તેણે સ્વામીને
ખબર ન પડે એવી રીતે, પોતાના વિશ્વાસુ નોકરો મારફતે યુરો-
પિયનોનાં ઔરંગઝોરોઓ માટે ખાવાપીવાનો બંદોબસ્ત કરી
આપ્યો તથા તેમને પહેરવા માટે વસ્ત્ર અને ઓઢવાપાથરવા માટે

ગોદડાં વગેરે મોકલી આપ્યાં. બુંદીનો રાજા એ સમયે યુદ્ધક્ષેત્રમાં ગયેલો. હોવાથી શત્રુપક્ષ તરફ પોતાની રાણીએ બતાવેલી ફયાનો વૃત્તાંત તેના જાણ્યામાં આવ્યો નહિ. બુંદીની રાણીની સહાયતાથી નિરાશ્રિત અંગ્રેજ મહિલાઓ પોતાનાં બાળકો સાથે સહીસલામત દિલ્હીની છાવણીમાં પહોંચી ગઈ. રાણીએ તેમને યોગ્ય સમયે મદદ ન આપી હોત, તો તેમનામાંની ઘણી સ્ત્રીઓના તથા નિર્દોષ કેામળ બાળકોના પ્રાણ નષ્ટ થાત. રાણી સારી પેઠે સમજતી હતી કે, અંગ્રેજો પ્રત્યે એટલી સહાનુભૂતિ દર્શાવવા માટે, પતિ એનો પોતાનો પ્રાણ લીધા વગર છોડશે નહિ; પણ એટલું જાણવા છતાં, તે પોતાના હૃદયમાં વ્યાપી રહેલ પરોપકારવ્રતથી ચલિત થઈ નહિ. પરોપકારી રાણીએ ગમે તેટલું જોખમ વેઠીને પણ પોતાનું ગૌરવ સાચવ્યું.

બુંદીરાજના યુદ્ધમાંથી પાછા આવ્યા પછી, રાણી થોડા સમયમાં મરી ગઈ અને ત્યાર પછી થોડા સમયે સર હ્યુરોઝની સાથેના યુદ્ધમાં રાજા પણ મરણ પામ્યો. રાણીનું આયિતું મૃત્યુ શાથી થયું, તે જાણવામાં આવ્યું નથી. કેટલાક માને છે કે, નિઃસહાય યુરોપિયન રમણીઓને મદદ કરવાના અપરાધમાં રાજાએ તેનો વધ કરાવ્યો હતો, પણ એ વાત પ્રમાણિક નથી.

૧૦૮-રાણી ચન્દા (મહારાણી ઝીંદન)

૨૧

શ્રી ઝીંદનનું ચરિત્ર આલેખતાં પહેલાં શીખબતિની સ્વતંત્રતા સંબંધી એએક બોલ વાચકોને કહીશું. ઇ. સ. ૧૦ ના અઠારમા સૈકાથી મોગલ શહેનશાહતની અધોગતિનો સૂત્રપાત થયો. એક પછી એક બાદશાહો દિલ્હીના સિંહાસન પર બેસવા અને ઊતરવા લાગ્યા. સૂબાઓ શહેનશાહની આજ્ઞાની જરા પણ પરવા કર્યા વગર પોતપોતાના તાબાના મુલક ઉપર સ્વચ્છંદે રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યા. પરાક્રમી નાદીરશાહની ચડાઈને લીધે મોગલ બાદશાહોનું પ્રિયનગર, દીવાને ખાસ અને દીવાને આમની સભાઓની લીલાભૂમિ સુશોભિત દિલ્હી શહેરે મહાસ્મશાનનો આકાર ધારણ કર્યો. ત્યાર પછી અહમદશાહ દુરાની નામના સાહસિક પઠાણે દિલ્હી ઉપર ચડાઈ કરી. તેના પરાક્રમ આગળ પાણીપતના પ્રસિદ્ધ યુદ્ધમાં મરાઠાઓની પ્રબળ શક્તિ પણ ખૂટી પડી. દિલ્હીનો શહેનશાહ રાજ્યભ્રષ્ટ થઈને હિચકારાપણે બિહાર પ્રાંતમાં નાસી ગયો. આવા અંધાધૂંધી અને લૂંટફાટના સમયમાં પણ શુરુ ગોવિંદસિંહના અનુયાયી શીખ લોકોએ પોતાની તેજસ્વિતા સાચવી રાખી હતી. ગોવિંદસિંહે તેમને જે મંત્રથી દીક્ષિત કર્યો હતા, તે મંત્ર તેઓ કદી ભૂલી ગયા નહોતા. તેમનામાં સાહસિક સેનાપતિ અને પ્રવીણ અમલદારો ઉત્પન્ન થયા હતા. તેમના તાબામાં રહીને શીખો પોતાની સ્વતંત્રતા સારી પેઠે નિભાવી રહ્યા હતા. જે લોકો હથિયાર ચલાવવામાં અને ઘોડેસવાર થવામાં પ્રવીણ ન હોય તેમનું ખાલસા લોકોમાં માન ગણાતું નહોતું; એટલા માટે દરેક ખાલસા પુરુષ અસ્ત્રચાલન અને ઘોડેસવારીમાં પોતાની હોશિયારી બતાવી આપતો. ધીમે ધીમે ખાલસાઓ ઘણી ટુકડીમાં વહેંચાઈ ગયા. પ્રત્યેક ટુકડી અથવા મિસલનો એક એક સરદાર નિભાવેો અને એ સરદાર પોતાના તાબાના મુલક ઉપર સ્વતંત્રપણે રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન રાજ્યોમાં વહેંચાઈ જવા

છતાં પણ ખાલસાતું ઐક્યસૂત્ર તૂટ્યું નહોતું. તેઓ પરસ્પર અનન્ય ભ્રાતૃભાવથી બંધાયેલા હતા. દર વર્ષે તેઓ અમૃતસરના શુરદ્વારમાં એકઠા થતા અને પોતાની જાતિની ઉન્નતિને માટે ઉપાય શોધતા.

અઠારમી સદીના છેવટના ભાગમાંજે સમયે અંગ્રેજો દક્ષિણ-માંથી ફ્રેંચ લોકોને કાઢી મૂકવાનો યત્ન કરી રહ્યા હતા અને એક યુદ્ધો મુસલમાન સિપાઈ મહેસુરના સિંહાસન ઉપર અધિકાર મેળવીને, બધાના હૃદયમાં વિસ્મય અને ભયનો સંચાર કરી રહ્યો હતો, તે વખતે શીખ લોકોના રાજ્યમાં એક કાર્યકુશળ અને પરાક્રમી પુરુષનો જન્મ થયો. એ મહાપુરુષના આવિર્ભાવથી શીખ લોકો ઘણા બળવાન થઈ ગયા. એ મહાન પુરુષ તે મહારાણી અન્દા ઉર્ફે જીન્દનના પતિ રણજિતસિંહ હતા. આખી દુનિયામાં ઉત્પન્ન થયેલા મહાપરાક્રમી પુરુષોમાં રણજિતસિંહનું નામ ઘણી ઊંચી પંક્તિએ ગિરાજે છે. રણજિતસિંહના પિતા મહાનસિંહ શીખ લોકોની એક ટુકડીના ઉપરી હતા. રણજિતસિંહનો જન્મ ઈ. સ. ૧૭૮૦ ની ૨ જુનને થયો હતો. તેમના પિતા મહાનસિંહ અતિશય સાહસિક અને રણકુશળ યોદ્ધા હતા. અન્યપણમાં શીતળાના રોગથી રણજિતસિંહની એક આંખ કૂટી ગઈ હતી; એથી લોકો એમને “કાણા રણજિત” ના નામથી ઓળખતા. રણજિતસિંહની આઠ વર્ષની વયમાં તેમના પિતા મહાનસિંહનો દેહાંત થયો. રણજિતસિંહ એ સમયે તેમની માતા અને પિતાના દીવાન લક્ષ્મીપતસિંહના રક્ષણમાં રહેવા લાગ્યા. રણજિતસિંહ ઠીંગણા પુરુષ હતા; પણ તેની યુદ્ધિ, પરાક્રમ અને સાહસ અપૂર્વ હતાં. એ ગુણોને ભરોસે એમણે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવાની ઇચ્છા કરી. એ વખતે પંજાબમાં દુરાની રાજાનું આધિપત્ય હતું. અંગ્રેજો ધીમે ધીમે પ્રબળ થઈને પોતાનો અધિકાર ફેલાવતા હતા. સિંધિયા અને હોલ્કર અંગ્રેજોના શક્તિશાળી હરીફ નીવડ્યા હતા. એવે સમયે રણજિતસિંહે પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપન કર્યું. એણે અહમદશાહ દુરાનીનાં પૌત્ર જમાનશાહને ઘણી મદદ કરી. તેના બદલામાં તેને લાહોરનો કબજો મળ્યો. ધીમે ધીમે શીખ લોકોમાં તેની સત્તા વધતી ગઈ અને બધા તેની સત્તા નીચે આવી ગયા.

હિંદુ રાજાઓમાં કુસંપજોઈને પઠાણ રાજાઓએ કેવી સુક્તિ-

થી આપણી દેવવાંચ્છિત પવિત્ર ભૂમિમાં પગપેસારો કર્યો, તે વાત ઇતિહાસના દરેક વાચકને માલૂમ છે. મહારાજા રણજિતસિંહ પઠાણોને યોગ્ય શિક્ષા આપવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. જે લોકોએ શઠતાથી ભારતવર્ષમાં અધિકાર ફેલાવ્યો હતો, તેમના હાથમાંથી ભારતવર્ષનો ઉદ્ધાર કરવાનો તેમણે યશશક્તિ પ્રયાસ આદર્યો હતો. તેમનો એ પ્રયાસ ઘણું અંશે સફળ પણ થયો હતો. પહેલાં તો તેમણે મુલતાનમાંથી અફઘાનોને હઠાવી કાઢ્યા. પછીથી ભારતના નંદનવનરૂપ કાશ્મીરમાં વિજયપતાકા ઉડાવી. ઘણું દિવસે રણજિતસિંહ અને તેમના પુત્ર ખડ્ગસિંહના પરાક્રમથી કાશ્મીરમાં હિંદુ રાજાની ધ્વજ ફરકવા લાગી. ત્યાર પછી રણજિતસિંહ પેશાવર જીતવા તૈયાર થયા. ૪૦ સં ૧૮૧૩ ની ૨૩ મી માર્ચ ભારતવર્ષમાં એક ચાદગાર દિવસ છે. જે લોકોએ દષદ્વતી નદીના કિનારે હિંદુઓને પરાજિત કરીને ભારતવર્ષમાં પોતાના રાજ્યનો પાયો નાખ્યો હતો, તેજ લોકોના દેશમાં જયપતાકા ઉરાડીને હિંદુ રાજ્ય સ્થાપવા માટે, મહારાજા રણજિતસિંહ એ દિવસે અગ્રેસર થયા હતા. આર્યાવર્તનો હિંદુ રાજા આજે છેલ્લી વાર સિંધુ નદીની પેલી પાર, હિંદુવિજયી પઠાણોના લોહીથી પૃથ્વી-રાજ અને અમરસિંહના આત્માનું તર્પણ કરવા તૈયાર થયો. મહારાજા રણજિત જરા પણ ભય રાજ્યા વગર, વિપુલ સાહસ સાથે પઠાણોના રાજ્યમાં જઈ પહોંચ્યા. અફઘાનિસ્તાનના મુખ્ય સરદાર મહમદ આજમખાંના જંગી લશ્કર સાથે ૧૮ મી માર્ચે કાબૂલ નદી ઉપર નૌશેરાની પાસે ખેરાઈ નામક સ્થાનમાં રણજિતસિંહને લડાઈ થઈ. આ યુદ્ધમાં રણજિતસિંહ પોતે બધા સવારોને મોખરે રહીને પઠાણો ઉપર આક્રમણ કરવા લાગ્યા. હુદ્દપુષ્ટ અફઘાનો અચળ પર્વતની પેઠે ઊભા રહીને, જરા પણ થાક્યા વગર, પૂર્ણ પરાક્રમથી શીખ લોકોના આક્રમણને રોકવા લાગ્યા. આખો દિવસ યુદ્ધ ચાલ્યું. ઘડીનો પણ વિરામ નહોતો, વિશ્રામ નહોતો. શીખ લોકો અતુલ પરાક્રમપૂર્વક અફઘાનોના લશ્કરમાં ધૂસવા લાગ્યા ધીમે ધીમે રાત પડી. અંધકાર ઘણો ગંભીર થઈ ગયો. એ અંધકારમાં લોહીની નદી ભરેથી વહેવા લાગી, છતાં પણ રણજિતસિંહે યુદ્ધ બંધ પાડ્યું નહિ. એ તો પહેલાંની પેઠે જ દુશ્મનોનું છેદન કરતો ગયો. આખરે અફઘાનોથી પંતળ-કેસરીનું પરાક્રમ સહન થઈ શક્યું નહિ. તેઓ અંધકારમાં ત્યાં-

થી પલાયન કરીને સંતાઈ ગયા. પંજબકેસરીની વિજયપતાકા પઠાણોના હેશમાં ફરકવા લાગી. ઓગણીસમા સૈકામાં ભારતના વીરપુરુષે આવું અસાધારણ પરાક્રમ બતાવ્યું. ૧૯ મા સૈકામાં શીખોના પરાક્રમ આગળ પઠાણોએ પોતાનું માથું નીચું નમાવ્યું.

આ પ્રમાણે પોતાના નતીય બંધુઓની મદદથી મહારાજ રણજિતસિંહ અજિત બનીને પંજબમાં રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યા. તેમનો અધિકાર રાજધાની લાહોરથી તે ઉત્તરમાં કાશ્મીર, પશ્ચિમમાં પેશાવર, દક્ષિણમાં મુલતાન અને પૂર્વમાં સતલજ નદી સુધી હતો. તેમનું યુદ્ધકુશળ સૈન્ય યુરોપીય પદ્ધતિ પ્રમાણે શિક્ષણ પામેલું હોવાથી વખાણને પાત્ર હતું. રણજિતસિંહ અંગ્રેજોની સાથે સંધિના સૂત્રથી બંધાયલા હતા. તેઓ પરાક્રમી હોવા છતાં પણ તેમણે કદીએ સંધિનો ભંગ કરીને, અંગ્રેજોની વિરુદ્ધ હથિયાર પકડીને, પોતાની દોસ્તીને કલંક લગાડ્યું નથી.

રણજિતસિંહનું જીવનચરિત્ર લખનાર લખે છે કે, “રણજિતસિંહ ખરેખર સિંહ જેવા હતા અને સિંહની પેઠેજ તેમણે આ સંસારનો ત્યાગ કર્યો છે.” એ સિંહ જેવા પરાક્રમી યોદ્ધાની સઘળી કથા કહેવાનો અહીંયાં અવકાશ નથી અને પ્રસંગ પણ નથી. અત્રે તો ટૂંકાણમાં એટલુંજ કહીશું કે, રણજિતસિંહ વીર પુરુષોની લીલાભૂમિ ભારતના એક સાચા વીર હતા. અઠારમી શતાબ્દમાં તેમના જેવા બહાદુર પુરુષ ભારતવર્ષમાં જન્મ્યો નહોતો.

મહારાણી ચંદાવતી એ વીર મહારાજ રણજિતસિંહની નાની રાણી હતી. રણજિતસિંહનો એના ઉપર અપ્રતિમ પ્રેમ હતો. રણજિતસિંહની આ પ્રિય પત્ની ઇતિહાસમાં મહારાણી ઝીંદન એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. રણજિતસિંહ જેવા પરાક્રમી રાજાની એ યોગ્ય સહધર્મિણી હતી.

તેના પતિ પંજબકેસરી રણજિતસિંહના મૃત્યુ પછી શીખોની સ્વતંત્રતાનો અધઃપાત શરૂ થયો. રણજિતસિંહને ત્રણ પુત્રો હતા—ખડ્ગસિંહ, શેરસિંહ અને દુલીપસિંહ. એ ત્રણે જણા રાજ્યને માટે પોતપોતાનો હક ચલાવવા લાગ્યા. લાહોરનો રાજદરબાર ઉચ્છ્રંબલ થઈ ગયો. ખટપટી અને પ્રયત્ની લોકો પોતાની દુષ્ટતા અજમાવવા લાગ્યા. રાજ્યમાં નરહત્યા થવા લાગી. થોડા વખતમાં રણજિતસિંહનો મોટો પુત્ર ખડ્ગસિંહ માર્યો ગયો અને તેના નાના ભાઈ શેરસિંહને ગાદી મળી; પરંતુ થોડા દિવસોમાં

તેની પણ મોટા ભાઈના જેવીજ ગતિ થઈ. લગભગ ચાર વર્ષના ટૂંકા અરસામાં રણજિતસિંહના બે પુત્ર માર્યા ગયાથી પંબળમાં કુસંપ અને અંધાધૂંધીનું રાજ્ય જામી ગયું. એક પછી એક ઘણા સરદારો અને સૈનિકો રાજ્ય દબાવી પાડવાની લાલચમાં જન ખોઈ બેઠા. આખરે રાજપુત દુલીપસિંહને ગાદીએ બેસાડીને તેની માતા મહારાણી ચંદાવતીએ રાજ્યની લગભગ પોતાના હાથમાં લીધી. મહારાણી ચંદાવતી ઘણી બુદ્ધિમાન અને ધીર તથા હિંમતવાળી સ્ત્રી હતી. ખરેખર એ શૂર અને સાહસિક શીખ લોકોની સ્વામિની થવાને યોગ્ય હતી. એ રાજકાર્યમાં જેટલી પ્રવીણ હતી, તેટલીજ યુદ્ધવિદ્યામાં પણ હોશિયાર હતી. સારાંશ એ કે તેના પતિનાં સર્વોત્તમ લક્ષણો તેનામાં વાસ કરતાં હતાં. તેણે ઘણી યુક્તિથી સરદારોના માંહોમાંહેના ટંટા મટાડી દીધા અને તેમના ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવીને, ફરીથી શીખોને શત્રુઓની સામા થવાને યોગ્ય બનાવ્યા. રાજ્યમાંના મોટા મોટા હોદ્દાઓ યોગ્ય અને બહાદુર લોકોને આપ્યા અને સેનાપતિ તરીકે શેરસિંહ નામના એક સરદારની નિમણૂંક કરી.

અંગ્રેજ રાજ્યની સરહદ તેના રાજ્ય સાથે તદ્દન મળેલી હતી. રાણી ચન્દાવતીની સૈન્યવ્યવસ્થા અને રાજકાજમાં કુશળતા જોઈને અંગ્રેજ સૈનિકોને પણ મનમાં ભય રહેતો; એટલા માટે તેમણે પોતાનું સૈન્ય પંબળની સરહદ ઉપર રાખી મૂકવાની આવશ્યકતા ધારી હતી. સતલજ નદીના કિનારે અંગ્રેજોનું સૈન્ય એકઠું થયું, એટલે શીખ લોકોની અને તેમની વચ્ચે ખટપટ શરૂ થઈ. શીખ લોકો કહેતા કે, “અંગ્રેજો ધીમે ધીમે અમારો સરહદ ઉપરનો ઇલાકો દબાવતા જાય છે.” અંગ્રેજ લોકો પણ શીખોને માટે એવાજ પ્રકારની ફરિયાદ કરતા. એમાંથી ખરું કોણ હતું, તે તો પ્રભુ જાણે; પણ આ સરહદી ખટપટને લીધે જે યુદ્ધ જાગ્યું તે એક વર્ષ સુધી ચાલ્યું.

આ યુદ્ધમાં પોતાના કેટલાક અવિશ્વાસી અને કૃતદંતી અમલદારો ગુપ્તપણે અંગ્રેજોની સાથે મળી જવાને લીધે તેનો પરાજય થયો. આ પ્રમાણે તેના વિશ્વાસુ અમલદારો પણ બેવફા અને દેશદ્રોહી નીવડ્યાથી, પોતાના પ્રખ્યાત પતિનું નામ તથા સ્વદેશનું સ્વાતંત્ર્ય કાયમ રાખવાની મોટી જવાબદારી એકલી તેના ઉપર આવી પડી; છતાં આવા અણીના વખતે પણ તે જરાયે ડગી

નહિ. ઘણાજ ધૈર્યપૂર્વક તે પોતાના રાજ્યનું યુદ્ધસૂત્ર ચલાવ્યા કરતી અને એક મજબૂત દીવાલની પેઠે પોતાના નિશ્ચયમાં દૃઢ રહેતી. આજ સુધી ભારતનો ખરેખરો ઇતિહાસ લખાયો નથી. વિદેશી ઇતિહાસકારોને હાથે ઘણો ભાગ ખોટી રીતે લખાયો છે અને ઘણા ભાગમાં લખવા જેવી ઘણી ઘટનાઓ રહી ગઈ છે; પરંતુ એમ છતાં પણ આપણા સદ્ભાગ્યે એએક નિષ્પક્ષ લેખકોએ સત્યનિષ્ઠા અને ઉદારતાનું સન્માન કર્યું છે. બે આ પ્રમાણે નિષ્પક્ષ અને ઉદાર સ્વભાવના ઇતિહાસવેત્તાઓને હાથે ભારતનો ઇતિહાસ લખાયો હોત તો તેઓ જરા પણ સંકોચ વગર કહી દેત કે, સ્વભતિદ્રોહી, દગાખાજ રાજા લાલસિંહ અને સરદાર તેજસિંહે શુભ રીતે કેપ્ટન નીકલ્સન અને કેપ્ટન લોરેન્સની સાથે મળી જઈને પ્રપંચ ન રચ્યો હોત તો પ્રથમ શીખ યુદ્ધમાં રણજિતસિંહના કેળવાયલા ખાલસા સૈનિકો બ્રિટિશ સૈનિકોને હાથે કદી હાર ખાત નહિ. એ યુદ્ધ પછી ભારતના ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ હાડીંગે લાહોર દરબાર સાથે સંધિ કરી. મહારાજા હલીપસિંહ એ વળતે સગીર વયનો હતો. બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટે તેનું વાલીપણું સ્વીકાર્યું. હલીપસિંહની સગીર વયમાં રાજ્યનો વહીવટ ચલાવવાને માટે કેટલાક પ્રવીણ અમલદારોની એક સલા સ્થાપવામાં આવી અને બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ તેનો પ્રમુખ બન્યો. આ પ્રમાણે બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ એક પ્રકારે સીધી રીતે લાહોરના દરબારનો ઉપરી બનીને પંજાબનું રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો.

આ સંધિ થયા પછી બ્રિટિશ અમલદારો પંજાબમાં પોતાનું આધિપત્ય વધારવાને યત્ન કરવા લાગ્યા.

હલીપસિંહની જનની મહારાણી ઝીન્દન ઘણી તેજસ્વી સ્ત્રી હતી. તેનું રાજ્ય અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યું હતું. સમુદ્રપારના લોકો આવીને તેના રાજ્યમાં મરજીમાં આવે એ પ્રમાણે સત્તા ચલાવતા હતા. એ બધું એ વીર રાણીને માટે અસહ્ય થઈ પડ્યું. એ સમજી ગઈ કે પંજાબ થોડાજ વળતમાં બ્રિટિશ મુલક થઈ જશે. તેણે જોયું કે થોડા સમયમાંજ બ્રિટિશ સરકારે પંજાબનો બધો વહીવટ પોતાના હાથમાં લઈ લીધો હતો, એટલુંજ નહિ પણ પોતાના પ્યારા પુત્ર હલીપને પણ તેમણે પોતાના કાબૂમાં લીધો હતો. અંગ્રેજોની આટલી બધી સત્તા રાણી ઝીન્દનના હૃદયમાં ઘણીજ ખૂંચવા લાગી. રાણી ઝીન્દન પોતાના કામમાં હર-

કત નાખે છે, એવું કારણ દર્શાવીને રેસિડેન્ટ હેત્રી લોરેન્સે એ તેજસ્વી સન્નારીને લાહોરમાંથી શેરપુર નામના એકાંત સ્થાનમાં કેદ રાખી. અંગ્રેજ ઇતિહાસલેખકો કહે છે કે, “રાણી ઝીન્દન અંગ્રેજ સરકારની વિરુદ્ધ ખટપટ કરી રહી હતી, એટલા માટે તેને આ સજા કરવામાં આવી હતી; પરંતુ તેના આ અપરાધની કાયદેસર તપાસ કરવામાં આવી નહોતી. રેસિડેન્ટે તપાસ કરીને હોષિત ઠરાવ્યા વગર કેવળ શક ઉપરથીજ હુલીપસિંહની માતાને શેરપુરમાં રાખી હતી અને ત્યાં થોડો વખત રાખ્યા પછી રેસિડેન્ટ સર ફ્રેડરિક કારીએ તેને પંજાબમાંથી પણ બહાર કાઢી ને પોતાનો માર્ગ બિલકુલ નિષ્કંટક કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ વખતે સગીર વયનો હુલીપ રેસિડેન્ટના પૂરા કાબૂમાં આવી ગયો હતો; એટલે સર ફ્રેડરિકને પોતાની ઈચ્છા પૂરી પાડવામાં કાંઈ અડચણ નહીં નહિ. થોડાજ વખતમાં તેણે રાણી ઝીન્દનના દેશવટાનો હુકમ લખ્યો અને તેના ઉપર હુલીપસિંહની મહોર છાપવામાં આવી. દરબારના કેટલાક અમલદારો એ હુકમ લઈને મહારાણી ઝીન્દનની પાસે ગયા. મહારાણીએ અટલભાવે પ્રાણુથી પણ અધિક વહાલા પુત્રના હસ્તાક્ષર તથા મહોર જ્યાં એટલે તેણે પૂછ્યું: “આ હુકમ કોણે મોકલાવ્યો છે?” અમલદારે કહ્યું: “ખુદ મહારાજ સાહેબ હુલીપસિંહે.” રાણીએ કહ્યું: “ઠીક, હુલીપ રાજ છે. રાજની આજ્ઞા મારે પાળવી જોઈએ. હું કાંઈ પંજાબની માલિક નથી. હું તો રાજમાતા છું. રાજનીજ આજ્ઞા મને દેશવટો દેવાની છે, તો મારે જવું જોઈએ. મારી તરફથી હવે તમારે કોઈ જાતનો ભય રાખવો નહિ. હું મારા પુત્રની વિરુદ્ધ કદી ખટપટ કરવાની નથી. હું એ કળી ગઈ છું કે, પંજાબનું સત્યાનાશ વળવાનો સમય પાસે આવ્યો છે.” રાણીએ શાંતચિત્તે દેશવટાનો હુકમ માથે ચડાવ્યો. જે પંજાબ તેને પોતાની અધિષ્ઠાત્રી દેવી તરીકે પૂજતું હતું, તે પંજાબ તેની હવે દષ્ટિથી પણ દૂર થયું. થોડા દિવસ તેને ફિરોઝપુરમાં રાખીને પછી કાશીક્ષેત્રમાં લઈ ગયા. મહારાણી ઝીન્દન હિંદુઓના પરમ આરાધ્ય તીર્થ કાશીધામમાં આવીને, મેજર જ્યોર્જ ચેક ગ્રેગર નામના એક સૈનિક અમલદારની દેખરેખ નીચે રહેવા લાગી. તેને કાશી મોકલવાનું કારણ એ હતું કે, તીર્થસ્થાનમાં રાખ્યાથી ખાલસા સૈનિકો પ્રસન્ન થશે; પરંતુ કાશી જતી વખતે રાણી ઝીન્દને કહ્યું

હું કે, “એથી મારી સ્થિતિ કાંઈ સુધરતી નથી. કેદખાનામાં રહ્યા પછી પવિત્રસ્થાન શું અને અપવિત્ર શું? એ તો બધું સરખું!”

આ દેશવટાથી રાણી ઝીંદનના હૃદયને ઘણોજ સખત ઘા લાગ્યો. તેણે પોતાના પુત્રનો વાંક કાઢ્યો નહિ, પોતાની બધી સત્તા તથા રાજ્યવૈભવ નષ્ટ પામ્યાં, તેને માટે ઝોછું આણ્યું નહિ; પરંતુ પંજાબનો વૈભવ અને પંજાબની સ્વતંત્રતા પોતાની હયાતીમાં સદાને માટે નષ્ટ થયેલાં જોઈને તેનું હૃદય વીંધાઈ જવા લાગ્યું. એ આંતરિક શોકને લીધે એ અત્યંત માંદી પડી અને એ પવિત્ર ક્ષેત્રમાં તેનો મૃત્યુસમય પાસે આવી પહોંચ્યો.

એ સમાચાર સાંભળતાંવારજ શીખ સિપાઈઓનો પિત્તો ઊકળી આવ્યો. તે ઉપરાંત તેમને ઉશ્કેરનારાં બીજાં પણ કેટલાંક કારણો મળી આવ્યાં અને તેમણે અંગ્રેજોની સામે યુદ્ધ આરંભ્યું. ઇ. સ. ૧૮૪૯માં ૧૩ મી જાન્યુઆરીએ અંગ્રેજો અને શીખો વચ્ચે ચિતિયાબાલા આગળ લયંકર યુદ્ધ થયું. આ યુદ્ધમાં શીખ લોકોએ અસીમ સાહસથી લડીને વિજય મેળવ્યો. એ દિવસે વીરશ્રેષ્ઠ શેરસિંહના પરાક્રમથી લોડ ગફ પરાજિત થયો. એ દિવસે બ્રિટિશ પતાકા શીખોના હાથમાં આવી ગઈ. શીખોના પરાક્રમથી બ્રિટિશ સવારો પલાયન કરી ગયા. સેનાપતિ શેરસિંહે વિજયી થઈને એ દિવસે તોપોના અવાજથી ચારે દિશાઓને ગળવી દીધી; પરંતુ ચિતિયાબાલાની પછી ગુજરાતમાં જે યુદ્ધ થયું તેમાં શીખ લોકોની હાર થઈ અને અણછૂટકે તેઓને અંગ્રેજોને શરણે થવું પડ્યું.

ત્યાર પછી લોડ ડેલહાઉસીએ પંજાબને ખાલસા કરવાના વિચારથી મિ. ઇલિયટને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે લાહોર દરબારમાં મોકલ્યો. સર હેન્રી લોરેન્સ એ વખતે રેસિડેન્ટ હોતો. એ બન્ને જણોએ મળીને ૨૮ મી માર્ચે પંજાબનું રાજ્ય અંગ્રેજોને સોંપી દેવાનો મહારાજા હુલીપસિંહને આગ્રહ કર્યો. તેને બીજે દિવસે એટલે ૨૯ મી તારીખે છેવટનો દરબાર ભરાયો. છેલ્લી વાર હુલીપસિંહ પોતાના સિંહાસન ઉપર બિરાજ્યો. થોડે દૂર હથિયારબંધ અંગ્રેજો લશ્કર હારબંધ ગોઠવાઈ ગયું. દીવાન દીનાનાથે આ બતાવને રોકવાનો ઘણો યત્ન કર્યો. એણે સંધિના કેલકારાર બતાવ્યા, પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. ડેલહાઉસીનો ઢંઢેરો વંચાઈ રહ્યા પછી દરબાર બરખાસ્ત થયો. તરતજ રણજિતસિંહના કિલ્લા

ઉપર અંગ્રેજી વાવટો ફરકવા લાગ્યો. કિલ્લા ઉપરથી તોપો ફેડવામાં આવી. લોડ ઉલટાઉસીની નીતિથી ભારતના નકશામાં પંજાબ લાલ રંગથી રંગાઈ ગયું. મહારાજા દુલીપસિંહને પંજાબમાંથી ખસેડી નાખવામાં આવ્યો. ફતેહગઢમાં તેનો નિવાસ રાખવામાં આવ્યો. તેની મિલકત અંગ્રેજોના અધિકારમાં સોંપવામાં આવી. કોહિનૂરનો જગપ્રસિદ્ધ હીરો પણ અંગ્રેજોના હાથમાં ગયો. રાજ્યભ્રષ્ટ થતી વખતે દુલીપસિંહની ઉંમર અગિયાર વર્ષની હતી. એ વખતે એને સર જોન લાન્કિસ્ટર નામક એક અંગ્રેજના હાથ તળે શિક્ષણ માટે મૂકવામાં આવ્યો. ઇ.સ. ૧૮૫૩ માં ફતેહગઢના એક ખ્રિસ્તી પાઠશાળાએ તેને ખ્રિસ્તીધર્મમાં દીક્ષિત કર્યો. ત્યાર પછી એક વર્ષે પંજાબકેસરીના ખ્રિસ્તીધર્મોવલંબી પુત્રને ઇંગ્લેંડ લઈ જવામાં આવ્યો.

વાચકો ! મહારાણી ઝીંદનની આ વખતે શી અવસ્થા થઈ હશે, તેનો તમે વિચાર કરી શકો છો ? પોતાનીજ આંખ આગળ પોતાના પતિનું રાજ્ય છિન્નભિન્ન થઈ ગયેલું જોવાથી તથા પોતાના એક પુત્રને પરધર્મમાં વટલાઈ ગયેલો જોવાથી તેનો મંદવાડ ઘણો વધી ગયો. એને ઉન્માદ રોગ લાગુ પડ્યો. એવી બેભાન અવસ્થામાં રાણી ઝીંદન વારંવાર લવરી કરતી કે, “ મારા શૂરા ખાલસા વીરો ! ચાલો યુદ્ધ કરીએ. તમારો ઘણી તમારા શરીરમાં આવ્યો છે. ચાલો, આપણે બધાં શીખ રાજ્યની સ્વતંત્રતા અને વૈભવની રક્ષા કરીએ. ”

આખરે તેની હૃદયદ્રાવક અવસ્થા જોઈને અંગ્રેજોને પણ દયા આવી. તેમણે ધાર્યું કે કદાચ તેના ખ્યારા પુત્રની પાસે તેને લઈ જવાથી તેના મનને શાંતિ વળશે. એ વિચારથી તેને કલકત્તા લઈ ગયા અને ત્યાંથી વહાણમાં બેસાડીને તેને વિલાયત રવાના કરી; પરંતુ રાણીનો મંદવાડ વધતો જતો હતો. પોતે ક્યાં અને શા માટે જાય છે, તેનું એને કાંઈ લાન નહોતું. ઈશ્વરે તેને એ દુઃખમાંથી જલદી છોડાવી. ઇંગ્લેંડ જતાં જતાં રસ્તામાંજ તે મૃત્યુને વશ થઈ અને તેનો દેહ અગાધ સમુદ્રને સમર્પણ કરવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે પંજાબકેસરી મહારાજા રણજિતસિંહની વીર મહારાણીનો જીવનસ્રોત અનંત કાળ માટે સાગરમાં મળી ગયો.

૧૦૧-ચાંદકુમારી

પંખબકેસરી મહારાજ રણજિતસિંહની પુત્રવધૂ અને ખડ્ગસિંહની રાણી હતી. ઇ. સ. ૧૮૩૪ માં રણજિતસિંહનું મૃત્યુ થયું તે સમયે તેણે પોતાના પુત્રને વારસ નીમ્યો અને ધ્યાનસિંહ નામના એક અતિ વિશ્વાસુ અમલદારને તેનો સંરક્ષક અને શિક્ષક નીમ્યો; પરંતુ વિશ્વાસઘાતી ધ્યાનસિંહે રાજ્યલોભને લીધે ખડ્ગસિંહ અને તેના પુત્ર નિહાલસિંહની હત્યા કરાવી. હવે રાણી ચાંદકુમારીએ રાજ્યનો કારભાર પોતાના હાથમાં લીધો. ગાદી ઉપર બેસતાંવારજ તેણે ધ્યાનસિંહને પ્રધાનપદ ઉપરથી રજા આપી દીધી અને તેની જગ્યાએ ઉત્તમસિંહને પ્રધાનપદ આપ્યું. હવે ધ્યાનસિંહ ખુદલી રીતે ચાંદકુમારી સાથે દુશ્મનાવટ રાખી પ્રપંચ રમવા લાગ્યો.

સેનાપતિ ગુલાબસિંહની સહાયતાથી ધ્યાનસિંહે ચાંદકુમારીને પદબ્રજ કરી અને રણજિતસિંહની રાખેલી સ્ત્રીના ગર્ભમાં જન્મેલા પુત્ર શેરસિંહને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો. રાણી ચાંદકુમારી શેરસિંહને ઘણુંજ ધિક્કારતી હતી. શેરસિંહ ઘણું દુષ્ટાત્મા હતો. રાણી ચાંદકુમારીના સૌંદર્ય ઉપર તે મોહિત થઈ ગયો અને તેની સાથે લગ્ન કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. રાણી ચાંદકુમારીને એ વાતની ખબર પડી, ત્યારે તેણે શેરસિંહને ઘણુંજ સખત ઠપકો આપ્યો. રાણી હાથમાં ન આવી શકી, એટલે દુષ્ટ શેરસિંહે પ્રપંચ રચીને દાસીઓદ્વારા તેની હત્યા કરાવી. રાણી ચાંદકુમારી ઘણી બુદ્ધિમાન ને સદાચારી સ્ત્રી હતી. એનું જીવન ઘણુંજ કરુણ હતું. નાની વયમાં પ્રાણાધાર પતિ તથા પ્રિય પુત્રનો વિયોગ થયો, વિશ્વાસઘાતી મંત્રીઓના પ્રપંચથી રાજ્યબ્રજ થયું પડ્યું અને અંતમાં પૈસાની લોભી, નિમકહરામ દાસીએને હાથેજ ઇ. સ. ૧૮૪૨ માં તેની હત્યા થઈ.

૧૧૦-માર્જી હરિકુંવરી

પણા આર્યોવર્ત દેશની તત્ત્વવિદ્યા બધા દેશની વિદ્યાઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. એ તત્ત્વવિદ્યાનો અભ્યાસ કેવળ પુરુષોજ કરે છે, એમ નથી પરંતુ સ્ત્રીઓ પણ તેના સુધારસનું પાન કરીને આત્માની ઉન્નતિ સાધે છે. પ્રાચીન કાળની ઘણી આત્મજ્ઞાની સન્નારીઓનાં ચરિત્ર તો વાંચકો વાંચી ચૂક્યા છે, પણ અત્રે અમે થોડાંકજ વર્ષ પહેલાં થઈ ગયેલાં એક વિદુષી બાઈનું ચરિત્ર આલેખી, આર્યસભાઓના તત્ત્વજ્ઞાન તરફના શોખનું એક વધુ ઉદાહરણ બતાવીશું.

એ સન્નારી તે કાશીનિવાસી પ્રસિદ્ધ બાઈ હરિકુંવરી છે, જેમને તેમના મહાન ગુણોને લીધે લોકો માતાના નામથી બોલાવતા હતા.

માતા હરિકુંવરીનો જન્મ માર્ગશીર્ષ વદિ ૬, સંવત ૧૮૮૩ માં (ઈ. સ. ૧૮૨૬ માં) થયો હતો. એ દેખાવમાં જેવાં સુંદર અને ચિત્તાકર્ષક હતાં, તેવીજ રીતે ગુણોમાં પણ અદ્વિતીય હતાં. તેમનું શરીર સ્થૂલ હતું અને કદ ઘણું ઠીંગણું હતું, પણ એ ઘણાં ખૂબસૂરત અને સદ્ગુણોની મૂર્તિરૂપ હતાં. એક વાર એમનાં દર્શન કર્યાથી વારંવાર તેમને સત્સંગ કરવાની ઇચ્છા થતી.

તેમના પિતા રામેશ્વર દવે નાગરબ્રાહ્મણ હતા અને કાશીમાં તેમનું ઘર હતું; પરંતુ એમનાં માતામહ તથા મામાનો એમના ઉપર ઘણો પ્રેમ હોવાથી, એ પોતાની સ્ત્રી સાથે ભરતપુરમાં ઘણું રહેતા. રામેશ્વર દવે ઘણા સાદા અને સરળ સ્વભાવના માણસ હતા. સંસારની ખટપટમાં એ વધારે પડતા નહિ. એ ઘણા ભક્ત, ઉદાર અને શાંત પ્રકૃતિના હતા. યોગ અને મંત્રશાસ્ત્ર ઉપર તેમની દૃઢ ભક્તિ હતી અને એમાંજ એમનો બધો સમય વ્યતીત થતો હતો. ગરીબોને ધર્મોદ્ધાર આપવાનો તથા વિદ્યાર્થીઓને મદદ ભણાવવાનો એમને ઘણો શોખ હતો. એને લીધે એમને

ઘેર આખો દહાડો છોકરાઓની નિશાળ બેઠેલી બેવામાં આવતી.

માતા હરિકુંવરીના પિતા સહકુટુંબ કલકત્તા ગયા હતા, ત્યાં દૈવયોગે તેમની પત્નીનું મૃત્યુ થઈ ગયું અને સાડાચાર વર્ષની બાલિકા હરિકુંવરીના પાલનપોષણ અને શિક્ષણને ભાર રામેશ્વર દેવે ઉપર આવી પડ્યો. પુરુષ ગમે તેટલો કુશળ હોય, પણ આખો દિવસ પોતાના ઉદરપોષણાર્થે નોકરી કે કામધંધો કરી આવ્યા પછી, ઘેર આવીને બાળકની બખર રાખવી, એ તેને માટે ઘણું અઘરું કામ છે; એટલા માટે રામેશ્વરે પોતાની પુત્રીને એક સમજી દાસીના હાથમાં સોંપી. બાળકી હરિકુંવરી બચપણથીજ ઘણી યુદ્ધિમતી અને ચતુર હતી. જે શબ્દ એક વાર સાંભળી લેતી અથવા જે કામ એક વાર જોઈ લેતી, તેને કદી ભૂલી જતી નહિ. રામેશ્વર દેવેની પાસે સાધુસંત ઘણા આવ્યા કરતા હતા. અને એ મહાત્માઓ ત્યાં બેસીને ઘણા વિષયો ઉપર વાદવિવાદ કરતા હતા. બાળકી હરિકુંવરી ઘણી રુચિ સાથે એ ચર્ચા સાંભળ્યા કરતી અને એનો મર્મ પોતાના હૃદયમાં ઠસાવતી. આ સત્સંગનો એના જીવન ઉપર ઘણો સારો પ્રભાવ પડ્યો. ગીતા આદિ ધર્મ-શાસ્ત્રનાં ઉપદેશવાક્યો ભણ્યા વિના તેમના હૃદયમાં ઠસી ગયાં અને તેમનું ધ્યાન ભગવદ્ભક્તિ તરફ ઝૂકી ગયું.

બાઈ હરિકુંવરીની દાસી ગૃહકાર્યમાં ઘણી કુશળ હતી. એણે એને ઘરકામ, પતિસેવા અને રસોઈ વગેરે કામમાં નિપુણ કરી દીધી; પરંતુ એ દાસીને ભણવુંગણવું પસંદ નહોતું. સ્ત્રીઓ વાંચતાંલખતાં શીખે, તેની એ વિરુદ્ધ હતી; એટલે હરિકુંવરીને વિદ્યાભ્યાસ કરતાં હમેશાં રોક્યા કરતી હતી. પરંતુ હરિકુંવરીને સ્વાભાવિક રીતેજ પઠનપાઠનનો શોખ લાગ્યો હતો, એટલે એમણે ગુપ્ત રીતેજ વાંચવાલખવાનો પૂર્ણ અભ્યાસ કરી લીધો. પિતાજીના વિદ્યાર્થીઓની સાથે રહેવાથી એમને બંગાળી ભાષા બોલતાં આવડી ગઈ હતી અને એમની સાથે એ બંગાળીમાંજ વાર્તાલાપ કરતાં. ગીતા અને ઉપનિષદોને વારંવાર ધ્યાનપૂર્વક શ્રવણ કરવાથી એ એવાં વિદુષી બન્યાં હતાં કે, સાધારણ યુદ્ધિનો મનુષ્ય ઘણાં વર્ષોના અભ્યાસથી પણ એટલો પારંગત ન બની શકે.

દસ વર્ષની વયમાં પિતાએ એમનો વિવાહ બનારસના એક કુલીન નાગર બ્રાહ્મણના પુત્ર સાથે કરી દીધો, એટલે થોડાં વર્ષ પછી હરિકુંવરીને બનારસ જવું પડ્યું. ત્યાં જઈને એમણે પોતા-

ના સદ્ગુણો તથા સરળ નિષ્કપટ સ્વભાવથી શ્વશુર પક્ષનાં બધાં માણસોને ઘણાંજ પ્રસન્ન કરી દીધાં. તેમાં વળી એમની નણુંદ તો એમના ઉપર એટલી બધી પ્રસન્ન થઈ ગઈ કે, દરરોજ સવારમાં લાભીનું મોં જોયા વગર પથારીમાંથી ઊઠતી નહિ. કમ-ભાગ્યે એમના પતિને જ્વર આવ્યો અને પંદર વર્ષની વયે, કેવળ એકજ વર્ષનું પતિસુખ ભોગવીને, હરિકુંવરી વૈધવ્યના દુઃખ-સાગરમાં ડૂબી ગયાં. થોડા દિવસ પછી તેમના સસરા પણ મરી ગયા અને બાઈ હરિકુંવરીને નિરાધાર થઈને રહેવું પડ્યું. ઘરનાં બીજાં બધાં માણસો તથા આડોશીપાડોશી સૌ એમના સ્વભાવ-થી ઘણાં ખુશ હતાં, પણ એમની સાસુનો સ્વભાવ ઘણો કઠોર હતો. એ પોતાની દુઃખિયારી વહુથી કોઈ દિવસ રાજી નહોતી રહેતી. એણે એમના ઉપર એટલો બધો અન્યાય કર્યો કે, પોતાની બધી મિલકત તથા સરસામાનની વારસ પોતાની પુત્રીને બનાવી દીધી અને નિરાધાર વિધવા વહુને મોં તાકતી રાખી; પરંતુ સાધ્વી હરિકુંવરીએ એની કાંઈ પરવા ન કરી. પ્રથમથીજ તેમની રુચિ ભગવદ્ભક્તિમાં હતી અને તેમાં વળી પતિદેવના અકાળ મૃત્યુથી એ સંસારને નશ્વર અને દુઃખના સાગરરૂપ માનવા લાગ્યાં અને તેમણે જગદીશ્વરની સેવામાં પોતાના મનને રાતદિવસ પરોવ્યું.

સંવત ૧૯૦૦ માં તેમના પિતા બનારસ ગયા અને પુત્રીને લઈને તીર્થયાત્રા કરવા નીકળ્યા. પ્રયાગ, અયોધ્યા, પુષ્કર, વૃંદા-વન અને મથુરા આદિ તીર્થસ્થાનોમાં યાત્રા કરીને પિતાપુત્રી હરદ્વાર પહોંચ્યાં. હરિકુંવરીનો એમના પતિ ઉપર ઘણોજ પ્રેમ હતો; પરંતુ નિર્દય કાળની આગળ એમનું કશું ચાલ્યું નહિ. એ એમને ભૂલી જવાનો ઘણોજ પ્રયત્ન કરતાં; કારણકે વિયોગી મનુષ્યથી ભગવદ્ભક્તિમાં લીન થઈ શકાતું નથી; પરંતુ એ તાબા ઘા ઉપર કોઈ દવા કામ લાગી નહિ. વખતોવખત એમને પતિનું સ્મરણ થઈ આવતું અને એ કલાકોના કલાકો સુધી પડ્યાં પડ્યાં રોયા કરતાં. યાત્રાએ જતી વખતે એમણે સાંભળ્યું હતું કે, મથુરામાં એક એવા સાધુ રહે છે કે, જે રૂપિયા લઈને મનુષ્યને તેના મૃત સંબંધીઓ સાથે મેળાપ કરાવી આપે છે. હરિકુંવરીને આશા હતી કે, મથુરા ગયાથી એ સાધુદ્વારા પતિદેવનાં ફરીથી દર્શન થઈ શકશે; પરંતુ એમના પિતાને પુત્રીના એ વિચારની

અબર પડી ગઈ, એટલે એમણે હરિકુંવરીને શિખામણરૂપે કહ્યું: “ બેટા ! આ સંસારમાં કોઈ કોઈનું નથી. કોઈ કોઈની સ્ત્રી નથી કે કોઈ કોઈનો પતિ નથી. બધાં ઇશ્વરની માયાથી ઇશ્વરે નિર્માણ કરેલું કાર્ય બળવવા માટે, સંસારમાં કોઈ ને કોઈ સંબંધથી એકઠાં થાય છે. જે દેહને આપણે આપણી આંખો આગળ બાળી આવ્યા, તેનામાં પછી જીવતા રહેવાની શક્તિ ક્યાંથી હોય ? કોઈ એનાં દર્શન કરાવી શકે એમ નથી. હવે તો ઇશ્વરનેજ પોતાનું સર્વસ્વ માનીને તેની સેવામાં લીન થઈ જવું જોઈએ. ”

પોતાના મનનો ભ્રમ પિતાને જણાઈ જવાથી, હરિકુંવરીને ઘણી શરમ આવી અને એજ સમયથી પિતાના ઉપદેશે એમના ઉપર એવી અસર કરી કે, બધા તરંગો જતા રહ્યા અને જપ, તપ, ધ્યાન, પૂજા તથા આત્મવિચાર અને શાસ્ત્રોના અભ્યાસમાં એમણે પોતાનું ચિત્ત પરોવ્યું. હવે ગીતા ઉપર એમની રુચિ એટલી બધી વધી ગઈ કે, જ્યારે અવકાશ મળતો ત્યારે ગીતાનું મનન કરતાં. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું મન્મના મ્મ મદ્મકો મદ્યાજી માં નમસ્કૃત એ વાક્ય સદા એમના મુખમાંથી નીકળ્યા કરતું હતું, તેથી એમના પિતાએ એમનું નામ ‘ મન્મન ’ પાડ્યું અને એ નામથી એ ઘણાં પ્રખ્યાત થયાં. હરિદ્વારમાં કુંભનો મેળો કરીને બન્ને ત્યાંથી ચાલ્યાં અને માર્ગમાં બીજાં તીર્થોની યાત્રા કરીને સંવત ૧૯૦૩ માં કાશી પહોંચ્યાં. બાઈના પિતા રામેશ્વર દેવેના ગુરુ શ્રીપરમહંસ પરિત્રાજક સ્વામી સચ્ચિદાનંદ સરસ્વતી ઘણા વિદ્વાન હતા. એ કાશીથી પૂર્વ તરફ ગંગાજીના કિનારા ઉપર એક ગુફામાં રહેતા હતાં; પરંતુ એમના દેહત્યાગ પછી એ સુંદર ગુફા બાલી પડી હતી. પિતાપુત્રી એ ગુફામાંજ રહીને પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું ધ્યાન ધરવામાં લીન થયાં.

જ્યારે બાઈના પરમ પૂજ્ય પિતાના દેહત્યાગનો સમય પાસે આવ્યો, ત્યારે લોકોએ એમને પૂછ્યું કે, “ બાઈના ભરણપોષણનો શો બંદોબસ્ત કર્યો છે ? ” ત્યારે બાઈએ પોતે પિતાના તરફથી જવાબ આપ્યો: “ સંસારમાં બધાં પોતપોતાની ગરજનાં સગાં છે. કોઈ કોઈનું નથી. જે પતિનો હાથ માતાપિતા હબરો લોકોની સામે પકડાવે છે, તે પતિ પણ પોતાની સ્ત્રીને છોડીને ચાલ્યો જાય છે, તો બીજાની તો વાતજ શી ? મારું ખાલનપોષણ કરનાર એકમાત્ર પરમેશ્વરજ છે કે જે આખા વિશ્વ-

ને પાળે છે. મને એનોજ ભરોસો છે અને એજ સર્વશક્તિમાન જગદાધાર માડું પાલન કરશે.”

બાઈનો આવો બોધજનક ઉત્તર સાંભળીને બધા લોકો આશ્ચર્ય પામ્યા. ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં બાઈના પિતા, જે એ સમયે શ્રીપરમહંસ પરિત્રાજક સ્વામી બ્રહ્માનંદ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા હતા, તે ૭૮ વર્ષની વયે પરલોકમાં સિધાવ્યા. એ વખતે તેમની એકની એક કન્યા હરિકુંવરીનું વય ૩૪ વર્ષનું હતું.

એ સમયે ભારતોદ્ધારક મહાત્મા સ્વામી શ્રીદયાનંદજી સરસ્વતી પ્રવાસ કરતા કરતા કાશી પહોંચ્યા અને બાઈની પ્રશંસા સાંભળીને તેમને મળવા ગયા તથા તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરીને એટલા બધા પ્રસન્ન થયા કે, એમને ‘ગાળી’ની ઉપાધિથી વિભૂષિત કરીને પોતાની ભક્તિ પ્રગટ કરી. ત્યાંથી સ્વામી દયાનંદ ઉદયપુરમાં પધાર્યા. ઉદયપુરમાં કેાઈ કાર્ય માટે એમને સામવેદ ભાષ્યની જરૂર પડી; પરંતુ એ કયાંય પણ મળી શક્યું નહિ; એટલે એમણે મહારાણા આગળ બાઈની ઘણી પ્રશંસા કરી અને કહ્યું કે, “એ પુસ્તક એમની પાસેથી મળવાનો સંભવ છે.” દયાનંદ સ્વામી જેવા પાકા સુધારક મહાત્માના મોંઝેથી બાઈની પ્રશંસા સાંભળીને મહારાણા ઘણા પ્રસન્ન થયા અને તેમનાં દર્શન કરવાને માટે એટલા બધા ઉત્સુક બન્યા કે પોતાના રાજ્યમાંથી પંડિત મોહનલાલજીને બનારસ મોકલીને, ઉદયપુર પધારવાની વિનંતિ કરી. મહારાણા સાહેબનું આમંત્રણ સ્વીકારીને બાઈ ઉદયપુર ગયાં અને ત્યાં કેટલાક દિવસ રહીને સં. ૧૯૩૯ માં કાશી પાછાં આવ્યાં.

એ અરસામાં માળ હરિકુંવરીના ગુણોનો પ્રકાશ ઘણે દૂર સુધી ફેલાઈ ગયો હતો. આપણા દેશમાંથી વિવિધ પ્રાંતોના લોકો તેમનાં દર્શન સારૂ કાશી આવતાં; એટલુંજ નહિ, પરંતુ સાત સમુદ્ર પાર રહેનારા પરદેશી વિદ્વાનોમાં પણ બાઈએ સારી ખ્યાતિ મેળવી. થિયોસોફિકલ સોસાયટીની પ્રવર્તક મડમ બ્લેવેટસ્કી, કર્નલ ઓલ્કોટ, મિસિસ બિસેન્ટ, મિસ મુલર આદિ અનેક અંગ્રેજ વિદ્વાન અને વિદ્યુષીઓ કાશી જતી, ત્યારે આનંદગુફામાં જઈને માતાજીનાં દર્શન કર્યા વગર રહેતી નહિ.

સંવત ૧૯૪૪ માં કલકત્તાના પ્રસિદ્ધ બાળ કાલિકૃષ્ણ ઠાકુર

જ્યારે કાશી યાત્રા કરવા ગયા, ત્યારે બાઈના ગુણોની પ્રશંસા એમણે એટલી બધી સાંભળી હતી કે, એ બાઈના આશ્રમ ઉપર જવાની ઇચ્છાને રોકી ન શક્યા. એમણે જોયું કે, એ સમયે આનંદગુફા બિલકુલ જીર્ણ થઈ ગઈ હતી અને થોડા સમયમાં તેનો પડી જવાનો સંભવ હતો. એ બાળુએ એક અંગ્રેજ એન્જિનિયરની સલાહથી પાંત્રીસો રૂપિયાનું ખર્ચ કરીને ત્યાં એક સુંદર મજબૂત મકાન બંધાવી આખું અને હજાર રૂપિયા રોકડા ભેટ કર્યા. એ દિવસથી બંગાળી લોકો એમને સાક્ષાત્ માતાસ્વરૂપ માનીને એમની ઘણી ભક્તિ કરવા લાગ્યા.

બાઈની સેવાચાકરી કરવાને માટે આ સમયે છસાત મનુષ્યો પોતાની ઇચ્છાથી રહેતાં હતાં; પરંતુ એમના ભરણપોષણની ક્ષિત્ર બાઈને કરવી પડતી નહોતી. સેવકોજ એમનું બધું ખર્ચ પોતાની ખુશીથી નિભાવતા.

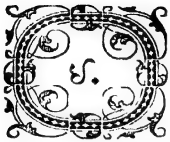
બાઈએ રામગીતા, શિવગીતા, અવધૂતગીતા, ગુરુગીતા, ગીત-ગોવિંદ, રામપંચાધ્યાયી, રાસપંચાધ્યાયી, સપ્તશતી, યોગવાસિષ્ઠ અને ઉપનિષદોનું પૂર્ણ જ્ઞાન મેળવી લીધું હતું. રામાયણનો પણ એમણે ઘણો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો તથા જ્યોતિષ અને વૈદકનો પણ એમને ઘણો શોખ હતો. એ પોતે ઘણી કિંમતી દવાઓ બનાવીને પોતાની પાસે રાખતાં અને ગરીબ દરદીઓને મફત આપતાં. એમણે શિવગીતા ઉપર એક ઘણીજ સરળ અને ઉત્તમ ટીકા લખી છે, જે વાંચ્યાથી તેમના વિચાર અને તેમની યોગ્યતા વગેરેનું પૂર્ણ જ્ઞાન થાય છે. તીર્થયાત્રા ઉપર બાઈની ઘણી રુચિ હતી; એટલા માટે ભારતવર્ષમાં જેટલાં મુખ્ય તીર્થો છે, તેટલાં બધાંની યાત્રા કરીને બાઈએ પોતાનો દેહ પવિત્ર કર્યો હતો. આજકાલની માફક એ વખત રેલવે ચારે તરફ ફેલાઈ ગઈ નહોતી; એટલે એ યાત્રા ઘણું કष्ट વેઠીને પગરસ્તે કરવી પડી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૯૮ ના નવેમ્બર માસમાં ૭૨ વર્ષની વયે માજી હરિકુંવરીએ સ્વર્ગવાસ કર્યો. તેમના મૃત્યુથી ભારતવર્ષમાંથી એક અમૂલ્ય સ્ત્રીરત્ન ચાલ્યું ગયું.

१११-स्वामीभक्त आया

સં. ૧૮૫૭ના બળવા વખતે અવધની અંગ્રેજી ઇ. ૬. ઠાવણીના એક કર્નલની સેવામાં એક દેશી આયા રહેતી હતી. એમના એક દોઢ વર્ષના બાળકની સંભાળ રાખવી, એજ તેનું કામ હતું. જે દિવસે લખનૌમાં એક-એક લશ્કરી સિપાઈઓ ફિતૂરી થઈ ગયા, તે દિવસે એ આયબ કર્નલના બાળકને હવા ખવરાવવા લઈ ગઈ હતી. હવા ખાઈને પાછી ફરતી વખતે તેણે બળવાખોર સિપાઈઓની ગડબડ સાંભળી. તરતજ બાળકને પોતાના કપડામાં સંતાડી ઘઉંને એ બંગલો આવી; પણ એ વખતે તેનાં શેઠશેઠાણી કર્નલ અને તેમનાં મઝમ બંગલો છોડીને ચાલ્યાં ગયાં હતાં. શહેરના બધા યુરોપિયનો પોતાનો જીવ બચાવવા સાફ નાસી ગયા હતા અને સિપાઈઓ તેમના ઘરમાં લૂટફાટ મચાવી રહ્યા હતા; ભોગભોગે કેાઇ યુરોપિયન સ્ત્રીપુરુષ ઉપર તેમની દષ્ટિ પડતી, તો તેઓ તેને નિદંયતાથી મારી નાખતા. તેમની મતિ આ વખતે એટલી બધી ભ્રષ્ટ હતી કે, સ્ત્રીહત્યા કે બાળહત્યાનું તેમને જરા પણ ભાન નહોતું. આવે વખતે શું કરવું, તે તેને સૂઝ્યું નહિ. મનમાં ને મનમાં ઘણી વાર સુધી વિચાર કર્યા પછી એ બંગલો છોડીને નાસી જવાની તૈયારીમાં હતી. એવામાં બળવાખોરો ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા. તેણે એકદમ બાળકને પોતાના કપડામાં સંતાડી દીધું અને પોતે ત્યાં બેઠી. જાનને જોખમે પણ બાળકનું સંરક્ષણ કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. સિપાઈઓએ ઘરમાં પેસીને કહ્યું: “ફિરંગીકા બચ્યા કિધર હે?” આયાએ કહ્યું: “મને ખબર નથી, મેમ સાહેબ તેને લઈ ગયાં હશે.” પરંતુ સિપાઈઓએ કહ્યું કે, “હમને બાબાકો દેખા હે, એકદમ બતલાઓ, વરના તુમારા સિર કાટ ડાલેંગે.” તેણે વારંવાર એજ વિનંતિ કરી કે, “સરદાર! મને જરા પણ ખબર નથી કે ‘બાબા’

ક્યાં છે.” તેની આ વિનતિથી દયા લાવવાને બદલે એક સિપાઈ ઊલટો ઉશ્કેરાઈ ગયો અને તેણે તેના શરીરમાં તલવારના ધા કર્યા. એ ઘાને લીધે તે મૂર્ચ્છિત થઈ ગઈ. આ ઘરમાં કોઈ અંગ્રેજ નથી, એમ ધારીને સિપાઈઓ ખીન્ન બંગલાઓ લૂંટવા ગયા.

શુદ્ધિમાં આવતાંવારજ આયાએ કપડાની નીચે બાળકને ભેંયું. જ્યારે તેને ખાતરી થઈ કે બાળક હજી સહીસલામત છે, ત્યારે તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. અંધારામાં છાનીમાની એ પોતાને ઘેર ગઈ અને ત્યાં જઈને એ બાળકના મોં ઉપર મેશ ચોપડી દીધી કે જેથી એ કનંલનું છોકરું છે, એવી કોઈને ખબર પડે નહિ. આ પ્રમાણે એણે ઘણા દિવસ એ બાળકને પોતાના સંતાન તરીકે ઉછેર્યું. આખરે થોડા દિવસ પછી એને ખબર પડી કે, એનાં શેઠશેઠાણી લખનૌમાં છે. એ ત્યાં આગળ ગઈ અને તેમના મોં આગળ બાળકને મૂક્યું. આવા આપત્તિના સમયમાં જે બાળકના જીવનની તેઓ આશા મૂકી ચૂક્યાં હતાં, તે બાળકને પોતાની આંખ આગળ રમતું ભેંયાથી, એ યુરોપિયન દંપતીને કેટલો બધો આનંદ થયો હશે, તેની કલ્પના વાચક બહેનો સહેલાઈથી કરી શકશે. બંને જણાંએ આયાનો ઘણોજ ઉપકાર માન્યો અને જણાવ્યું કે, “દિલગીર છીએ કે આ વખતે તારા ઉપકારનો લેશમાત્ર પણ બદલો વાળવાની અમારામાં શક્તિ નથી. અમે પોતે અત્યારે નિરાધાર અવસ્થામાં ટળવળીએ છીએ. જ્યારે ફરીથી દેશમાં શાંતિ ફેલાશે, ત્યારે અમે તારા ઉપકારનો બદલો વાળવાનું ચૂકીશું” નહિ.” આયા તેમની રજા લઈને, પોતાને વાગેલા ધા ઉપર મલમપટા બાંધવા માટે પાછી પોતાને ઘેર ગઈ.

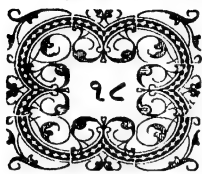
બળવો શાંત થઈ ગયા પછી તે પાછી લખનૌ જઈને પોતાના શેઠને બોળવા લાગી. અફસોસ ત્યાં ગયા પછી તેને ખબર મળ્યા કે, કનંલ અને તેમની મકમ બંનેનો સિપાઈઓને હાથે વધ થયો હતો અને જે બાળકને તેણે જીવના ભેખમે બચાવ્યું હતું, તે બાળકને ખીન્ન નિરાશ્રિત બાળકોની સાથે વિલાયત મોકલી દેવામાં આવ્યું હતું.

નિરાશ થઈ આયા ઘેર આવી. ધન્ય છે તેની સ્વામીભક્તિને !

૧૧૨-મડમને વચાવનાર હિંદુ સ્ત્રી

૫૭ માં સિપાઈઓના બળવાના સમયમાં ફૈઝાબાદના ડૅપ્યુટી કમિશ્નરે કચેરીમાં ગયા પછી ખબર સાંભળ્યા કે, પાસેની છાવણીના સિપાઈઓ યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા છે. એ ખબર સાંભળતાંવારજ તેમના હોશ ઊડી ગયા. એમણે પોતાના એક વિશ્વાસુ પટાવાળાને બંગલે મોકલી પોતાની મડમને કહે- વરાબું કે, “તેણે બધી માલમતા છોડી દઇને તરતજ નદીકિનારે ચાલ્યા જવું.” એ ચપરાસીને મડમની સાથે સાથે નદી સુધી જવાનો હુકમ મળ્યો. સ્ત્રીને સમાચાર કહેવરાવીને ડૅપ્યુટી કમિશ્નર કોઈ કામ પ્રસંગે છાવણીમાં ગયા. પેલી તરફ તેમની સ્ત્રી એક મ્યાનામાં બેસીને ચપરાસી સાથે નદીના કિનારે જવા લાગી. સિપાઈઓ એ વખતે ગામ છૂટવા તથા અંગ્રેજોને મારવા માટે ચારે તરફ ફરી રહ્યા હતા. તેમને જોતાંવારજ ભયભીત અને અસહાય થયેલી અંગ્રેજ મહિલા સંધ્યાકાળે એક ગામડામાં નાસી ગઈ. એ ગામડાની એક દયાળુ સ્ત્રીએ પોતાની જિંદગીને જોખમમાં નાખીને પણ એને આશ્રય આપ્યો તથા એક ભાંગ્યાતૂટ્યા ખંડિયેરમાં તેને સંતાડી દીધી. તેની સાથેનો ચપરાસી ત્યાંથી મ્યાનો લઇને નાસી ગયો. રાતને વખતે એ ગામમાં બળવાખોર સિપાઈઓએ પ્રવેશ કર્યો. લોકોના ઘરમાં પેસી જઇને ચારે ખૂણે નાસી ગયેલાં અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષોને શોધવા લાગ્યા અને જે લોકો આશ્રિત અંગ્રેજોને તેમના સ્વાધીન ન કરી દેતા, તેમને મારી નાખવાનો ભય બતાવતા. ધીમે ધીમે તેઓ ફૈઝાબાદના ડૅપ્યુટી કમિશ્નરની સ્ત્રી જે ઘરમાં સંતાઈ રહી હતી, ત્યાં આવી પહોંચ્યા. એ ઘરઘણિયાણીને તેઓ અંગ્રેજો સંબંધી પૂછવા લાગ્યા, પરંતુ એ દયાળુ બાઈએ તે સિપાઈઓની ગમે તેટલી ધમકીઓ છતાં પણ, એ અંગ્રેજ રમણીનો પત્તો આપ્યો નહિ. એ મડમને ગામ-

માં પ્રવેશ કરતી વખતે ગામના ઘણા ખેડૂતોએ તથા તેમની સ્ત્રીઓએ જોઈ હતી; પણ એમનામાંના કેઈ પણ મનુષ્યે બળવાખોરો આગળ જઈને ચૂગલી ખાધી નહિ. લયલીત મડમ આખી રાત એ ખંડિયેરમાં પડી રહી. ધીમે ધીમે બધો કોલાહલ શમી ગયો. બળવાખોર સિપાઈઓ બીજા ગામમાં ચાલ્યા ગયા. સવાર થતાં ડૅપ્યુટી કમિશ્નરના વિશ્વાસુ પટાવાળાએ ત્યાંના પ્રસિદ્ધ જમીનદાર માનસિંહની પાસે જઈને એક હોડી માગી. દયાળુ માનસિંહે તેની વિનંતિનો સ્વીકાર કરીને એક હોડી આપી. ડૅપ્યુટી કમિશ્નરની પત્ની અને બીજા અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ પોતાનાં સંતાનો સાથે એ હોડીના અંદરના ભાગમાં બેઠી. કેટલાક વિશ્વાસુ દેશી નોકરો અને સિપાઈઓ એ નોકામાં બહારની બાજુએ બેઠા અને યાત્રાળુનો સંઘ છે, એમ કહીને હોડીને ચાલવા દીધી. એ નોકામાં યૂરોપિયન સ્ત્રીઓ છે, એવી ખબર બળવાખોર સિપાઈઓને તેમણે પડવા દીધી નહિ. સંધ્યાકાળે એક નિર્ભય સ્થળે નોકાને બાંધીને નોકરો રસોઈ કરવા લાગ્યા. આ ગામની સ્ત્રીઓએ પણ અંગ્રેજની સ્ત્રીઓને મદદ આપવામાં કચ્ચાશ રાખી નહિ. એક દયાળુ સ્ત્રીએ જોયું કે, અંગ્રેજોનાં ઘણાં બાળકો દૂધ વગર તરફડે છે. તરતજ એ ગામમાં ગઈ અને ધાવણવાળી કેટલીક સ્ત્રીઓને પોતાની સાથે લઈ આવીને નોકા આગળ આવી. યૂરોપિયન સ્ત્રીઓએ ઉપકારપૂર્વક પોતાનાં બાળકોને તેમના હાથમાં સોંપ્યાં. એ દયાળુ ભારતવાસી મહિલાઓએ તે નિરાધાર બાળકોને સ્તનપાન કરાવીને તૃપ્ત કર્યાં. એમને ખબર હતી કે, સિપાઈઓના જાણ્યામાં આ વાત આવશે, તો તેઓ અમારો પ્રાણ લીધા વગર છોડશે નહિ; પરંતુ ગમે તેટલું સંકટ આવવાની શંકા હોય, તો પણ આયર્શમણીઓથી પોતાની આંખ આગળ કેમગણ સ્ત્રીઓ અને નિર્દોષ બાળકોને રિખાઈને મરતાં કેવી રીતે જોઈ શકાય? તેમણે સિપાઈઓના ત્રાસની જરા પણ પરવા કર્યા વગર, નિરાશ્રિત અંગ્રેજ મહિલાઓને સહાયતા આપી અને એ સહાયતાને લીધેજ ફ્રેંચબાદના ડૅપ્યુટી કમિશ્નરની પત્ની તથા બીજા યૂરોપિયન સ્ત્રીઓ અદલાબાદ પહોંચી ગઈ.

૧૧૩-પ્રમાણિક આયા બમની

આ વાર્તા પણ ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવાના સમયની જ છે. બમની એક અંગ્રેજ ડોક્ટરની સેવામાં હતી. એ અવધ પ્રાંતના કેન્ટોનમેન્ટ સર્જનના હોદ્દા ઉપર હતો. છાવણીમાં બળવો ફેલાયાની ખબર પડતાંવારજ, તેણે એક વિશ્વાસુ નોકર સાથે પોતાની મઝમ અને ત્રણ બાળકોને લખનૌ મોકલી દીધાં. ડોક્ટરની મઝમને એ ગલરાટના સમયમાં ઘરેણું-ગાંઠાં તથા બીજી કિંમતી વસ્તુઓ સાથે લઈ જવાનું સૂઝ્યું નહિ. એ તો અનાજના કોથળાઓની વચમાં છોકરાંઓ સાથે સંતાઈ જઈને, એક દેશી ગાડામાં બેસીને જીવ લઈને નાઠી. મઝમ ગઈ તે વખતે આયા બમની ઘેર નહોતી; પણ ઘેર આવ્યા પછી તેને ખબર પડી કે, મઝમ ઘરેણું-ગાંઠાં તથા બીજી કિંમતી વસ્તુઓ બંગલામાંજ મૂકતી ગઈ છે.

એ સર્વ અલંકારોને એક કામળીના ટુકડામાં બાંધી લઈને એ પોતાને ઘેર ગઈ. (જણાવવું જોઈએ કે, ડોક્ટરે પણ પોતાના બંગલામાં રહેવાનું સાહસ કર્યું નહોતું.) થોડા સમય પછી બળવાખોર સિપાઈઓએ આવીને ડોક્ટરના બંગલાને આગ લગાડી દીધી. બમનીએ પોતાના શેઠના બંગલાનો નાશ થતો પોતાની આંખે જોયો; પણ તેને એટલો સંતોષ હતો કે, તેમના કિંમતી અલંકારો બચી ગયા છે. પોતાના ઝૂંપડામાં એક ખાડો ખોદીને બમનીએ એ અલંકારોને ઘણી લાંબી મુદત સુધી છુપાવી રાખ્યા. જ્યારે બળવો શમી ગયો અને બમનીને તેમના નિવાસસ્થાનની ખબર પડી, ત્યારે તેણે જાતેજ જઈને તેમનાં ઘરેણું તેમને પાછાં સોંપી દીધાં.

ડોક્ટરે તેને શું ઈનામ આપ્યું, તે અમારા જાણવામાં નથી; પણ અમે તો ગરીબ, વિશ્વાસુ દાસીની પ્રમાણિકતા તથા તેની શુદ્ધ નીતિ માટે તેને અનેકાનેક ધન્યવાદ આપીશું.

૧૧૪-૧૮૫૭ ની સેવિકાઓ

સં ૧૮૫૭ ના બળવામાં મેરઠ શહેરના ચાલાક સિપાઈઓએ ગામોનાં ગામ ઉજ્જડ કરી નાખ્યાં હતાં. એ પ્રમાણે ઢૂંટતા ઢૂંટતા તેઓ દિલ્હી પહોંચ્યા. એ વખતે અંગ્રેજોથી પોતાના પ્રાણનું રક્ષણ થઈ શક્યું નહિ. તેમની બહાદુરી કોણ બાણે ક્યાંએ ચાલી ગઈ ! તેઓ જીવ લઈને ચારે તરફ નાસભાગ કરવા લાગ્યા. એ વખતે ગામડાં-ઓની અનેક દયાળુ સ્ત્રીઓએ તેમનું રક્ષણ કર્યું હતું. એ વખતે અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષોમાં જરા પણ હિંમત રહી નહોતી. બધાએ એકસાથે ઊભા રહીને શત્રુઓની સામા થવા જેટલું પણ તેમનામાં સાહસ રહ્યું નહોતું. જ્યાં જેને લાગ કાઢ્યો, ત્યાં તે નાસી જઈને આશ્રય લેતા. એ સમયમાં બે અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ એક ધાયલ થયેલા ડોક્ટરને સાથે લઈને ઉતાવળી ઉતાવળી દિલ્હીથી નાસી રહી હતી. ડોક્ટરના ચહેરા ઉપર ગોળી વાગી હતી. ગોળી વાગવાથી તેની હડપચી તૂટી ગઈ હતી અને એ ઘામાંથી રાત-દિવસ લોહી વહ્યા કરતું હતું. એને લીધે ડોક્ટર ઘણુંજ અશક્ત થઈ ગયો હતો. એ ધાયલ ડોક્ટરને સાથે લઈને બે અંગ્રેજ મકમો દિલ્હીથી કરનાલ તરફ જઈ રહી હતી. રસ્તામાં એમને ઘણી વિપત્તિઓ વેઠવી પડી હતી. કોઈ કોઈ વખત તો રાતે વિસામો કરવા જેટલી પણ જગ્યા મળતી નહિ. કેટલાક દિવસ સુધી ખોરાકને અભાવે ભૂખ્યાં રહેવું પડતું. એમના દુઃખની સીમા નહોતી રહી; પણ જ્યારે જ્યારે તેઓ કોઈ ગામડામાં પહોંચતાં, ત્યારે ત્યાંની સ્ત્રીઓ એ યૂરોપિયન ડોક્ટર અને બે મકમોનો ભોજન વગેરેથી આદરસત્કાર કરતી. તેમને આશ્રય આપતાં તથા તેમની ભૂખતરસનું નિવારણ કરતાં ભારતીય મહિલાઓ કદી પણ સંકોચ લાવતી નહિ. એક દિવસ નાસી જનારાં એ ત્રણે યૂરોપિયનો કોઈ ગામડાની પાસે થઈને જઈ રહ્યાં હતાં, એટલામાં ત્યાંની ભારતમહિલાઓની દૃષ્ટિ તેમના ઉપર પડી;

બન્ને અંગ્રેજ સ્ત્રીઓની તથા ધાયલ ડોક્ટરની ભયંકર હુદ્દાશા ભેદને એ ગામની સ્ત્રીઓનાં હૃદય દયાથી પીગળી જવા લાગ્યાં અને ખરી સેવિકાઓની પેઠે, તેઓ તેમની શુશ્રૂષા કરવા લાગી. એક મહિલા પાણી ગરમ કરીને ડોક્ટરનો ઘા ધોવા લાગી, તો બીજી સ્ત્રીઓએ તેમને ખોરાક આપી આપ્યો. એ સમયે બળવા-ખોર સિપાઈઓ ચારે તરફ ફરી રહ્યા હતા. જો એમને ખબર પડત કે, એ ગામની સ્ત્રીઓએ અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષને બચાવ્યાં છે, તો તેઓ એ સ્ત્રીઓને પણ ઠાર મારી નાખવાનું ચૂકત નહિ. પરંતુ શરણુગતને આશ્રય આપવાનો મહા સિદ્ધાંત ૧૮૫૭ ની સાલ સુધી પણ આયર્મમણીઓના હૃદયમાંથી જરાય ખસ્યો નહોતો. પ્રાણને હથેળીમાં લઈને તેઓ એ દુઃખી અંગ્રેજોની સેવા કરીને તેમના પ્રાણ બચાવવાનો યત્ન કરવા લાગી. એ બન્ને મડમો અને ડોક્ટર ગામની હિંદુ સ્ત્રીઓની આગતા-સ્વાગતા તથા સેવાશુશ્રૂષાથી તૃપ્ત અને સાન્નતાન્ન થઈને બીજા ગામમાં જઈ પહોંચ્યાં. ત્યાંની સ્ત્રીઓએ પણ એજ પ્રકારે તેમનો આદરસત્કાર કર્યો. આખરે તેઓ સહીસલામત બલગઢ નામના ગામમાં પહોંચી ગયાં. એ ગામની માલિક બ્રહ્મક્ષત્રિય જાતિની એક સ્ત્રી હતી. તેણે એ અંગ્રેજોને પોતાના મહેલમાં આશ્રય આપ્યો. તેણે એ નિરાધાર અંગ્રેજોને માટે લોજન તૈયાર કરવાની તથા તેમની સેવાચાકરી કરવાની પોતાના નોકરોને આજ્ઞા આપી. એ ત્રણે જણાં બલગઢમાં રહીને પોતાનો થાક ઉતારવા લાગ્યાં. એ વખતે ડોક્ટરની દશા તો એટલી બધી ખરાબ થઈ ગઈ હતી કે રાણીએ દયા આણીને તેને આશ્રય ન આપ્યો હોત તથા સિપાઈઓની દૃષ્ટિમાંથી તેને સંતાડી રાખ્યો ન હોત, તો એનાથી એક ડગલું પણ આગળ ન જવાત અને બળવાખોરોને હાથે માઠી અવસ્થામાં મરવું પડત. આ પ્રમાણે ઠેકાણે ઠેકાણે ભારતવાસી મહિલાઓની દયાથી આશ્રય અને લોજન મેળવીને ઘણે દિવસે એ બે અંગ્રેજ રમણીઓ તથા એ અંગ્રેજ ડોક્ટર ક્ષેમકુશળ કરનાલ જઈ પહોંચ્યાં.

ભારતવાસી સ્ત્રીઓએ ૧૮૫૭ ના બળવામાં અપૂર્વ આત્મોત્સર્ગ કરીને અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષોને જે અમૂલ્ય સહાયતા આપી છે, તે ઉપકારનો બદલો વાળવા સારૂ અંગ્રેજ જાતિ, ભારતીય સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિ અર્થે જેટલા પ્રયાસ કરે, તેટલા થોડા છે.

૧૧૫-આત્મવલિદાન આપનારી આયા

ત્રે અમે એક બીજી વફાદાર આયાની નિમકહલાલી-
નો ઉલ્લેખ કરીશું. એ આયા કાનપુરના એક
અંગ્રેજ અમલદારને ત્યાં નોકર હતી. સત્તાવનના
બળવામાં કાનપુર શહેરને બળવાખોરોના સરદાર નાનાસાહેબે
ઘેરો ઘાલ્યો, તે વખતે ત્યાંના અંગ્રેજોને નાસી જતાં ઘણી
મુશ્કેલી નડી હતી. પોતાના બચાવનો બીજો કોઈ પણ ઉપાય
નહિ જણાયાથી, તેમણે બળવાખોરોને કહ્યું કે, “તમે અમને
સહીસલામત અલાહાબાદ જવા દો અને અમે રાજપુત્રીથી
કાનપુર તમારે સ્વાધીન કરી દઇએ છીએ.” નાનાસાહેબે તેમની
એ વિનંતિ કબૂલ રાખી, એટલે અંગ્રેજો ઘરખાર છોડી દઇને
શ્રીઓ અને બાળકો સાથે નદીની તરફ જવા લાગ્યાં. એ બધાં
નદીમાં બેઠાં, એટલે બળવાખોરોએ વિશ્વાસઘાત કરીને તેમના
ઉપર ઘડાઘડ બંદૂકની ગોળીઓ છોડવા માંડી. ઉપર વર્ણવેલી
આયાએ જોયું કે, હવે બચવાનો કાંઈ ઉપાય નથી. તે અમલ-
દારનો એક બાળક તેના સ્વાધીનમાં હતો, તેને ગમે તેટલા
જોખમે પણ બચાવવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો હતો. આયાનો
પોતાનો પંદર વર્ષનો છોકરો પણ તેની સાથેજ હતો.
આયા પોતાના પુત્રને તથા પોતાના અંગ્રેજ શેઠના પુત્રને
લઇને હોડીમાંથી નદીમાં ફેંદી પડી અને તરતી તરતી કિનારે
આવી પહોંચી; પણ કિનારા આગળ તો અંગ્રેજોના લોહીના
તરસ્યા સંકટો બળવાખોરો ઊભા હતા. એક ગોરા બાળકને
કાળી આયાના હાથમાં જોઇને તેમણે એ આયા ઉપર ચારે
તરફથી ધસારો કર્યો અને કહ્યું: “અમે તને કોઈ પણ જાતની
ઇજા કરવા નથી માગતા; તું અમને આ બાળક આપીને ચાલી
જા.” પરંતુ એ સ્વામીભક્ત આયાએ ઉત્તર આપ્યો: “જ્યાં-
સુધી આ જોગિયામાં જીવ છે, ત્યાંસુધી તો હું આ બાળક આપી
દેવાની નથી. ખુદાતાલાની ખાતર આ નિર્દોષ બાળક ઉપર

રહેમ લાવો. એ તમને તમારી નેકીનું ઇનામ જરૂર આપશે.”

એ આયાનો પંદર વર્ષનો છોકરો માતાને કહી રહ્યો હતો: “અમા ! અમા ! એ છોકરાને આપી દે, નહિ તો આપણે બધાં ઠાર માર્યાં જઈશું.” પરંતુ માતા પોતાના સંકલ્પમાં દૃઢ રહી. તેણે સ્થિરચિત્તે કહ્યું: “નહિ બેટા ! એવું કદાપિ નહિ બને, મારી હયાતીમાં એવું કદી પણ બની શકશે નહિ.”

આયાના સુખમાંથી આટલા શબ્દો નીકળતાંવારજ બળવા-ખોર સિપાઈની તલવાર મ્યાનમાંથી બહાર નીકળી અને એકજ સપાટામાં એ નિમકહલાલ આયાનું મસ્તક ધડથી છૂટું પડ્યું. મરતાં સુધી તેણે પોતાના અંગેજ શેઠના બાળકને હાથમાં મજબૂતીથી પકડી રાખ્યું હતું. તે મરી ગયા પછી એ બાળક નીચે પડ્યું અને એ બળવાખોરો બંદૂકની સંગીન વડે એ સુકેમળ બાળકનું શિર વીંધીને હસવા લાગ્યા.

એ વીર આયાનો પુત્ર બચી ગયો અને તેના મોંએથીજ તેની માતાની અપૂર્વ સ્વામીભક્તિનું આ વૃત્તાંત પ્રસિદ્ધ થયું.

પરોપકારની ખાતર પોતાના પ્રાણને તુચ્છ ગણનાર હિંદુ-સ્તાનની નારીની તુલના કેની સાથે કરી શકાય એમ છે ? એ સન્નારી દૈવીભાવથી ઉત્તેજિત થઈને જગતની સમક્ષ પોતાનું અસાધારણ મહત્ત્વ દેખાડી ગઈ છે.

ભારતની અળળાઓ છેક હમણાંના જમાના સુધી સ્વર્ગીય-ભાવનો વિકાસ કરી ગઈ છે. જીવનની મમતા છોડી દઈને એટલું સાહસ, અવિચલિત ધૈર્ય તથા બેહદ દયા દર્શાવીને નિરાશ્રિત અને વિપત્તિચ્છન્ન પરદેશી મનુષ્યોને પણ તેમણે કેટલાં સુખ અને શાંતિ આપ્યાં છે, તેનો પરિચય આ બળવાના સમયની ભારતવાસી સન્નારીઓએ આપ્યો છે. એ સ્ત્રીઓ તેમના નિઃસ્વાર્થ પરોપકારને માટે સહુદયી મનુષ્યોનું સદા સન્માન પામશે.

૧૧૬-૧૧૭-અજપા બ્રહ્મચારિણી અને હકહકી માતા*

લેખને મથાળે જે બે અસામાન્ય પવિત્ર-ચરિત્રા રમણીનાં નામનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તેમની આધ્યાત્મિક શક્તિ ઘણી આશ્ચર્યકારક હતી તથા દેવદુર્લભ ગુણોથી તેઓ વિભૂષિત હતી. એમની કથા એક વાર્તા કે ઉપન્યાસના જેવી ચિત્તાકર્ષક છે; પરંતુ ખરૂં જોતાં એમાં કલ્પનાનો લેશમાત્ર પણ અંશ નથી. આ ઘટના જે સમયમાં બની, તે સમયના અનેક અંગ્રેજ અને ભારતવાસી અધ્યાપિ ભવિત છે અને તેઓ તેના ખરાપણાની સાક્ષી પૂરે છે. આ ટૂંકા જીવનચરિત્રની લાંબી પ્રસ્તાવના ન લખતાં, હવે અમે સંક્ષિપ્તમાં એમનો પરિચય કરાવીશું.

ઘણું વર્ષ પૂર્વે (કલકત્તામાં હાઇકોર્ટની સ્થાપના થતાં પહેલાં) બંગાળા પ્રાંતમાં જે બંગાળી સદ્ગૃહસ્થાના હાથમાં ફોજદારી અને દીવાની સુકદમાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું, તેઓ ‘જજ-પંડિત’ના હોદ્દાથી ઓળખાતા હતા. એ લોકો ઘણુંખરૂં દીવાની સુકદમાનો ન્યાય કરતા અને અંગ્રેજી જાણતા નહિ હોવાથી, બંગાળી ભાષામાંજ કચેરીનું કામ કરતા. ઉર્દૂ ભાષા જાણનારા એ ભાષામાં કામકાજ ચલાવતા. અજપા બ્રહ્મચારિણી એવા એક જજ-પંડિતની એકની એક કન્યા હતી. એના પિતા ન્યાયે પ્રાધિકાર અને ધરના સુખી હતા. અજપાનું નામ તેમના પિતાએ ‘વિલાસિની’ પાડ્યું હતું. મોટા માણસને ઘેર તેણે જન્મ લીધો હતો અને તેમાં વળી એકની

* શ્રીયુત્ત ધર્માનંદ મહાભારતીના બંગાળી લેખને આધારે.

એક છોકરી હોવાથી એને લાડ લડાવવામાં કાંઈ બાકી રાખી નહોતી. બચપણથીજ મોજશોખ અને વિલાસમાં ઊછરવાથી એ બાળા નામ પ્રમાણે ગુણમાં પણ વિલાસિનીજ નીવડી. એક ધનવાન યુવકની સાથે વિલાસિનીનું લગ્ન કર્યું; પણ એનો સ્વામી બિલકુલ મૂર્ખ અને અત્યંત દુરાચારી હતો. સ્વામીના વિલાસપ્રિય ગુણોને લીધે વિલાસિની પહેલાં કરતાં પણ વધારે વિલાસિની થઈ ગઈ. ધીમે ધીમે પતિપત્ની વચ્ચે ઘેર અણબનાવ ઉત્પન્ન થયો. અભાગી વિલાસિની નારીના હુલ્લે ધર્મને તિલાંજલિ આપીને કોઈ એક ‘બાબુ’ સાથે કાશી શહેરમાં નાસી ગઈ. થોડા મહિના પછી એ બાબુનું મૃત્યુ થયું. વિલાસિની પાસે પહેલાંનું જે ધન તથા અલંકાર હતાં, તે પણ તે અનેક જાતના મોજશોખમાં ગુમાવી બેઠી હતી; એટલે હવે એને જાહેર રીતે વેચ્યાનો ધંધો કરીને ગુજરાન ચલાવવાની ફરજ પડી. વિલાસિની અત્યંત રૂપવતી હતી. તેના સૌંદર્યથી ચારે તરફ આકર્ષણ થઈ રહેતું. થોડા સમયમાં એક પૈસાદાર જમીનદારનો આશ્રય મળવાથી, એ તેની ‘રખાત’ તરીકે દિવસ ગાળવા લાગી. પૈસાટકા, વસ્ત્રાલંકાર આદિથી પાછું એનું ઘર ભરાઈ ગયું. આ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ ચાલ્યા ગયા; એવામાં એણે એક સ્ત્રીને મોંએ સાંભળ્યું કે, કાશીધામમાં મિશ્ર ‘પોખરા’ નામના મહોલ્લામાં એક બંગાળી પુરાણી આવ્યો છે, જે ગાન-તાન સાથે રામાયણની કથા કરે છે અને એનાં ગાયનોથી આબુ શહેર સુગંધ થઈ ગયું છે. ગાયનનો શોખ તો વિલાસિનીને હતો જ. એ પણ એક દિવસ એ પુરાણીની કથા સાંભળવા ગઈ. ધાર્મિક, સુંદર કંઠવાળા, બ્રહ્મજ્ઞાની ભક્ત બ્રાહ્મણ પુરાણીની કથા અને વ્યાખ્યાન સાંભળીને વિલાસિની એકદમ ચિત્રમાં આલેખેલી પૂતળીની પેઠે સ્થિર બેસી રહી. તેની આંખમાંથી પાણીની ધારા વહેવા લાગી. હૃદયમાં વૈરાગ્યનો પ્રબળ તરંગ વહેવા લાગ્યો. લાગલાગટ એક અઠવાડિયા સુધી વિલાસિની એ પુરાણીની કથા સાંભળવા ગઈ અને ઉપરાઉપરી સીતાની પતિભક્તિ, વાલ્મીકિનો ઉદ્ધાર, લક્ષ્મણની બ્રાતૃભક્તિ, શ્રી-રામચંદ્રનું દેવચરિત્ર, સંસારની અનિત્યતા, પાપનો પરાજય, ધર્મનો જય, ધનયોવનની ક્ષણભંગુરતા વગેરે શ્રવણ કરીને તે એકદમ ગાંડા મનુષ્યની પેઠે રોવા લાગી. સોય ભોંકાતાં જેમ

દેહને પીડા થાય છે, તેમ પાપની સેચે-પાપના જ્ઞાને તેનું હૃદય વીંધી નાખવા માંડ્યું. તેણે એ વખતેજ પ્રતિજ્ઞા કરી કે, “હું સંપૂર્ણરૂપે પાપથી મુક્ત થઈને નવું જીવન ગાળીશ. જ્યારે ઘાડપાડું રત્નાકર પાપમુક્ત થઈને વાલ્મીકિ મુનિ થઈ શક્યો છે, જ્યારે પથ્થરની અહલ્યા રામના ચરણથી મોક્ષ પામવા સમર્થ થઈ છે, તો મારો પ્રયત્ન શું વ્યર્થ જશે ?” ઊંડી મનોવેદના, અટલ અને અચલ પ્રતિજ્ઞા તથા તીવ્ર વૈરાગ્ય સાથે અડધી રાતે, થોડાક પૈસા પોતાની સાથે રાખીને, પોતાના જીર જમીનદારની ગેરહાજરીમાં કાશીધામનો પરિત્યાગ કરીને એ વૃંદાવન ધામમાં એકલી જવાને પ્રવૃત્ત થઈ. થોડાક ગાઉ જઈને એણે પોતાનાં પ્રવેત વસ્ત્રોનો પરિત્યાગ કરીને ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં. ગળામાં એક માળા પહેરી. માથે ભગવા રંગનો એક ફેંટો બાંધ્યો, હાથમાં કાષ્ટનું કમંડલ લીધું અને બગલમાં મૃગચર્મ લઈ હરિનામ ગાતી ગાતી વૃંદાવનના માર્ગે તેણે પ્રયાણ કર્યું.

એ વખતે એના મનમાં તીવ્ર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો હતો. એના હૃદયમાં શુદ્ધ ભાવ વ્યાપી રહ્યો હતો. એ સમયે ભગવત્પ્રેમમાં એ એટલી બધી તલલીન થઈ ગઈ હતી કે, બાહ્ય જગતનું તેને ભાન પણ નહોતું રહેતું. તેનું પૂર્ણ યોગન, અનુપમ સૌંદર્ય, સંન્યાસિનીનો વેશ અને સુંદર કંઠમાંથી નીકળતું સુમધુર હરિનામ એ બધાથી આકર્ષિત થઈને વટેમાર્ગીઓ અને રસ્તામાં આવતાં ગામ તથા શહેરના લોકો તેને ‘મા’ ‘મા’ કહીને સંબોધન કરતા અને તેના ચરણની રજ અહણ કરીને તેની સેવા કરતા. ઘણા લોકો કહેતા કે, “આવી સુંદર યુવતીને માટે આવા રસ્તે એકલાં જવું એ વાજબી નથી.” પણ જ્વલંત હૃતાશન આગળ ઘાસ જેમ ક્ષણમાત્રમાં ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે, તેમ વિલાસિનીના મનમાં એ સમયે જે ભગવદ્ભક્તિ અને તીવ્ર વૈરાગ્ય ઊપજ્યાં હતાં, તેને લીધે તેમની સન્મુખ આવતાંવારજ ગમે તેવા દુષ્ટ મનુષ્યની દુષ્ટતા છૂટી જતી અને એ ઊલટો માતા તરીકે તેની સેવા કરવા તત્પર થતો. ધર્મનું તેજ એવું છે. ભગવદ્ભક્તિની શક્તિ એટલી બધી છે.

અસ્તુ! વૃંદાવનમાં કેટલાક માસ ગાળ્યાથી વિલાસિનીદેવી પહેલાં કરતાં પણ વધારે ધ્યાનપરાયણા અને ભક્તિમતી બની ગઈ. યમુનાકિનારે એક પગે ઊભી રહીને સૂર્યની તરફ દષ્ટિ કરી-

ને પણ કોઈ કોઈ દિવસ એક કલાક કરતાં વધારે વાર સુધી જપ કરતી; કદી સળગતા અગ્નિની આગળ વીરાસન વાળીને બેસતી અને હરિનું ધ્યાન ધરતી તો કદી એકાંત વનમાં જઈ ઉપાસનામાં નિમગ્ન થતી; કદી યમુનાતટે એકલી સૂઈ રહીને પ્રેમાશ્રુ વર્ષાવતી, ‘મા’ ‘મા’ શબ્દથી ભગવાનને સંબોધતી. આ સમયે આ બહિ-જંગતને તે બિલકુલ વીસરી જતી. ખાવાપીવાનું તેને જરા પણ ભાન રહેતું નહિ; છતાં પણ દિનપ્રતિદિન તેના દેહની કાંતિ અને મુખનું સૌંદર્ય અનિર્વચનીય ભાવે વધવા લાગ્યાં. બધાં સ્ત્રી-પુરુષો ઘાડી ભક્તિપૂર્વક તેની સેવા કરતાં અને રખે બૂલેચૂકે તેનો કોઈ અપરાધ થાય, એમ ધારી હમેશાં તેનાથી બીતાં રહેતાં.

વૃંદાવન પરિત્યાગ કરીને વિલાસિનીદેવી પંજાબમાં આવેલા જવાળામુખી તીર્થમાં જઈ પહોંચી. ત્યાં સાધુપુરુષોનાં દર્શન કરીને જલંધર નગર પાછા જતાં રસ્તામાં ‘ચિંતામણિ’ નામક સ્થાનમાં ભવાનીદેવીના મંદિરમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો અને વિસામો ખાવાની આશામાં ત્યાં બેઠી. દેવીના મંદિરની અંદર જતાંવાર તેણે પહેલવહેલું જે દૃશ્ય જોયું, તેથી તે વિસ્મિત થઈને કંપવા લાગી. તેણે જોયું કે, ઘણા પ્રાચીન સમયથી મંદિરનાં સ્થાનને અગણિત સાધુપુરુષો પવિત્ર ગણી ગયા છે. તે સ્થાનમાં ચારે દિશાઓને પોતાના તેજથી પ્રકાશિત કરી નાખનારી એક અત્યંત મનોહર દેવીમૂર્તિ હાથમાં વીણા લઈને બેઠી છે. ધ્યાન-પૂર્વક જોતાં વિલાસિનીને જણાયું કે, એ મૂર્તિ નથી, પણ જીવતી મનુષ્યમૂર્તિ છે; પરંતુ તેનું રૂપ અતુલનીય હતું. વિલાસિનીને જાણે એ સ્થળે કોઈ અદૃશ્ય દેવતા આંગળી બતાવીને કહેતો હતો કે, “જો, જો, આ દેવીમૂર્તિ તારી મદદ છે. તું તેના ચરણનું શરણ લે.” વિલાસિનીએ એજ ક્ષણે એ સાધુના ચરણકમળમાં પોતાનું મસ્તક નમાવ્યું. એ મહાત્માએ મૃદુ, મધુર હાસ્યપૂર્વક વિલાસિનીના મસ્તક ઉપર પોતાનો સુકોમળ હાથ મૂકીને આશીર્વાદ આપ્યો. પારસમણિના સ્પર્શથી લોહું જેમ મણિરૂપ થઈ જાય છે, તેમ એ દેવશરીરના સ્પર્શથી વિલાસિનીનું બધું અંગ પવિત્રતાથી પરિપૂર્ણ થઈ ગયું અને ઓના હૃદયમાં નવ-જીવનનો સંચાર થયો. મહાપ્રભુ ચૈતન્યદેવના દેહસ્પર્શથી મહાપાપી જગાઈ અને માધાઈના જીવનમાં જે પ્રમાણે અસાધારણ ફેરફાર થયો હતો, તે પ્રમાણે એ સાધુના દેહસ્પર્શથી

વિલાસિનીના હૃદયમાં પણ આશ્ચર્યકારક પરિવર્તન થયું. એ સમજી ગઈ કે, પાંજરામાંથી જેમ પક્ષી બહાર જાય છે, તેમ તેના મનપિંજરમાંથી કુપ્રવૃત્તિ અને દુષ્ટ સંસ્કારે આજે બહાર જાય છે તેને નિષ્કલંક બનાવી દીધી. તે રોતે રોતે કહેવા લાગી: “આટલી બધી કૃપાથી હું ધન્ય થઈ છું. આટલે બધે દિવસે હું અભાગી ઉપર ભગવાનની કૃપા થઈ. આજે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત થયું.” સાધુએ હાથમાંની વીણા વગાડીને હિંદુસ્તાની ગાયન આરંભ્યું. વિલાસિનીએ એમાં તાલ પૂર્યો. ઉભયના કેમળ કંઠમાંથી નીકળતા એ મધુર હરિનામના ગાનથી દિશાઓ ગૂંચી જઈ. ગામનાં સ્ત્રીપુરુષો કહેવા લાગ્યાં કે, “અમારા સુભાગ્યે અહીંયાં દેવતાઓ પધાર્યા છે. તેમના આગમનથી ચિંતામણિ સ્વર્ગધામ બની ગયું છે.”

થોડી વાર પછી બન્ને જણાં મંદિરમાંથી બહાર આવ્યાં, ત્યારે વિલાસિનીને બળર પડી કે, જે સાધુ વ્યક્તિની સાથે તેને સમાગમ થયો છે, તે વ્યક્તિ પુરુષ નહિ પણ સ્ત્રી છે. પુરુષના વેશમાં એ ભ્રમણ કરતી હતી. ત્યાર પછી એણે એ સાધુ સ્ત્રી સંબંધી જે કાંઈ સાંભળ્યું તથા જે કાંઈ બળર મેળવી, તેથી તે એ વધારે વિસ્મય પામી. એને બળર પડી કે, મુસલમાન પિતાના ઔરસથી મુસલમાન માતાના ગર્ભમાં એ સાધ્વીનો જન્મ થયો હતો. તેનું મૂળ નામ કે જન્મસ્થાનની કોઈને બળર નહોતી.

એ મુસલમાનોના શાસ્ત્રોમાં જેટલી વાકેફ હતી, તેટલીજ હિંદુશાસ્ત્રમાં પણ પારદર્શી હતી. કોઈ પણ ધર્મશાસ્ત્ર તેની પાસે લઈ જાય, તે એ ઝટઝટ તેની વ્યાખ્યા કરીને સમજાવી શકતી. તેને જાતિભેદ નહોતો. એ હિંદુ અને મુસલમાન બન્નેનું અન્ન ગ્રહણ કરતી અને બન્નેના ઉપર સમાન પ્રીતિ રાખીને બંનેના સમાગમથી સરખો આનંદ અનુભવતી. એ કોઈ દિવસ મંદિરમાં, તે કોઈ દિવસ મસ્જિદમાં વાસ કરતી. ભેદભેદનું તેને જ્ઞાન નહોતું. તેનો ખરો ધર્મ શો છે, તે કોઈ જાણતું નહિ. સર્વદા એ આનંદમાં મગ્ન અને ભગવદ્ભક્તિમાં અનુરક્ત રહેતી. તેનો દેહ જેવો સુંદર હતો, તેવુંજ તેનું ચારિત્ર્ય પણ સુંદર અને પવિત્ર હતું. સ્વભાવમાં, વ્યવહારમાં અને વાતચીતમાં એ દેવી તુલ્ય હતી. ઘણા ધર્મચુસ્ત હિંદુઓ પણ તેના ચરણની રજને પવિત્ર ગણતા તથા તેની સેવા કરીને પોતાને કૃતાર્થ માનતા.

એ વધારે વાતચીત કરતી નહોતી. જે કાંઈ બોલતી તેમાં ધર્મ-તત્ત્વના ઉપદેશ સિવાય બીજું કાંઈ કહેતી નહિ. એ સાધ્વીની વય કેટલી હતી, તેની કોઈને ખબર નહોતી; પણ જેમ જેમ વય વધતી જતી હતી, તેમ તેમ ચ્યવન ઋષિની પેઠે તેનું યૌવન પાછું આવતું અને તેનું દેવી શરીર તમ કાંચનની પેઠે જ્યોતિર્મય થતું હતું. એ વારંવાર હકૂ હકૂ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતી એટલા માટે, લોકો તેને હકૂલકી માતા કહીને સંબોધન કરતા. કારસી ભાષામાં હકૂ શબ્દનો ભાવાર્થ ભગવાન હોય છે. સંસ્કૃત સમ્વિદ્ધાનંદ શબ્દમાં સત્ શબ્દનો જે અર્થ છે, તેવોજ અર્થ હકૂનો છે. (અર્થાત્ નિત્ય, સ્થાયી, અમર, અનવદ્ય, અક્ષર, સત્ય.)

લોકો એમ માનતા કે, હકૂલકી માતાને વચનસિદ્ધિ છે. તેમના શ્રીમુખમાંથી જે વાણી નીકળે છે, તે કદી મિથ્યા થતી નથી; જ્વલંત સત્ય નીવડે છે. એ મહાત્મસ્વિની હતી અને અસાધારણ આધ્યાત્મિક બળ વડે અલૌકિક કાર્યો સાધી શકતી. લોકોની એ માન્યતા ખરી હોય કે ખોટી, તે સંબંધી આપણે વધારે કામ નથી. આપણે આપણા વિષય ઉપર આવીશું. વિલાસિની દેવી તેની શિષ્યા બની. હવેથી વિલાસિનીનું નામ અજ્ઞાપા બ્રહ્મચારિણી રાખવામાં આવ્યું. ગુરુ હકૂલકી માતાએ દીક્ષા આપતી વખતે તેનું એ નામ પાડ્યું; પણ દીક્ષા આપતી વખતે એ સાધ્વીએ તેને કહ્યું: “બેટા! હું તો તારી ઉપદેશિકા માત્ર છું; તારો ખરો ગુરુ તો શ્રીભગવાન છે.”

બંને જણીઓ બ્રહ્મનાં ગુણગાન કરતી કરતી પરમ આનંદ-પૂર્વક પંબળ પ્રાંતમાં નૌશેરા નામક સ્થાને આવી પહોંચી. એક સમાધિક્ષેત્રમાં આવીને એમણે ઉતારો કર્યો. એ સ્થળે ઘણા મુસલમાન ફકીર મહાત્માઓ સમાધિસ્થ થયા હતા. એનાથી થોડે છેટે હિંદુ મહાત્માઓનું સ્મશાન હતું. એ બંને તીવ્ર વૈરાગ્યમય સ્થળોના સંધિસ્થાને કેટલાંક મનોહર વડનાં ઝાડો હતાં. એ વૃક્ષોની છાયામાં કેટલાક દિવસ એકાંત વાસ કરીને ભગવાનનું ધ્યાન ધરવાનો તેમણે સંકલ્પ કર્યો હતો. એ સમયમાં બ્રિટિશ સરકાર એક છાવણી-‘કેન્ટોનમેન્ટ’ સ્થાપવાને માટે પ્રયત્ન કરતી હતી. ફરતાં ફરતાં તેમને એ જગ્યા પસંદ આવી અને એ કબ્રસ્તાન અને સ્મશાનની વચ્ચેની જમીનમાં રોડા સિપાઈઓનાં મકાન બાંધવા તૈયાર થઈ. બંને સાધ્વીઓ-

એ ઘણાંએ નિષેધ કર્યો, પણ કોઈએ તેમની વિનંતિ તરફ ધ્યાન આપ્યું નહિ. આખરે હફહફી માતાએ કહ્યું: “અહીંયા બંધા-વેલાં મકાન જમીનહોસ્ત થઈ જશે. એ મકાન બાંધનારા અને તેમને સહાય કરનારા કોઈ જીવતા રહેશે નહિ.” વાચકો જાણી-ને આશ્ચર્ય પામશે કે, એ મકાનો અને છાવણી તથા તે છાવણી બાંધવામાં મદદ કરનારા એકેએક જમીનહોસ્ત થઈ ગયા હતા. ઘણા થોડા વખતમાં એ અદ્ભુત ઘટના બની હતી. શ્રીયુત્ ધર્માનંદ મહાભારતીએ ઘણાં વર્ષ પૂર્વે આ વાત પંજાબમાં હુધિયાના શહેરના સુવિખ્યાત વકીલ અને ફરીફકોટ રાજ્યના માજી દીવાન શ્રીયુત્ રાયબહાદુર બરદાકાંત લાહિડી મહાશયને સુખે સાંભળી હતી. ત્યારબાદ એ ખબર અલાહાબાદના જગવિખ્યાત પત્ર ‘પાયોનિયર’ માં પ્રકટ થઈ હતી. કલકત્તાના પ્રખ્યાત વર્તમાન પત્ર ‘ઇંગ્લીશમેન’ ની ઑક્રિસમાંથી દર રવિવારે ‘જર્નલ’ નામનું પત્ર બહાર પડે છે, તેમાં કેટલાક સમય પૂર્વે એ ઘટનાનું વિવરણ ફરીથી પ્રકટ થયું હતું. જેમને જર્નલ પત્ર જોવાની સગવડ ન હોય, તેમણે ‘ઇન્ડિયન મીરર’ ના ૧૯૦૭ ના ૧૫ મી માર્ચના અંકના વધારામાં ‘ધી કસ’ ઓફ ધી ફકીર’ (ફકીરનો શાપ) નામનો નિબંધ વાંચી લેવો. પંજાબ પ્રાંતમાં ઘણે ઠેકાણે હજી પણ એ કહાણી સાંભળવામાં આવે છે. જર્નલપત્રમાં કોઈ એક યુરોપિયન ફોજી અમલદારે જે કાંઈ લખ્યું હતું, તેનો અનુવાદ અત્રે ઉતારીશું:—

“હું એ બનાવ બન્યો તે સમયનો લશ્કરી અમલદાર છું. હવે ઘણો ઘરડો થઈ ગયો છું અને પેન્શન ખાઉં છું. એ સાધુ સ્ત્રીઓ હતી. પુરુષનો વેશ ધારણ કરીને ફરતી હોવાથી, ઘણા લોકો ભૂલમાં એમને પુરુષ ધારતા. ઇ. સ. ૧૮૫૯ માં ત્રીબ્ન નંબરની ‘બેંગોલ ફેવેલરી’ (ઘોડેસવાર ફ્રાન્ચ) નૌશેરાના મેદાનમાં પહોંચી, ત્યારે હું પેશાવરમાં કમાન હતો. પાંચમી ટુકડીના અધ્યક્ષ કમાન એન્ડર્સને સૌથી પહેલાં નૌશેરામાં છાવણી બાંધવાનું કામ શરૂ કર્યું અને એ સાધુ બાઈઓની વિનંતિની બેપરવાઈ કરી. એમણે પોલો રમતાં રમતાં ધાયલ થઈને પ્રાણ તજ્યો હતો. કેપ્ટન વિલિયમ હરણનો શિકાર બેલવા જતાં મૃત્યુના સુખમાં પડ્યા હતા. ડૉક્ટર પામર ભરનદીમાં વહાણ ફૂંધી જવાથી મરી ગયા હતા. એન્જિનિયર વોટલિંગને વાધના

મેંમાં ફસાઇને જીવનલીલા સંવરણ કરી હતી અને આંધી તથા રેલ આવવાથી એ છાવણી અને ત્યાંનાં મકાનો પણ જમીનદોસ્ત થઇ ગયાં હતાં. આ બધા બનાવ એ સાધુ બાઇઓના શાપ દીધા પછી થોડા દિવસમાંજ બન્યા હતા.”

ત્યાર બાદ નૌશેરાનો પરિત્યાગ કરીને વિવિધ શહેરોમાં ફરતાં ફરતાં તેઓ રજપૂતાનાના અરવલ્લી પહાડ તરફ રવાના થયાં. કેાઈ વિશાળ પ્રાચીન શુદ્ધમાં પ્રવેશ કરવાનો તેમને વિચાર હતો. અંધારી અમાવાસ્યાની રાત્રી હતી. શુદ્ધના દ્વાર આગળ એક લયંકર અજગર, સાપ અને તેનાં બચ્ચાંને રમતાં જોઇને એ બન્ને જણીઓ પાસેના એક ઝાડ નીચે બેસી ગઇ. એકાગ્રચિત્તે એ બે જણીઓ સર્પની કીડા જોઇ રહી હતી, એવામાં એક જણના હાથે હફ્ફકી માતાની પીઠને અને બીજાના હાથે અજપા બ્રહ્મચારિણીની પીઠને સ્પર્શ કર્યો. એ બે જણાં મેં ફેરવીને જોઇ શકે, એટલી વારમાં એ બન્ને જણા એમને પોતાની બગલમાં ઊંચકીને ચાલવા લાગ્યા. એ લોકો કોણ છે, શા માટે લઈ જાય છે અથવા ક્યાં લઈ જાય છે, તેની એમને જરા પણ ખબર પડી નહિ. એ બે જણાઓ એ બે સાધ્વીને ઊંચકીને છાનામાના નાસતા હતા. રસ્તામાં એ કેાઈ કેાઈ વાર કહેતા કે, “તમે જો ચીસ પાડશો કે ઉત્પાત મચાવશો, તો તમારાં બન્નેનાં ગળાં કાપી નાખીશું.” બ્રહ્મચારિણી અને માતાજીને પૂર્વોક્ત મનુષ્યો ખાંધ ઉપર ઊંચકી જઈને પર્વતો, બાઇઓ, વનો અને જળાશયો ઓળંગીને ઘણા દૂરના સ્થાને જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં થોડો વખત વિશ્રામ લઇને પાછા એમને પહોંચાંની પેઠે ખાંધે નાખીને ચાલવા લાગ્યા અને એક સ્થળે અંત્રેજોની છાવણી પડી હતી, ત્યાં લઈ જઈને અજપા બ્રહ્મચારિણી અને માતાજીને એક નાના કેદખાનામાં પૂર્યાં. રાત વીતી ગઈ અને પ્રભાત થયું એટલે એમણે જોયું કે, આ સ્થાન ચૂરોપિયન સૈનિક અમલદારો અને અંત્રેજ સિપાઇઓથી ભરપૂર છે. દિવસના આઠ વાગ્યાને શુભારે કારાગૃહનાં દ્વાર ઉઘાડીને એક સિપાઇએ તેમને સેનાપતિ-કર્નલ આગળ રજૂ કર્યાં. કર્નલે કહ્યું: “ઘણા દિવસ થયાં અમે તમારી શોધમાં ફરતા હતા. તમને પકડવાની અમારી ઇચ્છા આજ પૂર્ણ થઈ છે. જે માણસોની શોધમાં અમે હતા, તે અવશ્ય તમેજ છો.” બ્રહ્મચારિણીએ કહ્યું:

“ તમે શું કહો છો તે અમે સમજી શકતાં નથી. ” સેનાપતિએ કહ્યું: “ તમને એ તો જરૂર ખબર હશે કે આજકાલ હિંદુ અને મુસલમાન સિપાઇઓએ પ્રપંચ કરીને આ દેશમાંથી અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવા માટે બંડ ઉઠાવ્યું છે. એ બળવાખોર સિપાઇઓને સહાય કરવા માટે કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષો ઠેકાણે ઠેકાણે ફરતાં રહીને, તેમને માટે ખોરાક, વસ્ત્ર તથા હથિયાર વગેરે મોકલે છે. તે ઉપરાંત અંગ્રેજોની ખાનગી હિલચાલોની ખાતમી મેળવીને તે પણ સિપાઇઓને જણાવે છે. એજ ગંભીર અપરાધ માટે તમને પકડવામાં આવ્યાં છે. એ આરોપ સંબંધી તમારે કાંઈ કહેવું હોય, તો બેલાશક કહી શકો છો. ” કર્નલની વાત સાંભળીને બે જણીઓએ હા કે ના કાંઈ કહ્યું નહિ. કર્નલે કહ્યું: “ હાલના વખતના માર્શલ લૉ (લશ્કરી કાયદા) પ્રમાણે હું તમને બંદો દેહાંત દંડની સજા કરું છું. કયે દિવસે અને કયે વખતે તમારી એ સજા અમલમાં આવશે તે હું ઉપરીની સલાહ લઈને તમને જણાવીશ. ” બપોરે કર્નલે મુખ્ય સેનાપતિ-જનરલની સાથે વાતચીત કરીને શું કરવું, તે નક્કી કરવાની વિનંતિ કરી. ઘણા વાદવિવાદ બાદ જનરલે અજપા બ્રહ્મચારિણી અને હક-હકી માતાને પ્રાણદંડની સજા મંજૂર કરી. સાંજને વખતે એક સિપાઇએ કેદખાનાનાં બારણાં આગળ જઈને એ બે બંદીવાન બાઇઓને જણાવ્યું કે, “ કાલ સવારે નવ વાગ્યાને સમયે બંદૂકની ગોળી મારી તમને મારી નાખવામાં આવશે. ” સિપાઇ ચાલ્યો ગયો. માતાજીએ બ્રહ્મચારિણીને કહ્યું: “ ચિંતા કે ભયનું કાંઈ કારણ નથી. દેશનો ધર્મ અને સ્વાધીનતાનું રક્ષણ કરવા સારું હિંદુમુસલમાન સિપાઇઓએ બળવો કર્યો છે, તેમને લાભ પહોંચાડીને આપણે આપણું જીવન કૃતાર્થ કર્યું છે. કાલે પ્રાણત્યાગ કરવો પડશે, તો આપણું જીવન વધારે સફળ થશે. ” ખાધાપીધા વગર કારાગારની નાની ઠોટડીમાં બેસીને બે સાધ્વીઓએ મુક્તકંઠે, ઘણાજ મધુર સ્વરે ભગવાનની સ્તુતિ કરી અને ઇશ્વરના ગુણ ગાયા. આ પ્રમાણે અડધી રાત વીતી ગઈ. બેએક પહેરેગીરો સિવાયના બધા અંગ્રેજ અમલદારો નિદ્રા-દેવીને વશ થઈ ગયા. રાતના લગભગ એક વાગ્યાને સમયે ઠોણ બાણે કયાંથી, લગભગ ચારસો પાંચસો શસ્ત્રધારી હિંદુમુસલમાન સિપાઇઓ ‘ હરહર મહાદેવ ’ અને ‘ અલ્લા હો અકબર ’ ની

ખૂમ પાડતા પાડતા ત્યાં ઘણી ત્વરાથી આવી પહોંચ્યા અને અંગ્રેજ લોકોના તંખૂને આગ લગાડી દીધી તથા તેમની સેનાના પોતાના હથિયારોથી ટુકડે ટુકડા કરી નાખીને તેમનાં હથિયારો લૂંટી લીધાં અને અજપા બ્રહ્મચારિણી અને હફ્ફકી માતાને કારાગૃહમાંથી છોડાવીને ચાલ્યા ગયા. એ સ્થળે અંગ્રેજોનો પકાવ હતો, તેનાં કાંઈ પણ ચિહ્ન બાકી રાખતા ન ગયા.

આગ્રા શહેરમાં એ સમાચાર પહોંચ્યા. અંગ્રેજ લોકોએ એ બે સાધ્વીઓને પકડવાને માટે એક વાર ફરીથી પ્રયત્ન કર્યો; પણ તે વ્યર્થ ગયો. એ વખતે પ્રસિદ્ધ નાનાસાહેબ નેપાળની તરફ નાસતો હતો અને લાલા કુમારસિંહ બળવાખોરોની સાથે મળી જઈને ઘણી વૃદ્ધ વયમાં અંગ્રેજ સેના જોડે ઘોર યુદ્ધ કરવામાં મસ્ત થયો હતો. લાલા કુમારસિંહે બિહાર પ્રાંતમાં શાહાબાદ (હાલતું નામ આરા) જિલ્લામાં બિહિયા રેલવે સ્ટેશનની પાસે જગદીશપુર નામક ગામમાં જન્મ ગ્રહણ કર્યો હતો. તે ધનવાન, સાહસિક, બળવાન અને ઘણો પ્રભાવશાળી જમીનદાર હતો. એણે વૃદ્ધ વયમાં ઘણું શૌર્ય અને પરાક્રમ બતાવીને યુદ્ધક્ષેત્રમાં, કાનપુર જિલ્લામાં બિહુર ગામની પાસે ગંગા નદીના કિનારા ઉપર મહામુનિ વાલ્મીકિના આશ્રમ સન્મુખ પ્રાણત્યાગ કર્યો હતો. એના મૃત્યુના થોડાક મહિના પૂર્વે અજપા બ્રહ્મચારિણી અને હફ્ફકી માતા તેની પાસે ગુપ્ત રીતે પહોંચ્યાં હતાં. કુમારસિંહે એમને ગુપ્ત રીતે જગદીશપુર મોકલી આપ્યાં હતાં. એ વખત સુધી જગદીશપુર ગામ અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યું નહોતું. બળવાનો અંત આવ્યો. બ્રિટિશ સરકારે કુમારસિંહનાં ઘરબાર અને મિલકત જપ્ત કરી લીધાં. હાલ એ મિલકત સરકારની માલિકીની ગણાય છે.

બ્રહ્મચારિણી અને હફ્ફકી માતા લગભગ સાત માસ સુધી જગદીશપુરમાં રહ્યાં હતાં. ત્યાં આગળ તેમણે સેનાની સ્થિતિ જોઈ તથા સેનાને માટે અસ્ત્રશસ્ત્ર એકઠાં કરવા સાડું કરવા પડેલા પ્રવાસમાં એમણે દેશની હાલત પણ સારી પેઠે જોઈ હતી. હવે તેમને સ્પષ્ટ ખાતરી થઈ કે, અંગ્રેજોનું રાજ્ય નાશ કરવા યોગ્ય આ સમય નથી. વર્તમાન સમયમાં ભારતવર્ષમાંથી અંગ્રેજોનું રાજ્ય ચાલ્યું જાય, તો ભારતમાં અંગ્રેજ વર્તશે અને ભારતવાસીઓ મોટી આફતમાં આવી પડશે; એટલા માટે યુદ્ધ સંબંધી

કોઈ પણ કામમાં હસ્તક્ષેપ નહિ કરવાનો નિશ્ચય કરીને એ બે સાધ્વીઓ કોણ જાણે ક્યાં ચાલી ગઈ, તેની કોઈને ખબર પડી નહિ. ત્યારથી તે આજ સુધી એમના કાંઈ સમાચાર મળ્યા નથી.

બિહિયા વિભાગનાં ઘણાં વૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષોને મોંએ સાંભળ્યું છે કે, અજપા બ્રહ્મચારિણી અને હફ્ફકી માતા જ્યારે આ પ્રાંતમાં વસતાં હતાં, ત્યારે અહીંના બધા હિંદુ અને મુસલમાન લોકો તેમને વશીભૂત હતા. તેમના ઉપદેશ અને આજ્ઞાને હર-કોઈ માન આપતું. તેમનાં બંનેનાં ચરિત્ર, સ્વભાવ, વ્યવહાર અને કર્મ જોઈને બધાં મુગ્ધ થઈ જતાં. બિહારના બધા લોકો દેવીની માફક એમના ઉપર ભક્તિ રાખતા. તેમનામાં એવી અલૌકિક શક્તિ હતી કે કોઈ પણ વાતનો સંકલ્પ કરીને કોઈની પાસે જતાં તો એ મનુષ્ય એમની ઇચ્છા પૂર્ણ કર્યા વગર રહેતો નહિ. કંજૂસમાં કંજૂસ જમીનદારો અને વાણિયાઓ જે કદી એવા કામમાં કોડી પણ આપતા નહિ, તેઓ આ સાધ્વીના પહોંચતાંવારજ પાણીની માફક પૈસા ખર્ચતા. એમનામાં તપના બળે એવી કોઈ આકર્ષણ શક્તિ આવી હતી કે, કોઈ પણ મનુષ્યની તરફ દષ્ટિપાત કરવાથીજ તેના વિચાર તેઓ બદલી શકતાં. મનુષ્યોના મનનો ભાવ એ સાધ્વીઓ યોગબળે આપો-આપજ સમજી જતી. અસ્તુ! પરોપકાર, દેશ અને જનસમાજનું કલ્યાણ તથા આત્માનો ઉત્કર્ષ સાધીને અજપા બ્રહ્મચારિણી અને હફ્ફકી માતા, વિમળ ચરિત્રનું ઉત્કૃષ્ટ દષ્ટાંત દેખાડી ગયાં છે. તેઓ ઉન્નત ચરિત્ર અને કઠોર સાધનાનું શ્રેષ્ઠ દષ્ટાંત છે. એવી રમણીઓ પૃથ્વીના કોઈ પણ દેશ અને કોઈ પણ સમાજમાં જન્મે તોપણ સમગ્ર જગતના અલંકારસ્વરૂપ ગણાવા યોગ્ય છે.

૧૧૮-મહારાણી સ્વર્ણમયી

૨૧ કે ૧૭૪૮ અર્થાત્ ઇ. સ. ૧૮૨૭ ના માગશર માસમાં મહારાણી સ્વર્ણમયીનો જન્મ વર્ધમાન જિલ્લામાં ભાટાકુલ ગામમાં એક દરિદ્ર કુટુંબમાં થયો હતો. ભાટાકુલ ગામમાં તેમનું નામ 'શારદાસુંદરી' હતું. શારદાસુંદરી ખરેખર શારદાસુંદરીજી હતાં. ૩૫ પ્રમાણેજ તેમનું સૌંદર્ય અને માધુર્ય હતું. શારદાસુંદરીએ અગિયાર વર્ષની વય સુધી પિયેરમાં વાસ કર્યો હતો. એ અગિયાર વર્ષમાં તેમણે ૩૫ અને ગુણથી દેવકન્યાની પેઠે ગામના પ્રત્યેક નિવાસીને મંત્રમુગ્ધ કરી નાખ્યા હતા. ગુણમાં એ રમા જેવાં અને ૩૫માં તિલોત્તમા સમાન હતાં. દરિદ્રની કન્યા હોવા છતાં પણ, કરુણામાં કમળા સમાન હતાં. હાલ અમે કહીએ છીએ કે, "મહારાણી સ્વર્ણમયીના જેવી દયા બીજા કોઈનામાં નથી." એ વખતે ભાટાકુલના રહેવાસીઓ કહેતાં કે, "આ જગતમાં શારદાસુંદરીના જેવી દયા બીજા કોઈનામાં નથી." જે મહારાણી સ્વર્ણમયી નિયમિત માસિક પગાર બાંધી આપીને અથવા એકસામટી મદદ આપીને ગરીબ વિધવાઓનું દુઃખ દૂર કરવાનો યત્ન કરતાં હતાં, તે બાલ્યાવસ્થામાં શારદાસુંદરી તરીકે નાના ગામડામાં કરુણાથી ગળગળાં થઈને પોતાના પાલવથી વિધવાઓનાં અશ્રુ લૂંછતાં હતાં. ઇસ્પતાલોમાં ડોક્ટર, દાઇ વગેરે દ્વારા વિપન્ન, દરિદ્રો અને સહાયહીન રોગીઓની સેવાશુશ્રૂષા તથા ચિકિત્સા કરવા સારૂ જે મહારાણી સ્વર્ણમયીએ પાછળથી પુષ્કળ દાન કર્યું હતું, તેમણે બાલ્યાવસ્થામાં શારદાસુંદરીરૂપે સુકુમાર હસ્તથી પોતાના ગામનાં દુઃખી અને પીડિત લોકોની સેવાશુશ્રૂષા કરી હતી. મહારાણી સ્વર્ણમયીએ પોતાના જીવનમાં નિરાશ્રયા, પુત્રશોકાતુરા, હતભાગિની જનનીઓના ગુજરાનનો ખંદોબસ્ત કરીને તેમનો શોક થોડોઘણો

ઓછો કર્યો હતો. નાનપણમાં ક્ષુદ્ર બાલિકા શારદાસુંદરીએ કોમળ સ્વરે પ્રેમપૂર્વક ‘મા’ ‘મા’ કહીને અનેક પુત્રશોકાતુર માતાઓના પ્રાણમાં શાંતિસુધાનો સંચાર કર્યો હતો. ક્ષુદ્ર બાલિકા શારદાસુંદરીના બાલ્ય હૃદયમાં કરુણાની અનંત ધારા વહેતી હતી ! એ વખતે શારદાસુંદરી દરિદ્ર હતી; છતાં પણ પ્રસંગ આવ્યે દયા પ્રગટ કરવામાં તેમણે સંકોચ કર્યો નહોતો.

શારદાસુંદરીમાં રૂપ હતું, તેવાજ ગુણ પણ હતા. બધા એમને સુલક્ષણા બાલિકા તરીકે ઓળખતા. મુશિદાબાદના લોકો-એ તેમના રૂપ, ગુણ અને સદાચારની પ્રશંસા સાંભળીને, રાણી હરસુંદરીની પાસે જઈને સૂચના કરી કે, “આપના કુમાર કૃષ્ણનાથની સાથે શારદાસુંદરીનું લગ્ન કરશો, તો એ સંબંધ મણિકાંચન જેવો થશે.” રાણી હરસુંદરીના ધ્યાનમાં એ વાત ઝિતરી. તેણે દરિદ્રની કન્યા ગણીને શારદાસુંદરીને સ્વીકાર કરવામાં જરા પણ આનાકાની કરી નહિ. એ વખતે લોકો સંબંધ બાંધતી વખતે વરકન્યાનાં લક્ષણ તથા તેમના ગ્રહ એ બે વાનાં જ જોતા. બહારનો ઠાઠમાઠ કે ધનવૈભવનો જરા પણ વિચાર કરતા નહિ. એ વખતે ઘણી પ્રતિષ્ઠા અને વૈભવવાળા પુરુષો પણ નિર્ધનની ગુણવતી કન્યા લેતાં લેશ પણ સંકોચાતા નહિ.

રાણી હરસુંદરીએ તો શારદાસુંદરીના ગુણનો પક્ષપાત કરીને, તેની સાથે પોતાના પુત્રનું લગ્ન કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી; પણ કુમાર કૃષ્ણનાથને અંગ્રેજી સુધારાની અસર થોડી ઘણી થઈ ચૂકી હતી. તેણે સ્પષ્ટ કહ્યું હતું કે, “હું જ્યાંસુધી કન્યાને નજરોનજર જોઈશ નહિ, ત્યાંસુધી એ બાળપતમાં કોઈ નિર્ણય ઉપર આવીશ નહિ.” આખરે એજ પ્રમાણે કરવા દેવામાં આવ્યું. કુમાર કૃષ્ણનાથે અનેક કન્યાઓ જોઈને છેવટે શારદાસુંદરીનેજ પસંદ કર્યા. ઇ.સ. ૧૮૩૮ ની સાલમાં શારદાસુંદરીનું લગ્ન રાજકુમાર કૃષ્ણનાથ સાથે થઈ ગયું. હવે દરિદ્ર કન્યા રાજવધૂ (રાજલક્ષ્મી) બની. અવસ્થાની સાથે નામમાં પણ પરિવર્તન થયું. શારદાસુંદરીનું નામ સાસરામાં સ્વર્ણમયી પાડવામાં આવ્યું. ભાટાકુલનાં દરિદ્ર શારદાસુંદરી મુશિદાબાદનાં રાજરાણી બન્યાં.

વાચક બહેનો ! સ્વર્ણમયીના ચરિત્રનું આગળ અવલોકન કરતાં પહેલાં, અમે તેના શ્વશુર પક્ષનું થોડુંઘણું વૃત્તાંત તમારી આગળ રજૂ કરીશું.

સ્વર્ણમયીના સ્વામી કૃષ્ણનાથના પ્રપિતામહ સુપ્રસિદ્ધ કાંતબાળુ, એ રાજવંશના પ્રતિષ્ઠાતા હતા. કાંતબાળુના પૂર્વજો વર્ધમાન જિલ્લામાં એક ગામડામાં વાસ કરતા હતા અને ત્યાંથી ધંધારોજગારને નિમિત્તે કાસીમખાબરની પાસેના શ્રીપુર નામક સ્થાનમાં આવી વસ્યા હતા. કાંતબાળુની બેત્રણ પેઢીથી તેમના ઘરમાં રેશમ અને સોપારીનો વેપાર ચાલ્યો આવતો હતો. એ લોકો જેમ બહુ ધનાઢ્ય નહોતા, તેમ છેક ગરીબ પણ નહોતા. આબરૂલેર પોતાના કુટુંબનું ગુજરાન ચલાવી લે, એવા એ મધ્યમ સ્થિતિના ગૃહસ્થ હતા. કાસીમખાબરની અંગ્રેજોની કોઠી અને રેસિડેન્સીની પડોશમાં તેમની હુકાન હતી, તેથી કરીને કોઠીમાંના અંગ્રેજો તેમને સારી પેઠે ઓળખતા હતા. કાંતબાળુ (એમનું પૂર્વ નામ કૃષ્ણકાંતબાળુ હતું) બાલ્યાવસ્થામાં બંગાળી, ફારસી અને થોડુંઘણું અંગ્રેજી ભણ્યા હતા. દંતકથા એવી છે કે, કાંતબાળુએ જે હજાર અંગ્રેજી શબ્દો કંઠસ્થ કર્યા હતા. તે ઉપરાંત બંગાળી હિસાબકિતાબનું તેમને સારું જ્ઞાન હતું. બુદ્ધિ અત્યંત તીક્ષ્ણ હોવાથી કાંતબાળુ તરફ કાસીમખાબરના અંગ્રેજોની દષ્ટિ આકર્ષિત થઈ.

કાંતબાળુ કાસીમખાબરની અંગ્રેજી કોઠીમાં એક કારકુન તરીકે નોકર રહ્યા. રેશમના વેપારમાં કાંતબાળુ પહેલેથીજ હોશિયાર હતા; એટલે એ ઓફિસમાં એમની ઉન્નતિ ઘણી જલદી થઈ. એ સમયે વોરન હેસ્ટિંગ્સ એ અંગ્રેજી કોઠીમાં નીચા દરજ્જાનો નોકર હતો. હેસ્ટિંગ્સની સાથે કાંતબાળુને ઓળખાણ થઈ. એ પરિચયમાંથી કાંતબાળુના ભાગ્યોદયનો માર્ગ ખુલ્યો.

નવાબ સિરાજુદ્દૌલાએ જે વખતે કલકત્તા ઉપર ચડાઈ કરી, તે વખતે વોરન હેસ્ટિંગ્સ મુર્શિદાબાદમાં હતો. એ વખતે કલકત્તાના ગવર્નર મિ. ડેક અને બીજા કેટલાક અંગ્રેજો કલકત્તાથી નાસી જઈને ફલતામાં રહેતા હતા. હેસ્ટિંગ્સ તેમને નવાબ સરકારના બધા સમાચાર ખાનગી રીતે મોકલી આપતો. ધીમે ધીમે એ વાતની ખબર નવાબને કાને પહોંચી. હેસ્ટિંગ્સ નવાબના ભયથી પલાયન કરી ગયો અને તેણે કાંતબાળુના ઘરમાં આશ્રય લીધો. એ વખતે કાંતબાળુ ‘કાંત મોદી’ કહેવાતા હતા. નવાબ તરફથી ઠંઠારો પિટાયો કે, “જે કોઈ હેસ્ટિંગ્સને આશ્રય આપશે, તેને દેહાંતદંડની સજા કરવામાં આવશે.” કાંતબાળુએ પ્રાણદંડનો

ભય રાખ્યો નહિ. હેસ્ટિંગ્સે કાંતબાણુને ઘેર ઠંડો ભાત અને માછલી ખાધને દહાડા કાઢ્યા અને લાગ બેઠને કાંતબાણુનીજ મદદથી છાનોમાનો નાસી ગયો હતો. નાસી જતી વખતે હેસ્ટિંગ્સ કાંતબાણુને એક પત્ર આપતો ગયો હતો અને કહેતો ગયો હતો કે, “ઈશ્વર બે કદી સારો દહાડો દેખાડશે, તો હું તારા ઉપકારનો બદલો વાળીશ.”

હેસ્ટિંગ્સ ન ભુલાય તેવા સેંકડો અપરાધોથી દોષિત થયો હતો અને તેના ઉપર ઘણા અપરાધોનો આરોપ વિલાયતમાં મૂકવામાં પણ આવ્યો હતો; પરંતુ એની કૃતજ્ઞતા અત્યંત પ્રશંસનીય અને અતુલનીય હતી. હેસ્ટિંગ્સ મોટે દરજ્જે ચઢ્યા પછી, પણ કાંતબાણુને વીસરી ગયો નહિ. કાંતબાણુએ તેના ઉપર જે મોટા ઉપકારો કર્યા હતા, તેનું સ્મરણ તેને રાતદિવસ બાગૃત હતું. જેણે પોતાના પ્રાણુની મમતા છોડી દઈને, હેસ્ટિંગ્સના પ્રાણનું રક્ષણ કર્યું હતું. તે એને મનથી દેવતારૂપ હતો. હેસ્ટિંગ્સ ઇ. સ. ૧૭૫૦ માં મુશિંદાબાદનો રેસિડેન્ટ નિભાયો. પહેલાંના વખતમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના અમલદારો પોતા-પોતાનો ખાનગી ધંધો પણ ચલાવી શકતા નહોતા. હેસ્ટિંગ્સ રેસિડેન્ટ નિભાયો તે વખતે અમલદારોને ખાનગી ધંધો કરવાની પરવાનગી મળી. હેસ્ટિંગ્સ પણ વેપાર કરતો. કાંતબાણુ હેસ્ટિંગ્સનો મુનિમ નિભાયો; ત્યારથીજ એ ‘કાંતમોદી’ ને બદલે ‘કાંતબાણુ’ ના નામથી ઓળખાવા લાગ્યો અને ત્યારથીજ એના સોભાગ્યસૂત્રનો સંચાર થયો.

ઇ. સ. ૧૭૬૪ માં હેસ્ટિંગ્સે વિલાયત ગમન કર્યું. એ વખતે તેનો ધંધો બંધ પડ્યો હતો. તેને નાણાંની જરૂર પડી અને કાંતબાણુની પાસે બાર હજાર રૂપિયા ઉધાર માગ્યા. કાંતબાણુ રૂપિયા આપી શક્યો નહિ; પણ એથી હેસ્ટિંગ્સ જરા પણ ગુસ્સે થયો નહિ. તેણે બણ્યું કે, પ્રાણુદાતા કાંતબાણુ ખરેખરજ રૂપિયા આપવાને અશક્ત હશે. એ વખતે પણ કાંતબાણુ હેસ્ટિંગ્સના હૃદયનો દેવતા હતો.

ઇ. સ. ૧૭૭૨ માં હેસ્ટિંગ્સ મદ્રાસનો ગવર્નર થયો. એ વખતે પણ તેણે કાંતબાણુને પોતાનો મુત્સદ્દી બનાવ્યો. એ વખતે પાછો કાયદો થયો હતો કે, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના અમલદારો પોતાનો ખાનગી વેપાર કરી શકશે નહિ. હેસ્ટિંગ્સ કાંતબાણુને

નામે અથવા કોઈ વખત નનામે વેપાર કરતો અને જમીનદારોનાં ખેતરો વગેરે ઇબ્દરે રાખતો. એ વખતે કાંતબાબુ સૌભાગ્યની સીડી ઉપર એક પગથિયું આગળ ચડ્યો.

ઈ. સ. ૧૭૭૩ માં હેસ્ટિંગ્સ ગવર્નર જનરલ નિમાયો. આ વખતે તેણે કાંતબાબુને અનેક મોટી મોટી જમીનદારીઓ અને ખેતરો ઇબ્દરે અપાવ્યાં. કાંતબાબુને પુષ્કળ ધન મળવા લાગ્યું. કાંતબાબુને જમીનદારી તથા ખેતરો વગેરે અપાવવા સારૂ હેસ્ટિંગ્સને ઘણા ગેરવાજબી ઉપાયો પણ લેવા પડ્યા હતા. કાંતબાબુની ખાતર હેસ્ટિંગ્સ આ દેશના અનેક જમીનદારોના ઉપર અત્યાચાર કરતાં પણ અચકાયો નહોતો. હેસ્ટિંગ્સે કદાચ વિચાર્યું હશે કે, કૃતજ્ઞતા બતાવ્યાથી બધાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત વળી જશે. હેસ્ટિંગ્સે રાણી લવાનીની બાહારબંદની જમીનદારી બળપૂર્વક છીનવી લઈને કાંતબાબુને આપી હતી. એ બગીચા અને પણ કાસીમબાબરના રાજના તાબામાં છે. એ ઘણી મોટી અને લાભજનક જમીનદારી છે. બાહારબંદ ઉપરાંત પણ બીજી કેટલીક જમીનદારી તથા મીઠાનાં ખેતરો કાંતબાબુને ઇબ્દરે અપાવ્યાં. ધીમે ધીમે કાંતબાબુના પુત્ર લોકનાથને નામે પણ અનેક જમીનદારી ચડાવવામાં આવી હતી. ચિરસ્થાયી જમાબંધી થઈ, તે વખતે પણ હેસ્ટિંગ્સની મદદને લીધે બાબુને ઘણો થોડો વેરો ભરવાનું નહીં થયું. હેસ્ટિંગ્સની આજ્ઞાથી દીવાન ગંગાગોવિંદસિંહે જે વિઘોટી બાંધી હતી, તેજ વિઘોટી સ્થાયી જમાબંધી વખતે પણ કાયમ રાખવામાં આવી. આજ સુધી કાસીમબાબરને રાજવંશ એ કૃપાનો લાભ ઉઠાવે છે.

ધીમે ધીમે કાંતબાબુની જમીનદારી વધવા લાગી. પૈસો પૈસાને ખેંચે છે, એ ન્યાયે રળવાના બીજા રસ્તા પણ જડી આવ્યા. ઇ. સ. ૧૭૮૧ માં હેસ્ટિંગ્સે કાશીના રાજ ચેતસિંહ ઉપર ચડાઈ કરી હતી. ચેતસિંહ પોતાના પરિવારને છોડીને ચાલ્યો ગયો હતો. તેના પરિવારનાં મનુષ્યો અંગ્રેજોના હાથમાં સપડાયાં. તેમના ઉપર અત્યાચાર થયો, એ વખતે તેમને અત્યાચારમાંથી બચાવવાનો કાંતબાબુએ યત્ન કર્યો હતો; પરંતુ તેમાં તેને સફળતા પ્રાપ્ત થઈ નહોતી. કાંતબાબુને રાજમાતા તરફથી અનેક કિંમતી અલંકારો મળ્યા હતા. એ બધા અલંકારો મુશિંદાબાદના રાજભવનમાં હજી દીઠામાં આવે છે. કાશીમાંથી લૂંટેલા દ્રવ્ય-

ની સાથે કાંતબાણુ, કાશીના રાજબવનમાંથી લક્ષ્મીનારાયણની મૂર્તિ, રામચંદ્રી મહોર, એકમુખ રુદ્રાક્ષ, દક્ષિણાવર્ત શંખ વગેરે સ્મૃતિચિહ્નો પણ લાવ્યો હતો; તે બધી વસ્તુઓ હાલ કાસી-બાબરના મહેલમાં સુરક્ષિત છે. તે ઉપરાંત એક બીજા ઉપાયથી પણ કાંતબાણુએ ધનની વૃદ્ધિ કરી હતી. હેસ્ટિંગ્સની લાંચ લેવા સંબંધી વાત ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. હેસ્ટિંગ્સનો પ્રીતિપાત્ર કાંતબાણુ પણ એ બાબતમાં હઠે એવો નહોતો. લાંચ લેવાના હબરો માર્ગ ખુલ્લા હતા.

હેસ્ટિંગ્સની કૃપાથી કાંતબાણુ અતુલ ધનનો અધિકારી બન્યો. દરિદ્ર કાંત મોદીની ગણતરી હવે કરોડપતિઓમાં થવા લાગી. બંગાળા, બિહાર અને સંયુક્ત પ્રાંતોમાં સઘળે તેની જમીનદારી ફેલાયલી હતી. હેસ્ટિંગ્સ તરફથી કાંતબાણુને એક સરકારી કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. કંપનીની અદાલતોમાં ન્યાતબતના કેાઈ ઝગડાઓ આવતા, તો તેને ફેસલો કરવાનું કામ કાંતબાણુનું હતું. આ પ્રમાણે ગરીબ દુકાનદાર કાંતબાણુ રાજરાજેશ્વર બનવા પામ્યો હતો; પણ એ મનમાં જાણતો હતો કે, કેવા અનુચિત માર્ગથી હેસ્ટિંગ્સે તેને જમીનદારી અપાવી હતી. કેવો અન્યાય કરીને પવિત્ર ચરિત્રા અન્નપૂર્ણા ભવાની રાણીની બાહારખંદવાળી જમીનદારી પોતાને નામે ચડાવી હતી; એટલા માટે અમે કહીએ છીએ કે, કાંતબાણુની વિષયસમૃદ્ધિને પાપનો સ્પર્શ થયો હતો. બ્રાહ્મણ નંદકુમારને ફાંસી દેવામાં પણ કાંતબાણુનો મુખ્ય હાથ હતો.

હેસ્ટિંગ્સ કાંતબાણુને રાજની ઉપાધિ આપવા માગતો હતો; પણ તેણે એ ઉપાધિ પોતે ન સ્વીકારતાં, પોતાના પુત્ર લોકનાથને અપાવી.

બંગાળી સંવત ૧૨૦૦ ના પોષ માસમાં કાંતબાણુ ગંગા-તીરે મરણ પામ્યો. ધન પેદા કરવામાં કાંતબાણુ અનેક પ્રસંગે ખરાબ ઉપાય ગ્રહણ કરવાની લાલચને રોકી શક્યો નહોતો, એ વાત ખરી; પરંતુ તેના હૃદયમાંથી હિંદુને છાજતી ધર્મભાવનાનો તદ્દન નાશ થયો નહોતો.

કાંતબાણુ પછી તેનો પુત્ર રાજ લોકનાથ તેની ગંજવર મિલકતનો વારસ થયો. તેણે ઘણાજ ઠાઠપૂર્વક પિતાનું શ્રાદ્ધ કર્યું હતું. એવું શ્રાદ્ધ બંગાળામાં પહેલાં કદી થયું નહોતું. ત્યાર-

પછી બેશક રાજ નવકૃષ્ણે માતૃશ્રાદ્ધ નિમિત્તે ખાર લાખ અને દીવાન ગોવિંદસિંહે છ લાખ રૂપિયા ખર્ચ્યા હતા. લોકનાથે પિતાની હયાતીમાંજ જમીનદારીના વહીવટનો અનુભવ મેળવ્યો હતો; એટલે તેના વખતમાં સમૃદ્ધિ વધતીજ ગઈ, પણ એણે લાંબું આયુષ્ય ભોગવ્યું નહિ. પિતાના મૃત્યુ પછી, તેર વર્ષે ખાળક પુત્ર હરિનાથને છોડીને એ મરણ પામ્યો.

પિતાના મૃત્યુ વખતે હરિનાથની વય ફક્ત એક વર્ષની હતી; એટલે તેનો વહીવટ કોર્ટ ઓફ વૉર્ડ્સને સોંપવામાં આવ્યો હતો. બાલ્યાવસ્થામાં પિતૃહીન થયા છતાં પણ, હરિનાથે સાઈ શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. અંગ્રેજી ભણ્યા છતાં પણ, એ જમાનાના કેટલાક બંગાળી યુવકોની પેઠે તેની મતિ બગડી નહોતી. એ સ્વધર્મમાં નિષ્ઠા રાખતો અને દેવતા તથા બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરતો. ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં કલકત્તામાં હિંદુ કોલેજની સ્થાપના થઈ, તે વખતે રાજ હરિનાથે તેમાં પંદર હજાર રૂપિયા આપ્યા હતા. તે ઉપરાંત પણ તેમણે ખીન્ન અનેક દાન કર્યાં હતાં. તેમની પ્રજાવત્સલતા સુપ્રસિદ્ધ હતી. જળતું કષ્ટ હોય, એવે સ્થળે તળાવ તથા ફૂવા ખોદાવીને અને અન્નનું કષ્ટ હોય, એવે સ્થળે અન્નક્ષેત્ર ખોદીને એ દુઃખી પ્રજાના હંમેશના આશીર્વાદને પાત્ર બન્યા હતા. બંગાળીઓને ધીમે ધીમે બળહીન અને તેજેહીન થતા જોઈને રાજ હરિનાથને ઘણુંજ કષ્ટ થતું હતું; એટલા માટે કસરતખાને ને તે સદા ઉત્તેજન આપતા હતા. રાજ હરિનાથ એક આદર્શ જમીનદાર હતા. આજ દિન સુધી તેમની કીર્તિ અમર છે. રાજ હરિનાથે ઇ. સ. ૧૮૩૬ માં પત્ની હરસુંદરી રાણી, પુત્ર કૃષ્ણનાથ તથા કન્યા ગોવિંદસુંદરીને છોડીને આ સંસારમાંથી પ્રયાણ કર્યું.

રાજ હરિનાથના મૃત્યુ સમયે રાજ કૃષ્ણનાથ સગીર વયના હોવાથી રાજ્યનો વહીવટ પાછો કોર્ટ ઓફ વૉર્ડ્સના હાથમાં સોંપવામાં આવ્યો. કૃષ્ણનાથને સાઈ શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં કેાઈ જાતની ત્રુટી રાખવામાં આવી નહિ. તેમણે ફારસી અને અંગ્રેજી ભાષાનું સાઈ શિક્ષણ મેળવ્યું. એ વખતના વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રચલિત દોષ કૃષ્ણનાથમાં પણ આવવા પામ્યા હતા. તેનામાં ગુણ અને દોષ બન્નેનો યોગ હતો. નિષિદ્ધ માંસ અને મહિરાનો પ્રયોગ એ દોષરૂપ હતો; ત્યારે દયા, દાન આદિ ગુણો પણ હતા. અંગ્રેજી ભણવાનો ઘણો શોખ હતો. અંગ્રેજી આચાર-

વિચાર ઉપર ભક્તિ હતી, સારા તેમજ ખોટા કામોમાં ઘણું ખર્ચ કર્યાથી તેની હોલત ઘણી ઓછી થઈ ગઈ હતી. પાછળથી તેને ઋણચત્ર પણ થતું પડ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૩૮ માં મહારાણી સ્વર્ણમયી સાથે તેનું લગ્ન થયું હતું; એ વખતે પણ કૃષ્ણનાથ સગીર વયનો હતો. ઇ. સ. ૧૮૪૧ માં તે પુખ્ત ઉંમરનો થયો, તે પછીને વર્ષે લોડ ઓફ લેન્ડે કુમાર કૃષ્ણનાથને રાજની ઉપાધિ આપી. રાજ કૃષ્ણનાથનો હાથ ઘણો જ છૂટો હતો. તેણે પોતાના શિક્ષક રાજ દિગંબર મિત્રને એક લાખ રૂપિયા બક્ષિસ આપ્યા હતા. કલકત્તામાં મિ. હેરનું સ્મારક સ્થાપવા સારૂ તેણે સૌથી વધારે દાન આપ્યું હતું. રાજ કૃષ્ણનાથ રૂપસૌંદર્યમાં પણ પોતાની જીવનસંગિની સ્વર્ણમયીના જેવો જ હતો.

કૃષ્ણનાથને મૃગયા રમવાનો ઘણો શોખ હતો. રાજ્યસુખ પૂર્વજન્મનાં ઘણાં પુણ્યકર્મનાં ફળરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે; પણ એ સુખ કૃષ્ણનાથ ઝાઝો વખત ભોગવી શક્યો નહિ.

ઇ. સ. ૧૮૪૫ માં રાજ કૃષ્ણનાથે કલકત્તામાં ચિતપુર રોડ ઉપર આવેલી જોડા સાંકારની હવેલીમાં પિસ્તોલદ્વારા આત્મહત્યા કરીને પરલોક-યાત્રા કરી. એ આત્મહત્યાનું કારણ નીચે પ્રમાણે જણાવવામાં આવે છે:-

“ ગોપાળ દક્ષાદાર નામના રાજ કૃષ્ણનાથના એક નોકર ઉપર કિંમતી દ્રવ્યથી ભરેલી પેટીઓ ચોરવાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હતો. એ મુકદ્દમામાં રાજ કૃષ્ણનાથ ઉપર પણ આરોપ મૂકવામાં આવ્યો. મુશિંદાબાદના મેજિસ્ટ્રેટ મિ. બેલે રાજને પકડવા વૉરંટ મોકલ્યું; પરંતુ બેલે લોકો તેમને પકડી શક્યા નહિ. આખરે બહરામપુરના ડેપુટી મેજિસ્ટ્રેટ ચંદ્રમોહન ચટ્ટોપાધ્યાયે રાજને પકડવા સારૂ કાસીમખાનગરના રાજમહેલને ઘેરો ઘાલ્યો. રાજને પકડવામાં આવ્યો, પણ પચાસ હજાર રૂપિયાના જામીન આપીને તેમણે છુટકારો મેળવ્યો. એ ચંદ્રમોહન ચટ્ટોપાધ્યાય, દારકાનાથ ઠાકુર જેવા ધનાઢ્ય પુરુષનો ભાણેજ હતો અને તેમની સાથે વિલાયત પણ જઈ આવ્યો હતો. મોટા માણસની સાથે સગપણ હોવાથી, તેનામાં જરા અભિમાન પણ હતું, તેથી તેણે રાજ કૃષ્ણનાથને તેના દરજ્જાને છાજતો સત્કાર ન કરતાં તેને ઘણી રીતે અપમાનિત કર્યો. રાજ કાસીમખાનગરથી પલાયન કરીને કલકત્તાવાળા

મકાનમાં સંતાઈ ગયો. એવામાં ગોપાળ દફાદારનું મૃત્યુ થવાથી મેજિસ્ટ્રેટે રાજા કૃષ્ણનાથ ઉપર પોલીસની મારફતે થાણા દર થાણા લઈને બહારામપુર આવવાનું વોરંટ મોકલ્યું. આ અપમાન સહન ન થઈ શક્યાથી રાજા કૃષ્ણનાથે પિસ્તોલ ખાંધને આત્મહત્યા કરી. મરતાં પહેલાં એ નીચેના બાવાર્થનો પત્ર લખી ગયો હતો:—

“ ‘ગોપાલના મુકદ્દમા સાથે મારે કાંઈ સંબંધ નહોતો, મેં તેને માર માર્યો નહોતો. અપમાનિત થવાની બીકથીજ મેં આત્મહત્યા કરી છે. એને માટે બીજું કોઈ જવાબદાર નથી.’ ”

અસ્તુ ! રાજા કૃષ્ણનાથ સાથે રાણી સ્વર્ણમયીનો સંબંધ ઘણું થોડાં વર્ષ રહ્યો; પણ એ સમય બંને જણાંએ ઘણા આનંદમાં ગાળ્યો હતો. તેમને એકબે કન્યાઓ પણ જન્મી હતી; પરંતુ એક કન્યાએ બાલ્યાવસ્થામાં રાજા કૃષ્ણનાથની હયાતીમાંજ તથા બીજીએ તેમના મરણ પછી કિશોરાવસ્થામાં દેહત્યાગ કર્યો હતો. તે કન્યાઓનાં નામ લક્ષ્મી અને સરસ્વતી હતાં.

રાણી સ્વર્ણમયી ઉપર વૈધવ્યનું વજ્ર અણુધાર્યું તૂટી પડ્યું, તે વખતે તેમની વય કેવળ સત્તર વર્ષની હતી. તેમના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. ચારે તરફ અંધકાર ફીસવા લાગ્યો. પતિના મિત્રો વેગળા ખસી ગયા અને નવા નવા શત્રુઓ ઊભા થયા. ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીએ રાજાના મરણ પછી બે વસિયતનામાં દાખલ કર્યાં. એમાંના એક વીલનું તાત્પર્ય એવું હતું કે, “મારા મુશિંદાબાદના મહેલમાં ‘કૃષ્ણનાથ વિદ્યાલય’ નામની એક કોલેજ સ્થાપવી અને તેનીજ પાસે એક હોસ્પિટલ સ્થાપવા સારૂ ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીને હું મારી સઘળી મિલકત સોંપી જાઉં છું.” એ વખતે તેમની એક કન્યા જીવતી હતી. તેના લગ્ન માટે થોડીક રકમ જીદી કાઢવામાં આવી હતી અને વિધવા રાણી સ્વર્ણમયીને માસિક પંદરસો રૂપિયા આપવાની વ્યસ્થા કરી હતી; પરંતુ એ વીલમાં રાણીને દત્તક પુત્ર લેવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો હતો. એથી જીલદું એક બીજા વીલમાં રાણીને એક પછી એક છ દત્તક પુત્ર લેવાને અધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો; એમ છતાં પણ વંશરક્ષા ન થઈ શકે, તો એક કોલેજ સ્થાપવાનું સરકારને કહેવામાં આવ્યું હતું. બન્ને વીલના એકઝીક્યૂટર (અમલ કરનાર) રાજાના સૉલિસિટર મિ. સ્ટ્રેન્ડેલને નીમવામાં આવ્યા હતા.

આ વીલથી રાણી સ્વર્ણમયીની સ્થિતિ ઘણીજ ખરાબ થઈ ગઈ. રાજરાજેશ્વરી આજે કંગાળ બની. કોઈની સહાય નહિ, ગુજરાનને માટે પૂરતું ધન નહિ; આ વિપત્તિમાંથી ઊગરવાનો ઉપાય શો ? પરંતુ રાણી સ્વર્ણમયી સમજી અને જ્ઞાની હતી. તેણે વૈધવ્યમાં બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કરીને, લીડભાંજન ભગવાનના ચરણકમળમાં ચિત્તને સમર્પણ કરી દીધું.

ઈશ્વર સૌનો બેલી છે. ઘોર અંધકારમાંથી એકાએક આશા-રૂપી પ્રકાશનાં ફિરણો દેખાવા લાગ્યાં. એ વખતે રાજવલ્લભ રાય નામના એક ગૃહસ્થ સરકારી નોકરીમાં અમલદાર હતા. એ દીર્ઘદંશી, ઉત્સાહી, સાહસિક, ઉદ્યોગી, સાધુ અને નિઃસ્વાથી પુરુષ હતા. એ વિપત્તિચ્ચસ્ત સ્વર્ણમયીની મદદે આવ્યા અને તેની માલમિલકત પાછી આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, તેમણે સુપ્રીમ કોર્ટમાં દાવો માંડવાની સ્વર્ણમયીને સલાહ આપી. તેમનીજ સલાહ મુજબ સુપ્રીમ કોર્ટમાં મુકદ્દમો રજૂ કરવાનાં આવ્યો. શ્રીરામપુરના પ્રખ્યાત એટની હરચંદ્ર લાહિડીએ પણ રાણી સ્વર્ણમયીને મદદ કરી.

સુપ્રીમ કોર્ટની ફૂલબેંચમાં વસિયતના માનો ન્યાય કરવામાં આવ્યો. ૧૮૪૭ની ૧૫મી નવેમ્બરે તેની સુનાવણી હતી. રાણીની તરફથી મુખ્ય બેરિસ્ટર સર્જેવિલ ટેલર ક્લાક તથા માર્ટિન હતા અને એકઝીક્યૂટર સ્ટ્રેન્ડેલની તરફથી કોકેન અને મેકફેરસન બેરિસ્ટરોને રોકવામાં આવ્યા હતા. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની તરફથી ખુદ એક્ઝેક્યુટ જનરલ અને બેરિસ્ટરો પ્રિન્સેપ અને રીચિ કામ કરતા હતા. બેરિસ્ટર લીથ એ વખતે એક્ઝેક્યુટ જનરલ હતો. એ વીલના મુકદ્દમામાં કૃષ્ણચંદ્ર સરકાર નામનો એક પુરુષ પણ સપડાયલો હતો. તેના પક્ષમાં બેરિસ્ટર ડિકન્સ હતો. ફૂલબેંચમાં મુકદ્દમો ચાલતો હતો. કલકત્તાના મોટા મોટા સુપ્રસિદ્ધ બેરિસ્ટરોને પક્ષકારો તરફથી રોકેલા હતા. એ કેસ જોવાને અને તેનું પરિણામ જાણવાને આખું બંગાળા આકુળવ્યાકુળ થઈ રહ્યું હતું. આખરે મોટા ન્યાયાધીશે ફેસલો સંભળાવીને રાણીના હિતૈષીઓને આનંદિત કર્યા. વીલ નામંજૂર કરવામાં આવ્યું. સિદ્ધાંત કરવામાં આવ્યો કે, રાજા કૃષ્ણનાથે સજ્ઞાન અવસ્થામાં પોતાની ઇચ્છાથી એ વીલ કયું નહોતું. વીલ કરવાની તેમનામાં શક્તિજ નહોતી. રાણી સ્વર્ણમયીનો વિજય

થયો. પતિના સમસ્ત ધનનાં વારસ તેમને ગણવામાં આવ્યાં.

પરંતુ આટલાથી રાણી સ્વર્ણમયીની ચિંતાનો અંત આવ્યો નહિ. આ મુકદ્દમે પૂરો થતાંવારજ રાજા કૃષ્ણનાથની માતા રાણી હરસુદરીએ સુપ્રીમ કોર્ટમાં ફરિયાદ દાખલ કરાવી. એ ફરિયાદનો સારાંશ એ હતો કે, રાજા કૃષ્ણનાથ અભક્ષ્ય ભક્ષણ તથા અપેય પદાર્થોનું પાન કરતો હતો, માટે તેને જાતિબ્રષ્ટ ગણીને પૈતૃક સંપત્તિનો વારસ ન ગણવો જોઈએ અને એ રીતે તેની સ્ત્રી સ્વર્ણમયી પણ પતિના ધનની વારસ ન મનાવી જોઈએ. તે ઉપરાંત એક બીજો મુકદ્દમો ગવર્નમેંટ ઓફ ઇન્ડિયાની તરફથી ચલાવવામાં આવ્યો. તેની મતલબ એવી હતી કે, રાજા કૃષ્ણનાથ આત્મઘાત કરીને મરી ગયો છે અને આત્મઘાતીની માલમિલકત ઉપર ગવર્નમેંટનો હક પહોંચે છે. રાજા કૃષ્ણનાથની દાદી, માતા અને બહેનના ભરણપોષણ સાડ સાત લાખ રૂપિયા જુદા કાઢવામાં આવ્યા હતા. તેની દાદીના મૃત્યુ પછી, હિંદી સરકારે ફરિયાદ કરી હતી; પરંતુ ચીફ જસ્ટીસે ફેંસલો આપ્યો કે, “આત્મઘાતીની માલમિલકત ઉપર સરકારનો હક પહોંચે” એ કાયદો આ દેશમાં ચાલી શકે એમ નથી.” એ પ્રમાણે ઘણી મુસીબતો વેઠ્યા પછી એ મુકદ્દમામાં પણ રાણી સ્વર્ણમયીએજ વિજય મેળવ્યો હતો.

આ આપત્તિઓમાંથી મુક્ત થયા પછી, રાણીએ પોતાના ઉપકારકર્તાઓનો યોગ્ય બદલો વાળ્યો. હરચંદ્ર લાહિડીને શાલ-જોટો વગેરે સરપાવ સાથે દસ હજાર રૂપિયા બક્ષિસ આપ્યા હતા. એ ગૃહસ્થ કેટલોક વખત સુધી રાણી સ્વર્ણમયીના દીવાન રહ્યા હતા. ત્યાર પછી રાય રાજવલોચન રાયબહાદુર તેમના દીવાન થયા હતા. રાય રાજવલોચન ન હોત, તો સંભવ છે કે, રાણી સ્વર્ણમયીને ભિક્ષાની ઝોળી લઈને ઘેરેઘેર રખડવા વારો આવ્યો હોત. ધન્ય છે રાજવલોચનને !

રાણી સ્વર્ણમયી જે વખતે કાસીમખાનગરના રાજ્યની એકલી અધિકારિણી થઈ, તે સમયે રાજા કૃષ્ણનાથના ઉડાઉપણુને લીધે થયેલું ઘણું કરજ ચૂકવવાનું બાકી હતું; વળી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના હાથમાં વહીવટ રહ્યો, તેટલા અરસામાં હેવું વધી પડ્યું હતું. રાણી સ્વર્ણમયીએ સાહસથી છાતી કઠણ કરીને હરિના ચરણકમળમાં મન અને પ્રાણુને સમર્પણ કરીને તથા રાજવ-

લોચનની સલાહ લઇને રાજ્યનાં બધાં કામકાજ ઉપર દેખરેખ રાખવાનો તથા પ્રજાનું પાલન અને શાસન કરવાનો આરંભ કર્યો. પરંતુ પછી રાણી સ્વર્ણમયીએ બંગાળી લખવાવાંચવાનો અભ્યાસ કર્યો હતો, તેથી જમીનદારીના બધા દસ્તાવેજો ઉપર એમના પોતાનાજ દસ્કત થતા હતા.

રાજરાજેશ્વરી થયા છતાં પણ, મહારાણી સ્વર્ણમયી હિંદુ-વિધવાને છાજે એ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કરીને યોગિની-રૂપે જીવન વ્યતીત કરતાં હતાં. ઈશ્વરપરાયણ રાણી એકજ વખત આહાર કરતાં, કેાઈ વખત ભૂમિશય્યા ઉપર તો કેાઈ વખત કામળાની શય્યા ઉપર શયન કરતાં. રાજવલોચનના પ્રખર બુદ્ધિબળથી અને સ્વર્ણમયીના અનંત પુણ્યબળથી તેમના શત્રુઓ એકદમ શમી ગયા અને ઋણ પણ ચુકવાઈ ગયું. જમીનદારીની આવક પણ વધી ગઈ હતી. હવે સ્વર્ણમયીએ અન્ન-પૂર્ણા દેવીની પેઠે હાથ છૂટો મૂક્યો. રાજવલોચન એમને એવાં દાન કરવામાં મદદ અને ઉત્તેજન આપતો.

રાજવલોચનને પોતીકી કાંઈ સંપત્તિ હતી નહિ. વિષય-ભોગનો તેને લોભ નહોતો. એ યોગ્ય મંત્રી હતો. તેના જેવી સારી સલાહ આપનાર, દાન આપવામાં ઉત્સાહ આપનાર અને માન-મરતબો વધારી આપનાર મંત્રી રાણી સ્વર્ણમયીને ખીજે કેાઈ મળી શકત કે નહિ, એ સંદેહની વાત છે. રાજવલોચનના જેટલી બુદ્ધિવિચક્ષણતા અનેકમાં હોઈ શકે; યોગ્યતા અને પ્રભુભક્તિ પણ હોઈ શકે; પરંતુ તેના જેવું વિશાળ હૃદય ઘણા થોડા મનુષ્યોમાં દીઠામાં આવે છે. એ મહાપુરુષ આલોકમાંથી વિદાય થઈ ગયો છે, એ વાત ખરી; પરંતુ તેની કીર્તિ પૃથ્વી ઉપર અમર રહી છે. અમને તો એમ લાગે છે કે, રાજવલોચનનું ઉત્તેજન ન હોત, તો રાણી સ્વર્ણમયી પોતાનું ગૌરવ બતાવી શકત નહિ અને રાણી સ્વર્ણમયી ન હોત, તો રાજવલોચન પણ પોતાના હૃદયની ઉદારતા પ્રકટ કરવા પામત નહિ.

રાણી સ્વર્ણમયી પાસે મદદ માગવા જનાર કેાઈ પણ માણસ ખાલી હાથે પાછો ફરતો નહિ. અનેક સમયે અનેક મનુષ્યો તેમની પાસેથી આશા કરતા; પણ વધારે દાન મેળવીને સ્તબ્ધ થઈ જતા. એક વખત પોલીસનો એક નોકર ઘણા કષ્ટમાં આવી પડ્યાથી મહારાણી સ્વર્ણમયીની પાસે મદદ માગવા ગયો હતો.

તેણે આશા રાખી હતી કે, રાણી ઘણું તો વીસપચીસ રૂપિયા આપશે; પરંતુ રાણીએ તેને પાંચસો રૂપિયા આપ્યા.

એકવાર ચક્ષુરોગથી પીડાતો એક બ્રાહ્મણ રાણી સ્વર્ણમયીના દીવાન રાજવલોચનની પાસે જઈને બોલ્યો: “ મહાશય ! મારી આંખનો રોગ મટે, એવું કાંઈ કરી આપો.” રાજવલોચન સમજી ગયો કે, તેનો ચક્ષુરોગ અસાધ્ય છે; છતાં પણ એ વાત સ્પષ્ટ રીતે બ્રાહ્મણને કહેવાથી તેના જીવને કષ્ટ પહોંચશે, એવા વિચારથી તેણે બ્રાહ્મણને કહ્યું: “ અહીંયાં આગળ ચક્ષુરોગને મટાડવાની વ્યવસ્થા થાય, એવો સંભવ નથી. તમે અહીંથી માસિક-વૃત્તિ લઈ જાઓ, એથી તમારું ગુજરાન ચાલશે અને નેત્રની ચિકિત્સા પણ થશે.” બ્રાહ્મણે કહ્યું: “ મારે માસિકવૃત્તિ નથી જોઈતી.” રાજવલોચને નિરુપાય થઈને કહ્યું: “ ત્યારે બીજો શો ઉપાય ? ” એમ કહીને એમણે ઘરમાંથી એક થાળ લાવી આપીને બ્રાહ્મણને કહ્યું: “ તમારે આ સાકરનો થાળ તો લેવો પડશે. મહારાજ ! આ દાસનો એટલો આગ્રહ આપે અવશ્ય માન્ય રાખવો પડશે.” બ્રાહ્મણ તેમના આગ્રહને લીધે થાળને પાછો ફેલી શક્યો નહિ. ઘેર ગયા પછી તેણે બીજાઓને થાળ બતાવ્યો તો ખબર પડી કે, એ થાળ ચાંદીનો બનેલો હતો અને તેની કિંમત સો રૂપિયા કરતાં ઓછી નહોતી.

આવાં આવાં અનેક ઉદાહરણો છે. રાણી સ્વર્ણમયીની ઉદારતાનાં વધારે દૃષ્ટાંત આ નાનાસરખા લેખમાં આપી શકાય એમ નથી. ટૂંકામાં એટલું જ જણાવીએ છીએ કે, હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, શીખ કે પારસી કોઈ પણ મહારાણી સ્વર્ણમયી પાસે મદદ માગવા જઈને ખાલી હાથે પાછું આવતું નહિ. ગરીબોને અન્નદાન કરવું, જળતું કષ્ટ હોય તેવે સ્થળે ફ્રવા, તલાવ બોદાવવાં, જેમનાં ઘર બળી ગયાં હોય તેમને ફરીથી ઘર બંધાવી આપવાં, કન્યાદાન કરવાને અસમર્થ હોય એવા પિતાઓને ધનની મદદ આપવી, બ્રાહ્મણ પંડિતોને વર્ષાસન બાંધી આપવાં, સાધારણ બ્રાહ્મણોને વસ્ત્ર તથા દક્ષિણા આપવાં એ વગેરે અનેક સફલતાનદ્વારા રાણી સ્વર્ણમયી દાન કરતાં હતાં. દરરોજ હજારો બિખારીઓને રાણી મૂઠી મૂઠી અન્ન આપતાં હતાં. તે ઉપરાંત હોસ્પિટલ, હોસ્ટેલ (વિદ્યાર્થી નિવાસગૃહ), વિદ્યાલય બંધાવવામાં પણ તેમણે ઘણું દાન કર્યું હતું. દોલયાત્રા અને હુગોત્સવ

વખતે ધાર્મિક ક્રિયાઓ તથા પુણ્યદાનમાં જે અઢળક ધન ખર્ચાતું હતું, તેનું તો પૂછવું જ શું ? અડસટ્ટો કાઢતાં એવું જણાયું છે કે, રાણીએ સાઠ લાખ રૂપિયા કરતાં વધારેનું દાન કર્યું હતું.

દાનશીલતાથી મુગ્ધ થઇને આપણી અંગ્રેજ સરકારે ઇ. સ. ૧૮૭૧ માં રાણી સ્વર્ણમયીને મહારાણીની ઉપાધિ બક્ષી હતી. ૧૮૭૩ની સાલમાં સરકારે ઠરાવ કર્યો કે, “મહારાણી સ્વર્ણમયીના ઉત્તરાધિકારીઓ પણ મહારાજા કહેવાશે.” ત્યાર પછી ભારતેશ્વરી સ્વર્ણમયી મહારાણી વિક્ટોરિયાએ મહારાણી સ્વર્ણમયીને ‘કાઉન ઓફ ઇન્ડિયા’ ની ઉપાધિથી વિભૂષિત કર્યો હતાં.

રાજ્ય અને રાજરાજેશ્વરીની તરફથી આવાં સન્માનો મળવાં, એ ખરેખર સૌભાગ્યની વાત છે; પરંતુ મહારાણીએ પરોપકારને પોતાના જીવનનું એકમાત્ર મત અને લક્ષ્ય બનાવ્યું હતું તે, કોઇ પણ પ્રકારની સાંસારિક પ્રતિષ્ઠાની લાલચને લીધે નહોતું, પણ ખરા હૃદયની લાગણીથી પ્રેરાઇને જ તેમણે જનસેવા કરી હતી.

મહારાણી સ્વર્ણમયીના દીવાન રાજીવલોચનને પણ અંગ્રેજ સરકાર તરફથી ‘રાયબહાદુર’ ની ઉપાધિ મળી હતી. મહારાણીની જીવિતાવસ્થામાં જ તેમનું મૃત્યુ થયું હતું. તેના મૃત્યુ પછી રાજ્યના પ્રબંધ સારૂ છ બંગાળી ગૃહસ્થોની એક કમિટી સ્થાપવામાં આવી હતી. એ કમિટિ, સુપ્રસિદ્ધ વકીલ શ્રીયુત્તમ ચૈત્રનાથ સેનની સલાહ મુજબ કાસીમગાનરના રાજ્યનો પ્રબંધ ચલાવતી હતી.

મહારાણી સ્વર્ણમયીની જમીનદારી બંગાળામાં ચારે દિશામાં ફેલાયેલી હતી અને તેની વાર્ષિક આવક લગભગ ત્રીસ લાખ રૂપિયાની હતી.

બંગાળી સંવત ૧૩૦૪ ની ૧૦ મી ભાદ્રને દિવસે મહારાણી સ્વર્ણમયીએ પોતાની જીવનલીલા સંવરણ કરી. એમના મરણથી આખા દેશમાં શોક પ્રવર્તી રહ્યો હતો. એમ કહેવાય છે કે, “એવો સર્વત્રવ્યાપી શોક બંગાળામાં કેવળ રાણી ભવાનીના મૃત્યુ સમયે જોવામાં આવ્યો હતો.” બંગાળીઓએ એ બે વિધવા સન્નારીઓની પાછળ જેટલો શોક કર્યો છે, તેટલો શોક કોઇની પણ પાછળ કર્યો નથી. રાણી ભવાની ગ્રામ્યજન્ય હતાં અને રાણી સ્વર્ણમયી ‘તિલિ’ નામની એક ક્ષુદ્ર જાતિનાં હતાં. બંનેની ન્યાતમાં જમીન આસમાન જેટલો ભેદ હતો, પરંતુ હૃદય-

ની ઉદારતામાં ભેદ નહોતો. એ જાનેના સત્કાર્યની પ્રવૃત્તિમાં પણ ભેદ હતો; પરંતુ એ ભેદ કાળઘર્મનું પરિણામ માત્ર હતું.

રાણી ભવાનીના સમયમાં જે કામો કર્તવ્યરૂપે ગણવામાં આવતાં, તે કામો કરીને રાણી ભવાનીએ પોતાનું કર્તવ્ય પરિપૂર્ણ કર્યું હતું. આધુનિક કાળમાં જે અનુષ્ઠાનોને કર્તવ્યરૂપ માનવામાં આવે છે, તેની કલ્પના પણ રાણી ભવાનીના સમયમાં નહોતી. બ્રાહ્મણસેવા, ગાય અને દેવની પૂજા, મૂર્તિઓને માટે દેવસ્થાનોની સ્થાપના, બ્રાહ્મણોનું પ્રતિપાલન, દીન દુઃખીઓનું કષ્ટવિમોચન, નિરાશ્રિતોને આશ્રયદાન, વિધવાઓને અન્નદાન વગેરે રાણી ભવાનીના કાળમાં કર્તવ્યરૂપે મનાતાં હતાં અને એટલાંજ કર્તવ્યો કરીને એ બેસી રહ્યાં હોત, તોપણ એ લોકોની શ્રદ્ધા અને ભક્તિને પાત્ર ગણાત; પરંતુ આધુનિક સમયમાં રાણી ભવાનીના જમાના પછી કર્તવ્યરૂપે મનાયલા એટલે કે સ્કૂલ, હોસ્પિટલ, સભા, સમિતિ વગેરેની સ્થાપનામાં મદદ, પુસ્તક રચનારાઓને ઉત્તેજન, વિદ્યાપ્રચારને માટે સહાય આદિ અનુષ્ઠાનોમાં પણ રાણી સ્વર્ણમયીએ મુક્ત હસ્તે દાન કર્યું છે. અર્ધશતાબ્દની અંદર એવું એક પણ સત્કાર્ય નહિ થયું હોય કે, જેમાં મહારાણી સ્વર્ણમયીએ પોતાની શક્તિ અનુસાર દાન નહિ કર્યું હોય. રાણી ભવાનીના યુગમાં વિદેશી અને વિધર્મીને મદદ આપવાની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થઈ નહોતી. મહારાણી સ્વર્ણમયીના સમયમાં એવા પ્રસંગો ઉપસ્થિત થયા હતા અને એ વખતે પણ મહારાણીએ પોતાના વિશાળ હૃદયનો પરિચય આપ્યો હતો. પ્રોટેસ્ટન્ટ હોમને પણ રાણી સ્વર્ણમયીએ સારી મદદ આપી હતી. એને લીધેજ મહારાણી સ્વર્ણમયીની કીર્તિ ભારતની સીમા છોડીને યુરોપની સીમા સુધી પહોંચી હતી અને તેથીજ તેમના મૃત્યુ સમયે જંગાળ, બિહાર અને ઉડિસાએ અપૂર્વ કલ્પાંત કર્યું હતું. સંયુક્ત પ્રાંત અને પંજાબે ઉચ્ચસ્તરે રુદન કર્યું હતું. મુંબઈ અને મદ્રાસે અરુબલિત અશ્રુધારા વહેવરાવી હતી અને દૂરના યુરોપ દેશે પણ સહાનુભૂતિ પ્રકટ કરી હતી.

અમારા દેશની રાણીઓ અને ધનવતી સ્ત્રીઓ રાણી સ્વર્ણમયીના ઉદાહરણથી પ્રોત્સાહિત થઈને સત્કર્મ અને પરોપકાર દ્વારા અક્ષય પુણ્ય પ્રાપ્ત કરો, એજ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના.

૧૧૯-જા ઢેજી પ્રતાપવા

કાઠિયાવાડમાં આવેલા જામનગર રાજ્યના આગલા જામ શ્રીરઘ્નભલ્લની રાજકુમારી અને જોધપુરના આગલા મહારાજા શ્રીતખ્તસિંહજીની રાણી થાય. એ ઘણી પુણ્યાત્મા અને ધર્મપરાયણ સ્ત્રીરત્ન છે. તેમનો જન્મ સંવત ૧૮૬૧ ના આસો વદિ ૧૨ ને જુધવારે ઝાલારાણી સોનીબાના ગર્ભથી થયો હતો અને લગ્ન સંવત ૧૯૦૮ ના વૈશાખ સુદિ ૧૧ ને દિવસે મહારાજા શ્રીતખ્તસિંહજી સાથે થયું હતું. જોધપુરના મહારાજા પોતે પરણ્યા નહોતા ગયા, પણ ખાંડું મોકલ્યું હતું; તેની સાથે જામશ્રી વિભાજીએ પ્રતાપબાનું લગ્ન કરી દીધું હતું. ખાંડું આવ્યું ત્યારે મહારાજા તેના સત્કારાર્થે પાંચ ગાઉ સુધી લેવા આવ્યા હતા અને ગામ મોગડામાં પ્રતાપબા સાથે વિધિપૂર્વક લગ્ન કર્યું હતું. એ વિવાહમાં જામસાહેબે એટલું બધું ખર્ચ કર્યું હતું કે, જામનગરથી જોધપુર સુધી ચાંદીની નદી વહી હતી.

સંવત ૧૯૧૦ ના પોષ સુદિ ૧૨ ને દીને પ્રતાપબાને પેટે એકના એક કુંવર મહારાજા બહાદુરસિંહનો જન્મ થયો. એ વખતે પણ જોધપુર અને જામનગરમાં ઘણો મોટો ઉત્સવ કરવામાં આવ્યો હતો.

મહારાજા શ્રીતખ્તસિંહજીને ઘણી રાણીઓ હતી; પણ સંવત ૧૯૨૫ના ફકાળમાં રાણી પ્રતાપબાનું નામ ઘણું પ્રસિદ્ધિ પામ્યું; કારણકે એ વખતે એમણે મારવાડની પ્રજાના રક્ષણ સાડ ઉદાર દિલથી ઘણી મોટી રકમ ખર્ચી હતી. તેમની એ પ્રસંગની ઉદારતાનાં વખાણ ઘણા દેશી કવિઓએ કર્યો છે, એટલુંજ નહિ, પણ અંગ્રેજ સરકારે પણ ઘણી પ્રશંસા કરી છે.

ઈ. સ. ૧૮૬૬ ના 'રજપૂતાના રિપોર્ટ'માં મારવાડની
૫૦૪

હુકાળપીડિત પ્રજાની હૃદયશા બતાવીને લખ્યું છે કે, “સૌથી વધારે ઉદારતા રાણી નડેજએ બતાવી છે. એ દરરોજ સાત મણુ પાકું રાંધેલું ભોજન વહેંચતાં હતાં અને રાતને વખતે આબરૂદાર ઘરનાં જે માણસો શરમને લીધે માગવા ન આવી શકે, તેમને ઘેર પોટલીઓ ભરી ભરીને ધાન મોકલાવતાં હતાં.”

પ્રતાપકુંવરીએ ‘પદરતનાવલિ’ નામના પોતાના ગ્રંથના અંતમાં લખ્યું છે કે, “ઠેક વિલાયતથી ખરિતો આવ્યો હતો, જેમાં લખ્યું હતું કે, જે સમયમાં માતા પોતાનાં સંતાનનું પાલન નહોતી કરી શકી, તે સમયમાં આપે પ્રજાનું પાલન કર્યું છે, તેથી સરકાર ઘણીજ પ્રસન્ન થઈ છે.”

સંવત ૧૯૨૯ના માઘ સુદિ ૧૫ને દિને મહારાજા શ્રીતખ્ત-સિંહના સ્વર્ગવાસથી પ્રતાપકુંવરને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું. એ શોક-મય સમયમાં મહારાજા શ્રીબહાદુરસિંહજી એકલા તેમના જીવનના આધારરૂપ હતા. એ પણ અધિક મધપાન કરવાથી સંવત ૧૯૩૬ ના પોષ સુદિ ૯ને દિને ગુજરી ગયા. હવે પ્રતાપબાએ તેમના બાળક પુત્ર મહારાજા જીવનસિંહજીને પાળીપોષીને મોટા કર્યા. એ પણ સંવત ૧૯૫૮ ના કાર્તિક સુદિ ૯ને દિને કાળના વિકરાળ મુખમાં ગ્રસ્તિત થઈ ગયા. ત્યાર પછી સંવત ૧૯૬૧ ના વૈશાખ સુદિ ૪ ને દિને પ્રતાપકુંવરના વહાલા ભાઈ જામ વિભાજીનો સ્વર્ગવાસ થયો. એમ ઉપરાઉપરી અસહ્ય દારુણ દુઃખો આવી પડ્યાથી, મોટા મોટા વિદ્વાનોનાં ચિત્ત ચંચળ થઈ જાય છે અને નાસ્તિક લોકો તો ખુલ્લી રીતે સત્કર્મની નિંદા કરવા મંડી જાય છે, પણ નડેજ પ્રતાપકુંવર અતિ આસ્તિક અને ધર્મજ્ઞ નારી હતી. એમણે સુખદુઃખને સમાન અને પ્રારબ્ધાધીન ગણીને પોતાના પુણ્યદાન અને ધર્મ કાર્યમાં જરા પણ ન્યૂનતા આવવા ન દીધી. તેમની ધાર્મિકવૃત્તિનો પરિચય તેમણે બંધાવેલાં નીચેનાં સ્થાનોથી મળી શકે છે.

૧ આશાપુરીદેવીનું મંદિર, જે નડેજ રજપૂતોની કુળદેવી છે.

૨ રામમહોદલા, રામસ્નેહી સાધુઓનું મોટું ધર્મસ્થાન.

૩ દેરાવરજીના તળાવ ઉપર બાગ, લવન અને ફૂવો.

૪ રામમહોદલામાં મીઠા પાણીનો ફૂવો.

એ ઉપરાંત તેમણે લગભગ ૩૧ વાર જોધપુરમાં ગંજવર બ્રહ્મભોજન કરાવ્યાં છે, એમાં એમને લાખો રૂપિયાનું ખર્ચ થયું છે.

પ્રતાપકુંવરબા ચતુર્ભુજ લગવાનની પરમ ભક્ત છે અને એમનું પૂજન, સ્મરણ તથા ભજન તનમનધનથી કરે છે. સ્તુતિમાં એ કવિતા પણ રચે છે. એમાંની ઘણી કવિતાઓ ‘પ્રતાપકુંવર પદરત્નાવલિ’ નામના ગ્રંથમાં છપાઈ છે. તેમની ઇશ્વર ભક્તિની કવિતાના થોડાક નમૂનાઓ અત્ર આપીશું.

(રાગ ખમાચ)

વારી થારા મુખડારી શ્યામ સુબન.
મંદમંદ મુખ હાસ્ય ગિરાળે, કેટિક કામ લબન;
અનિયારી અગિયાં રસભીની, બાંકી ભૌં હે કમાન.
દાડિમ દશન અધર અરૂનારે, બચન સુધાસુખ ખાન;
બમસુતા પ્રભુસોં કર જોરે, હો મેરે જીવનપ્રાન.
લગન મારી લાગી ચતુરભુજ નામ.
શ્યામ સનેહી મારો જીવન પેહી, ઔરનસે કયા કામ;
નૈન નિહારૂં પલ ન વિસારૂં, સુમરૂં નિશદિન શ્યામ.
હરિ સિમરનતે સખ દુઃખ ભલે, મન પાવે વિસરામ;
તન, મન, ધન નોછાવર કીજે, કહત દુલારી બમ.

(જૈ જૈવંતી)

પ્રીતમ અમારો ખ્યારો શ્યામ ગિરધારી હૈ.
મોહન અનાથ નાથ, સંતનકે ઠાલે સાથ;
વેદ ગુણ ગાવૈ ગાથ, ગોકુલ બિહારી હૈ.
કમલ બિશાલ નૈન, નિપટ રસીલે વૈન;
દીનનકે દાન દેત, ચાર ભુબધારી હૈ.
કેશવ કૃપાનિધાન, વાહીસે હમારો ધ્યાન;
તન મન વારૂં પ્રાણ, જીવન મુરારી હૈ,
સુમરૂં મૈં સૌઝ ભોર, બાર બાર હાથ જોર;
કહત પ્રતાપકોર, બમકી દુલારી હૈ.

(જંગલો)

સખીરી ચતુરભુજ શ્યામ સુંદરસે, મોરી લગન લગીરી;
લાખ કહો અબ એક ન માનૂં, ઉનકી પ્રીત પગીરી,
બ દિન દરશ લયો તાદિન તેં, દુખિધા દૂર ભગીરી;
બમસુતા કહે ઉરબિચ ઉનકી, ભગતી આન જગીરી.

૧૨૦-માતાજી તપસ્વિની

માતાજી રતવર્ષના સાધુઓને સુધારવાના સવાલ તરફ આજકાલ અનેક દેશહિતૈષી જનોનું ધ્યાન ખેંચાયું છે. સંસ્કૃત પ્રાંતના લાલા બૈજનાથ તથા ડેરા ઇસમાઈલખાનના ઉત્સાહી યુવક મિ. જહલરામે તેમને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાના સંબંધમાં એક વખત ભારે ચર્ચા ચલાવી હતી. દરેક આદમી કબૂલ કરશે કે, ભારતવર્ષમાં સાધુઓની સંખ્યા એટલી બધી વિશાળ છે કે, જો તેઓ સારી રીતે કેળવાઈ ઉચ્ચ સંસ્કારવાળા થાય અને પોતાનો ધર્મ યથાર્થ સમજીને પરોપકાર કરવાનું કાર્ય કરે, તો ભારતવર્ષની ઉન્નતિનો માર્ગ ઘણોજ સુલભ થઈ શકે; પરંતુ તેમનો મોટો ભાગ કેવી દુર્દશામાં છે, કેવા અધમ આચારોમાં તેઓ પોતાનો જીવનકાળ વ્યતીત કરે છે, તે કોઈથી અનુભવ્યું નથી. આવા સંયોગોમાં એ વર્ગની એક વ્યક્તિ સારા જનહિતનાં કાર્યોમાં પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે, તો તે નિઃસંદેહ પ્રશંસાને પાત્રજ છે; અને તેમાંયે એ વ્યક્તિ જો અળખા જાતિની હોય, તો પછી આપણા હૃદયમાં તેને માટેનું માન સહસ્રગણું થયા વગર રહેતું નથી. આજ અમે અમારી વાચક ભગિનીઓ સન્મુખ એક એવી પરોપકારી સાધ્વી સ્ત્રીનું ટૂંક વૃત્તાંત મૂકવા માગીએ છીએ કે, જેણે આર્યમહિલાઓને કેળવણીના સુમાર્ગમાં લઈ જવાનો કેટલાંક વર્ષો સુધી ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો. આ સ્ત્રી બંગાળામાં “માતાજી તપસ્વિની”ના નામથી ઓળખાતાં હતાં. આપણા દેશમાં સંસારત્યાગી મનુષ્યોમાં સાધારણ રીતે પોતાના પૂર્વાશ્રમની અવસ્થા પ્રગટ નહિ કરવાનો રિવાજ છે. તે સુજબ માતાજી તપસ્વિની પણ પોતાનું પૂર્વચરિત સ્પષ્ટ રીતે કોઈને કહેતાં નહોતાં; એટલે તેમનું વિસ્તૃત જીવનવૃત્તાંત લખવું દુઃસાધ્ય છે. તેમના લક્ષ્મણ આગળ વાર્તાલાપમાં અથવા ઉપદેશના પ્રસંગો-

માં અનાયાસે જે વાત નીકળી ગઈ હતી, તે ઉપરથીજ વાચકોને તેમનો ચતુર્કિંચિત્ પરિચય આપવામાં આવે છે.

માતાજીનો જન્મ ઇ.સ. ૧૮૩૧ માં મહેસુર શહેરમાં થયો હતો. તેમના પિતા, પંડિત અલ્લવત્તમ શ્રીનિવાસચર, મહેસુરના એ વખતના રાજા શ્રીમાન મહારાજા કૃષ્ણરાજ વડિયારની રાજ-સભામાં અગ્રગણ્ય સંસ્કૃત વિદ્વાન હતા.

એ સારા કવિ અને દર્શનશાસ્ત્રી હતાં. શ્રીરામનુજાચાર્યના વિશિષ્ટાદ્વૈત મતના એ અનુયાયી હતાં. સંસ્કૃતભાષામાં તેમણે ‘ઉષાપરિણય’ નામનું એક સાફ નાટક લખ્યું છે.

માતાજી તપસ્વિનીનું બાલ્યાવસ્થાનું નામ અનંતમા હતું. શૈશવાવસ્થામાંથીજ સંસારત્યાગ કરીને સાધુ બનવા તરફ એ બાલિકાનું વલણ વિશેષ હતું. સાધુઓની એ રાતદિવસ પ્રશંસા કર્યા કરતી અને એમ કહેવાય છે કે, એકાદ વખત તેણે સાધ્વી થવાની ઇચ્છા પણ પિતાને દર્શાવી હતી. વિદ્વાન પિતાએ પુત્રીને સંસ્કૃત સાહિત્યનું ઊંચા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવા માંડ્યું. કેટલાં-એક વર્ષો સુધી પરિશ્રમપૂર્વક સંસ્કૃત સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યા-થી બાલિકા એ વિષયમાં પારંગત થઈ ગઈ. તેના પિતા પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરવા સાફ દરરોજ અનેક વિદ્યાર્થીઓ આવતા. બાલિકા અનંતમા (માતાજી તપસ્વિનીનું બાલ્યાવસ્થાનું નામ) પિતાના ચરણ આગળ બેસી રહેતી અને તેમનો અમૂલ્ય ઉપદેશ તથા વિવિધ વિષયો સંબંધીનું શિક્ષણ સાંભળીને પોતાના જ્ઞાન-ભંડારમાં ઉમેરો કર્યો જતો. સંગીતનું શિક્ષણ પદ્ધતિસર તેમને મળ્યું નહોતું, તોપણ તેમનો સ્વર સુમધુર હતો. આ સ્વર પાછલી અવસ્થામાં પણ તેમને ઘણો ઉપયોગી થઈ પડ્યો હતો. તેમના કંઠમાંથી નીકળતું સંગીત શ્રવણ કરીને શ્રોતાઓ મુગ્ધ થઈ જતા અને તેમનો આત્મા સંસારની ક્ષણિક માયાઓની જાળમાંથી મુક્ત થઈને એટલો વખત તો ઉચ્ચતર પ્રદેશમાં વિચરવા લાગતો.

અનંતમાનું લગ્ન પંડિત અનંત કૃષ્ણમાયર નામના એક વિદ્વાન સાથે થયું. એ યુવક પરમપૂજ્ય શ્રીનિવાસ દેશીકેન્દ્ર પરકલી સ્વામીનો પિતરાઈ ભાઈ થતો હતો. એ પતિથી અનંત માને ચથાસમયે બે પુત્રરત્ન પ્રાપ્ત થયાં: નરસિંહ રાઘવાચાર્ય અને ગોપાલાચાર્ય. એ બાળકો ઘણી નાની વયના હતા, તે સમયે અનંતમાના પ્રિય પતિનું મૃત્યુ થયું. વિદ્વાન અને પ્રેમી પતિના

અકાળ મૃત્યુથી અનંતમાને કેટલો ઊંડો ઘા લાગ્યો હતો, એ વાચક બહેનો સહેલાઈથી સમજી શકશે; પરંતુ પોતાના બાળક પુત્રોની ખાતર એ વિધવાએ બધું દુઃખ ધૈર્યપૂર્વક સહન કર્યું.

જ્યારે તેમના એ બે પુત્રો માતા વગર એકલા રહેવા જેટલી પુખ્ત ઉંમરના થયા, ત્યારે તેમણે તેમને કૈલાસવાસી સ્વામી દેશીકેંદ્રને સોંપી દીધા અને પોતે દક્ષિણભારતમાં વિવિધ તીર્થોની યાત્રા કરવા ગયાં. એક તીર્થક્ષેત્રમાં કેટલાક વૈરાગીઓ સાથે તેમનો પરિચય થયો અને તેમની સાથે એ ઉત્તર હિંદુસ્તાનનાં તીર્થોની યાત્રા કરવા સાડ નીકળ્યાં. તેમની સાથે સાધ્વીના વેશમાં તેમણે મથુરા, કાશી, પ્રયાગ આદિ તીર્થોની યાત્રા કરી. થોડા દિવસ તેમણે નૈમિષારણ્યમાં પણ વાસ કર્યો. ૬૦ સં ૧૮૫૭ માં સિપાઈઓના બળવા વખતે માતાજી નૈમિષારણ્યમાં વાસ કરતાં હતાં, તે વખતમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનના અનેક મોટા મોટા અંગ્રેજ અમલદારો માતાજીના સંસર્ગમાં આવ્યા હતા અને તેઓ તેમની અપૂર્વ પ્રતિભા અને શક્તિ જોઈને વિસ્મય પામ્યા હતા. તેઓ આખી જિંદગી સુધી માતાજીનું ઘણું સન્માન કરતા અને તેમની સ્ત્રીઓ પણ ઘણી વખત માતાજીનાં દર્શન કરવા જતી.

નૈમિષારણ્યમાં થઈને ગંગાસ્નાન કરીને માતાજી બંગાળમાં પધાર્યાં. પરલોકવાસી મહારાણી સ્વર્ણમયીના સ્વામી, જે સમયે કાસિમખાબરની જમીનદારીના ઉત્તરાધિકારી થયા તે સમયે માતાજી તેમના આમંત્રણથી ત્યાં ગયાં હતાં. વર્ધમાનનાં રાણી વસંતકુમારી સાથે રાજ દક્ષિણારજનને વિવાહ થયો, તે વખતે પણ તેઓ ત્યાં હાજર હતાં. આ ઉપરથી તેમની પ્રતિષ્ઠાનો કાંઈક ખ્યાલ આવી શકે છે. વળી હાઈકોર્ટના બંગાળી ન્યાયાધીશ સ્વર્ગસ્થ શંભુનાથ પંડિત અને સ્વર્ગસ્થ દ્વારકાનાથ મિત્ર એ બન્ને વિદ્વાનો માતાજીની અત્યંત ભક્તિ કરતા હતા.

બંગાળમાં થઈને માતાજી પશુપતિનાથનાં દર્શન કરવા સાડ નેપાળ ગયાં. ત્યાં તેમણે ઘણાં વર્ષો સુધી વાસ કર્યો. નેપાળના રાજા અને મુખ્ય અધિકારીઓ માતાજી ઉપર ઊંડી શ્રદ્ધા રાખતા હતા. નેપાળમાં તેમણે ગંગાદેવીનું એક મંદિર સ્થાપન કર્યું છે; જે આજે વધીને નેપાળનું એક વિખ્યાત દેવમંદિર બની ગયું છે. નેપાળમાં હજારો રૂપિયા ખર્ચીને તેમણે ચારે વેદને સુવર્ણોક્ષરે લખાવી રાખ્યા હતા.

લગભગ ૨૨ વર્ષ ઉપર માતાજી તપસ્વિની બંગદેશમાં બીજી વાર પધાર્યાં હતાં. હિંદુધર્મ ઉપર તેમને ઘણીજ નિષ્ઠા હતી; પણ બંગદેશમાં પ્રચલિત હિંદુધર્મ ઉપર તેમને અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ હતી. આ દેશમાં ધર્મબંધન શિથિલ પડતાં જોઈને, તેઓ ઘણો શોક પ્રકટ કરતાં હતાં. આ દેશની સ્ત્રીજાતિની શોચનીય અવસ્થા જોઈને, તો ખરેખર તેમનું કેમળ હૃદય ભેદાઈ જતું હતું અને તેથી કરીને તેમની સ્થિતિ સુધારવાને તેમણે વ્યાવહારિક ઉપાયો યોજ્યા હતા. સ્ત્રીજાતિની અવસ્થા ઉન્નત કરવા સાડ તેમણે આશરે ૧૮ વર્ષ થયાં “મહાકાલી પાઠશાળા” ની સ્થાપના કરી હતી. આજકાલ એ “મહાકાલી પાઠશાળા” વિરાટ સંસ્થા થઈ પડી છે. કલકત્તા, હાવરા, બહેરામપુર, કાશી, રાવલપીંડી વગેરે દસબાર સ્થાનોમાં આ પાઠશાળાની શાખાઓ સ્થાપન કરવામાં આવી છે. હજારો બાલિકાઓ આ પાઠશાળામાં શિક્ષણ લઈને પોતાના ભાવી જીવનને ઉન્નત બનાવે છે. કેવું પુણ્યનું કામ!! એક અબળાની આવી કાર્યચલાવવાની શક્તિ જોઈને કેાણ વિસ્મય નહિ પામે? સાધારણ જનસમાજની સહાયતાથીજ આ બધી પાઠશાળાઓનો વહીવટ ચાલે છે, પરંતુ આવકબચનાં સરવૈયાં જોતાં માલૂમ પડે છે કે, સ્વયં માતાજીએ પણ આ વિદ્યાલયને માટે પોતાની ગાંઠેથી હજારો રૂપિયા આપ્યા છે. એક સંન્યાસિની આટલું બધું ધન ક્યાંથી લાવે છે, એ ઘણાકના સમજવામાં આવતું નહિ. તેમનું કહેવું હતું કે, તપસ્વિનીઓને સત્કાર્ય માટે નાણાંનો અભાવ રહેતો નથી. વિચાર કરવાથી તેમના એ કથનમાં કાંઈક સત્ય સમાયેલું જણાશે. આપણા ભારતવાસી બંધુઓમાં દાનશીલતાનો ગુણ અઘાપિપર્યંત મોજૂદ છે અને જો તે દાનનો સત્કાર્યોમાં ઉપયોગ કરવાને માટે આપણા સાધુજનો પરિશ્રમ કરે, તો સાંસારિક ગૃહસ્થો કરતાં તેઓ વધારે સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે, એ સંભવિત છે. આવી રીતની પાઠશાળાઓ સ્થાપીને સ્ત્રી કેળવણીનો પ્રચાર કરવા માટે, બંગાળીઓ માતાજીના ચિરકાળ સુધી ઋણી રહેશે.

માતાજીએ પતિના મૃત્યુ પછી કઠોર બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કર્યું હતું. એક વાર તેમણે આખા ભારતવર્ષની પ્રદક્ષિણા કરી હતી. સાહસ, કર્મોત્સાહ, પરિશ્રમ, ચિંતનશીલતા અને તપશ્ચર્યા એ બધા ગુણો ધરાવે એવા અને આ મનસ્વી તપસ્વિનીની બરો-

બરી કરી શકે એવા પુરુષો પણ વિરલજ હશે. આદમીઓના મોટા કોલાહલવાળા મેળાઓમાં, તેમજ વિંધ્ય, હિમાલય આદિની નિર્જન કંદરાઓમાં એ એકલાંજ ભ્રમણ કરતાં હતાં. અમારી આજકાલની નાણુકતામાં મોટાઈ સમજનારી સુકુમાર બહેનો વાંચીને વિસ્મય પામશે કે, આ સંન્યાસિની ઘોડેસવાર થવામાં પણ ઘણાં કુશળ હતાં. ઉત્કૃષ્ટ અંગ્રેજ ઘોડેસવારોની સાથે ઘોડા દોડાવવાની શરતોમાં તેમણે જીત મેળવી હતી. એક તરફ આ બધા પુરુષોચિત્ ગુણ હોવા છતાં, બીજી તરફ રમણીઓને છાજતી લલિતકળાઓમાં પણ તેઓ વિશેષ પારદર્શી હતાં. વેદ-વેદાંત અને વ્યાકરણાદિ શાસ્ત્રોમાં તેમનું પાંડિત્ય અગાધ કહેવાતું હતું. ચિત્રકળામાં તેમની ઘણી નિપુણતા હતી. તેમના પોતાના હાથની આળેખેલી ચિત્રાવલિ અને તેમાંથી ખાસ કરીને પર્વતનાં દૃશ્યનાં ચિત્રો જોનારને મુગ્ધ કરી નાખે છે.

માતાજી તપસ્વિનીની જીવનલીલા તા. ૨૦ મી એપ્રિલ, ૧૯૦૭ ને દિને કાશીધામમાં સમાપ્ત થઈ ગઈ.

તેમના મૃત્યુની નોંધ લેતાં કલકત્તાના એક પ્રસિદ્ધ એંગ્લો-ઇન્ડિયન દૈનિક પત્રે નીચલા ભાવના ઉદ્ગાર કાઢ્યા હતા:—

“શ્રીમતી માતાજી તપસ્વિની જેવી જિંદગી ગાળતાં હતાં, તેવી જિંદગી ગાળવી ભારતવર્ષ સિવાયના બીજા કોઈ દેશમાં અસંભવિત થઈ પડે. જે લોકો માતાજીના અંગત સમાગમમાં આવ્યા નથી તેઓને માટે માતાજીની અસરનું ક્ષેત્ર કેટલું વિશાળ હતું, તેની કલ્પના કરવી કઠિન થઈ પડશે. તેમનું ઘર હિંદુસ્તાનના પ્રત્યેક ભાગમાંથી તેમના દર્શનાર્થે આવનાર ભાવિક સંખ્યાનોતું તીર્થસ્થાન હતું. જૂના વિચારના હિંદુઓ ઉપર તેમની સત્તા અસાધારણ હતી અને સત્યની ખાતર કહેલું પડશે કે, એ સત્તાનો ઉપયોગ તેમણે પોતે જેમાં પ્રજનનું કલ્યાણ સમજતાં હતાં, તેવાં કાર્યો કરવામાં કર્યો છે.”

માતાજી જેવી સન્નારીઓ દેશમાં ઘણી જન્મે !

૧૨૧-વીરાંગના રૂપકુમારી

ય પાઠકો ! ભારતવર્ષની ક્ષત્રિયજાતિની મહિલા-
ઓએ મુસલમાનોના રાજ્યકાળમાં કર્તવ્યપાલન
અને શિયળના રક્ષણમાં પોતાની અસામાન્ય તેજ-
સ્વિતા અને વીરતાનો પરિચય આપ્યો છે. સદ્ભાગ્યે હજુ પણ
ભારતવર્ષ એવી વનિતાઓથી શૂન્ય નથી. પ્રસંગોપાત હજુ પણ
ભારતીય સન્નારીઓ પોતાના નૈસર્ગિક ગુણરત્નોનો પ્રકાશ વીજ-
ળીના ચમકારાની પેઠે જગતને દેખાડી જાય છે. આજ અમારા
દેશની કુલવધૂઓના ઉપદેશ સારૂ અમે એક એવીજ રમણીનું ખરૂં
બનેલું વૃત્તાંત લખીએ છીએ.

સંયુક્ત પ્રાંતની આગ્રા કમિશ્નરીમાં એક ગામડામાં ધર્મ-
સિંહ નામનો એક ધર્મશીલ ક્ષત્રિય રહેતો હતો. તેની પાસે સારી
જમીનદારી હતી. સદ્ભાગ્યે તેને સ્ત્રી પણ ઘણી રૂપવતી અને
સુશીલ મળી હતી તથા એક પુત્રરત્ને પણ તેના ઘરને વિભૂષિત
કર્યું હતું. ધર્મસિંહ પોતાનું જીવન ઘણા આનંદમાં ગાળતો
હતો. એ સચ્ચરિત્ર અને વિદેહી પુરુષ હતો. બેએક વિક્કાન
મહાત્મા તેના ઘર આગળ હમેશાં બેઠેલા દીઠામાં આવતા. તેની
સ્ત્રીનું નામ રૂપકુમારી હતું. રૂપકુમારી જેવી રૂપાળી હતી, તેવીજ
ગુણવંતી પણ હતી. તેના રૂપલાવણ્ય અને ગુણોની પ્રશંસા સ્ત્રી-
ઓમાં ઘણી થતી હતી. ધર્મસિંહનો સંસાર ઘણો આદર્શ હતો,
આનંદમય હતો.

ધર્મસિંહ સહૃદય અને શાંતિશીલ પુરુષ હતો. એ પોતાની
જમીનદારીમાં કોઈ પણ જાતનો ટંટોફિસાદ થવા દેતો નહિ.
પોતાના બેટ્ટોનો સાથે તેની વર્તણૂક ઘણી ન્યાયપૂર્ણ હતી;
એથી કરીને આખા ગામમાં તથા આસપાસ ધર્મસિંહનું કોઈ
શત્રુ નહોતું. ધર્મસિંહ બધાની સાથે સ્નેહભાવ રાખતો હતો
અને કોઈ પણ માણસ એની પાસે કોઈ પ્રકારની મદદ માગતો,

તો એ તુરતજ તેને યથાશક્તિ સહાયતા કરતો હતો. તેના ગામ-માં એક ભગવતદાસ નામનો પુરુષ હતો. એ ઘણો ચાલાક અને સ્વાર્થી હતો. તેણે ધર્મસિંહની સૌજન્યશીલતા અને ઉદારતાનો ફાયદો ઉઠાવવા ખાતરજ તેની સાથે દોસ્તી બાંધી તથા તેની પરોપકાર વૃત્તિથી અનેક પ્રકારનો લાભ ઉઠાવ્યો; પરંતુ એમ છતાં પણ એ દુષ્ટે આખરે તેની સાથે મોટો વિશ્વાસઘાત કર્યો. એક દિવસ કોઈ પ્રકારે ધર્મસિંહની પરમ રૂપવતી અને પતિવ્રતા ભાર્યા રૂપકુમારી ઉપર તેની દષ્ટિ પડી. બસ, એજ સમયથી એ કામાંધ થઈ ગયો અને તેની સાથે અનુચિત પ્રેમ કરવાનો યત્ન કરવા લાગ્યો; પરંતુ પ્રત્યક્ષમાં તો એ પોતે ઘણો સદાચારી અને ધર્માત્મા હોય, એવો ડાળ બતાવતો રહ્યો. ધર્મસિંહને ત્યાં શાસ્ત્રચર્ચા થતી હતી, તે વખતે એ બગલકત સાંસારિક વિષયો ઉપર વિરક્તિ પ્રકટ કરતો હતો. ધીમે ધીમે એ દુષ્ટરાજે પોતાને માટે ધર્મસિંહના હૃદયમાં ઘણો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરી દીધો અને પોતાને માટે સારી છાપ પાડી દીધી.

દુષ્ટાત્માઓ પોતાનાં પાપી હૃદયોમાં કેવી રીતે વાતો ગુપ્ત રાખી શકે છે અને ખરાબ સંકલ્પોને પૂર્ણ કરવા માટે કેવી કુચેષ્ટાઓ કરી શકે છે, એ વાત ભગવતદાસના આચારવિચારથી જણાઈ આવે છે. ભગવતદાસ રાતદિવસ એવો યત્ન કરતો રહ્યો કે, કોઈ પણ કાર્યનિમિત્તે ધર્મસિંહને થોડા દિવસ બહારગામ જવું પડે. જો એવું થાય, તો પોતાની આંતરિક અભિલાષા પૂર્ણ થશે, એવી એને આશા હતી. તેણે ધર્મસિંહના ગામના એક ભાગીદાર સાથે ગુપ્ત રીતે મળી જઈને ધર્મસિંહ ઉપર મુકદ્દમો મંડાવ્યો. વધતે વધતે એ મુકદ્દમો હાઇકોર્ટ સુધી પહોંચ્યો અને ધર્મસિંહને એ નિમિત્તે પ્રયાગ જવું પડ્યું. દુષ્ટ ભગવતદાસે કહ્યું કે, “હું પણ તમારી સાથે પ્રયાગ આવીશ.” પરંતુ એ બધી એની મિથ્યા વાગ્બળ હતી. પ્રયાગ જવાને દહાડે જૂઠું બહાનું કાઢીને એ માંદો પડી ગયો અને ધર્મસિંહને મુકદ્દમાને લગતી કેટલીક સૂચનાઓ આપીને પ્રયાગ વિદાય કર્યો. ચાલતી વખતે ધર્મસિંહે ભગવતદાસને કહ્યું: “તમારે ભરોંસે ઘર છે. તમે અહીં છો, એટલે મને કોઈ વાતની ચિંતા નથી. તમે ઘરની ચોકસી રાખજો.” ભગવતદાસે બધી રીતે સંતોષકારક ઉત્તર આપીને ધર્મસિંહને વિદાય કર્યો.

જે અવસરને માટે ભગવતદાસે આ બધો પ્રપંચ રચ્યો હતો, તે સમય આવી પહોંચ્યો. એ દુષ્ટ સંધ્યાકાળથીજ ધર્મસિંહને ઘેર જઈ પહોંચ્યો. ધર્મસિંહની પાસે જે ખાસ વિશ્વાસપાત્ર નોકરો હતા. એમાંના એકને તો એ સાથે લઈ ગયો હતો અને બીજા ઘેર હતો. ભગવતદાસે પોતાના આવ્યાની ખબર રૂપકુમારીને પહોંચાડી. પોતાના પતિના પ્રિય મિત્રના આવ્યાના સમાચાર સાંભળીને એ પ્રસન્ન થઈ અને પોતાના મનમાં ઈશ્વરને ધન્યવાદ આપવા લાગી કે, તેણે કેવા સજ્જન પુરુષ પેદા કર્યા છે; પરંતુ રૂપકુમારીનો વિચાર બિલકુલ ભ્રમ ભરેલો હતો. તબિયત નરમ હોવાનું બહાનું કાઢીને ભગવતદાસે પોતાનો પલંગ ખડકીમાં પથરાવ્યો. રૂપકુમારી પોતાના બાળક સહિત ઘરની અંદર સૂતી હતી. ભગવતદાસે ખડકીમાંથી કહ્યું: “કોઈ વાતની ચિંતા ન કરશો, નિશ્ચિંત થઈને સૂઈ રહેજો.” રાતના દસ વાગે ભગવતદાસે દવા લાવવાનું બહાનું કાઢીને ધર્મસિંહના નોકરને પાસેના ગામમાં મોકલ્યો. નોકરનું શું ગળું કે, શેઠના જીવજાન મિત્રનો હુકમ પાળવામાં આનાકાની કરે? બિચારો તુરત દવા લેવા માટે પાસેના ગામ જવા ઊપડ્યો પણ રસ્તામાં જે માણસો-એ તેને પકડી લીધો તથા હાથપગ બાંધીને એક ઊંડા અંધારા કૂવામાં ફેંકી દીધો. આ દુષ્કર્મ ભગવતદાસે કેટલાક બદમાશોને રૂપિયા આપીને કરાવ્યું હતું.

ભગવતદાસના આવ્યાથી નિર્દોષ રૂપકુમારીબિચારી નિશ્ચિંત થઈને ઘરની અંદર સૂતી હતી. થોડી વાર પછી એના ઉપર જે ભયંકર આપત્તિ આવી પડવાની હતી, તેનું એને લેશમાત્ર પણ ભાન નહોતું.

ભગવતદાસને એ રાત્રે નિંદ્રા ન આવી. નોકરના ગયા પછી તેની પ્રત્યેક ક્ષણ અધીરાઈમાં વીતતી હતી. કદી એ પલંગમાં આઘોટતો હતો, તો કદી ઊઠીને બેઠો થતો અને કદી આમ તેમ કર્યા કરતો હતો. ગમે તેમ કરીને તેણે અડધી રાત ગાળી. હવે રાતના બાર વાગ્યા. આખા ગામમાં શૂન્યકાર છવાઈ રહ્યો. વચમાં કોઈ કોઈ વખત કૂતરાંઓનો ભસવાનો શબ્દ સાંભળવામાં આવતો હતો. એ સિવાય ચારે તરફ શાંતિનો અટલ અધિકાર હતો; ગામમાં નીરવ શાંતિ ફેલાઈ ગઈ હતી.

એવા સમયમાં ભગવતદાસ એકાએક રૂપકુમારીની સમીપ

પહોંચ્યો અને તેની છાતી ઉપર હાથ મૂકીને તેને જગાડી. રૂપકુમારી એકદમ ચમકીને જાગી ઊઠી. પહેલાં તો એ ભગવતદાસને પોતાની પાસે આવવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન સમજી શકી નહિ. જ્યારે તેણે ભગવતદાસને પોતાની સામે કાંપતો દેખ્યો, ત્યારે તે તેના હૃદયનો કુત્સિત ભાવ એકદમ સમજી ગઈ અને ઝટ એક ઓરડામાં ચાલી જઈને તેણે એ ઓરડાનાં કમાડ અંદરથી બંધ કરી દીધાં.

ભગવતદાસે કહ્યું: “રૂપકુમારે! તારે માટે મેં ઘણું વર્ષો સુધી મોટો પરિશ્રમ કર્યો છે, રાત દિવસ તારા નામની માળા-જાપી રહ્યો છું; શું તું મને ફરીથી દર્શન નહિ દે? મને તારો દાસાનુદાસ સમજીને પ્રેમભિક્ષા આપ.”

રૂપકુમારીએ ગુસ્સે થઈને કહ્યું: “અરે દુષ્ટ! આજ તારો પ્રપંચ જણાઈ આવ્યો. હવે અહીંથી ચાલ્યો જા. કોઈ પણ પતિ-વ્રતા સ્ત્રી તરફ કુદૃષ્ટિથી જોવું અને તેમાં પણ પોતાના મિત્રની ધર્મપત્ની સાથે એવું કરવું, એ મહા અધર્મ છે. તારા ઉપર મારા પતિએ કેટલા બધા ઉપકાર કર્યા છે, તેનું તો જરા તું સ્મરણ કર! એમ છતાં પણ તું આવો વિશ્વાસઘાત કરવા માગે છે? ધિક્કાર છે તને અને તારા જીવતરને!”

ભગવતદાસે કહ્યું: “હું હવે બહાર ચાલ્યો જાઉં છું. તું બેઠક બહાર ચાલી આવ. હું કોઈ બરાબ વિચારથી અંદર નહોતો આવ્યો.”

રૂપકુમારીએ કહ્યું: “હવે હું તમને બરાબર ઓળખી ગઈ છું, એટલે હવે તમારે બડકીની અંદર સૂવાની કાંઈ જરૂર નથી; માટે કૃપા કરીને અહીંથી ઝટપટ ઘેર ચાલ્યા જાઓ.”

આ કથનથી નિરાશ થયેલા, કામોન્મત્ત ભગવતદાસને એટલો બધો ક્રોધ આવ્યો કે, એક હાથમાં તલવાર અને બીજા હાથમાં રૂપકુમારીના ત્રણ વર્ષના પુત્રને પકડીને તે કહેવા લાગ્યો: “આ તલવારથી તારા પુત્રનું શિર કાપી નાખું છું, નહિ તો તું જલદી બહાર ચાલી આવ. હજી સુધી કાંઈ બગડ્યું નથી. જલદી બહાર આવીને આ તારા એકના એક પુત્રના પ્રાણ બચાવ.”

પુત્રવધની ધમકી મળ્યા છતાં પણ રૂપકુમારી સતીત્વધર્મના રક્ષણમાં દૃઢ રહી અને ઉત્તર આપ્યો: “જો તું એવોજ નિષ્કુર

થઈ ગયો હોય કે, આ સુકુમાર બાળકને માટે તારાં હૃદયમાં લેશમાત્ર પણ દયા નથી આવતી, તો તારી મરજીમાં આવે એ પ્રમાણે કર. જગતપિતા પરમેશ્વરને માફ બાળક બચાવવું હશે, તો એ તેની ગમે તે પ્રકારે રક્ષા કરશે. ”

આ વાત સાંભળતાંજ એના હૃદયમાં કોણ જાણે શો ભાવ ઉત્પન્ન થઈ આવ્યો કે, બાળકને તો પલંગ ઉપર સુવાડી દીધું અને પોતે ક્યાંકથી એક કોદાળી લઈ આવીને જે ઓરડામાં રૂપકુમારી હતી, તે ઓરડાનો ઉમરો ખોદવા લાગ્યો. એના મનમાં એમ કે, જરા પેસવા જેટલી જગ્યા થાય, તો અંદર જઈને બળાત્કાર કરું. જે વખતે એ ખાડો ખોદીને અંદર પેસવા સાફ પોતાનું માથું અંદર ઘાલવા લાગ્યો, તે વખતે રૂપકુમારીએ સાહસ કરીને તેના ઉપર એક એવું સચોટ ખડ્ગ માથું કે તેની અડધી ગરહન કપાઈ ગઈ અને તત્કાળ એનું અધમ જીવન સમાપ્ત થઈ ગયું. સવાર થતાંવારજ એ દુષ્ટના દુષ્ટૃત્યની બળર આખા ગામમાં ફેલાઈ ગઈ. સતીત્વધર્મનું રક્ષણ કરવા ખાતર દુષ્ટાત્મા ભગવતદાસનો સંહાર કરવા માટે રાજ્યના કાયદાએ પણ રૂપકુમારીને મદદ આપીને નિર્દોષ ઠરાવી તથા એ દિવસથી તેનો યશ ચારે દિશામાં પ્રસરી ગયો.

૧૨૨-સતી કમળા

થુરાથી થોડે દૂર એક ગામમાં એક ધનાઢ્ય વાણિયો રહેતો હતો. એ વાણિયા પાસે લક્ષ્મી તો અઢળક હતી, પણ તેને ભોગવવાનું તેના ભાગ્યમાં નહોતું. શ્વાસનો રોગ તેને બાવીસ વર્ષની ઉંમરમાંજ લાગુ પડ્યો હતો; પરંતુ એવી દશામાં પણ પૈસાના પ્રતાપે તેણે પંચાવન વર્ષની વય સુધીમાં પાંચ લગ્ન કરી નાખ્યાં હતાં. એ ધનાઢ્યનું નામ કૂંદેમલ હતું. તેની પાંચમી વારની ગૃહિણીનું મૃત્યુ થયું, એટલે ચાર દિવસની અંદરજ એને લગ્ન કરવાનું સૂઝ્યું. પછી શું કહેવું? શેઠજીને સાડું કન્યા આણી આપવા દલાલો ચારે તરફ જવા લાગ્યા. આખરે એક મહા મજબીચૂસ વાણિયાએ પોતાની બાર વર્ષની સુંદર કન્યા કમળાનું સગપણુ પુટ્ટા કૂંદેમલ સાથે કરી દીધું. તેના બદલામાં એ કન્યાના પિતાએ અઢી હજાર રૂપિયા લેવાના ઠરાવ્યા હતા.

કૂંદેમલનું સગપણુ તો થઈ ગયું, પણ તેના શરીરની અવસ્થા એવી હતી કે, લાકડીના ટેકા વગર એનાથી હરાતુંફરાતું નહિ; આંખોનું તેજ નાશ પામ્યું હતું, શરીરમાં બળ રહ્યું નહોતું, મોંમાંથી એકેએક દાંત પડી ગયો હતો; એમ છતાં પણ કૂંદેમલને લગ્નને લલાલો લેવાની ઇચ્છા થઈ. કમળાનો બાપ પણ ઘણો કંજૂસ હતો. એણે એવાં એવાં નીચ કામો કરીનેજ વીસ હજાર રૂપિયા એકઠા કર્યા હતા. કમળાનું સગપણુ કૂંદેમલની સાથે થઈ જવાથી એ ઘણો પ્રસન્ન થયો. એના મનમાં એવો વિચાર સદા આવ્યા કરતો કે, “મારી પુત્રી કૂંદેમલની બધી માલ-મિલકતની માલિક થશે; એટલે તેના બધા ધનનો મરજીમાં આવે તેમ ઉપયોગ કરવાનો મને સારો લાગ મળશે.” એ પોતાની જાને પણ વારંવાર સમજાવ્યા કરતો કે, “જો આપણી દીકરી કેવી ભાગ્યશાળી છે! ધનસંપત્તિવાળું સાડું ઘર ઘણું પુણ્ય હોય તોજ

મળે છે.” કમળા પોતાની પાડોશમાં એક કન્યાશાળામાં ભણ્યા કરતી હતી અને બાર વર્ષની વય થયા છતાં, પણ સાંસારિક વિષયોથી અનભિજ્ઞ હતી. તેની પોળમાં જ્યારે તેના પિતાની નિંદા થવા લાગી ત્યારે તેને આપના કાળા કૃત્યનું ભાન થયું. કમળા ઘણા પ્રેમથી રામાયણ વાંચ્યા કરતી હતી અને જ્ઞાનની વાતો ઘણા ધ્યાનથી સાંભળ્યા કરતી હતી. એ ઘણી સરળહૃદયા અને હસમુખી બાળિકા હતી. એ સદા પ્રસન્નચિત્ત રહેતી હતી. તેની માતાએ તેને ઘરનું કામકાજ પણ સારી પેઠે શીખવ્યું હતું.

સગાઈ થયા પછી, થોડે દિવસે કમળાનું લગ્ન કૂંદેમલની સાથે થઈ ગયું. કમળાની ઉંમર જ્યારે પંદર વર્ષની થઈ, ત્યારે કૂંદેમલને સાઠ પૂરાં થયાં. કમળા બિચારીએ યૌવનના દ્વારમાં પ્રવેશ કર્યો, તે વખતે વૃદ્ધાવસ્થાએ કૂંદેમલ ઉપર ‘પૂરેપૂરું’ આક્રમણ કર્યું ! એક તો તેની ઉંમર સાઠ વર્ષની હતી, તેમાં વળી દમનો અસાધ્ય રોગ હતો, તેથી તેને આખો દિવસ ખાટલાવશ પડ્યા રહેવું પડતું. કમળા સાસરે ગઈ ત્યારે પતિની બધી દુર્દશા તેના બહુયામાં આવી તથા પિતાની કૂરતા અને નીચતા ઉપર તેને ઘણું તિરસ્કાર છૂટ્યો; પરંતુ કમળાનું ચિત્ત ઉચ્ચ પ્રકારના શિક્ષણથી પવિત્ર બન્યું હતું. તેના પોતાના ચિત્ત ઉપર સદાચારની છાપ મજબૂત રીતે અંકિત થઈ ગઈ હતી, તેથી તેણે સ્ત્રીઓના પરમ આરાધ્ય સતીત્વ મંત્રની સાધના કરી અને વૃદ્ધ પતિની સેવામાં તે રાતદિન ધ્યાન આપવા લાગી. પતિ રોગી હોવા છતાં, પણ એણે તેની શુશ્રૂષા કરવામાં જરાયે કચાશ રાખી નહિ. કૂંદેમલને દમ ઊપડી આવતો, ત્યારે કમળા આખી રાત તેની પાસે બેસીને ઓસડવેસડ કર્યા કરતી. પતિસેવા અને પવિત્ર આચરણથી એ પતિની જ્યારી બની ગઈ. કૂંદેમલ વારંવાર કહ્યા કરતો હતો કે, “ તું ન હોત, તો આ ઘડપણમાં મારી શી દશા થાત ? ”

કમળાએ સાસરે આવ્યા પછી પતિનું કાંઈ પણ સુખ ભોગવ્યું નહોતું, તોપણ વૃદ્ધ પતિની સેવાને એ પોતાનું મુખ્ય કર્તવ્ય ગણતી હતી અને એમાં જ પરમ સંતોષ માનતી હતી. સ્વપ્નમાં પણ એ પરપુરુષનો વિચાર કરતી નહોતી. ઘરમાંથી તેણે યુવાન નોકરચાકરોને રબા આપી દીધી હતી. ફક્ત એક વૃદ્ધ સ્ત્રીનોકર રાખી હતી. એ સ્ત્રી અતિ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે વારંવાર એ

માંદી પડી જતી હોવાથી બહારનું કામ તેનાથી થઈ શકતું નહિ. પતિને વાસ્તે દવા લાવવા સાડ કમળાને ઘણી વખત જાતે વૈદ્યને ઘેર જવું પડતું; પરંતુ એ હમેશાં નીચું જોઈને વૈદ્યની સાથે વાત કરતી અને કામ થઈ રહે; એટલે નીચે મોંએ પાછી આવતી.

કૂદેમલના કુટુંબમાં એક યુવક ઘણો તોફાની, દુરાચારી અને લાંપટ હતો. નવયૌવના કમળા સાથે અનુચિત પ્રેમ બાંધવાને અને તેની સાથે કૂદેમલના મૃત્યુ પછી, તેની મિલકતનો ઉપભોગ કરવાને એ યુવક ઘણો ઉત્કંઠિત રહેતો હતો.

એક સમયે યમદિતીયાને દિવસે કમળા પડોશની બે સ્ત્રીઓને લઈને યમુનાસ્નાન કરવા ગઈ. યમુના નદી તેના ઘરથી એક માઈલ દૂર હતી; એટલે એ દુબે જાણ્યું કે, પોતાની નીચ અભિલાષા પૂર્ણ થવાનો આ સારો લાગ છે. એ પણ ચુપચાપ એની પાછળ ગયો. એ દુબે કમળાની સાથે જનારી બે પડોશજોને પહેલેથીજ રૂપિયા આપીને સાધી રાખી હતી અને ખરૂં પુછાવે તો એ બે કુલટાઓએજ લોભને વશ થઈને, કમળાનું પાતિમત્ત્ય ભંગ કરાવવાના ઉદ્દેશથીજ તેને સ્નાન કરવા જવાની સલાહ આપી હતી. અસ્તુ ! રસ્તામાં એક નાળું આવ્યું; એટલે એ દુરાચારી નવયુવકે ઇશારો કર્યોથી પેલી બે કુલટા સ્ત્રીઓ કાંઈ ને કાંઈ બહાનું કાઢીને ત્યાંથી દૂર ચાલી ગઈ. એટલામાં એ યુવક એકદમ કમળાની સન્મુખ આવ્યો અને એ નિરાધાર સુંદરીના બે હાથ પકડીને, બળાત્કારપૂર્વક ચુંબન લઈને કહેવા લાગ્યો: “ખ્યારિ ! તું તારા જીવનને શું કામ વ્યર્થ ગુમાવે છે ? મારી સાથે પ્રેમ બાંધ અને સતીત્વના ખોટા મમત્વમાં એ બુઢ્ઢાની પાસે બેસી રહેવાનું છોડી દે. વિષયભોગ એજ જીવનમાં ખરૂં સુખ છે. હું તને સંસારનું ખરૂં સુખ ભોગવાવીશ. હું તન, મન, ધનથી તારા ઉપર આસક્ત છું અને ખરીદી લીધેલા દાસની માફક તારી સેવા કરવા આતુર છું.”

આ બધી વાતોથી સદાચારી કમળાના હૃદયને અસહ્ય ઘા લાગ્યો. તેણે ઘણા ક્રોધપૂર્વક કહ્યું: “અરે દુષ્ટ ! દુરાચારિ ! લાંપટ ! મારી આગળથી ચાલ્યો જા ! તારા જેવા કૂતરાઓના ભસ્યાથી સતી પોતાના શિયળનો કદી નાશ કરવાની નથી. અરે દુષ્ટ ! તને આ શું સૂઝ્યું છે ? તારી ઘણી દુર્જ્જ્ઞા થનાર છે !”

તેના મોંમાંથી આ વચનો નીકળી રહ્યાં હતાં, એટલામાંજ કેટલાક આદમીઓ એ રસ્તે આવી ચડ્યા અને એ નરપિશાચ ચુવક કમળાને છોડી દઇને ત્યાંથી નાસી ગયો.

આ બનાવથી કમળાને અત્યંત મર્મભેદી વેદના થઇ. તેણે મનમાં વિચાર કર્યો: “હાય! આજ મને પરપુરુષે સ્પર્શ કર્યો! આજ હું પિતા અને પતિના કુળને કલંક લગાડનારી બની! બહારનાં માણસો મારી આ વિપત્તિની વાત સાંભળીને શું કહેશે? હું મારા વૃદ્ધ પતિને શું કહીશ? માફ જીવન હવે કલંકિત થઇ ગયું!” એવા એવા અનેક વિચારોને લીધે કમળાએ પોતાના પતિના પહેલાંજ દેવલોકમાં જવાનો સંકલ્પ કર્યો. એ સંકલ્પ તેણે પોતાના મનમાંજ રાખ્યો અને પાડોશણુ સ્ત્રીઓની સાથે સ્નાન કરવા યમુનાતટ ઉપર જઇ પહોંચી.

તેની સાથેની બે સ્ત્રીઓ સ્નાન કરવા ગઇ, તે વખતે કમળા તેમનાં વસ્ત્રો સાચવવા ઘાટ ઉપર બેઠી. જ્યારે એ બે જણીઓ સ્નાન કરીને આવી, ત્યારે કમળા યમુનામાં સ્નાન કરવા ગઇ અને ધીમે ધીમે ખૂબ ઊંડા પાણીમાં જવા લાગી. તેની આ દશા જોઇને તેની પાડોશણુ બેલી: “કમળા! તું નદીની વચમાં ન જઇશ. ત્યાં આગળ પાણી ઘણું ઊંડું છે, તું ડૂબી જઇશ.” કમળા ભરનદીમાં જઇને કહેવા લાગી: “ખ્યારી બહેનો! આજ પરપુરુષનો સ્પર્શ થવાથી હું અપવિત્ર થઇ છું. હમણું યમુના-જીમાં પવિત્ર થઇને મારા પતિના ચરણોનું ધ્યાન ધરતી ધરતી હું સતીલોકમાં જાઉં છું. ત્યાં આગળ હું પતિની રાહ જોતી બેસીશ. મારા પતિને કહી દેજે કે, મારો અપરાધ ક્ષમા કરે. તમારી કમળા દેવલોકમાં તમારી સેવા કરશે. હે જમનામૈયા! તું પતિત-પાવની છે! મને તારા ખોળામાં લઇ લે.” એટલું કહેતાં કહેતાં કમળાનું ચંદ્રવદન યમુનાના જળમાં અસ્ત પામી ગયું! ધન્ય છે કમળા, તારા પાતિવ્રત્યધર્મને!

કમળા સદૈવને માટે આ પાપી સંસારમાંથી વિદાય થઇ ગઇ, પણ તેનો વિમળ યશ ચારે તરફ પ્રસરી ગયો.

૧૨૩-કમલકુમારી

પટના નગરમાં અમૃતલાલ નામનો એક મનુષ્ય ઘણો ધાર્મિક અને પુણ્યવાન હતો. તે રોજ પ્રાતઃકાળમાં ઊઠીને સ્નાનસંધ્યા તથા પૂજાપાઠ કરી નવ વાગ્યે નિવૃત્ત થઈને ધર્મપુસ્તકો વાંચતો. ત્યાર પછી લોજન કરતો અને પાછો આખો દહાડો ભગવદ્ભક્તિમાં લીન રહેતો. એનો સ્વભાવ ઘણો સાદો અને દયાળુ હતો. તેની સ્ત્રી કમળકુમારી ઉપર તેનો ઘણોજ પ્રેમ હતો. બંને પતિપત્ની સુખમાં દિવસ ગાળતાં હતાં. અમૃતલાલમાં એક દોષ એ હતો કે, એ અક્ષીણનો બંધાણી હતો. શરૂમાં તો એણે ઘણું થોડું અક્ષીણ ખાવાની ટેવ પાડી હતી, પણ પાછળથી એણે માત્રા વધારવી શરૂ કરી અને એક વખતને બદલે બે વાર અક્ષીણ ખાવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે એનાં બધાં કામકાજ છૂટવા લાગ્યાં, એની ઇશ્વરભક્તિ પણ ઓછી થવા માંડી. જે સ્નાનસંધ્યાદિ કર્મ કરવામાં એને અમૃતના જેવો રસ લાગતો હતો, તે સર્વ કામ હવે કડવાં ઝેર જેવાં લાગવા માંડ્યાં. હવે તો અક્ષીણ ખાઈને સૂઈ રહેવામાંજ તેને મજા પડતી હતી. રળવાકમાવાની અને કુટુંબીઓનું પોષણ કરવાની ફિકર પણ એણે હવે છોડી દીધી. ધીમે ધીમે અક્ષીણીઓના બધા દોષ એનામાં આવવા લાગ્યા. પહેલાં તો એને દાળભાત અને રોટલી અમૃત જેવાં લાગતાં હતાં, પણ હવે તો એની દાઢ સળકવા માંડી. મીઠાઈ વગર એને લોજન લૂણ લાગતું. આવક તો બંધ થઈ અને ખર્ચ વધતું ગયું; એટલે થોડા દિવસમાં હાથ ભીડમાં આવી પડ્યો અને અન્નને અને દાંતને વેર થવા વારો આવ્યો. તેની સ્ત્રી કમળકુમારી પતિની આ દશા જોઈને ઘણી દુઃખી થવા લાગી. ઘરની બધી પૂજા ખૂટી ગઈ, ત્યારે એણે પોતાનાં ઘરેણાં વેચીને પતિ અને પુત્રોનું પાલન કર્યું; પરંતુ જ્યારે ઘરેણાં પણ ખૂટી ગયાં, ત્યારે એની ઉદાસીનતાનો પાર રહ્યો નહિ. રાતદિવસ ચિંતામાં રહે-

વાથી એ ઘણી દુર્બળ થવા લાગી. પોતાના પાતિવ્રત્યનું રક્ષણ કરવાના વિચારથી એ બિચારી કદી ઘરની બહાર જતી નહિ, પણ ઘરમાંજ રેંટિયો કાંતીને કુટુંબનું પોષણ કરતી. જ્યારે પેટ ભરીને અન્નજ મળવું કઠિન થઈ ગયું, તો પછી પતિને માટે અફીણ અને મિષ્ટાન્ન ક્યાંથી લાવે? બિચારી કમળકુમારી પેટે પાટો બાંધીને, જાતે કેટલાક દિવસ ભૂખી રહીને, પણ પતિની ઇચ્છા પૂરી કરતી; પરંતુ અફીણને લીધે અમૃતલાલનો તો સ્વ-ભાવજ બિલકુલ બદલાઈ ગયો હતો. જે દિવસે અફીણ અને લોજનમાં વિલંબ થતો, તે દિવસે એ બિચારીની ખાસડાંઓથી ખબર લેવાતી. પહેલાં એ પોતાની પત્ની ઉપર જેટલો પ્રેમ રાખતો હતો તથા તેનું મન જરા પણ દુભાવા નહોતો દેતો, તેટલોજ હવે એ એનો શત્રુ બની ગયો અને તેના ઉપર જીલમ કરવા લાગ્યો; પરંતુ કમળકુમારી ઘણી સતી અને પતિભક્ત હતી. પતિના અત્યાચારથી અસંતુષ્ટ થઈને એ પતિને કદી કડવાં વેણુ કહેતી નહિ. જ્યાંસુધી એનાથી બનતું, ત્યાંસુધી એ એની સેવામાં તત્પર અને આજ્ઞાપાલનમાં હાજર રહેતી અને એને સુધારવા પોતાનાથી બનતો ચત્ન કરતી; પરંતુ પતિની આવી શોચનીય દશા જોઈને એ મનમાં ને મનમાં ઘણીજ ચિંતા કરતી હતી. પતિને ડહાપણને રસ્તે આણવા માટે એ સદા પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કર્યાં કરતી.

મનુષ્ય ઉપર જ્યારે આપત્તિ આવવા માંડે છે, ત્યારે સામઠી આવે છે. અમૃતલાલ માંદો પડ્યો અને તેના બચવાની આશા છોડી દેવામાં આવી. આ મંદવાડમાં કમળકુમારીએ જરા પણ ધૃણા કર્યા વગર પતિનાં મળમૂત્ર ઉપાડ્યાં અને તેને દવાદાર કરવામાં જરા પણ કચાશ રાખી નહિ. ઈશ્વરની કૃપાથી એને થોડોક આરામ થવા લાગ્યો અને થોડા દિવસમાં એ બિલકુલ સાજોતાજો થઈ ગયો. હવે એની આંખ ઊઘડી અને પોતાની મૂર્ખતા ઉપર પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. એણે કહ્યું: “પ્રિયે! મેં તારો ઘણો અનાદર કર્યો છે અને તને ઘણું દુઃખ દીધું છે. હવે મારી શી ગતિ થશે? હું મારા અપરાધ માટે તારી ક્ષમા માગું છું.”

પતિનાં એવાં મૃદુ વચન સાંભળીને કમળકુમારી હાથ જોડીને બોલી: “પ્રાણેશ! આપ એટલા બધા પસ્તાઓ છો શા માટે? આપ તો મારા પ્રભુ છો અને હું આપની દાસી છું.”

આપે કોઈ અનુચિત કર્મ કયું નથી. આપ ચિંતા ન કરશો. ઈશ્વર સૌ સારાં વાનાં કરશે.” અમૃતલાલે કહ્યું: “આ મંદવાડ-માં મારા બચવાની જરા પણ આશા નહોતી; પરંતુ તારા ખરા પાતિવ્રત્ય અને ભગવદ્ભક્તિને લીધે હું કાળના મોંમાંથી બચી ગયો છું. હું તારો જેટલો ઉપકાર માનું, તેટલો ઓછો છે.”

કમળકુમારીએ કહ્યું: “સ્રી તો પતિની દાસી છે. મેં જે કાંઈ કયું છે, તે મારો ધર્મ સમજીને કયું છે. આપ મારી સાથે આવાં નમ્રતાનાં વચનો બોલીને મને પાપમાં ન નાખશો.”

બસ, એજ દિવસથી પતિપત્ની ઘણા સુખપૂર્વક દિવસ ગાળવા લાગ્યાં. પતિને એક દિવસ ઘણા પ્રસન્ન બોધને કમળકુમારીએ કહ્યું: “પ્રાણનાથ ! આપ અફીણ વધારે ખાઓ છો, એથી આપનું શરીર છેકજ લેવાઈ ગયું છે. આપ આજ્ઞા આપો, તો હું એવો ચત્ત કઈ કે, જેથી આપની અફીણની ટેવ ઓછી થઈ જાય અને આપનું કષ્ટ પણ રહે નહિ.”

અમૃતલાલે પત્નીની ઇચ્છા પ્રજ્ઞાણે વર્તવાનું કબૂલ કયું. કમળકુમારીએ અફીણની માત્રાને એક ખડીના ટુકડાથી તોળી બોધ અને પછી રોજ એ ખડીના માપ પ્રમાણે આપવું શરૂ કયું; પણ એ રોજ સવારસાંજ ખડીને એક લિસોટા જેટલી ઘસીને ઓછી કરતી હતી. જેમ જેમ ખડી ઘસાતી ગઈ, તેમ તેમ અફીણની માત્રા પણ ઓછી થતી ગઈ. આખરે અમૃતલાલની અફીણની ટેવ બિલકુલ છૂટી ગઈ અને એ નિરોગી બન્યો.

આ પ્રમાણે કમળકુમારીએ નિઃસ્વાર્થ પતિપ્રેમને લીધે પતિને સારા માર્ગ ઉપર આણ્યો.

૧૨૪-ચંદ્ર પ્રભા

જે જ્ઞાતિમાં કુલીનતાનો સિવાજ પ્રચલિત હોય છે, ત્યાં માતપિતાઓ કન્યાના સુખદુઃખનો વિચાર કર્યા વગર તેને કુળવાન ગણાતા ગમે તેવા પુરુષ સાથે પરણાવી દેવામાં પોતાનું સદ્ભાગ્ય સમજે છે. એ સિવાજને લીધે કેવાં પરિણામ આવે છે તેનું આ એક ઉદાહરણ છે.

કાનપુરમાં દેવદત્ત નામનો એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેને એક પુત્ર હતો. તેનું નામ શિવદત્ત હતું. દેવદત્ત ઘણીજ સાધારણ સ્થિતિનો બ્રાહ્મણ હતો અને મહામુશ્કેલીએ પોતાનું ભરણપોષણ કરતો; પરંતુ એ પોતાની જ્ઞાતિમાં કુળવાન ગણાતો હતો, એટલે એના છોકરા માટે કન્યાઓની ખોટ નહોતી. આઠ વર્ષની બાળવયમાં તેના છોકરા શિવદત્તનું લગ્ન એક ધનવાન બ્રાહ્મણની ચંદ્રપ્રભા નામની પંદર વર્ષની કન્યા સાથે થઈ ગયું. આઠ વર્ષનો વર અને પંદર વર્ષની કન્યા, વાચક, આ તે કેવું કળેડું કહેવાય ? કન્યા નામ પ્રમાણેજ રૂપવતી હતી. તેની કાંતિ ચંદ્રમાના જેવી હતી. એ ઘણીજ યુદ્ધિશાળી અને પરમ સતી હતી. પતિવ્રતા સ્ત્રીના બધા ઉત્તમ ગુણો તેનામાં હતા. એણે વિદ્યાભ્યાસ પણ સારો કર્યો હતો. તે ઉપરાંત ભરવાસીવાનું તથા ગૃંથવાનું કામ પણ એ સારી પેઠે જાણતી હતી; પરંતુ તેના પતિ શિવદત્તના ગુણ એથી બિલકુલ બિલટા હતા. એ રંજે કાળો મેશ હતો. જાણે મોં ઉપર કલેડું ધસ્યું હોયને ! તેને આંખ પણ એક હતી અને ભણવામાં તો એ કાળા અક્ષરને ફૂટી મારે એવો હતો. દુર્ભાગ્યે તેના લગ્ન પછી થોડાજ દિવસોમાં તેનો પિતા મરી ગયો. સસરાના મૃત્યુથી ચંદ્રપ્રભાને તો ઘણું દુઃખ થયું. તે બિચારી તો સમજી ગઈ કે, સુરખીના જવાથી હવે ઘરસંસારની બધી ચિંતા અમારા ઉપર આવી પડી; પણ

તેનો પતિ શિવદત્ત તો પિતાના મૃત્યુથી ઘણો પ્રસન્ન થયો. એ તો સમજ્યો કે, પિતાના મરી ગયાથી સાલ ગયું. શિવદત્ત બચ-પણથીજ ઘણો ઉદ્ધત હતો અને બાણવાગણવાને બદલે ચોરી કરવાનો અને જુગાર રમવાનો એણે સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. દેવદત્ત જીવતો રહ્યો, ત્યાંસુધી તો એણે પુત્રને એવાં દુષ્ટ કામો-માંથી રોકવાને પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ એના મરી ગયા પછી, શિવદત્ત ઉપર કોઈની ધાક રહી નહિ.

હવે તો એ નિર્ભય થઈને પોતાનાં દુષ્ટ કામો કરવા લાગ્યો અને થોડા સમયમાં એમાં પ્રવીણ થઈ ગયો. ગાંઠ અને ચડસ-નો દમ લેવો, ચોરી કરવી અને જુગાર રમવું એ તેનાં રોજનાં નિયમિત કામો હતાં. એની સાથે અસત્ય, અન્યાય અને નિર્દયતા આદિ દોષોમાં પણ તે ઉસ્તાદ બની ચૂક્યો હતો. પિતાના મરી ગયા પછી, એ સ્વતંત્રપણે જ્યાં મરજીમાં આવે ત્યાં જતો અને મરજીમાં આવે તે કામ કરતો. બિચારી ચંદ્રપ્રભા પોતાના બાળક પતિની આ દશા જોઈને મનમાં ને મનમાં ઘણીજ દુઃખી થતી. એ બિચારી તેને ઘણીએ શિખામણ આપતી; પણ એનું સાંભળે કોણ? એ જરા બોલવા જતી તો શિવદત્ત ગાળો અને દંડાથી તેની ખબર લઈ લેતો; એટલે ચંદ્રપ્રભા બિચારી પોતાની લાજ સાચવીને ઘરના ખૂણામાંજ બેસી રહેતી.

શિવદત્ત જેમ જેમ મોટો થતો ગયો, તેમ તેમ તેના દુર્ગુણો પણ વધતા ગયા. સમાનશીલવ્યસનેષુ મૈત્રી એ નિયમ પ્રમાણે તેને પોતાના જેવા દુષ્ટ મિત્રો પણ મળી આવ્યા. સવારથી તે રાતના બાર વાગ્યા સુધી શિવદત્તને ત્યાં દોસ્તોની મિજલસ જામતી અને ત્યાં ભાંગ, ગાંજો, ચડસ વગેરે ખૂબ ઊડતાં. તે ઉપરાંત એમને મીઠાઈ અને માલમશાલા પણ ખૂબ ઉડાવવા મળતા. આ પ્રમાણે એકબે નહિ, પણ લગભગ વીસેક બદમાશો રાતદિવસ શિવદત્તને ત્યાં પડ્યા ને પાથર્યા રહેતા અને ખૂબ મોજમજા માણતા.

ચંદ્રપ્રભાના પિતાને ત્યાંથી પહેરામણીમાં મળેલું ધન પહોર્યું ત્યાંસુધી આ બધું ખર્ચ એમાંથી થયા કરતું; પણ આવા આંધળા ખર્ચ આગળ એને ખૂટી જતાં કેટલી વાર લાગે? રોકડ પૂંજી ખૂટી ગઈ, એટલે ઘરેણાંગાંઠાનો વારો આવ્યો. બિચારી

ચંદ્રપ્રભા એને ઘરેણું વેચતાં રોકતી, તો એ દુષ્ટ તેના હાથપગ બાંધી લઈને ખૂબ મારતો. જ્યારે ઘરેણું પણ પાણી થઈ ચૂક્યું, ત્યારે વાસણોનો વારો આવ્યો, પણ વાસણોને ખૂટતાં કેટલી વાર લાગે? થોડા દિવસમાં શિવદત્તની પાસે વેચવા યોગ્ય કાંઈ પણ મિલકત રહી નહિ. હવે તો ભૂખે મરવાનો સમય આવ્યો; પણ બુદ્ધિમત્તઃ કિન્ન કરોતિ પાપમ્ (ભૂખ્યો આદમી કયું પાપ નથી કરતો?) એ નિયમ પ્રમાણે તેણે ચોરી કરવાનો આરંભ કર્યો. તેના લક્ષ્મી મિત્રોની સોળત હતી સુધી પણ છૂટી નહોતી. તેના બધા મિત્રો ચોરી, જુગાર, અસત્ય, વ્યભિચાર અને દગાબાજી વગેરેમાં પૂરા હતા; એટલે શિવદત્તનું ઘર તો એ બધા અનાચાર અને પાપોના અખાડારૂપ બન્યું.

ચંદ્રપ્રભા સતી સ્ત્રી હતી. પતિ તરફથી આટલું દુઃખ પડતું હતું, તોપણ એ કોઈ દિવસ પતિની નિંદા કરતી નહિ. એ ભણી-ગણી હતી; વળી ભરવાગૂંથવાના કામમાં પ્રવીણ હતી, પણ એની સામગ્રી ખરીદવા જેટલું દ્રવ્ય પણ ક્યાંથી લાવવું? જ્યારે એને બે દિવસનો ઉપવાસ કરવો પડ્યો, ત્યારે એણે એક પટોશણ પાસેથી બે આના ઉધાર લઈને ૩ મંગાવ્યું અને એને કાંતીને બજારમાં વેચ્યું. એનો બે નફો આવ્યો તેનું બીજું ૩ મંગાવ્યું. આ પ્રમાણે તે દરરોજ ૩ કાંતીને સૂતર વેચતી અને તેના નફામાંથી એક આનાનો ઢોટ મંગાવીને પતિને ખવરાવતી અને પોતે એક પૈસાના ચણા ખાઈને ગુજરાન કરતી. આ પ્રમાણે કરીને થોડા દિવસમાં એણે એક રૂપિયો એકઠો કર્યો અને એ રૂપિયામાંથી ટોપી ભરવાનો સામાન મંગાવ્યો. આ ટોપી ઉપર એણે રેશમનું એવું સરસ ભરતકામ કયું કે, બજારમાં એ ટોપી બે રૂપિયે વેચાઈ. આ પ્રમાણે એ પોતાના પરિશ્રમથી પતિનું ને પોતાનું પેટ ભરતી. થોડા દિવસ તો શિવદત્ત ઠેકાણે રહ્યો, પણ ખરાબ સોળતને લીધે પાછો એ પોતાનાં દુષ્ટ આચરણો કરવા લાગ્યો. ચંદ્રપ્રભા રાતના બાર બાર વાગ્યા સુધી જાગીને તથા પેટે પાટો બાંધીને કમાતી, પણ આ દુષ્ટ એના બધા પૈસા પડાવી લઈને ખરાબ માર્ગે ઉડાવી દેતો.

ચંદ્રપ્રભા ઘણીજ પતિવ્રતા હતી. પતિ તરફથી આટલું બધું દુઃખ પડતું હતું, પણ એ કદી પરાયા પુરુષ તરફ જોતી નહોતી. એ પોતાના પતિના દુરાચારી લંગોટિયા દોસ્તદારોથી ઘણું

ખીતી હતી. એ દુષ્ટ બદમાશોમાંથી કોઇની નજર એના ઉપર પડશે તો એનું સતીત્વ બ્રહ્મ થશે, એવી તેને શંકા રહેતી; એટલા માટે એ પોતાના ઓરડામાં કમાડ બંધ કરીને બેસી રહેતી અને કદી એમના દેખતાં બહાર નહોતી આવતી; પરંતુ દુષ્ટ માણસોથી બચવું ઘણું મુશ્કેલ છે. શિવદત્તના મિત્રોમાં તેણે નામનો એક સોની હતો. એ ઘણોજ લંપટ, વ્યભિચારી અને પ્રપંચી હતો. એક દિવસ કાંઈ કામનું બહાનું કાઢીને એ ઘરની અંદર ચાલ્યો ગયો અને ચંદ્રપ્રભાના ઓરડામાં પેસી ગયો. ત્યાં શરદ્વૃષ્ટિમાના ચંદ્ર જેવી ચંદ્રપ્રભાનું સૌંદર્ય જોઈને એ સ્તબ્ધ થઈ ગયો અને પ્રેમની વાતો કહીને એને લલચાવવા લાગ્યો; પણ ચંદ્રપ્રભાએ તેને ઉત્તર આપવાને બદલે એક એવો તો જબરો ઘક્કો માર્યો કે, તેણે બહાર જઈને પડ્યો. ચંદ્રપ્રભાએ તરતજ કમાડ બંધ કરી દીધાં. આથી તો એ સોનીને ઘણી શરમ આવી અને ક્રોધને લીધે લાલચોળ આંખો કરીને બબડવા લાગ્યો. થોડી વારમાં એણે ચંદ્રપ્રભા ઉપર વેર લેવા માટે કોઈ ખીન્ન પુરુષની તરફથી ચંદ્રપ્રભાના નામનો એક બનાવટી કાગળ લખાવ્યો અને એક પત્ર શિવદત્તના હાથમાં મૂકીને કહ્યું: “હું હમણું ઘેરથી આવતો હતો, એટલામાં રસ્તામાંથી આ પત્ર મળ્યો.”

બસ, પછી શું જોઈતું હતું? શિવદત્તમાં એટલી અક્કલ ક્યાં હતી કે, એ લાંબોટૂંકો વિચાર કરે. પત્ર વાંચતાંવારજ એ ક્રોધથી ગાંડા જેવો થઈ ગયો અને ચંદ્રપ્રભાના ઓરડા તરફ ગયો. ચંદ્રપ્રભા બેઠી બેઠી એક મોજાની જોડ ગૂંથી રહી હતી. એકાએક પતિએ કમાડ ઠોક્યાં; એટલે એણે જાડીને બારણાં ઉઘાડ્યાં અને લયથી કાંપતે કાંપતે કહ્યું: “પ્રાણનાથ ! આજ આપ.....” બસ, એ બિચારી પોતાનું વાક્ય પૂરું પણ ન કરી શકી, એટલામાં તો દુષ્ટ શિવદત્તે એક તલવાર તેની ગરદન ઉપર એવી મારી કે, એ તરતજ મરણુતોલ થઈ ગઈ. તેના ઘામાંથી લોહીની નદી વહેવા લાગી. દુષ્ટ શિવદત્ત તો લોહીથી ખરડાયેલી તલવારને ત્યાંજ ફેંકી દઈને ઓરડાનું બારણું બંધ કરીને પોતાની બેઠકમાં જઈ બેઠો અને જાણે કે, કાંઈ પણ બન્યું ન હોય, તેમ પોતાના સોબતીઓની સાથે ગપ્પાં મારવા લાગ્યો.

પરંતુ પાપ કોઈ દહાડો છાનું રહેતું નથી. ચંદ્રપ્રભાના ઘામાંથી નીકળતું લોહી મોરીમાં થઈને બહાર નીકળ્યું, ત્યારે

પાડોશીઓને શક પડ્યો અને તેમણે પોલીસને ખબર આપી. તરતજ કોટવાળે આવીને ઘરની ઝડતી લીધી અને શિવદત્તને તેના બધા મિત્રો સાથે પકડી લીધો. ચંદ્રપ્રભાના દેહમાં એ વખતે પ્રાણ હતો. મરવામાં એને હજી બેચાર મિનિટનો વિલંબ હતો. પોલીસે તેની પાસે જઈને તેને મારનારનું નામ પૂછ્યું, તો એણે કહ્યું: “હું અહીંયાં સૂઈ રહી હતી અને ખીંટી ઉપર તલવાર લટકી રહી હતી. અકસ્માત એ મારા ઉપર પડી અને....” એટલું બોલતાં બોલતામાં તો એનો પ્રાણ જતો રહ્યો. એણે મરતે મરતે પણ પોતાના દુષ્ટ પતિને બચાવવાનો ચત્ન કર્યો. હિંદુ અબળા ! ધન્ય છે તારી પતિભક્તિને !!

૧૨૫-“ બ્રાહ્મણી ” સંન્યાસિની

એક પરમવિદુષી, તત્ત્વજ્ઞાની અને ધર્મપરાયણા સન્નારી હતી. એનું નામ તથા જીવનવૃત્તાંત મળી આવતું નથી, પરંતુ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ દેવનું જીવન ચરિત્ર વાંચતાં એ પરમ સાધ્વીનો કાંઈક પરિચય આપણને મળી આવે છે. એક દિવસ પ્રાતઃકાળે છૂટા વાળવાળી અને ગેરુઆ વસ્ત્ર ધારણ કરનારી એક યુવતી સંન્યાસિનીને પરમહંસદેવે ગંગાને કાંઠે ભેલેલી જોઈ. જોતાંવારજ પરમહંસદેવને તેને માટે ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ અને તેમણે પોતાના ભક્ત હૃદયનાથને તેને બોલાવવા સાફ મોકલ્યો. હૃદયનાથને ગુરુની આજ્ઞા સાંભળીને ઘણું આશ્ચર્ય થયું; કેમકે એમની આગળ અમસ્થું પણ સ્ત્રીનું નામ દેવાઈ જાય, તો તેઓ ચિડાઈ જતા; આમ છતાં પરમહંસદેવની આજ્ઞા થતાંવાર તે તરતજ એ યુવતીની પાસે ગયો અને તેને એમની પાસે તેડી લાવ્યો. એ યુવતી ‘બ્રાહ્મણી’ ના નામથીજ ઓળખાતી હતી. બ્રાહ્મણીને જોતાંવારજ પરમહંસદેવે તેને ‘મા’ કહીને બોલાવી અને પોતે ભક્તિભાવમાં નિમગ્ન થઈ ગયા.

એ સંન્યાસિનીમાં અસાધારણ સફળુણ હતો. હિંદુ સ્ત્રીઓમાં એના જેવી સ્ત્રીઓ ઘણી થોડી હશે. સંસ્કૃતભાષામાં એ એટલી બધી પ્રવીણ હતી કે એ સમયના ધુરંધર પંડિતો વૈષ્ણવ-

ચરણ અને પૂર્ણાનંદ વગેરે તેની વિદ્વત્તા જોઈને છક થઈ ગયા હતા. હિંદુધર્મના બધા ગ્રંથો એને કંઠસ્થ હતા. એનું જ્ઞાન કેવળ પોપટિયું જ્ઞાન નહોતું, પણ સાધના દ્વારા એણે એ જ્ઞાન ઉપર કાળૂ પણ મેળવ્યો હતો. વેદવેદાંત, ગીતા, તંત્ર અને વૈષ્ણવગ્રંથો ઉપર તેનો સંપૂર્ણ અધિકાર હતો. એ ગ્રંથમાંનાં ગૂઢ તત્ત્વો એ બહુજ સારી પેઠે સમજી અને સમજાવી શકતી; એટલુંજ નહિ પણ નવરસિક, પંચનામી, બાઉલ વગેરે પંથ-વાળાઓની આધુનિક સાધના-પદ્ધતિઓથી પણ એ વાકેફ હતી.

પરમહંસદેવ ઈશ્વરભક્તિમાં લીન થઈને ભાવસમાધિમાં આવી જતા, ત્યારે ઘણા લોકો એમ માનતા કે, એમને હિસ્ટી-રિયા અથવા એવો કોઈ વાયુરોગ છે. “બ્રાહ્મણી”એ તેમની અવસ્થા અને ભાવને તપાસીને જણાવ્યું હતું કે, “એ વાઈ પણ ન હોય અને હિસ્ટીરિયા પણ ન હોય. આ તો એ મહાન સાધુનો મહાભાવ છે.”

બ્રાહ્મણીને સુખે એ વાત સાંભળીને બધાને આશ્ચર્ય લાગ્યું; કેમકે ‘ભાવ’ અને ‘મહાભાવ’ શું, તે ગૌરાંગ સંપ્રદાયના વૈષ્ણવો સિવાય કોઈ જાણતું નહોતું. વૈષ્ણવચરણ આદિ પ્રસિદ્ધ વિક્રાનોએ પણ જ્યારે પરમહંસદેવને તપાસીને એજ અભિપ્રાય આપ્યો, ત્યારે જ લોકોને ખબર પડી કે, ‘બ્રાહ્મણી’નો અનુભવ કેટલો વિશાળ છે.

બ્રાહ્મણી પરમહંસદેવની પાસે બાર વર્ષ સુધી રહી હતી. પરમહંસદેવ તેની પાસેથી તંત્રોક્ત સાધન કરતાં શીખ્યા હતા. એ સ્ત્રીને તંત્રશાસ્ત્રોની અઘરામાં અઘરી પ્રક્રિયાઓ આવડતી.

‘સરગુ’ સાહિત્ય એટલે ઊંચામાં ઊંચું સાહિત્ય’

ધરમાં વસાવવા જેવા ગ્રંથો

પુસ્તકનું નામ અને વિગત	પાન	કિંમત	પોસ્ટેજ
ઉપદેશસારસંચક-મહાત્મા તિરુવલ્લુવરનો વેદપુલ્કયોગ ૩૮૪	૧-૮	૦-૪	
આખ્યાનમાળા-ભાગ ૧ લો-બાધક આખ્યાનો ...	૭-૮	૩-૦	૦-૭
સ્વામી રામતીર્થ અંથ ૧ લો-એમના સદુપદેશ, વ્યાખ્યાનો ઇ. ...	૫૬૪	૩-૦	૦-૬
” ” ” ૪ થી-વિસ્તૃત ચરિત્ર તથા વેદાંતના ઉપદેશો ...	૬૭૨	૩-૮	૦-૭
વિવેકાનંદ ભાગ ૮ મો-સ્વામીશ્રીના ઉપદેશો, ભક્તિયોગ વ્યાવૃત્તિ રજી....	૩૮૪	૨-૦	૦-૪
તુકારામગાથા-અંથ ૧ લો-૨ જો-ભક્તિ, જ્ઞાન અને વેરાચ્ચેરક અસંગીનું સરળ ભાષાંતર	૧૮૪૦	૬-૦	૦-૧૫
આદર્શ ચરિત્રસંચક-ભાગ ૨ જો-૭૦ દ્વંદ્વાં ચરિત્રો	૬૨૪	૩-૦	૦-૭
આદર્શ દર્શાતમાળા-ભાગ ૧ લો બાધક ૪૨૪			
” ” ” દ્વંદ્વાં દર્શાતો ...	૪૩૨	૨-૮	૦-૪
” ” ” ૨ જો-બાધક ૪૬૫ દ્વંદ્વાં દર્શાતો ...	૪૬૬	૨-૮	૦-૫
ચૈતન્યમહાપ્રભુ-ગણ ગ્રંથો, વિસ્તૃત ચરિત્ર (સન્નિત) ૧૫૬૬	૮-૦	૦-૧૫	
સંત તુકારામ-મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ સંતનું ચરિત્ર	૬૪૮	૩-૦	૦-૬
સ્વામીશ્રી પ્રહ્લાદને શિવાનંદનાં ચરિત્રો	૪૨૪	૧-૬	૦-૪
ભક્તચરિત્ર-ભક્તમાળમાં નહિ આવેલાં ચરિત્રો	૫૨૮	૨-૮	૦-૬
દ્વંદ્વી વાતાંબો-અંથ ૧ લો-સામાજિક નિર્દોષ ૬૬ વાતો	૫૮૮	૨-૮	૦-૬
” ” ” ૧ જો-સર્વ માટે ઉપકારક ૮૬ વાતો	૭૨૦	૨-૮	૦-૬
ભારતની દેવીઓ અંથ ૧ લો-પ્રાચીનયુગની સતીઓ	૭૩૨	૩-૦	૦-૬
” ” ” ૨ જો-મધ્યયુગનાં ચૈતિ. ચરિત્રો	૭૩૨	૩-૦	૦-૭
” ” ” ૩ જો-મધ્યયુગ ને અવધાન, ...	૮૦૪	૩-૦	૦-૮
મીતમહાસની વાણી-સજનો, ધોળ, છપ્પા, કક્કા, મહિના	૫૬૦	૩-૦	૦-૪
શુભોષાપુષ્પવાટિકા (ગુલિસ્તી)-મહાત્મા શેખ સાદીકૃત	૧૩૬	૦-૫	૦-૨
શુભસંચક ભાગ ૨ જો-દવાઓ ને જરૂરી માહિતી આપતા	૧૪૮	૫૪૪	૩-૦ ૦-૫
” ભાગ ૬ મો-દવાઓ ને જરૂરી માહિતી, ૧૬૫ છેલ્લા	૭૩૬	૩-૦	૦-૬
સાંચુ સ્વર્ગ-ભક્તિ ને જ્ઞાન વિષયક સાદી વાતો	૪૬૨	૨-૦	૦-૫
સ્વર્ગની દ્વંદ્વી-સદ્વર્તન રાખતાં શીખવનારો બાધ	૩૭૨	૨-૦	૦-૪
સ્વર્ગની સીડી-મોક્ષમાર્ગ પ્રાપ્ત કરવાનાં ૧૨ પગથિયાં	૩૬૦	૨-૦	૦-૪

સ્વર્ગજીવિમાન-ભક્તિના મહિમાના ઉરપ દાખલા	૩૭૨	૨-૦	૦-૪
સ્વર્ગનો આનંદ-ભક્તિ ને તેના પ્રકાશની સમજ	૩૬૦	૨-૦	૦-૪
સ્વર્ગનો ખબરનો-ભક્તિમાર્ગ સમજવડું પુસ્તક	૩૧૨	૨-૦	૦-૪
સ્વર્ગનો પ્રકાશ-જ્ઞાન અને પરમાર્થની વાતો	૩૩૬	૨-૦	૦-૪
મોહમુદ્ગર ને બીજાં ૬૨ રત્નો-સરળ અર્થ સાથે	૧૬૮	૧-૦	૦-૨
શતશ્લોકી ને બીજાં ૨૨ રત્નો-સરળ અર્થ સાથે	૨૦૦	૦-૧૨	૦-૨
સ્તોત્રસંગ્રહ-ભક્તિ ને વેદાંત-સ્તોત્રો અર્થ સાથે	૨૨૦	૦-૧૦	૦-૨
સર્વવેદાંત-સિદ્ધાંત સારસંગ્રહ-ભાષાંતર સાથે	૨૨૪	૧-૪	૦-૩
વિવેકચૂડામણિ-સરળ અનુવાદ સાથે	૧૬૦	૦-૧૨	૦-૨
એકનાથી બાગવત-એકનાથ મહારાજના વિવરણ સાથે	૬૦૦	૫-૦	૦-૧૨
મહાવાક્ય-રતનાવલિ-૧૦૮ ઉપનિષદોના સારરૂપ			
સંગ્રહ, સરળ ભાષાંતર સાથે	...	૧-૪	૦ ૧૨ ૦-૨
વિદુરગીતિ-સરળ અનુવાદ સાથે	...	૧૬૮	૧-૦ ૦-૨
આત્મસાક્ષારકારની ઠસોટી-સ્વામી	...		
સ્વયં જ્યોતિર્થીયં	...	૨૦૮	૧ ૪ ૦-૨
અવધૂત ગીતા સુધારાવધારા સાથે રજી આવૃત્તિ	૧૪૪	૧-૪	૦-૨
અષ્ટાવક ગીતા-મૂળ સાથે સરળ ભાષાંતર	...	૭૨	૦-૮ ૦-૧
ગીતા-પુરુષાર્થબોધિની-બે અંશમાં			
ભાગ ૧ લો- {મૂળ શ્લોકો, પદ્યરૂપ, અર્થ અને}			
,, ૨ ડો- {પંડિત સાતવલેકરની ટીકા સાથે}	૧૦૬૮	૧૨-૮	૧ ૨
જ્ઞાનસત્ર ગીતા મૂળ શ્લોકો (ગુજરાતી લિપિમાં)	૩૬૮	૧-૪	૦-૪
મોક્ષમાળા-શ્રીમદ્ રાજચંદ્રકૃત...	...	૧૬૨	૧-૪ ૦ ૩
શ્રીરામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ ભાગ ૨ ને-રામકૃષ્ણ-			
કથામૃતથી આગળના ભાગમાં આવતા ઉપદેશો			
તથા કથાપ્રસંગો	...	૩૧૨	૨ ૦ ૦ ૪
ધરમપદ-ભોજી ધર્મજી ગીતા જેવું અમૂલ્ય પુસ્તક...	૧૬૨	૧ ૦	૦ ૩
ધર્મીકરણ-સુમુક્ષુઓના આત્મબોધ માટે સર્વોત્તમ			
અંશ, દર્શનો અને યુક્તિ-અનુભવવાળી ટીકા સાથે...	૨૬૬	૨ ૦	૦ ૪
પ્રભુમય જીવન-સુખી યવાના સરળ ઉપાયો...	૧૬૨	૦-૧૨	૦-૨
,, જીવનજીવન રહસ્ય સદુપદેશ, ભજનો ઇ. સાથે...	૧૬૮	૧-૦	૦ ૪
વિચારસાગર-૧૭ આવૃત્તિ, શ્રીનિશ્વળદાસજીકૃત			
વેદાંતનો મહાન અંશ મૂળ હોહા, અર્થ તથા			
વિવરણ સાથે	...	૪૦૦	૩ ૦ ૦-૫
સૂર્યકાંત-સુમુક્ષુઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી અંશ ..	૨૭૨	૨ ૦	૦-૪
બાળસદ્બોધ-,, વાર્તાઓ ધાર્મિક શિક્ષણ ..	૧૨૮	૦ ૮	૦-૨
બાલભારત-(સચિત્ર) સંક્ષિપ્ત મહાભારત	...	૨૮૮	૧-૮ ૦-૪
ઓખાકરણ-મહાકવિશ્રી પ્રેમાનંદકૃત મોટા અક્ષરોમાં			
અધરા રાખેના અર્થ સાથે...	...	૧૧૨	૦-૮ ૦-૨

નળાખ્યાન-(મહાકવિ પ્રેમાનંદકૃત) મોટા અક્ષરોમાં...	૧૩૬	૧-૦	૦-૩
ભજનસંગ્રહ-જુહાજુહા સંતોનાં ૩૩૬ ભજનોનો સંગ્રહ	૨૪૦	૧-૦	૦-૩
શ્રી રમણ મહર્ષિ-સુધારાવધારા સાથેની ૨૭ આવૃત્તિ	૨૧૬	૨-૦	૦-૪
હંસ મહારાજ-ત્રેહાંત જેવા ગહન વિષયને વિવિધ - દૃષ્ટાંતો દ્વારા સરળ રીતે સમજાવતું પુસ્તક ...	૨૮૦	૨-૮	૦-૫
શ્રીશારદામણિદેવી-(ચરિત્ર) લે. આનંદચૈતન્ય ...	૧૦૪	૦-૮	૦-૨
આમરચાના-ભા. ૧-૨ (સચિત્ર) શ્રી. રવિશંકર મહારાજ ...	૨૦૦	૧-૪	૦-૪
ગીતાપોથી-ભગવદ્ગીતાની બાળપોથી-કમંચોગના ૧૨૫ શ્લોકો, અર્થ તથા વિસ્તૃત સંગ્રહો સાથે...	૧-૪	૦-૬	૦-૧
ગીતાસંકલન-સં. શ્રી રમણ મહર્ષિ: ગીતામાંથી તથા બીજાં ત્રણ સંકલનો ગુજરાતી અર્થ સાથે ..	૫૨	૦-૩	૦-૧
બે અધ્યાયી ગીતા-(અધ્ય. ૫, ૧૨ ને ૧૫ મો.) અર્થ સાથે	૪	૦-૩	૦-૧
નારદનાં ભક્તિસૂત્રો-ભૂજ સૂત્રો, અર્થ તથા વિગતો સાથે	૬૪	૦-૩	૦-૧
વિચારસૂચીદય-આ. ૨૭, સ્વામીશ્રી માધવતીર્થજી:	૬૦	૦-૩	૦-૧
નીતિશતક (શ્રીભટ્ટકૃત) સરળ અનુવાદ સાથે...	૮૦	૦-૩	૦-૧
વૈરાગ્યશતક- (શ્રીભટ્ટકૃત) સરળ અનુવાદ સાથે	૬૬	૦-૪	૦-૧
પ્રેમપંથ ભાગ ૧-લો-સંપાદક: શ્રી. વાલજી ગો. દેસાઈ	૬૪	૦-૩	૦-૧
” ૨-જો- ” ” ”	૧૦૪	૦-૪	૦-૧
સમ્રાટ શ્રેષ્ઠિક અને દેવી નંદા જેન સંસ્કૃતિની પ્રે ભજવવા લાયક નાટિકાઓ...	૬૪	૦-૩	૦-૧
જ્ઞાનનાં ઝરણાં-(આ. ૩૭) લે. સ્વામીશ્રી માધવતીર્થજી	૬૪	૦-૩	૦-૧
જુહામાચરિત્ર-(દાવ્ય) પ્રેમાનંદ કૃત ...	૬૪	૦-૩	૦-૧
કેરીની મોસમ ને બીજી વાતો-શ્રી. શરદાની કસાયેલી કલમે લખાયેલી ૭ વાતો...	૭૬	૦-૫	૦-૧
ધાવજીની ધાર ને બીજી વાતો-શ્રી. ચૂનીલાલ મડિયા: માનવસ્થાવ અને લાગણી પ્રગટ કરતી ૪ વાતો...	૭૬	૦-૩	૦-૧
જ્ઞાનપદ-સોપાનપદ-જ્ઞાનબાજી-૧૮-૨૪ ...	...	૦-૧	૦-૧

વધુ વિગત માટે વિસ્તૃત સૂચિપત્ર મંગાવો:

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ટે. ભદ્ર, સેશનસ કોર્ટ પાસે, પો. બો. નં. ૫૭, અમદાવાદ
અને કાલબાદેવી રોડ, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજા માળે, સુબર્ધ-૨

શ્રીઓના વિવિધ પ્રશ્નો

પૃષ્ઠ : ૨૬૪, કિં. ૧-૮-૦

નળાખ્યાન

પૃષ્ઠ : ૧૩૬, કિં. ૧-૦-૦

ઓખાહરણુ

પૃષ્ઠ : ૧૧૨, કિં. ૦-૮-૦

પાકશાસ્ત્ર

પૃષ્ઠ : ૨૬૪, કિં. ૨-૮-૦

મોહિની અને બીજ વાતો

પૃષ્ઠ : ૧૫૬, કિં. ૧-૦-૦

દેરાણીનો કલહ અને બીજ વાતો

પૃષ્ઠ : ૧૨૨, કિં. ૧-૦-૦

ગરીબાઈનો સંસાર અને બીજ વાતો

પૃષ્ઠ : ૧૪૫, કિં. ૧-૦-૦

નંવાણુનો ફેર અને બીજ વાતો

પૃષ્ઠ : ૧૪૮, કિં. ૧-૦-૦

સરતું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય-અમદાવાદ

ફળવણી, લક્ષ્મ, વારસાહક, ગામડાંની સ્ત્રીઓના પ્રશ્ન, કાર્યક્ષેત્ર, શારીરિક સંપત્તિ, ગૃહઉદ્યોગ, સ્ત્રીઓની ફરજ ઇત્યાદિ અનેક વિષયો.

ગુજરાતના મહાકવિ પ્રેમાનંદ રચિત કરુણ-રસિક આખ્યાન પરથી તૈયાર કરી મોટાટાઈપમાં.

મહાકવિશ્રી પ્રેમાનંદકૃત મોટા અક્ષરોમાં, અગ્રરા શબ્દોના અર્થ સાથે.

મિષ્ટાન્ન, ફરસાણ, શાકભાજી-ઓ, ચટણી, કચુંબરો તથા રાવતું, અથાણું, પાકો અને કેટલાક ચૂણો બનાવવાની સરળ રીતો.

સંસારજીવનમાં ડોકિયું કરાવતી બોધક અને સામાજિક દ્રષ્ટા વાર્તાઓ.

કુટુંબજીવનની કટુતા અને માધુર્યભર્યા પ્રમંથોના કમ્પેન્ડ ચિતાર આપતી વાર્તાઓ.

હિંદુ સમાજના કલેવર ઉપર પ્રકાશ નાખતી રમબગી નિર્દોષ વાર્તાઓ.

માનવહૃદયના ધમકારાને શબ્દ-દેહ આપતી પ્રેરણાદાયક દ્રષ્ટા વાર્તાઓ.

